BIBLIOTEKA VRIJEME

Izdaje:
ITRO »NAPRIJED«

Glavni urednik;
Milan Mirić

Urednik:
Jozo Laušić

OBJAVLJENO O ČETRDESETOJ GODIŠNJICI »NAPRIJEDA«

ĐURICA LABOVIĆ - MILAN BASTA

PARTIZANI
ZA PREGOVARAČKIM STOLOM 1941-1945.

ZAGREB, 1986,

SADRŽAJ

Tako je počelo
Sporazum koji to nije . . . 37
Draža je zaigrao na kartu izdaje 59
Končar nije razmijenjen . . . 77
Topovnjače nisu isplovile . . . 85
Misija inžinjera Otta . . . 93
Dido Kvaternik traži pregovore . . . j j 9
Raport potpukovnika Severovića . . .] 23
Zarobljenici iz Drežnice i Jahlanice . . . 129
Martovski pregovori bez tajni . . . 135
Posljednja razmjena zarobljenika s Talijanima . . . 1~9
Sporazum uz kriglu piva . . . 185
Kapitulacija Italije . . . 191
Parlamentarac tetka Jovana . . . 217
Misija inžinjera Bakrača . . . 223
Bugari u stupici 243
Kota 286 južno od Stoca . . . 253
Pukovnik je došao poslije dvanaest godina . . . 261
Zatočenik iz oklopnog vlaka . . . 265
Pregovori u ratu poslije kapitulacije . . . 269
Kazalo imena . . . 326

TAKO JE POČELO

Predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta prve su pregovore s okupatorom u Jugoslaviji vodili već u mjesecu julu 1941. godine, dakle u vrijeme snažnog prodora fašističkih armija na svim svjetskim frontovima. I vodili su ih s nadmoćnih pozicija, u prilici da — mada je zemlja bila okupirana — diktiraju uvjete. Bili su to pregovori o predaji opkoljenih okupatorskih garnizona u crnogorskim gradovima Berane i Kolašin.

Narodnooslobodilački ustanak, koji je počeo 13. jula 1941. godine u Virpazaru, narednih dana je zahvatio svu Crnu Goru, pa i čitavo Polimlje. U ranim satima 17. jula, poslije likvidacije manje talijanske kolone na Crvenim prlima, između Andrijevice i Berana, opkoljen je garnizon u Andrijeviei. Talijani su oko podne odložili oružje. Tako je 17. jula oslobođeno prvo kotarsko središte u Evropi. Gerilski odredi, na inicijativu Srcskog komiteta KPJ za Andrijevički srez, odmah su uputili dobrovoljce u pomoć ustanicima koji su se borili za Berane i Kolašin. Četa dobrovoljaca je stigla s dva topa i četiri sanduka granata. Nažalost, uskoro se pokazalo da su te granate neispravne, pa artiljerija u borbi za Berane nije imala udjela.

Prije nego što su ustanici prodrli u Berane i počeli oslobađati ulicu po ulicu, grupa karabinijera je istakla na prozorima jedne utvrđene zgrade bijele zastave, što su ustanici shvatili kao znak predaje. No, kad su neki ustanici krenuli prema zgradi bijelih zastava, Talijani su na njih otvorili snažnu vatru. To je još više razjarilo ustanike, pa su zapalili susjednu zgradu što se naslanjala na onu iz koje su se karabinijeri branili. Ubrzo, požar se proširio i na zgradu bijelih zastava, a opkoljeni fašisti - njih četrdesetak - su se borili sve dok nisu nestali u buktinji.

»Pod snažnim pritiskom gerilskih odreda neprijatelj se morao povući u zgradu gimnazije, odakle je nastavio s otporom. Sa svakog prozora okupator je sipao besomučnu vatru. Gerilski odredi blokiraju gimnaziju, a prema gradu već kreću kolone ljudi koji hitaju da uzmu učešća u toj velikoj borbi. Ovaj napad na zabarikadiranog okupatora ostaće u sećanju kao nezaboravni prizor. Pet hiljada ustanika kretalo se u većim i manjim kolonama preko Lima, ulicama grada, preko njiva, putevima i bespućem. Sve je to išlo prema gimnaziji. Nije to bila obična vojska. Ljudi raznih uzrasta, od 17-70 godina su tu.«[1]

Našavši se u bezizlaznom položaju, okruženi u gimnaziji, Talijani su se odlučili na pregovore, Iz gimnazijske zgrade su, isturajući pred sobom bijelu zastavu, izišli ađutant komandanta puka s karabinijerom, bersalijerom i financom.

Vatra je obustavljena. Razgovori su odmah počeli.

U ime ustanika, pregovarali su Milan Kuč, Savo Joksimović, Doko Pajković, Radornir Jovančević, Radonja Golubović, Panto Mališić i Pavle Đurišić

Talijanski parlamentarci, začudo, nisu molili milost. Ađutant komandanta puka je prijetio:

— Dužnost mi je upozoriti vas na činjenicu da ste prekršili zakon talijanske imperije i da ćete za to odgovarati.

— U ovoj zemlji postoji jedan jedini zakon kojemu se vi morate pokoriti, a on glasi: Ovdje nema mjesta okupatoru! Ili predaja ili smrt! - nadmoćan u držanju, smireno, ali s notom prijetnje, odgovorio je Doko Pajković.

— To je naš zajednički stav - podržao ga je Jovančević, Talijanu je zamjerio: — Vi ste se, gospodine, malo prebacili kada ste odlučili da takvim tonom s nama razgovarate...

Videći odlučnost ustanika, Talijan je zatražio da se vrati i savjetuje sa svojom komandom. Poslije pola sata ponovo je došao: ovoga puta, sad već sasvim skrušeno, moli da se dogovore o predaji.

Poslije dvadeset šest sati borbe gerilski odredi su savladali jedan od najvećih okupatorskih garnizona u Crnoj. Gori. U Beranama je poginulo 70, ranjeno 30 i zarobljeno oko 900 talijanskih vojnika i oficira. Zaplijenjene su velike količine ratnog materijala. Ustanici su imali 7 mrtvih i 6 ranjenih.[2]

Nešto ranije, ujutro 18. jula 1941. godine, i ustanici, opkolivši Kolašin, počinju tražiti načina da se okupatorski garnizon preda bez borbe. Grad je opsjednut 16. jula, a ujutro 18, jula komandi garnizona upućen je ultimatum:

[1] Savo Joksimović, *Plime i ostkt,* Beograd, 1976, str. 55.

[2] Isto, strana 56.

imaju tri sata do odlaganja oružja. »U ultimatumu je pisalo da će se sa zarobljenicima postupati po odredbama međunarodnog ratnog prava.«[1] Za vrijeme kratkog zatišja, ovu poruku je odnio komandantu talijanskog garnizona Duro Cobelić, a odgovor je donio Petar Soć. U odgovoru je stajalo da se garnizon neće predati i da o njihovoj predaji ili daljnoj borbi neće odlučivati ustanici, već njihova Kraljevska vrhovna komanda iz Rima. Komanda garnizona nije znala da ustanici raspolažu i jednim od topova što su bili zarobljeni u Andrijevici. Vjerovali su da će pomoć stići prije nego što ustanici prodru u utvrđenu kolašinsku gimnaziju. Ali, kad su ustanici 21. jula ispalili jednu granatu[2], na zgradi je zalepršala bijela zastava; 4 oficira, 11 karabinijera i 160 vojnika odbacili su oružje i zapjevali »Avanti popolo«.

Komanda ustanika ostavila je zarobljenicima, od zaplijenjenih namirnica, dovoljno hrane i mnogima omogućila da se slobodno kreću po gradu...

Tri dana kasnije, 24. jula, Mussolinijevom naredbom ukinut je Visoki komesarijat za Crnu Goru, smijenjen je civilni odnosno visoki komesar Serafino Mazzo lini, a Crna Gora je dobila guvernera u licu armijskog generala Alessandra Pirzzija Birolija.

Svi gradovi Crne Gore, osim Pljevalja, Podgorice, Cetinja, Kotora, Hercegnovog i Nikšića, bili su u rukama ustanika. Više od šesnaest hiljada okupatorskih vojnika, kao posade napadnutih garnizona, nije moglo odoljeti ustanicima. Visoki komesar za Crnu Goru, Serafino Mazzolini, uoči svoga smjenjivanja pisao je o prvim danima ustanka Ministarstvu vanjskih poslova:

»Početak neprijateljstva između sila Osovine i Rusije, jasno je otkrio komunističku aktivnost, naročito opasnu, jer je mogla da djeluje na poluge nezadovoljstva ... Tvrditi da uzrok pobune treba tražiti u nezadovoljstvu, na koje sam se osvrnuo, značilo bi ići preko granice realnosti. Pobuna je nastala po jednom široko zasnovanom planu komunističkog i sveslovenskog obeležja. Ona je imala da zahvati ceo Balkan .. .«[3]

Istovremeno su o ustanku pisali i organizatori toga ustanka. Tako član Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, Ivan Milutinović, piše Vrhovnom štabu NOV i POJ:

[1] Batrić jovanović, *KolaiinskJ kraj « socijalističkoj revoluciji,* str, 78.

[2] »»Grupu andrijevićkih ustanika, koji su na jednom zaplijenjenom italijanskom kamionu dovezli top, predvodili su advokat Mirko Vešović i potpukovnik u penziji Radoslav Radović... Granate zaplijenjene u Andrijevici nijesu imale upaljače. Ali po instrukciji kapetana Raduna Medenice, ustanički artiljerci su se brzo snašli: kapislama iz municije od francuskih pušaka osposobili su granate .. m (Batrić Jovanović, naznačeno djelo, str. 78),

[3] *Zbornik dokumenata i podataka o SOR-u jugoslavenskih naroda,* tom XIII, knjiga 1, dok. 93.

»Tako očišćena teritorija imala bi prirodno lako održive granice koje bi išle od Prokletija planinskim grebenom Kamenika, Lisca, Prekornice prema Nikšiću, sa svega dva upotrebljiva puta, i to jedan od Podgorice prema Kolašinu, a drugi Podgorica - Nikšić, a koji bi bili lako odbranjivi i to s malim snagama., .«[1]

Julski ustanak i nastavak gerilskih akcija širom Crne Gore, Boke i Sandžaka znatno su pomrsili račune talijanskim vojnim i političkim krugovima u Rimu. Iz Cetinja, Podgorice, Nikšića i Pljevalja, skoro svakodnevno su emitirane informacije komandi Devete armije u Albaniji i Generalštabu u Rimu 0 uspjesima ustanika. Broj mrtvih i zarobljenih talijanskih vojnika, podoficira 1 oficira povećavao se - po ondašnjoj ocjeni načelnika talijanskog generalštaba Uga Cavalleria - »do zabrinutosti«.

Visoki komesar za Crnu Goru, Serafino Mazzolini je smatrao da je »komunistički i sveslovenski karakter pobune nastao usled posebne mržnje ustanika prema crnim košuljama«, a general Pirzzio Biroli je, preuzevši dužnost guvernera Cme Gore, 2. augusta 1941. pisao:

»Dobroćudnost Italijana koji su na ovu teritoriju ušli kao braća i morali da svojim držanjem stvore povoljnu sredinu za najveću i najtešnju povezanost između Italije i Crne Gore, pružila je neočekivane mogućnosti komunističkim elementima prožetim inostranom propagandom, naročito preko Radio-Moskve koja je mračnim bojama ocrtavala situaciju kod Osovine i opštoj mržnji izlagala fašizam *i* jedinke koje predstavljaju najočigledniji izraz fašizma tj. crne košulje .. ,«[2]

General Biroli je pisao da su svi zarobljeni crnokošuljaši ubijeni, a ostali vojnici da su iz ustaničkog zarobljeništva »spontano oslobođeni (vjerovatno u cilju vrbovanja za komunizam)«.

U borbama vođenim protiv talijanskog okupatora u jesen 1941. godine, posebno je mnogo Talijana zarobljeno na Jelinom dubu. Borbom na Jelinom dubu rukovodio je štab Zetskog NOP-a, jednog od Šest novoformiranih teritorijalnih odreda. Komandant odreda bio je Blažo Jovanović.

U osvit zore 18. oktobra krenula je iz Podgorice prema Kolašinu talijanska motorizirana kolona - 43 kamiona, 1 motociklista i 1 putnički automobil. Bila je to jedna od ekspedicija upućena po nalogu generala Pirzzija Birolija, koji je, iznenađen i prestrašen odlučnim otporom crnogorskog naroda, u tajnoj direktivi dao uputu svim oficirima:

»Pokažite ovim varvarima da, ako je učiteljica i majka civilizacije, Italija umije i da kazni neumitnim zakonima pravde. Neka za svakog poginulog

[1] Isto, tom III, kn}. 1, dok. 77.

[2] *Zbornik NOR-a,* tom XIII, knjiga 1, dok. 97.

druga plate životom deset pobunjenika, Nemajte povjerenja u one koji su oko vas. Zapamtite da je neprijatelj svuda; prolaznik koga sretnete i koji vas pozdravi, žena kojoj priđete, domaćin koji vas ugosti, kafedžija koji vam prodaje čašu vina .. ä[1]

Poučeni da je »neprijatelj svuda«, ali i da će biti nemilosrdno kažnjen, neovisno o tome tko je kriv (»za svakog ubijenog talijanskog vojnika, bit će ubijeno 10 Crnogoraca«) talijanski oficiri nisu s mnogo opreza 18. oktobra išli od Podgorice prema Kolašinu. Partizani su ih čekali, raspoređeni u zasjedi, na Jelinom dubu nad kanjonom Male rijeke, u Bratonožićima. Zbog pretpostavke da kasnije može doći do represalija, namjerno je odabrano nenaseljeno mjesto. Položaj gdje je postavljena zasjeda od 300 partizana — u oštrom kamenjaru, naročito s gornje strane druma — nije mogao biti idealniji.[2]

Udar partizanske zasjede bio je silovit. Borba je bila žestoka i kratka. Kad je uslijedio poziv na predaju, vojnici su iskočili iz kamiona i bez razmišljanja bacili oružje. Oficiri su ih slijedili. Ali bilo je i onih koji su se samoubilački strmoglavljivali niz stijenje.

Na cesti i pored nje, poginulo je oko 150, a zarobljena su 64 Talijana. Uništena su 43 kamiona. Partizani su imali jednog mrtvog i jednog ranjenog.

Ipak, malom broju talijanskih vojnika pošlo je za rukom da umakne kanjonom Male rijeke Ì stigne do Podgorice, s izvještajem o potpunom uništenju kolone na Jelinom dubu. Po odluci glavnog Štaba NOV i PO za Crnu Goru, Boku i Sandžak, 44 zarobljenika su puštena da se vrate u svoj garnizon, a 20 ih je zadržano s namjerom da budu razmijenjeni.

Narednih nekoliko dana na slobodnu teritoriju Kuća Talijani su izvršili nekoliko uzastopnih napada. Popaljeno je nekoliko sela i ubijeno više od 20 seljaka. Mnogi seljaci su odvedeni u zatvor u Podgoriei. Pri tome su i Talijani imali znatne gubitke.

Talijanima postaje jasno da represalije neće smanjiti intenzitet ustanka. Upravo stoga Biroli prihvaća inicijativu Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku i 26. oktobra šalje u Martiniće svoje predstavnike da s partizanskom komandom pregovaraju o razmjeni 20 oficira, podoficira i vojnika, koji su poslije zarobljavanja na Jelinom dubu zadržani kod partizana.[3]

Jedan od predstavnika Glavnog štaba u ovim pregovorima, Peko Dapčević, kasnije će u vezi s tim pisati:

[1] Dr Niko Martinović. *Cetinjt pod okupacijom,* »Pobjeda«, br. 50, 1959.

[2] *Revolucionarni pokret u opštini Titty rad 1919-1945,* Titograd, 1972, str. 120-123.

[3] Vojo Todorović, *Podgorički srez « trinaesfojuhkom ustanku,* Beograd, 1954, str. 121-131.

»Da bismo drugove koji su, radeći za narodnooslobodilački pokret, pali neprijatelju u ruke što prije spasili iz kandži okupatora, jer je mnogima od njih prijetila i smrtna opasnost, došli smo na ideju da izvršimo razmjenu zarobljenika, tim prije što smo takve razmjene i ranije vršili s Talijanima, i što zarobljenike i inače nijesrno mogli držati zbog pokretnog karaktera našeg rata i nemogućnosti da ih prehranjujemo i obezbeđujemo.«[1]

Pregovori su počeli pismom zarobljenog talijanskog majora podgoričkom garnizonu. Major je u tome pismu, predlažući razmjenu, naveo imena lica < koja je tražila partizanska komanda. Za jednog Talijana tražen je jedan crnogorski rodoljub.[2] U pismu je zatraženo da okupator obustavi paljenje kuća po selima, pljačku i interniranje nevinih ljudi. Uz pismo talijanskog majora, 20. oktobra je talijanskoj komandi u Podgorici poslano i pismo Glavnog štaba NOV i PO za Crnu Goru, Boku i Sandžak:

»U sukobu naših jedinica sa vašom autokolonom dana 18. ovog mjeseca, na putu Podgorica - Mateševo, zarobili smo 64 vojnika, među kojima i 4 oficira i 5 podoficira. Naš Glavni štab je odlučio da od ovog broja zarobljenika zadrži kao taoce 4 oficira i 5 podoficira, 1 karabinjera i 10 šofera, a ostala 44 vojnika-zarobljenika pusti na slobodu i uputi u vašu komandu .,. Naše jedinice pustile su do sada oko 4,000 vaših vojnika i oficira koji su bili u našem zarobljeništvu. Pošto vi nijeste znali cijeniti našu plemenitost koju smo ispoljili i sada ispoljavamo prema vašim vojnicima i oficirima, to je naš Glavni štab odlučio da vam postavi sledeće uslove

- da prestanete sa pljačkanjem i paljenjem sela i drugim represalijama prema stanovništvu;
- da prestanete sa internacijom i da se svi internirani vrate svojim kućama;
- da nam za... 20 Italijana pustite iz vaših zatvora 20 uhapšenih Crnogoraca koji najmanje tamnuju tri mjeseca dana.. .«[3]

Da bi barem donekle smanjio dojam o osobnoj zainteresiranosti za pregovore, generala Alessandro Pirzzio Biroli je razgovore vodio preko dvojice kolaboracionista, Petra Plamenca i dr Novice Radovića, a svoje oficire - potpukovnika Tornasa Gandinija, komandanta Kraljevskih karabinijera za Crnu Goru, i majora dr Maurizija Mandella, funkcioncra Direkcije za javno zdravlje i socijalno staranje Komesarijata za civilne poslove, rodom iz Kotora - po-

[11] Peko Dapčević, *Male ratne price,* Beograd, 1961, str, 32,

[2] Pored ostalih, u spisku su bili Drago Vućinić, Stefan Mitrović, dr Saša Božović, Stanko Alartinović, Risto i Joksim Radović.

[3] Vojnoistorijski glasnik, br. 6, godina 1967, strana 93-99.

slao je s njima samo kao promatrače, ali i kao kontrolore. Sastanak je organiziran u Martinićirna 26. oktobra. Prije sastanka, na pismo Glavnog štaba i na prijedloge o pregovorima, umjesto Birolija odgovorio je nekadašnji crnogorski ministar Petar Plamenac

»Taj štab uputio je komandi okupatorskih trupa za Crnu Goru 20. oktobra 1941. godine pismo u kojem postavlja izvjesne uslove u tri tačke. Po prijemu ovoga pisma guverner Crne Gore general Pirzzio Biroli me je pozvao i zamolio kao već ispoljenog prijatelja crnogorske mladeži, kako je general od mnogih mještana izviješten, da se sa vašim starešinama sastanem i sa njima govorim ...

Na molbu mojih prijatelja i moju, danas je obustavljen svaki pokret italijanskih grupa, svako hapšenje sumnjivih, a pogotovo svako interniranje koje je imalo uslijediti zbog događaja na Bioču (misli na Jelki dub - prim, autora).

Nalazim da je potrebno da se sastanemo na mjestu koje vi odredite, samo da bude u blizini kolskog puta, jer ja zbog bolesti ne mogu pješice. Garantujem vam slobodan dolazak i povratak. Ja sam još sa trojicom svojih prijatelja potpuno bez oružja. General me je molio da dođu sa nama četvoricom još dva italijanska oficira bez oružane pratnje, koji bi takođe htjeli da sa vašim vođama govore.

Nadam se da nećete propustiti priliku da se sastanemo i u potačnostima o svemu razgovaramo, što bi olakšalo današnje teško stanje našega naroda. U vašem odgovoru odredite mi mjesto, dan po mogućstvu 25. okt. i čas sastanka ,.

Pismo Petra Plamenca donio je na slobodnu teritoriju predsjednik kvislinške martiničko-brajevičke općine Novak Saveljić.

Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak nije htio odgovoriti Plamencu, nego je ponovo pisao talijanskoj komandi:

»Glavni štab na to pismo ima da izjavi slijedeće: Grupa separatista oko Novice Radovića, Petra Plamenca i drugih razlikuje se od izdajničke klike Sekula Drljevića i špijunske petokolonaške bande preostalih iz ranijih nenarodnih režima samo utoliko što se veštije krije od Sekuline bande špijuna, palikuća i ubica. Grupa izdajnika Radović-Plamenac i kompanija zajedno sa italijanskom komandom našla se pod olujom narodnog gnjeva...

Iz čitavog pisma Petra Plamenca izbija da on pod izgovorom spasavanja naroda vrši ulogu sluge krvavog psa Pirzzija Birolija koji nije očekivao tako tvrd stav partizana i otpor do koga je došlo prilikom paljenja kuća u toku

[1] *Crna Gora 1941-1945,* strana 43 i 44.

19, 20, 21, 22, 23, 24. i 25. ovog mjeseca, kojom prilikom je poginulo preko 70 Italijana i došlo do nezadovoljstva u samoj italijanskoj vojsci, jer nema na svijetu komande koja može ubijediti vojsku da treba da gine da bi zapalila kuću, stog sijena ili pojatu .. .«[1]

Sastanak je zakazan za 26. oktobar 1941. godine »kod groba glasovitog junaka Prije, poginulog u borbi protiv Mahmuta vezira u selu Martinićirna, s tim da sastanku moraju prisustvovati i italijanski oficiri, jer su jedino oni mjerodavni za razgovor. Isti mogu biti naoružani, ali bez oružane pratnje. Naši predstavnici doći će naoružani revolverima, ali bez oružane pratnje.. .«[2]

Glavni štab Crne Gore je za pregovore delegirao Peka Dapčevića, Dura Cagorovića i Baja Sekulića, ali je umjesto Baja Sekulića na pregovore otišao — odlukom Ivana Milutinovića — Blažo Jovanović.

Okupatora su u pregovorima predstavljali potpukovnik Gandini, major Mandelli i kolaboracionisti Plamenac, Radović, Đurašković i Vuksanovič. O toku pregovora u izvještaju Glavnog štaba NOV i PO Crne Gore se kaže:

»Vojnički odjeveni sa partizanskim znacima na kapama, naši delegati su se pozdravili sa italijanskirn potpukovnikom Ì majorom našim vojničkim pozdravom, odbijajući da razgovaraju sa izdajnicima Radovićem, Plamencem, Duraškovićem i Vuksanovićem, U toku razgovora primijećeno je da talijanski oficiri popuštaju u svemu, dok su petokolonaši u svemu bolje branili interese okupatora od samih okupatorskih oficira. Italijanski oficiri su tražili: 1) da se položi oružje na čuvanje kmetovima, 2) da se partizani vrate kućama i da će samo vođe i oni koji su ubijali Italijane biti suđeni, 3) da će, ako se zahtjevi odbiju, za svakog strijeljanog Italijana strijeljati 100 Crnogoraca. Naši delegati su odbili prva dva zahtjeva, a na treći odgovorili da partizani ne traže milost za sebe, ali da će za svakog nevino ubijenog Crnogorca ubiti deset Italijana .. .«[3]

Đuro Cagorović, Peko Dapčević i Blažo Jovanović su kasnije pričali da su pregovori počeli prijetnjama potpukovnika Tomasa Gandinija:

- Ako ne prestanete s borbom, bit ćete uništeni, a Crna Gora spaljena!- zahtijevao je — Morate predati oružje seoskim kmetovima i vratiti se kućama!

Kad je dr Radović počeo euforično podržavati Gandinija, Peko Dapčević ga je oštro odmjerio:

- Vi ste ovdje samo da prevodite i ništa drugo!

[1] Isto, strana 44.

[2] Isto.

[3] Arhiv SR Crne Gore, dokument 386

Blažo jovanović, smiren i strpljiv, a u izjavama precizan, objašnjavao je Talijanima da ustanak »ne bismo ni počinjali da smo ga mislili prekidati« i da ga »nećemo prekidati, sve dok vas i Nijemce, a razumije se i sve vaše sluge, ne očistimo iz Jugoslavije«. Kasnije će reći:

»Ovoj akciji smo pridavali određen politički značaj. U početku predstavnici okupatorskih vlasti su se držali dosta nadmeno. Međutim, kad smo istupili sa našim argumentima — da treba da napuste našu zemlju i drugo, oni su videli s kim imaju posla i pristali su da izvrše razmenu. Mi smo u razmeni tražili drugove koji su bili najugroženiji u italijanskirn zatvorima i logorima… Mnogi od njih su tako izbegli smrtnu kaznu.. .«[1]

Dogovoreno je da se razmjena obavi 6. novembra 1941. godine. Uoči razmjene, jedan od zarobljenih oficira, koji je znao da je Blažo Jovanović advokat, zamolio je da ga sasluša i da primi dar - zlatan prsten. Blažo Jovanović je dar odbio:

— To ne dolazi u obzir!

— Vi ste sjajan čovjek … Molim vas!

— Uzaludno govorite! — odsječe Blažo i okrenu se na drugu stranu.

Tada je talijanski oficir zamolio Blaža Jovanovića da mu pokloni kačket s petokrakom zvijezdom. Blažo se malo dvoumio, a onda je skinuo kačket s glave:

— Prsten mi tvoj ne treba, a kačket s petokrakom ti poklanjam od srca!

Talijanski oficir, kao da je dobio nešto što mu je najdraže na svijetu, kačket objema rukama stisnu uz grudi.

Među onima koji su razmijenjeni 6. novembra bila je i mlada liječnica dr Saša Božović. Mnogo godina kasnije pisat će o tome

»A onda ulazi grupa oficira i jedan Italijan, lekar u belom mantilu. Pozdravlja me vrlo učtivo, na srpskom jeziku. I ostali salutiraju. Hladan znoj me okvasi svu. Privih dete na grudi, Privih ga čvrsto, ludo čvrsto, a ono zaplaka i zaceni se. Streljanje! U meni buja otpor. Ne dam dete. Neću ga dati. Neka nas obe streljaju! Lekar me blago i sa osmehom pogleda i reče: 'Spremite sef Kao tigrica ustuknuh i ciknuh: 'Ne mogu. Tek sam se porodila. Ako ste lekar, morate me razumeti, pomoći mi.' On se okrete i iziđoše svi u hodnik. Vrata ostaviše otvorena. Razgovaraju, razgovaraju, odlaze, dolaze. Jedan od njih donese papir i dade ga lekaru. Ovaj mi priđe recima: 'Hoćete li potpisati da ne možete ići na put jer ste se tek porodili? Ne znajući da sa tim potpisujem i dalje svoje zatočeništvo, zgrabim papir i potpišem misleći da sam bar kratko

[1] »Večernje novosti«, od 11. jula 1973. godine; po tekstu dr Zorana Lakića, *Razmjena ratnih zarobljenika u Crnoj Gori u toku NOR-a,* Vojnoistorijski glasnik, 2, 1951.

odložila svoje pogubljenje, moje i moje Dolores. Ne znam da gore na planinama Crne Gore vode uveliko pregovore o mojoj razmeni za zarobljene oficire. Peko Dapčfević, Blažo Jovanović i moj Boro čine nemoguće. Ucenjuju moćnu imperiju. Traže logoraše. Tolika snaga, a do nas dopiru vesti o uništenju partizana, o likvidaciji pokreta...

Ključ u bravi... Vrata se otvoriše. Opet lekar na čelu, a nekoliko oficira za njim. 'Spremite se, polazite odmah!'...

Ugledam Skadarsko jezero. Razlilo se široko, a obliveno plavetnilom ...

Odjednom auto stade. Čistina...

Ulazimo u Podgoricu ... Iz Podgorice prema Spužu...

Kola se zaustaviše ispred kuće Radovića. Iz kuće iziđe postarija žena, visoka u crnini...

U naručju žene dolazim sebi i čujem 'Srećna ti slobodaT

Tek u Borinom zagrljaju saznajem detalje .. .»[1]

Drago Vučinić, također tada zamijenjen, piše:

»Mi smo imali prilike da prvi put vidimo naše drugove sa oružjem, sa petokrakom zvijezdom. Bio je to trenutak neopisive radosti. Jedva smo čekali da se sretnemo sa njima, da se rukujemo, da se poljubimo. Međutim, morali smo da prisustvujemo jednom ceremonijalu ...«

Dan poslije borbe na Jelinom dubu i dan prije slanja pisma s prijedlogom za pregovore o razmjeni zarobljenika, iz Podgorice je upućeno oko 250 talijanskih vojnika sa zadatkom da ispitaju situaciju na terenu, izvrše neka hapšenja, procijene prisutnost i snagu partizanskih odreda i da ustanove šta se dogodilo s motoriziranom kolonom. Čim su izbili na slobodnu teritoriju, borci bataljona »Marko Miljanov« su ih napali i nanijeli gubitke od 32 mrtva i oko 40 ranjenih.

Na to je armijski general Pirzzio Biroli naredio komandantu talijanskog garnizona u Podgorici da u pomoć pošalje još oko 1.000 vojnika. Nastupali su u dvije kolone: jedna je pošla obilaznim putem iz Podgorice preko Bioča za Kuće, a druga direktno iz Podgorice prema Kučima.

Najžešće borbe vođene su 23. i 24. oktobra.

Procjena armijskog generala Pirzzija Birolija bila je slaba. Borba na Jelinom dubu, kao i sukobi što su potom uslijedili bili su porazni za okupatora. Odmazde i kaznene ekspedicije nisu dale nikakve rezultate. Otud i prijedlog okupacionih vlasti Rimu:

»Dopunjena okupacija crnogorske teritorije i razbijanje pobunjenika koji su danas svedeni na beznačajne grupe u raznim zonama... dozvoljavaju da

[1] Dr Saša Božović, *Tebi moja Dolores,* Beograd, 1979, strane 41 i 42.

se operacijama čišćenja malog obima i onih koje obavlja policija, smanji stepen odmazde koja se sastoji u rušenju građanskih kuća. Stoga molim da se ispita mogućnost da se drastična mera rušenja, ukoliko je to moguće i nije u suprotnosti sa karakterom stroge primene represalija, zameni konfiskacijom.«[1]

Tako je došlo do novih pregovora radi razmjene zarobljenika Ti pregovori, a naročito oni u Martinićirna (između Podgorice i Dan i lo vgr ada) predstavljali su uspjeh NOP-a Crne Gore. »To je bio uvjerljiv dokaz; o priznavanju njegove snage, i napokon, njegove zakonitosti. S druge strane, okupator je bio primoran da djelomično izmijeni odnos prema internircima, plašeći se za sudbinu svojih zarobljenika.«[2]

Da bi neprijatelju dokazao da Jelin dub i potom vođene borbe, posebno ona od 30. novembra kod Vilusa, na Sjeničkim stijenama u Kučima, nisu slučajnost i da će takvih borbi i akcija u Crnoj Gori biti sve više, štab bataljona »Marko Miljanov« je pisao komandi talijanskog garnizona u Podgorici;

»Mučkim napadom u zoru 30 novembra pokušali Ste da uništite partizanske snage u Kučima i time ostvarite svoje mračne ciljeve uništavanja partizanskih snaga i porobljavanja naše otadžbine. Ali ste se ljuto prevarili. Vaše jedinice upućene u tu svrhu su potpuno uništene. Na položaju je ostalo oko 200 mrtvih i teško ranjenih, a 130 oficira i vojnika je zarobljeno. No, rukovođeni plemenitom idejom humanizma prema zavedenom italijanskom narodu, mi smo spremni da vam u odnosu na poginule, ranjene i zarobljene vojnike i oficire učinimo izvjesne humane usluge. U tu svrhu vam se predlaže i omogućava: da sa dvesta bolničara - nosilaca ranjenika i potrebnim brojem ljekara prenosnim sredstvima (kamionima) pokupite i prenesete vaše mrtve i ranjene vojnike. Napominjemo da vaše ljudstvo bude bez naoružanja.

Da za vaše zarobljene oficire i vojnike svakoga dana predajete našoj komandi na Burumu po 130 obroka hrane.

Vaši zarobljeni vojnici u borbi kroz šipražje i oštro kamenje iscijepali su i izgubili svoja odijela, ostali bez obuće i ćebadi, to zahtijevamo da za svakog vojnika pošaljete odjeću, obuću i ćebad.

Smrt fašizmu - sloboda narodu!
Štab partizanskih snaga u Kučima.«[3]

[1] *Zbornik dok. NOR-a,* III, knj. 4, dok, 166; vidi: Zoran Lakić, *Razpiena ratnih zarobljenika u toku I\'OR-a,* Vojnoistorijski glasnik br. 1, 1967. godine, strana 74.

[2] Zoran Lakić, strana 79.

[3] Doko Mirašević, *Partizanska jesen 1941,* »Pobjeda«, 24. XI 1966. godine.

Pored ostalog, poruka je sadržavala i zahtjev da talijanska strana, ukoliko prihvati naznačene uvjete, obustavi letove aviona, bombardiranja i artiljerijsku vatru.

Guverner Crne Gore, armijski general Pirzzio Biroli dao je suglasnost komandi talijanskog garnizona u Podgorici da prihvati prijedlog za pregovore, Odgovor iz Podgorice su donijela dva talijanska oficira:

»Primamo vaše uslove. Prestaće artiljerijska vatra i avionsko bombardovanje. Pristupićemo, pod vašom kontrolom, prikupljanju mrtvih i ranjenih. Slaćemo zarobljenim našim vojnicima svakog dana hranu, a poslaćemo im i odijelo i obuću.. ,«[1]

Dan kasnije, po dogovoru, naišla je talijanska kolona od dvadeset kamiona, u kojima se nalazilo oko dvije stotine naoružanih vojnika sa svećenikom i dvojicom liječnika, Štab bataljona »Marko Miljanov« je odredio komandira jedne partizanske čete da se oprosti od mrtvih talijanskih vojnika. Pored partizana na mjestu oproštaja bilo je i nekoliko seljaka, žena i djece iz Kuča i Doljana. Komandirov je govor zapisan:

»Drugovi i drugarice, ovi mrtvi italijanski vojnici su gurnuti na naše domove, na našu djecu, na našu slobodu. Gurnuti su da nam uzmu živote. No, oni izgubiše svoje. Za koga? Za fašizam - najljućeg neprijatelja čovječanstva i ljudskih sloboda. Ovim jadnim i zavedenim vojnicima fašisti su oduzeli živote, pa iako smo ih svojim srcima i svojim rukama pobili. Vojnici visokog ljudskog morala i neprijatelju čine ustupke. Neka odjek 'plotuna' naših glasova, tu na domaku porobljene Podgorice, bude opomena svima koji silom krenu ovamo, da je najjača sila ljubav kojom se brani óvaj naš slobodarski kamen. Eto Orljeva i Meduna, eno tamo Fundine (mjesta poznata iz ranijih snažnih okršaja s Turcima - prim, autora) i sada ovdje Sjenice, koja govore da mi tu ljubav prema övom kamenu istinski nosimo u svojim srcima.«[2]

Poslije borbe na Sjeničkim stijenama komandant talijanskog garnizona iz Podgprice više se nije usuđivao svoje jedinice slati prema Kučima, »već se zadovoljio tučenjem partizanskih položaja artiljeriskom vatrom s Gorice. Na molbu italijanske komande u Podgorici, dozvoljeno je da okupator šalje hranu svojim zarobljenicima, što je on činio puna dva mjeseca«.[3]

Sljedovanje za talijanske zarobljenike dopremano je iz Podgorice do zaseoka Buruma, na vrhu doljanske ravnice, prema kanjonu Kuča. A razmjena

[1] **Isto.**

[2] **Ista**

[3] Dr Duro Vujović, *Narodnmslobodilačka borba i socijalistička revolucija, Revolucionarni pokret u opitim Ti/egrad 1941-1945,* strana 123.

je neprestano odgađana, tako da do nje nije ni došlo. Talijanski su vojnici pod pritiskom četnika pušteni, a da za njih nije oslobođen ni jedan rodoljub.

Prije borbe na Sjeničkim stijenama, kod Vilusa je izuzetno značajnu pobjedu izvojevao 11. novembra Durmitorski partizanski odred, koji je u ono vrijeme imao 1.340 boraca. Dobivši informaciju da iz Hercegovine, to jest s područja »Nezavisne Države Hrvatske«, na slobodnu teritoriju sjeverozapadne Crne Gore prodire jedna ustaška jedinica iz pravca Lastve prema Klobuku i Grahovu, štab Grahovskog partizanskog bataljona užurbano je prikupljao snage da dočeka ustaše, a uto je stigla vijest da je od Bileće u Viluse stigla i jedna italijanska kolona. Odlučeno je da se na neprijatelja odmah napadne. »Naše snage, planski raspoređene«, izvještava štab bataljona 26. novembra, »izvršile su napad na kolonu u samu zoru. Borba je trajala tri sata. Poginulih italijanskih vojnika bilo je 11, ranjenih 21, zarobljenih oko 60 sa 5 oficira, među njima i 1 potpukovnik i 1 major, kao i 2 mrtva i 2 teško ranjena oficira.

Ranjenici se nalaze u Vilusima, gde im je ukazana prva lekarska pomoć, a zarobljene smo zadržali...«[1]

U to vrijeme na slobodnoj teritoriji sve više se osjećala glad. Partizanska »Narodna borba« u broju 3. od 1. decembra 1941. godine pisala je da se »avet gladi uselila u mnoge domove radnika, sitnih seljaka i činovnika. Mnoge majke na selu i u gradu dovedene su u očajanje zbog plača gladne djece. I mi smo dužni da ispitamo uzroke ovoga zla i da pronađemo sredstva da ga uklonimo ili bar ublažimo ...«

Zbog toga je Durmitorskom NOPO bilo teško hraniti sve veći broj zarobljenika. Opet počinju pregovori i o prehrani zarobljenika i o razmjeni za rodoljube. Dok se pregovaralo, sporo i mučno, Glavni štab za Cmu Goru i Boku formirao je Crnogorski odred za operacije u Sandžaku i za veze sa srbijanskim odredima.[2] Istovremeno je odlučeno da se napadne Pljevlja, gdje je bilo oko 2.000 vojnika divizije »Pusteria«. Napad je izvršen 1. decembra. Neprijatelj se, uz najveće napore, uspio održati. Crnogorski odred je imao 214 mrtvih i 274 ranjena borca. Nekoliko ranjenih partizana je zarobljeno. Budući da je Durmitorski NOPO imao 73 zarobljena Talijana, komandantu talijanske divizije »Pusteria« Giovanniju Esspositu Durmitorci su predložili »razmenu zarobljenika - jednog za jednog, kao što se to do sada običavalo prilikom raz-

[1] *Zli dok,* ,\OR-đ, III, knj. 1, strana 201; izvještaj štaba Grahovskog partizanskog bataljona Durmitorskog NOPO od 26. novembra 1941. godine.

[2] Crnogorski odred je imao u svom sastavu devet bataljona, s oko 3.000 boraca. Komandant Arso jovanović, zamjenik komandanta Radovan Vukanović, politički komesar Bajo Sekulić, zamjenik političkog komesara Boško Duričković.

mene u komandama. Ako ta komanda prihvati ponudu za razmenu, neka nam predloži način razmene,«[1]

Poruka Durmitorskog NOPO je stigla u Pljevlje 14. decembra, a Talijani su oko pedeset zarobljenih partizana, među njima i ranjenike, strijeljali već 5. decembra 1941. godine. Ne usuđujući se navesti istinu, komandant »Pusterije« je u odgovoru na partizansko pismo ustvrdio da oni nemaju partizanskih zarobljenika za razmjenu.

Kada je stigla informacija na slobodnu teritoriju da su Talijani strijeljali sve zarobljene ranjenike, 27. decembra, štab Durmitorskog NOPO je poslao novo pismo komandi garnizona u Pljevljima;

»Vi ste sa streljanjem naših ranjenika u Pljevljima učinili gest koji nije nikada i nigdje učinila ni jedna vojska na svijetu. To je najveća sramota s kojom ste mogli kompromitovati italijansku naciju. Poznato vam je da je u našem zarobljeništvu tokom ljeta bilo preko 3000 Italijana i da smo ih sve pustili na slobodu. Možda vam je poznat slučaj kad smo kod Bileće zarobili 12 vaših ranjenika koje smo kamionima vratili u Bileću i predali vašoj komandi.«[2]

General Essposito je pretpostavljao da će partizani izvršiti odmazdu nad zarobljenicima pa je, u samouvjerenju okupatorske nadmoći, zaprijetio »da će za jednog strijeljanog oficira biti strijeljano 50, a za vojnika 10 građana«.[3]

Poslije nekoliko izmijenjenih pisama, fašistički general Essposito koji, očito, nije bio nimalo zaokupljen sudbinom svojih zemljaka u zarobljeništvu, mada je za svakog crnogorskog rodoljuba mogao dobiti dvojicu svojih vojnika, konačan je svoj stav izložio u pismu od 30. januara 1942. godine:

»Ponovo opetujem, kako sam pisao zadnji put, otpustite sve bez razlike, 73 naša zarobljenika po spisku što ste nam poslali dana 14. XII 1941. godine br. 232. U zamenu mi ćemo vam predati partizane Vuka Anđelića i Salka Alkovića.. .«[4]

Budući da su Talijani odgađali dogovor o razmjeni zarobljenika, štab Durmitorskog NOPO je zatražio od talijanskog generala da bar osigura hranu za zarobljene Talijane:

»Ako im vaša komanda ne bude uputila hranu koju za njih tražimo, i pored naše najbolje volje, biće izloženi gladi i očiglednoj smrti. Zato u interesu opstanka vaših ljudi kategorički tražimo da im pošaljete hranu za vri-

[1] **Arhiv Vojnoistórijskog instituta, kutija 1671, reg. br. 8-2.**

[2] **Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore, reg. br, 11-1; Zoran Lakić,** *Ramjetta ratnih zarobljtnika u Crnoj Gori u toku NOR-a,* **»Vojnoistorijski glasnik«, br. 6, godina 1967, strana 81.**

: [3] IStO. '

[4] **AIICG IV 51-1; vidi dr Zoran Lakić, nazn. djelo, str. 83.**

jerne od 1. februara 1942, godine i to: brašna 1000 kg, makarona 200 kg, pirinča 100 kg, dvopeka 500 kg, šećera 150 kg i čaja 5 kg. Ako uopšte vodite brigu o vašim vojnicima zarobljenim u borbama od naše strane, i ako iole polažete na vašu vojsku, vi ste dužni da ispunite ovo naše traženje i to što prije, pogotovu kada je u pitanju životni opstanak vaših vojnika. Ponovo vam skrećemo pažnju da će vaši vojnici poskapati od gladi ako im odmah ne pošaljete traženu hranu. Traženu količinu hrane vašim prevoznim sredstvima isterajte u bivšu osnovnu školu u Potpeće, gde ćete je predati našem parlamentaru, koga ćemo poslati na određeno mjesto za tu svrhu. Vi ćete nas obavijestiti tačno o danu i datumu kada ćete istjerati tražene artikle na zakazano mjesto, te da bi mi na vrijeme poslali našeg parlamentara. Garantujemo vam da za vrijeme prevoza artikala od PJjevalja do Potpeća neće biti napadnuti od naših snaga koje operišu u Sandžaku..

Durmitorski NOPO je 22. januara 1942. godine podsjetio talijanskog generala kako talijanski garnizoni iz Nikšića i Danilovgrada na takav način šalju hranu za svoje vojnike koji su u zarobljeništvu kod partizana. »Zato još jedanput tražimo da u interesu vaših zarobljenika, vojnika, pošaljete hranu na ranije ponuđeni način .. .«[2]

Komandant talijanske divizije u Pljevljima imao je grupu kolaboracionista, koji su poprilično kumovali neuspjesima ovih pregovora, pogotovo što je talijanska strana pristupila ucjenama s točnim spiskovima partizanskih obitelji. Zato komandant divizije »Pusteria« u svom odgovoru odbija »ponudu traženih životnih namirnica. Ko je u stanju zarobiti, mora zarobljenike i hraniti. Ovo je pravilo rata poštovano od svih civilizovanih naroda. Ponavljam vam da ako i jedan od mojih Alpinaca - vaših zarobljenika umre ili bude streljan, ja ću streljati pedeset talaca za svakog oficira, a deset za svakog vojnika. Želim da vam još jedanput dam predlog u vezi naših i vaših zarobljenika. Oslobodite odmah naše zarobljenike bez prethodnih uslova. U Pljevljima se nalaze porodice sledećih partizana... Porodice ovih partizana su u mojim rukama, i biće odmah, ako se zarobljeništvo Alpinaca produži, internirane u Albaniju. Znate kolika su sredstva represalija u mojim rukama. Kod svih vaših palih, u napadu na Pljevlja, nađeni su spiskovi sa imenima mnogobrojnih komunista došlih u Pljevlja 1. decembra sa svih strana Crne Gore i Sandžaka. Veći deo tih komunista ima porodice na teritoriji kontrolisanoj od naših komandi.. .«[3]

[1] Isto.

[2] **isto.**

[3] A11CG, IX 2c, vidi: Z Lakić, nazri. dj. str. 84.

U decembru, kad su počeli pregovori o dostavi hrane za zarobljene Talijane, počela je i prepiska o razmjeni, kao i o represalijama. O tome je ostavio zapis i Josip Broz Tito;

»Veoma brutalne mjere Talijana - paljenje sela na lijevoj obali Lima (zapaljene su 23 kuće i ubijeno oko 120 stanovnika iz Vlake, Jabuke, Babina, Mihailovića), koje smo svojim očima gledali.. . izazvale su kod nas i naših boraca veliko ogorčenje. Pa ipak nismo htjeli da se italijanskirn vojnicima svetimo za učinjena nedjela, da, recimo, u cilju odmazde strijeljamo zarobljenike. Zaključio sam da će biti dobro da komandi italijanskih grupa u Prijepolju uputimo protestno pismo, a da se italijanskirn vojnicima obratimo proglasom, pozivajući ih da odustanu od terora i da nam se priključe...«[1]

Ovo pismo i proglas napisani su 15. decembra 1941. godine. Poduzete su mjere da se pismo legalno preda komandantu talijanskog garnizona, a proglas je krajem 1941. ilegalno rasturan na okupiranom području.

»Vi gubite svoje živote i svoje zdravlje daleko od svojih porodica, vi kaljate ovom vašom nepravednom borbom slavne tradicije talijanskog naroda koji se nekada borio pod slavnim revolucionarima kao što je Garibaldi i drugi« - rečeno je u tome proglasu Vrhovnog štaba. Vojnici talijanske vojske su upozoreni »Pomislite na vaše žene, majke, sestre i djecu koji misle na vas i očekuju da im se vratite. Pomislite da i kod nas naše majke, žene, sestre i djeca isto tako žele da imaju svoje očeve, braću i sinove kod svojih kuća... Zato vas pozivamo još jednom da otkažete poslušnost vašim oficirima, da prekinete borbu protiv nas. .. Mi smo vas do sada štedjeli, vaše zarobljene vojnike oslobađali... Smatrali smo vas i još uvijek vas smatramo kao zavedenu braću kojoj treba objasniti to što oni rade. Pružamo vam našu bratsku ruku, ruku radnog naroda sela i grada, koji se bori ne samo protiv vaših okupatorskih starješina i vas već i protiv naših vlastitih kapitalističkih zlikovaca koji ponovo hoće da zajašu na grbaču našeg naroda.. .«[2]

Prema kazivanjima Josipa Broza Tita i sjećanjima Halila Hadžimurtezića, Budimira Milićevića i Momira Mtrovića, ilegalci su ovaj proglas rasturili u skoro svim taUjanskim garnizonima Sandžaka.

Ne znam da li je ovaj proglas dopro do italijanskih vojnika kojima je bio namijenjen«, sjeća se Josip Broz Tito, »ali saznao sam da je došao u ruke italijanskog generala Giovanija Essposita, komandanta divizije 'Pusteria'. On mi je odmah uputio pismo, u kome mi se obratio riječima 'Signor comandante

[1] *Autobiografska kazivanja Josipa Broza Tita, »Talijanski genera! me nazvao komandantom bandita«,* **strana 316, »Front«, 9. juna 1972.**

[2] **Isto, stana 317.**

dei partigiani' i tražio da pustimo njihovog oficira kojeg smo zarobili prije nekoliko dana između Bistrice i Nove Varoši. Pošto nismo udovoljili njihovom zahtjevu, on mi je uputio drugo pismo puno psovki i prijetnji 'Comandante dei banditi'., ,«[1]

Ni u jednom kraju Jugoslavije nije kao u Cmoj Gori zarobljeno tako mnogo okupatorskih vojnika 1941. godine. Partijsko rukovodstvo je tu činjenicu, kao realnu pretpostavku, uzimalo u obzir i prije julskog ustanka.[2] I ustanici i stanovništvo pokazuju krajnje ljudski odnos prema zarobljenicima, osim u slučaju kad su zarobljeni crnokošuljaši, »ovo zbog toga što su crne košulje predstavljale oličenje italijanskog fašizma i što je kroz takav odnos prema njima ispoljavan ne samo antifašistički nego i socijalno-društveni karakter ustaničke borbe.«[3] Stav partijskog rukovodstva uoči ustanka provođen je u konkretnim odnosima za vrijeme ustanka. U cetinjskom i barskom srezu, gdje je u julskom ustanku zarobljeno oko hiljadu talijanskih vojnika i oficira, pružena im je medicinska pomoć, ako je to bilo potrebno, i sva moguća njega. Vojnicima su redovno držani propagandni govori (»tretirani su kao zavedeni ljudi ili ljudi koji nekad mogu shvatiti porok fašizmu i prestati da mu služe«[4]), a zatim su, razoružani, puštani na slobodu, kao što se to radilo u ostalim krajevima s domobranima. Oficiri su uglavnom zadržavani u zarobljeništvu, Blažo Lompar i Andrija Pejović se sjećaju kako su seljaci iz Ulica i Bokova »dva dana držali grupu od 92 italijanska vojnika iz sastava 2. bataljona granične straže koji su zarobljeni u rejonu njihovih sela. Za to vrijeme seljaci su sa zarobljenicima dijelili svoj zalogaj hljeba,«[5]

Na području Lovćenskog NOP odreda osnovan je jedan od prvih logora za zarobljenike. Poslije borbe na Košćelama logor je osnovan u Crmnici. Za logor, u kojem je bilo oko 200 zarobljenika, brinula se Komanda mjesta u Virpazaru. Hranu, kao i neophodne lijekove za crmničke zatvorenike poslala je — poslije pregovora — talijanska komanda iz Skadra. Logor u Ginnici trebao je biti stalnijeg karaktera. Tu je zatvorene oficire trebalo zadržavati do razmjene, dok se ne zaključe pozitivni dogovori. No, zbivanja su išla drugim tokom, i logor je raspušten, a zarobljenici su otpremljeni u okupatorski garnizon u Baru. Kasnije, u zimu 1941. i 1942. godine štab Lovćenskog odreda — i dalje u odnosu prema zarobljenicima krajnje human — nije puštao zaro-

[1] Isto.

[2] Dr Duro Vujović, *l^ovćenski \'OP odred i tijtfom područje ti narodno-oshkodilačkoj borii 1941-1945,* **Ceiinje, 1976, str. 65.**

[3] Isto.

[4] Isto.

[5] **Isto, str. 66.**

bljene Talijane bez kompenzacije. A Talijani su zarobljavani kao i u julskom ustanku. Poslije raspuštanja crmničkog logora zarobljenici su slani u zarobljenički logor pri Glavnom štabu. Ali i tamo se za glavne zime početkom 1942. godine nagomilalo toliko zarobljenika, da je Glavni štab zatražio od Lovćenskog odreda da ubuduće u logor šalje samo oficire, »radi toga što se broj zarobljenika povećava iz dana u dan, pa je teško o njima voditi računa«[1]. Štabu Lovćenskog odreda je savjetovano da zarobljene vojnike zadrži na svom području, ili da ih oslobodi. Tada je štab Lovćenskog odreda obnovio pregovore s talijanskom komandom iz Cetinja.

Po jednom od zarobljenika s broda »Skenderbeg« poslano je pismo talijanskoj komandi u Cetinju s prijedlogom za razmjenu zarobljenika, ali i sa zahtjevom da - dok se ne zaključe pregovori o razmjeni - talijanska komanda šalje hranu za svoje zarobljene vojnike. Talijanska komanda je prijedlog prihvatila i poslala hranu za period od deset dana. Iz pisma štaba Lovćenskog odreda od 18. februara 1942, vidi se da je talijanska komanda zatražila da joj se pošalje spisak zatvorenih ili interniranih Crnogoraca za koje je partizanska komanda zainteresirana. Taj spisak je poslan 19. februara. Predloženo je da se razmjena obavi 25. februara u l i sati u selu Bokovu, U tome pismu štab Lovćenskog odreda traži da se za ranjene Talijane u zarobljeništvu odmah pošalju neophodni lijekovi. Lijekovi su poslani ali svi traženi rodoljubi — po tumačenju cetinjske okupatorske komande — nisu mogli biti razmijenjeni; od četrdeset i sedam rodoljuba, koje je tražio štab Lovćenskog odreda, njih petnaestero su bili osuđeni na izdržavanje zatvoreničke kazne u talijanskim zatvorima u Italiji. Od partizanskog štaba je zatražen novi spisak. Na to pismo Lovćenski odred je odgovorio 24. februara 1942. godine.

»Primili smo vaše pismo i na isto vam odgovaramo:

1. Četrdeset i sedam naših sugrađana koje smo tražili u zamjenu za zarobljenike koji su internirani u Albaniju, Boku Kotorsku ili su u zatvoru na Cetinju...

2. Drugu vam listu od petnaest odnosno šesnaest (jer je pristigao još jedan zarobljenik sa Orahovca) ne možemo poslati, jer smo već obavijestili roditelje i srodnike istih i istima bi teško palo da im se njihovi ne vrate iz internacije.

3. Vi nam čak nijeste poslali ni imena onih koji se po vašem pismu ne nalaze u internaciji,

4. Odredite nam dan razmjene i to odmah javite po Svetozaru Pejoviću, geometru iz Prijepolja koji se nalazi u zatvoru na Cetinju — Vladin Dom, a

[1] Arhiv istorijskog instituta Titograd, 1108/1V 2a-3/42; v. D. Vujović, nazn. dj„ str. 239.

za njega zadržite kurira saniteta koji nije bio na listi četrdeset i sedam zarobljenika.

5. Pošto se u našem zarobljeništvu nalazi nekoliko stotina vaših vojnika, a pošto će našem Stabu biti upućeno oko stotinu, to vam predlažemo da izvršite zamjenu po spisku koji ćemo vam poslati naknadno.[1]

(Štab Lovćenskog NOP odreda je krajem februara 1942. godine obavijestio Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku da je talijanska Komanda sa Cetinja voljna »izvršiti razmjenu još stotinu naših interniraca«. Iz pisma se vidi da o zarobljenim Talijanima vodi brigu Glavni štab NOPO za Crnu Goru i Boku, mada su predstavnici Lovćenskog odreda u pregovorima rekli »da se bajagi nalaze u logoru pri štabu Lovćenskog odreda, te vam hitno upućujemo kurira da nam odmah uputite stotinu i dvadeset zarobljenika. Mi ćemo ih smestiti na teritorij našeg odreda, pa je potrebno da oni ponesu sa sobom ako imate što hrane za dva dana, deke i šatorska krila.«[2])

6. Pošto se sjutra navršava deset dana od kako se vaši zarobljeni vojnici nalaze u logoru Lovćenskog NOPO, to tražimo da odmah uputite hranu vašim vojnicima za idućih deset dana. Hranu ćete poslati 27. ovog mjeseca na mjestu gdje smo ranije primili hranu uz isti postupak. (Taj posao je obavljala Kosijersko-bokovska četa Lovćenskog NOP odreda na periferiji sela Bokova - primjedba autora). Kako ste prošli put uputili vrlo malo duvana, tako da su vojnici pali na naš teret, to tražimo od vas da uputite više duvana. Isto tako uputite nam i neki sud za kuvanje hrane.

Odgovorite nam sjutra 25. ovog mjeseca.

7. Ako ste voljni uputite nam odmah one naše internirce sa predložene liste koji se nalaze na Cetinju i mi ćemo vam uputiti odgovarajući broj vojnika .. .«[3]

Nešto kasnije, čini se 27. februara, štab Odreda je ponovio svoj zahtjev talijanskoj komandi na Cetinju, davši joj do znanja da ima kod sebe blizu tri stotine zarobljenih Talijana. Komanda na Cetinju je bila zainteresirana za zamjenu, ali je - prihvaćajući pregovore - odgovorila da nije u situaciji da zadovolji zahtjeve Lovćenskog odreda, jer da se mnogi od onih koje su partizani tražili ne nalaze na Cetinju, nego u zatvorima u Italiji Budući da je bilo nemoguće odmah za zarobljene Talijane dobiti tražena lica, za vrijeme čekanja na razmjenu štab Lovćenskog odreda je tražio da »italijanska komanda iz

[1] *Zk NOR,* ID, 9, dok. 78.
[2] *Zb. NOR,* IH, 2, dok. 78.
[3] AIIT, 93Z/IV 4g-2/42

Cetinja zarobljenim italijanskirn vojnicima šalje hranu, preobuku, ćebad, šatorska krila, pribor za jelo, sredstva za dezinfekciju, naročito protiv šuge, jer je zaista u uslovima partizanskog načina ratovanja bilo nemoguće zbrinuti toliki broj zarobljenika. Italijani su međutim uputili izvjesnu količinu hrane i ostale potrebe samo za 46 zarobljenika.. .«[1]

KM su Talijani po logorima i zatvorima prikupili dovoljno uhapšenih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, povedeni su ponovo pregovori o razmjeni. Do razmjene je došlo 1. marta 1942. godine. Najprije je štab Lovćenskog NOP odreda uputio svoju grupu zarobljenika s porukom:

»Na osnovu vašeg pisma od 28. februara 1942. godine upućujemo vam 32 zarobljena vojnika, za koje tražimo da nam danas, posle podne uputite naše sugrađane. Kako je u naš logor stigao zarobljenik - sanitet Emilio Garcione, pošto smo vam uputili prvi spisak, i kako je pomenuti sanitet već razmijenjen to se kod nas nalaze 32 vaša vojnika, a ne 31, zato tražimo da nam u zamjenu za ovog koga nijeste u posljednjem pismu predvidjeli, uputite našeg sugrađanina Marka Popovića, koji se nalazi u zatvoru na Cetinju. Sve naše sugrađane i Marka Popovića, uputite nam čim stignu vaši zarobljenici na Cetinje...«

Komanda garnizona sa Cetinja je odgovorila istog dana-

»Danas 1. marta 1942. godine u 15 časova stigla su u Cetinje 32 naša vojnika, stoga vam se u zarnenu upućuju 32 vaša građanina. Ostala četvorica koje ste naznačili u vašem spisku pošto nisu na vreme stigli, zamenjena su na zahtev Mijović Pavia i Lekić Nikole sledećim zatvorenicima: Bogdanović Božom, Popović Ljubom, Boškovim Bozom i Ivanović Jelenom. U sledećem izveštaju daćete nam vesti o našim oficirima i vojnicima koje ste zarobili na Jezeru (Skadarskom) kod Rijeke (Crnojevića), na brodu 'Skenderbeg«[2].

Dalji razvoj ratne situacije je remetio redovitost pregovora i planiranu razmjenu. Stab Lovćenskog odreda je neprekidno mijenjao mjesto boravka, pa mu je Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku savjetovao »da italijansku komandu na Cetinju uputi na soluciju da se razmena vrši na onoj teritoriji na kojoj se nalaze zarobljenici, odnosno da glavna italijanska komanda prenese svoja ovlašćenja u ovom pogledu na svoje komande u Nikšiću, Danilovgradu i drugim mjestima.«[3]

[1] Arhiv istorijskog instituta Crne Gore, IV, 4g-3. Vidi dr Z Lakić, isto, str. 90.

[2] Dr Z, Lakić, isto; Arhiv Istorijskog instituta Crne Gore, kut. fl—33; vidi Đorđe Lopičić, *Izvodi iz dnevnika;* »Zbornik Četvrta proleterska«, strana 62.

[3] Dr D. Vujović, *Lovčenski NOP odred i njegovo podmtje u NOB 1941-1945,* str..241. AIICG 1058 IV 2a-14.

Pregovori i poslovi oko razmjene su rukovodstvu operativnih jedinica oduzimali mnogo vremena. Nije, stoga, čudno što se štab Lovćenskog odreda žalio Glavnom štabu kako postoji opasnost »da se ne pretvorimo u društvo za razmjenu«.[1] Ali neovisno o takvom »strahovanju«, pregovori su i dalje vođeni, kad je to bilo moguće. Istina, Lovćenski partizanski odred poslije prvomartovske razmjene nije bio u prilici da razmjenjuje zarobljenike, ali je to činjeno na drugim krajevima Crne Gore. Naročito su intenzivni pregovori vođeni na području Nikšičkog partizanskog odreda, kao i — po terenu djelovanja susjednog — Trebinjskog partizanskog odreda. Premda je talijanskim jedinicama bilo zabranjeno pregovarati s partizanima, kao što je to isto zabranjivala i njemačka vrhovna komanda jedinicama Wehrmachta, to nije hitnije utjecalo na pregovaračke odnose talijanskih komandi i garnizona ni u Crnoj Gori, ni u Hercegovini.

Nikšićki je odred, kao i Lovćenski, u početku ustanka, pa i kasnije, imao dosta zarobljenih Talijana. I ovdje je, kao i u drugim krajevima, od partizanske komande potekla inicijativa za pregovore o zarobljenicima. Velizar Perunović, Maroje Marojević i Raško Radović sjećaju se da je proces pregovaranja počeo 3. januara 1942. godine, kada je jedan od članova štaba Nikšičkog NÖP odreda iz Lukova nazvao telefonsku centralnu u Nikšiću, kojeg su partizani blokirali krajem 1941. godine, i zamolio vezu s komandom garnizona. Slučaj je htio da se tamo našao i komandant talijanskog garnizona... O tome je štab Nikšičkog NOP odreda odmah poslao izvještaj Glavnom štabu NOPO Crne gore i Boke:

»... Najprije smo komandantu kazali da kod partizanske komande ima 120 zarobljenih italijanskih vojnika, kojima naša komanda ne može obezbijediti ishranu, a to poglavito zato što je okupatorska vojska svojim pljačkaškim pohodima opljačkala naša sela, pa se tako ostalo bez sredstava za ishranu zarobljenika. Zato tražimo da italijanska komanda redovno šalje hranu, a mjesto isporuke hrane određeno je pismom naše komande od prije pet dana. Na ovo je komandant odgovorio da on traži da se razgovor odloži za sedam dana. Ali smo energično odbili odugovlačenje pregovora o hrani... Najzad je tražio jedan sat vremena za razmišljanje i dogovor, na što smo mi pristali. Po isteku toga sata nastavili smo razgovore i komandant je pristao da pošalje hranu za zarobljenike... I zarobljenik Italijan govorio je na telefonu, kazao svoje ime i regimentu i potvrdio sa svoje strane naše navode, naročito ono što se odnosi na volju partizana da ishrane zarobljenike, ali da za to nemaju

[1] Isto.

sredstava.. . Iza svega toga poveli smo razgovore o razmjeni zarobljenih italijanskih vojnika sa našim interniranim i zarobljenim. Komandant je odmah rekao da za pregovore ove vrste nije ovlašćen. Dodao je da od svoje više komande nije dobio nikakve instrukcije ni ovlašćenja za ovakve pregovore.. ,«[1]

Poslije telefonskog razgovora, 5. januara 1942, po dubokom snijegu stigao je od Komande garnizona Nikšić veliki tovar hrane. Partizanske su predstraže na povećem odstojanju primijetile talijansku kolonu, pa su se dobro ušančile i na ugovorenom mjestu, kod Hana Zmajevića, dočekale isto tako oprezne Talijane. Voda kolone je predao hranu i istovremeno prenio poruku svoje komande iz Nikšića da partizani ubuduće ne trebaju računati s pošiljkama, jer - tvrdio je — tu hranu neće jesti samo zarobljeni Talijani, nego i partizani.

Predstavnici štaba Nikšićkog NOP odreda energično su odbacili insinuaciju, a Stab je 10. januara u pismu komandantu okupatorskog garnizona u Nikšiću naglasio da partizani neće popustiti u svojim zahtjevima i stavovima, ali isto tako da - neovisno o ponašanju talijanskog okupatora - nikad neće prekršiti međunarodne konvencije o pravima ratnih zarobljenika. Talijanskoj komandi je rečeno da će nerazmijenjeni zarobljenici biti oslobođeni tek »onda kad njihova zemlja bude slobodna od krvavog fašističkog terora«.[2] Talijani su odgovorili 29. januara. To pismo, čini se, nije sačuvano, ali se iz pisma Nikšićkog NOP od 5. februara 1942. godine vide talijanski stavovi

»Na vaše pismo od 29. januara 1942. godine odgovaramo sledeće

1. Hrane za vaše vojnike imamo još svega za dva dana, poslije čega će, ako im ne pošaljete hranu biti izloženi gladovanju. Napominjemo da vaše vojnike nećemo pustiti, jer vi ne satno da držite u ropstvu partizane koje šte zarobili - ako ih već nijeste strijeljali - nego držite u logorima i zatvorima internirano građanstvo, žene i djecu.

2. Ponovo vam nudimo razmenu zarobljenika za naše internirane i dajemo vam mogućnosti da spasite svoje vojnike. Ako ste voljni javite nam po našem kuriru, koji se mora vratiti najdalje do 6, ovog mjeseca do 2 sata poslije podne.«[3]

Budući da Talijani ni poslije ovog pisma nisu prihvatili prijedlog za pregovore, štab Nikšićkog NOP odreda je ponovo zatražio hranu:

»Primili smo vaše pismo od 18. februara 1942. gpdine. Opominjemo vas još jedanput da vaše neredovno slanje trebovanja škodi jedino zarobljenicima.

[1] **Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kutija 1673, reg. 49-1.**

[2] Isto.

[3] **Dr Zoran Lakić,** *Ra&ujtna z/irobijenika u Crnoj Gori u* **NOR-*, »Vojnoistorijski glasnik«, broj 6 od 1967. godine.**

Ukoliko budete i dalje postavljali nekakve zahtjeve u pogledu izdavanja trebovanja, znadite da ćemo zabraniti da hrana uopšte ide zarobljenicima, a za posledice skidamo sa sebe odgovornost.«[1]

U ovom slučaju nije došlo do razmjene zarobljenika. No zarobljene Talijane, na prijedlog Odreda, štab za Crnu Goru i Boku ipak je poslao, u dvije grupe, 9. i 13. jula 1942. godine, u okupirani Nikšić.

Svuda gdje su 1941. godine vođene borbe protiv talijanskog okupatora bilo je i zarobljenika i razmjene. Sve se to nastavilo i 1942. godine, kad je učestalo dolazilo do pregovora i razmjene u Lici, a bilo ih je i u Gorskom kotaru. O razmjenama u Gorskom kotaru pisao je u »Kapelskim krasovima« komandant Pete operativne zone Hrvatske (Gorski kotar i Hrvatsko primorje) Veljko Kovačević, a u Lici su prvi pregovori o razmjeni zarobljenika s Talijanima vođeni poslije borbe na Ljubovu, Ova se borba odvijala u vrijeme blokade talijanskog garnizona u Korenici. Za pet dana talijanski garnizon u Korenici bio je desetkovan.

Kad su razbijene sve kolone koje su se od Otočca i Vrhovina probijale prema opkoljenoj Korenici, štab divizije »Re« iz Gospića, Perušića, i Ličkog Osika poslao je snažnu kolonu od oko 2.000 ljudi s tenkovima i artiljerijom preko Ljubova. Ustaše su joj priključile oko 400 svojih ljudi i velik broj stoke, te 400 saonica s konjskom zapregom. Sva ta sila, 22. januara 1942, krenula je iz Široke Kule uz brdo prema planinskom prijevoju Ljubovo. Štab Grupe ličkih partizanskih odreda obranu Ljubova povjerio je bataljonu »Velebit« kojim je zapovijedao Joco Njegomir. U svom istraživanju o razbijanju talijanske kolone na Ljubovu ugledni zagrebački publicist Mladen Paver piše (preskačemo opis dramatične borbe s izuzetnim primjerima junaštva i domišljatosti):

»... Zaustavljeni na cesti, Talijani su kroz snijeg i vijavicu pokušali zaobići bokove partizanskog položaja, ali ih je iz neposredne blizine prikovala za tlo ubojita vatra partizana kojima su komandirali Ićo Repac, Dragan Rakić, Rajko Vuinović, Miloš Uzelac, Danješ Radmanović, Stevo Novković ... Usred okršaja stigao je na položaj u Rakiće Staniša Opsenica s još nezaliječenom ranom iz Korenice ... Divzija 'Re' izgubila je u toj borbi više od 600 što poginulih, što ranjenih i smrznutih, što zarobljenih vojnika i oficira.

Poslije sloma na Ljubovu talijanska komanda je uputila 'pobunjenicima' parlamentare s molbom da joj se dopusti otpremiti s bojišta poginule i ranjene. Jovo Njegomir živo se sjeća razgovora koji je tada vodio s talijanskim pukovnikom:

[1] **Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kutija 1673, reg, br. £21—2. Nameće se dojam** da ovakav **odnos prema svojim zarobljenim vojnicima ne potječe od komande talijanskog garnizona u Nikšiću, odnosno od štaba divizije »Pusteria«** iz **Pljevalja, nego** da **je to diktat armijskog generala Pirzzia Birolija** iz **Cetinja.**

'Nakon fašističkog pozdrava, dok je talijanski vojni pop čitao opijelo poginulim vojnicima, colonello se interesirao koliko je partizana učestvovalo u toj borbi.

— Devet stotina — kažem, da ne misli kako nas je malo, a bilo nas je, kao što se zna, znatno manje.

— A odakle vam tolika municija?

— Imamo mi magazine municije, duhana i svega što nam treba — to mu govorim, a u sebi mislim; što će nam bolji magazini od ovakve borbe u kojoj smo stekli više od stotinu hiljada metaka!

Kad je čuo da sam ja komandant jedinice koja mu je razbila vojsku, colonello se posebno zainteresirao što sam po činu. Njegov tumač mu je dva puta morao ponoviti da stoji pred najobičnijim artiljerijskim narednikom.

— Sergente? - iščuđavao se Talijan: — Pa to je kod nas tako malen, malen čin...

— I ja sam bio nekad tako malen, ali danas sam za tebe, moj colonello, velik, velik, prevelik ...'

Narednih dana su obavljeni pregovori o razmjeni veće grupe zarobljenih talijanskih oficira za pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, koji su čamili u gospićkom zatvoru .. .«[1]

Pregovori u Hercegovini su vodeni poslije borbe na Klenku kod Maska. O toj borbi Sava Kovačević i Petar Drapšin, koji su od kraja 1941. godine bili komandant i politički komesar Operativnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hercegovine, izvještavaju 7. januara 1942. godine:

»Šestog januara 1942. godine koordinirane narodnooslobodilačke partizanske snage Hercegovačko-crnogorske izvršile su napad na jednu talijansku kolonu koja je išla iz Trebinja ka Bileći. Jačina kolone bila je 4-5000 talijanskih vojnika, 6 kamiona Ì luksuzni automobil.

Na mjestu Klenak, kod Moska, partizani su pustili ovu talijansku kolonu u zasjedu, pa su je junačkim prepadom, a nakon žestoke borbe od 4 sata, razbili, kojom prilikom je na mjestu borbe ostalo mnogo mrtvih i ranjenih talijanskih vojnika.

Partizani su bili u jačini od 50 ljudi.

Rezultat borbe je sledeći: zarobljenih i ranjenih italijanskih vojnika 101, a mrtvih 14. Vjerovatno je da su gubici neprijatelja još veći, jer se to tačno nije moglo ustanoviti, Medu zarobljenima je jedan podoficir-ljekar.

Na strani partizana niko nije ranjen .. .«[2]

[1] Mladen Paver, *Čelično Ljubom,* Globus, Zagreb, 1961, 2. august, str. 15-18.

[2] Milorad Gončin, *General Drapšin,* strana 69.

Inicijativa za pregovore o razmjeni zarobljenika ovoga je puta došla od komande talijanskog garnizona Trebinje. Petar Drapšin i Sava Kovačević, preko jednog zarobljenog talijanskog podoficira uputili su talijanskoj komandi prijedlog za nadoknadu sanitetskog materijala i primopredaju ranjenika.

Komanda iz Trebinja uputila je kamion za ranjenike i ovlastila određeno lice za utvrđivanje vremena i mjesta pregovora. U ovim pregovorima su u partizanskoj delegaciji bili:

Sava Kovačević, komandant Operativnog štaba za Hercegovinu i član Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku;

Petar Drapšin, politički komesar Operativnog štaba za Hercegovinu;

Savo Orović, pukovnik Jugoslavenske vojske, vojni savjetnik Operativnog štaba za Hercegovinu;

Vlado Šegrt, komandant bataljona »Luka Vukalović«;

Petar Božović, komandant sektora Trebinje — Dubrovnik;

Dr Vojo Dukanović, štabni liječnik.

Pregovori su vođeni 12. januara 1942. godine kod željezničkog mosta na putu od Trebinja za Lastvu.

Taj susret pregovarača Puniša Perovič opisao je ovako:

»Naši su se pojavili odavle, s ove strane mosta, talijanska delegacija s one.

— Znate, — ispričao nam je jedan Savin partizan — mi smo bili primakli jedan tenk. Nek se bliže nađe, zlu ne trebalo. Ne vjerujem ja njima ništa.

Sava je pozvao Talijane da pređu preko mosta na ovu našu stranu. Oni su oklijevali. Onda im je on s pratnjom pošao u susret. Iako je drvena građa na mostu bila spaljena, uspjeli su da se prepentraju na drugu stranu.

Od Talijana bio je došao major i još jedan oficir.

Sava je imao pištolj. Na kapi petokraku.

Pri susretu major je pozdravio vojnički, pri čemu se kod njega primijetila zbunjenost i strah. Sava je svoju snažnu pesnicu podigao na partizanski pozdrav...

Major je izvadio kutiju i ponudio cigarete.

— Hvala! Ne pušim cigarete iz ruku neprijatelja — rekao je Sava odgurnuvši od sebe majorovu ruku.

— Talijanska komanda i gospodin general lično žele — počeo je oprezno major - da se sporazumiju s partizanima. Mi ne želimo da se prolijeva nevina krv ni vašeg naroda ni naše vojske.

Sava ga je gledao mrko i, stežući čvrsto svoj brk, očekivao šta će dalje reći.

- Mi nijesmo došli kao okupatori - nastavio je Talijan svoj lukavi govor. - Mi smo prijatelji vašeg naroda, a naročito Crnogoraca. Naša uzvišena carica i kraljica misli na …

- Neka prekine! - obrati se Sava tumaču, - Sta on tu meni priča' - Zatim se okrenuo majoru — Imate li vi meni nešto drugo da kažete? Vi ste tražili sastanak, a ne ja.

Major je već počeo određenije

- Mi želimo da obustavite borbu. Da se uspostavi saobraćaj na prekinutim linijama. Neka se partizani povuku u svoje domove. Komanda talijanskih oružanih sila biće milostiva. Ona će oprostiti svakome, represalija neće biti.

Sava je slušao, pa se grohotom nasmijao. A onda se opet uozbiljio. Tu je i major zastao, očekivao.

- Slušajte vi! - grmnuo je Sava. — Nemojte vi da se sprdačite! A evo što ću ja vama reći sa borbom mi nećemo prestati sve dok se potpuno ne očistite iz naše zemlje. Kakvi prijatelji! Vi ste naši okupatori i mi ne polažemo oružje do kraja, do pobjede.

- Pa kakvi su vaši uslovi, zahtjevi? - pokušao je major da ga umiri. Major je rekao da je njegova komanda voljna da pošalje sanitetski materijal. Valja samo naznačiti količinu koja je potrebna. Sava je u međuvremenu poveo razgovor o zarobljenicima. Tražio je da se za svakog zarobljenog italijanskog vojnika pusti po jedan naš čovjek iz zatvora ili logora. Major je izrazio mišljenje da će njegova komanda usvojiti taj zahtjev. Biće potrebno da se napravi spisak ljudi koje mi tražimo.

- A do tada da im šaljete hranu inače će pocrkati od gladi. Mi ne možemo ni nas ishranjivati, a kamoli vaše vojnike.. J[1]

O tim pregovorima u svom ratnom dnevniku svjedoči i jedan od sudionika, Savo Orović

»Pri susretu mi smo pozdravili stisnutom pesnicom, a italijanski oficiri propisno, vojnički. Oni pruženu ruku za pozdrav nisu primili, govoreći da je kod njih zakonom ukinuto rukovanje. Zato, kada je pri rastanku njihov kapetan ponudio cigarete, mi ih nismo primili govoreći da je drskost nuditi cigarete, a ne primiti pruženu ruku.«[2]

Pregovori su brzo počeli. Talijanski oficiri nisu skidali poglede s lica Save Kovačevića u kojemu su prepoznali šefa delegacije Štaba hercegovačkih narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Sava je to osjetio, a pravio se kao

[1] Puniša Perović, *Sa Savom Mizarow u Hercegovini,* Zbornik, »Peta proleterska«, strana 48. i 49.

[2] Savo Orović, *Dnevnik 1941-1945,* strana 138.

da ništa ne primjećuje. Kad je postignuta suglasnost da partizani prvi iznesu svoje stavove, Sava Kovačević je prijedlog izložio u četiri točke

»1. U ime naroda ovih krajeva tražimo od fašističkog okupatora da napusti našu porobljenu domovinu, ostavljajući nam celokupno oružje, municiju i drugi materijal. Sa naše strane, za uzvrat, mi ćemo pustiti sve italijanske zarobljenike — vojnike i oficire sa teritorije Crne Gore, Hercegovine i Boke i omogućiti im slobodno napuštanje naše zemlje.

2. U slučaju da okupatorska vojska ne bude htcla da napusti našu zemlju predajući oružje i municiju, u slučaju da ne bude prestala sa paljenjem naših sela i pljačkanjem naše zemlje, mi ćemo i dalje nastaviti nemilosrdnu borbu protiv te vojske i silom našeg oružja prisilićerno fašističke bandite da napuste zemlju naših junačkih predaka

3. Tražimo da se hitno za zarobljene italijanske vojnike, podoficire i oficire izvrši razmena sa odgovarajućim brojem poštenih narodnih boraca koji se nalaze u koncentracionim logorima i tamnicama okupatora. Budući da se u našim rukama nalazi mnogo veći broj ratnih zarobljenika, nego što je bilo naših boraca u rukama okupatora, to za preostali broj italijanskih zarobljenika tražimo da se uputi dovoljna količina životnih namirnica, jer mi nismo u stanju da izdržavamo italijanske zarobljenike, pošto su i naš narod opljačkale fašističke osvajačke horde Hitlera i Musolinija. Takođe tražimo i sanitetski materijal za ranjene zarobljenike. Životne namirnice i sanitetski materijal zahtevamo za sve vojnike i to još pre nego što se izvrši predviđena razmena.

4. Tražimo da se okupatorska vojska ponaša kao u ratu prema neboračkom stanovništvu i da ne pribegava divljačkim represalijama, streljanju, paljenju kuća i pljački, u protivnom mi ćemo biti nemilosrdni prema svim zarobljenim italijanskirn vojnicima i oficirima i nećemo imati nikakvih obzira . . .«[1]

Savo Orović piše da su »naši delegati ove zahteve obrazložili okupatorskim delegatima ovako:

'Italijanska vojska je nepravedno Ì protivno svakome međunarodnom pravu na jedan varvarski način pogazila našu nacionalnu nezavisnost i stavila naš narod u ropstvo fašističke tiranije. Naša zemlja nije nikada bila italijanska i italijanska okupatorska vojska nema šta da traži u njoj. Italijanski okupator je zaveo u našoj zemlji sistem pljačke, paljenja i zverskog srednjovekovnog mučenja naroda. Mi nemamo ništa protiv naroda Italije, koji je svetu dao mnoge kulturne tekovine i koji je danas i sam porobljen od fašističkih Musolinijevih bandi, ali mi tražimo da se okupatorska vojska seli iz naše zemlje.

[1] Isto.

Ratni planovi Sila osovine pod udarcima moćne Crvene armije i narodnooslobodilačkih pokreta u svetu doživljavaju svoj konačni slom, Italijanska imperija faktički već i ne postoji, a nemačka fašistička armija na Istočnom frontu nalazi se u bekstvu i rasulu. Sto pre italijanska vojska napusti našu zemlju, ostavljajući ratni materijal, to će imati manje gubitaka i italijanski narod će pre doći do svoje sopstvene slobode'.. .«[1]

Talijanska delegacija bila je iznenađena. Talijani su očekivali konkretan dogovor oko razmjene zarobljenika, a nikako ovako širok pristup kompleksu odnosa u okupiranoj zemlji i međunarodnoj situaciji To je kapetan u jednoj dosta pristojnoj formi i rekao, pominjući veliku talijansku imperiju i Sile osovine.

Savo Orović, dobro pripremljen za pregovore, kao da deklamira s pozornice, zaprepaštenim Talijanima naveo je riječi slavnoga Giuseppea Mazzinija:

»Vama, narode, rođenom u Italiji, Bog je označio otadžbinu, najlepše ograničenu, kao da vas je više od drugih voleo. U drugim zemljama čije su granice nesigurnije i isprekidane, mogu iskrsnuti pitanja, koja će želja za mirom kad-tad resiti, ali koja su stajala i stajaće možda još suza i krvi - u vašoj neće. Bog vas je obavio divnim neospornim granicama; s jedne strane najveći bregovi Evrope - Alpi; s drugog kraja - more, beskrajno more. Otvorite šestar, jedan kraj postavite na sever Italije, na Parmu; drugi rastegnite do utoka Vara i povucite njime jedan polukrug prema Alpima - onaj kraj koji kad završi polukrug padne na utoku Soče, označiće granicu, koju vam je Bog dao. Do te granice, razume se i govori vaš jezik; preko nje nemate više prava.«[2]

Vođa talijanske delegacije odgovorio je da on nema pravo odlučivanja i da će o svim pitanjima morati da konzultira svoju komandu. Sta je ta komanda odlučila, pouzdano nije utvrđeno, ali se zna da su u martu 1942. godine na sektoru Ljubinje - Stolac pušteni iz zarobljeništva svi talijanski vojnici, a Talijani su iz zatvora u Metkoviću pustili dvadeset interniraca.[3]

U selu Žegulji, na putu Ljubinje - Stolac, 10. marta 1942. godine Sitnički i Ljubinjski bataljon Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu napali su dio njemačke autokolone, koja je prevozila duhan iz Ljubinja, i uništili dvanaest kamiona. Duhan, prevožen u tim vozilima, je zaplijenjen. Pogi-

[1] Isto.

[2] **Opširnije u »Istorijskim zapisima«, br. 4-12 od 1952. godine - Saopštenje Operativnog štaba N'OP odreda za Hercegovinu od 13, januara 1942. g, strana 381,**

[3] **Arhiv Vojnoistorijskog instituta, kutija 1955. r. broj 29-2,**

nulo je 27 i ranjeno 12 njemačkih vojnika, podoficira i oficira, a 45 ih se poslije slabog otpora predalo.[1]

Marko Medan, onda vodnik u jedinici koja je operirala između Stoca i Ljubinje, priča;

»Kako smo mi na terenu već imali oko 120 zarobljenih italijanskih i nemačkih vojnika, komandant italijanskog garnizona u Stocu, posredstvom ustaša na srpskohrvatskom jeziku nam je uputio pismo obaveštavajući nas da bi rado sa nama pregovarao oko razmene zarobljenika.. .«[2]

Zarobljenici su bili smješteni u selu Berkovići, neki u seoskim kućama, a većina u osnovnoj školi. Pismo iz Stoca Medan je predao istaknutom hercegovačkom revolucionaru, akademskom slikaru Branku Sotri, koji je smatrao da bi razmjena bila »najbolje rješenje«, budući da su zarobljenici bili problem za partizanske bataljone. Trebalo ih je hraniti, čuvati i osiguravati im prostorije za prenoćište. A prijetila je opasnost da neprijatelj ustanovi gdje se nalaze i poduzme iznenadni napad. Branko Sotra je, inače, do tada sav posao oko zarobljenika obavljao tako dobro da su svi bili ponosni na njega. Po ugledu na ranije pregovore koje su vodili Sava Kovačević, Vlado Šegrt, Petar Drapšin, Savo Orović, dr Voja Đukanović i drugi kod Trebinja, rukovodstvo NOP-a Stoca i okolice također je poduzelo sve što je bilo neophodno da okupator za svoje zarobljene vojnike, oficire i podoficire dostavi hranu.

Poslije dogovora s rukovodstvom, Branko Šotra je prihvatio prijedlog Komande talijanskog garnizona u Stocu. Odgovor je poslao po jednom zarobljenom Nijemcu, koji je na putu preko partizanske teritorije nosio kapu s crvenom petokrakom.

Talijani su, kao što je Sotra tražio, u utanačeno vrijeme došli na pregovore na putu Rađuša—Ljubišnje. Delegaciju je predvodio major Barteli. Pratnju od desetak vojnika ostavio je na - kao što je prethodno dogovoreno - četiri do pet stotina metara dalje od mjesta određenog za pregovore. Visok, mršav i služben, energičnim korakom pošao je u pratnji jednog poručnika prema Sotri i Medanu.

— Ovaj se zahuktao kao da nas kani smrviti! — sjeća se Marko Medan kako je rekao Sotri, a Sotra se osmehnuo.

— Neka ga, neka se puva! Imam ja i za takve leka.

Kada je prišao Šotri i Medanu, Talijan se predstavio po činu i prezimenu, a kad mu je Sotra rekao svoje ime, jedva primjetno se naklonio:

— Drago mi je što smo se sastali!

[1] »Hronologija«, strana 210.

[2] Izjava Marka Medana autorima, aprila 1984. godine u Beogradu.

- Nama bi draže bilo da nikada niste došli u našu zemljul - odgovori Šotra.

- To je već drugo pitanje...

Dok su razgovarali, obojica skloni podsmjehu na račun subesjednika, Sotra se pomalo pomjerao dalje od ceste. Razgovorljivi major pratio ga je u stopu. Pomičući se tako, smakli su se iz vidokruga majorove pratnje. Tada je Sotra povisio glas:

- Vi i na grobljima hapsite nevini narod — mislio je na seljake iz Poplata, uhapšene na pogrebu nekoliko dana prije susreta Šotre i Bartelija.

- Kako ste krenuli, još ćete se pozvati i međunarodno pravo! - nasmijao se talijanski major.

Sotra je tada izvadio pištolj:

- U ime partizanskog zakona i međunarodnog ratnog prava, ruke uvis!

- Šta je vama? — iznenadi se major. Primijetio je da je i Medan izvukao pištolj i uperio ga u poručnika. - Pa mi smo došli na pregovore...

- Vi ste zarobljeni - kratko je objasnio Šotra i razoružao oba talijanska oficira, da bi ih potom odveo u svoj štab.

Sutradan je u pismu komandi talijanskog garnizona u Stocu objašnjeno da su i major i poručnik zarobljeni, ali da je rukovodstvo partizanskog štaba spremno da ih razmijeni za narod uhapšen na seoskom groblju u selu Poplata. Major je na poleđini pisma u nekoliko redaka zamolio svoju komandu da prihvati prijedlog.

Pismo je odnio partizan Milan Domazet. Na to su iz Stoca javili da je Domazet uhapšen i da će biti strijeljan sa svima onima koji su uhapšeni na groblju u Poplatu. Kad je pismo iz Stoca pokazano Barteliju, pozelenio je od straha. U opširnom je pismu zamolio svoju komandu da prihvati partizanske prijedloge. Majorovo je pismo u Stolac odnio jedan od zarobljenih Nijemaca. Ovoga puta prijedlog je prihvaćen i Talijani su za Bartelija i njegova pratioca pustili iz zatvora i Domazeta i sve uhapšene Poplaćane.

SPORAZUM KOJI TO NIJE

Odmah poslije masovnog narodnooslobodilačkog ustanka u Lici, čime je najavljen ustanak u čitavoj Hrvatskoj, u onih nekoliko tjedana kad je potpuno razorena cjelovita konstrukcija vlasti kvislinške tvorevine Nezavisne države Hrvatske, kad je njena vojska potučena u svim općinama kotara Lapac i u četiri od pet općina kotara Gračac, talijanski agenti i srpski građanski političari, do ustanka skrivani u talijanskoj okupacionoj zoni u Dalmaciji, sve poduzimaju da se oštrica ustanka i dalje usmjerava isključivo prema ustašama, a da se s talijanskim okupatorom uspostavi odnos kolaboracije. S mnogo umješnosti talijanski agenti pokušavaju ustaničke mase, pa i rukovodstvo ustanka, uvjeriti da su Talijani iskreni prijatelji srpskog naroda. Oni upriličuju pravoslavne vjerske obrede, organiziraju vađenje masovno ubijanih Srba iz kraških jama, drže počasne vojne straže na pogrebima tih žrtava.

Među srpskim građanskim političarima, koji su se poslije ustanka i razbijanja ustaške vlasti vratili ispod talijanskog okrilja, bili su Stevo Rađenović, bivši narodni poslanik na listi Stojadinovićeve JRZ, te trgovac iz Srba Jovo Keča. Treći takav iz Srba bio je Pajica Omčikus. Povezali su se i s općinskim bilježnikom Milošom Torbicom, seoskim trgovcem Isom Lukićern, s nekoliko žandara, činovnika raznih rangova, s grupom švercera... Preko njih je organiziran, ili su ga Talijani pokušali organizirati, utjecaj na ustaničke mase, koje će okupator na sve moguće načine pokušati uvjeriti da je interes nezaštićenih seljačkih masa identičan interesu talijanskog zavojevača, i da im je jedini stvarni neprijatelj ustaštvo, pri čemu će se, naravno, tajiti da je ustašluk uvezen upravo talijanskim tenkovima, kao prva funkcija okupacije. Pregovore u tom smislu, talijanski izaslanici vodili su, preko Rađenovića i Keče, i do ustanka, a poslije ustanka prvi takav kontakt, ovoga puta čak i u prisutnosti

predstavnika gerilskih odreda Donji Lapac - Gračac, upriličen je 11. augusta na krajnjem jugoistoku Like, u maloj željezničkog stanici Otrić, gdje se ukrštavaju putovi što od Gračaca vode prema Kninu i Srbu.

Prethodno, mada pritajeno, djelovanje Rađenovića, Keče i njihove grupe, bilo je pomno usklađeno s talijanskom politikom i prema Nezavisnoj državi Hrvatskoj i prema Srbima u toj »državi«. Talijani su, naime, kao što je već kazano, nastupali pod zastavom »zaštitnika srpstva«, gromoglasni u osudama ustaških pokolja, prividno spremni podržati srpske »vođe« u borbi za nekakvu kvislinšku autonomiju srpskih krajeva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Rađenović i Keča, dolazeći iz Dalmacije, od Talijana su instruirani da se pokušaju nametnuti rukovodstvu ustaničkih snaga, pa da te snage pasiviziraju, odnosno da otupe oštricu ustanka, ukoliko je uperen protiv Talijana, a da pri tome pođstiču borbu protiv hrvatskog naroda, poistovjećujući ga s ustašama. Talijanima je išla na ruku velika omrznutost ustaša zbog masovnih pokolja srpskog stanovništva, te su, pod izgovorom da Pavelić nije sposoban ugušiti ustanak i održati poklonjenu vlast, težili da prošire svoj utjecaj i pomaknu svoju okupacionu zonu na sjever prema Zagrebu, uključujući u prvom redu slobodnu ustaničku teritoriju.

Talijani su, djelujući u narodu preko svojih Rađenovića i Keča, prve ustaničke akcije nastojali protumačiti kao otpor ustašama, koji su počinili masovne zločine. Oni nastupaju pomirljivo. Ustanicima, s kojima dolaze u doticaj, ne prijete, nego ih vrbuju za suradnju. Nisu oružjem odgovorili čak ni na borbenu akciju Zrmanjskog gerilskog odreda, kad je ovaj 28. jula, kod Pribudića, uništio ylak u kojem je poginulo 6, a ranjeno 20 Talijana. Nisu oružanom akcijom prijetili ni zbog toga što su također, 28. jula, prilikom oslobođenja Otrića, razoružana i zarobljena četiri Talijana - telefonista... Oni su u ustaničkim snagama tražili saveznike, a budući da su za takvu politiku bili i velikosrpski orijentirani trgovci i politikanti, svi oni koji su — pod uvjetom da su im životi u sigurnosti — osnovnog neprijatelja vidjeli u komunističkom utjecaju na pobunjene mase, imali su stanovitog uspjeha, naročito tamo gdje je Partija bila slaba. Tako, u najsnažnijoj plimi ustanka, Talijani uspijevaju bez opaljenog metka ovladati komunikacijom Knin-Otrić-Gračac.

U početku ustanka dobar dio sudionika bio je impresioniran činjenicom da je Italija velika država sa snažnom, moderno opremljenom vojskom, s kojom se ne mogu uspješno boriti »roguljaški« naoružani i vojnički slabo organizirani gerilski odredi. Osim toga, prividno nesudjelovanje Talijana u borbama protiv njih, te verbalni talijanski napadi na ustaše, kao Hrvate, i to u kraju gdje u ustanku nije bilo Hrvata, kao što nije bilo ni razuđene partijske organizacije, dovelo je komuniste, organizatore ustanka, do novog saznanja;

da mase, terorizirane od ustaša, tek treba pripremiti za rat protiv okupatora. Taj proces političkog osvještenja srpskih masa tekao je paralelno s komunističkom ustaničkom akcijom u hrvatskim selima, s težnjom uključivanja Hrvata u ustanak.

U već dignutom ustanku predstojalo je novo oslobodilačko stvaranje raspoloženja za borbu. Nema sumnje, ustanak je izbio prvenstveno pod neposrednim utjecajem i organizatorskom djelatnošću komunista, neovisno o tome da li su bili učlanjeni u Partiju, ili su podržavali osnovnu političku i ratnu strategiju KPJ. Ali, pokazat će se u augustu i septembru 1941. godine, poslije sloma endehaške vlasti u ustaničkim područjima Like, njihov utjecaj nije bio toliko snažan da bi ih narodne mase slijedile i u najavljenim borbama protiv Talijana.

Valja imati na umu da u nekim ustaničkim općinama, na primjer u Srbu, do rata nije bilo ni partijske ni skojevske organizacije. Istina, bilo je nekoliko desetina veoma borbenih naprednih seljaka, radnika, omladinaca, domaćih ljudi, bez kojih se, sigurno, ne bi mogao pripremiti i tako brzo podići ustanak, niti postići tako veliki rezultati. Pored Voje Mileusnića, uglednog naprednog seljaka, koji je oko sebe okupljao mlade ljude i usmjeravao ih opoziciono prema vlasti, mogu se pomenuti i mnogi drugi napredni »starosjedioci«, kao što su: Stevo Desnica, Petar Trbulin, Milan Tankosić, Petar Babić, Milan Dumić, Drago Ožegović... U Zrmanjskoj općini bilo je također dosta naprednih i odlučnih ljudi kao što su: Vaso Sijan, član kotarskog komiteta KP za Gračac, Ilija Radaković, učitelj, predratni skojevac, Milojko Ćuk, učitelj, kandidat Partije, Vlado Maričić i dr. Neki od njih su se školovali ili radili drugdje, ali su se redovno vraćali u svoja rodna mjesta i tamo djelovali.

Tek poslije okupacije, u srbsku općinu, gdje će se zasnovati odlučujuće žarište narodnooslobodilačkog ustanka, dolaze komunisti i komunistički orijentirani ljudi, koji će od maja do jula izvršiti presudan utjecaj. Najznačajnija ličnost među njima bio je Doko Jovanić, član KP od 1936. godine. Vratio se iz kolonističkog sela Zednika kod Subotice. Bio je sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za srednju Bačku, dva puta osuđivan po Zakonu o zaštiti države. Osim njega, vratio se još jedan robijaš — beogradski obalni radnik, kandidat za člana KP, Milan Sijan. Danilo Damjanović Danić, povratnik iz Vojvodine, žednički skojevac, koji se već u prvim danima ustanka istakao kao komandir odreda na Srbskom klancu. Vratio se u Srb i Dušan Mileusnić, Vojislavov brat, također žednički skojevac, obojica veoma aktivni u ustaničkom rukovodstvu Srba.

Izuzimajući partijske orgnizacije u Perušiću i Gospiću, koje su formirane neposredno poslije prvog svjetskog rata, tek uoči drugog svjetskog rata po-

čelo se u Lici temeljitije raditi na stvaranju partijskih ćelija. Do rata je u Lici djelovalo 200—220 članova KPH. U masovnim ustaškim masakrima do ustanka je ubijeno i nekoliko desetina ličkih komunista. Približno toliko ih je palo, s jugoslavenskom vojskom, u zarobljeništvo. Neki su se sklonili u anektiranu Dalmaciju ili su pobjegli u Srbiju. Zbog kolebanja i nevjerovanja u uspjeh oružane borbe, tridesetak članova partije isključeno je iz njenih redova. Tako, ostalo ih je svega stotinjak koji su bili spremni prihvatiti direktivu o dizanju oružanog ustanka. Ali, valja imati na umu da ih je dobar broj bio u godinama, s dosta djece, pa stoga, kada su otpočinjale oružane borbe, nisu pokazivali neku naročitu hrabrost i spremnost da idu u prve jurišne redove. iMože se zato reći da je u Lici 1941. godine bilo svega tridesetak iskusnijih, mada mladih komunista, koji su, uzornošću i znanjem, uspješno odgovorili svom zadatku. Njihov ugled i autoritet bio je presudan u ispravnom usmjeravanju ustaničkih masa,

Okružni komitet KPH za Liku osnovan je samo sedam mjeseci prije aprilskog rata, a kotarski komiteti tek neposredno prije okupacije. Neki od njih nisu se stigli čak ni konstituirati.

Pored početnog utjecaja komunista i progresivnih lijevih snaga, Lika je u biti ostala na periferiji velikih društvenih događaja i procesa, što se vidljivo odrazilo na razvoj ustanka i političku diferencijaciju ustaničkih snaga. Ocjenu stanja i stupnja političke aktivnosti i organizacione razvijenosti ličke partijske organizacije u periodu uoči rata dao je Jakov Blažević u svom referatu »K rješavanju organizacionog pitanja« na Drugoj okružnoj partijskoj konferenciji za Liku u Korenici 17. maja 1942. godine:

»Tada još nije bilo, osim iznimnih slučajeva, na teritoriji naše okružne organizacije takvih partijskih organizacija koje bi stvarno bile organizator i rukovodilac borbe masa. Većina naših partijskih organizacija bile su izolirane grupe izoliranih sektaša koje su bespomoćno išle na repu događaja.«[1]

Samo su u 20 posto ličkih sela djelovale partijske organizacije. Početne teškoće bile su goleme, što će ustvrditi i Jakov Blažević na Drugoj okružnoj konferenciji

»U vrijeme oružanog ustanka Srba u Lici, naše partijske organizacije, osim u iznimnim slučajevima, nisu uspjele odigrati ulogu organizatora ustanka, iako su najvećim dijelom te borbe započele pod vodstvom komunista pojedinaca, koji su bili odsječeni od svojih partijskih rukovodstava i koji su prema tome bili izloženi svim opasnostima i greškama nesnalaženja u rukovođenju borbama... Zbog toga su se mnogi Partiji odani drugovi, pa i čitave

[1] **Historijski arhiv Karlovac, f. KPH-OK Lika, referat Jakova Blaževića.**

organizacije, potpuno izgubili, osjetili bespomoćni pred veličinom zadatka i odgovornosti koja je padala na njih, jer ih je narod tražio za vode.. .k[1]

Sve te nedostatke koristio je neprijatelj. Zbog slabosti partije, mogao je u narodu širiti defetizam i sumnje u uspješni ishod borbe. Otuda oštrina kritike partijskih rukovodstava i komunista Like u Okružnici br. 1, što je usvojena u prisutnosti člana Operativnog rukovodstva CK KPH Vladimira Popovića na sastanku OK KPH za Liku i Donjem Lapcu 11. septembra 1941. godine.

»Mnogi članovi, kao i pojedine partijske organizacije, u svim momentima nisu se razlikovali od građanskih i malograđanskih političara i organizacija. Oni su ili pobjegli ili se legalizovali, tj. potpuno odvojili od naroda, priželjkujući spas i oslobođenje od SSSR-a i Crvene armije i na taj način ostavili mase same sebi. Bilo je i takvih slučajeva gdje su pojedini članovi bronzali narodni ustanak .,, Partijsko rukovodstvo za Liku nije odgovorilo svojim zadacima … stanje partijske organizacije u cijelosti ne zadovoljava... partijska organizacija nije bila u stanju da bude pravi rukovodilac ustanka već se u većini slučajeva jašilo na repu događaja. Mnogi članovi sreskih i okružnih rukovodstva išli su toliko daleko da su vodili pregovore s talijanskim okupatorima po pitanju lojalnog držanja prema okupatoru, čime su nasjeli i upregli se u kola italijanskog fašizma... Rad s omladinom bio je potpuno zanemaren … Organizovanog rada sa ženama može se reći nije ni bilo .. .«[2]

Sudeći po oštrini ove kritičke analize, ne bi se moglo reći da je riječ o kraju u kojem je organiziran prvi masovni ustanak u Hrvatskoj, o kraju koji je 1941. godine ne samo relativno nego i apsolutno imao najviše partizana u Hrvatskoj. Spomenute greške, ne precjenjujući njihov značaj, navodimo zato da bi se lakše shvatilo kako je moglo doći do bilo kakvih pregovora s okupatorom, posebno do pregovora u kojima su sudjelovali i istinski komunisti, koji su se godinama pripremali za rat protiv fašizma, superiorno svjesni da je ustaštvo samo posljedica, a da je osnovni neprijatelj okupator. Važno je, u u ovoj analizi, imati na umu da je kasnije djelovanje komunista moglo biti uspješno samo zbog odlučnosti naroda da se bori.

Edvard Kardelj je s pravom ustvrdio da je »ustanak bio izraz spontane volje narodnih masa« i da »bez takve spontane volje ne bi bilo ustanka, no valja imati na umu da ta volja nije bila nesvesna. Ona se oslanjala na saznanje da postoje društvene snage koje su sposobne da vode i organizuju tu spontanu volju i pokret koji će biti sposoban da izvojuje pobedu. A izraz tog sa-

[1] **Isto.**

[2] *Zh* NOR-fl, V, knj. 1.

znanja je već sama činjenica da tok ustanka nije bio spontan, nego organizovan i rukovođen jasnom strateškom koncepcijom i odgovarajućom taktičkom primenom te strategije. Doduše, u prvim mesecima okupacije bilo je spontanih ustaničkih akcija bez jasnog koncepta i odgovarajuće organizacije. Ali one bi doživele poraz da se nisu uključile u organizovanu akciju vodećih snaga narodnooslobodilačkog pokreta.«[1]

Kod ličkih komunista u suštini nije bilo dileme oko toga treba li ili ne treba napasti Talijane. Radilo se samo o ocjeni trena kada tu borbu treba otpočeti.

Početni kontakti s okupatorom, čiji su inicijatori bili pročetnički vođe, nisu mogli biti sami za sebe ozbiljan uzrok oseke ustanka i određenog zastoja u otpočinjanju borbe protiv talijanskih okupatora, prije nego što je to objektivno bilo moguće. Razlozi su bili mnogo dublji.

Buržoazija i predstavnici bivšeg režima bili su spremni da se pod svim uvjetima bore protiv komunista i da surađuju i s crnim đavolom samo da bi uspjeli, bez obzira na karakter i brojnost raznih sporazuma. Imali su pomoć ne samo okupatora nego i jugoslavenske izbjegličke vlade u Londonu i pojedinih emisara i agenata engleske obavještajne službe. A partijska organizacija je bila mala i mlada, djelomično sklona da padne u sektaške greške i ljevičarenje. Moralo se po svim selima stvarati partijske, skojevske masovne organizacije NOP-a, horizontalno i vertikalno povezane i jedinstvene, stvarati NQO i tako obuhvatiti najveći dio masa i pripremati ih za najteža iskušenja i žrtve.

Zadatak je bio da se od nepovezanih seoskih gerilskih četa i odreda stvore pokretne jače jedinice, dobro naoružane i sposobne da se bore i protiv jačih okupatorskih i kvislinških formacija.

Razbiti okupatorsku i četničku propagandu i učvrstiti bratstvo i jedinstvo bio je jedan od osnovnih preduvjeta uspjeha revolucije. Ali da bi se ovo i postiglo, trebalo je dosta vremena i dobro planiranog organiziranog rada,

U uvjetima nedovoljne političke i vojničke organiziranosti, kao i bez dovoljne podrške masa, svako istrčavanje moglo je biti pogubno. Neuspjeh, povezan s represalijama i odmazdama koje bi okupator obavezno poduzeo protiv stanovništva, nema sumnje da bi kod slabo organizirane pozadine izazvao demoralizaciju, pa bi tada lakše postala plijen četnika. Revolucija bi u tom slučaju zapala u ozbiljnu krizu iz koje bi se teško mogla izvući.

Dok su komunisti, simpatizeri, kandidati za članstvo u KPJ ili skojevci okupljeni oko Đoke Jovanića, uz izuzetan napor, povezujući se s komunis-

[1] Edvard Kardelj, *Tito i jugoslavenska socijalistička revolucija,* Beograd, 1977, str. 110.

tima u Bosanskoj krajini, bez ikakve veze s ličkim partijskim rukovodstvom ili s CK KPH pripremali masovni narodnooslobodilački ustanak, kao tipični izraz onih društvenih snaga »koje su sposobne da vode i organizuju spontanu volju narodnih masa u pokret koji će biti sposoban da izvojuje pobjedu«, i talijanski okupator je snovao zamke najavljivanom, ali još nedignutom ustanku, što se počelo ispoljavati proljetnih mjeseci, poslije prvih pokolja, kad osnivaju izbjegličke logore i stalno pregovaraju s »vođama« Rađenovićevog tipa. Talijani su od starih i novih doušnika petokolonaša, koji su s više ili manje značaja djelovali u ustaničkim krugovima, ili su bili u talijanskim logorima u rajonu Kistanja, znali šta se priprema u jugoistočnoj Lici i od početka su nastojali da borbeno raspoloženje Srba orijentiraju isključivo protiv ustaša, da ga iscijede u razjarenom šovinizmu i bratoubilačkom sudaru, pri čemu su se otvorili novi prostori njihovog širenja i dominacije.

Pregovori Talijana i predstavnika pete kolone na različitim nivoima počinju još u aprilu. Prva faza tih pregovora, koji su utemeljili izdaju i stvorili četničke jedinice, od početka svrstane uz okupatora, kao njihove plaćene legije, zaključena je sastankom u Benkovcu 23. jula. Sastanak je organiziran na inicijativu zadarskog policijskog prefekta Vezija Orazija. južnu Liku su predstavljali Stevo Rađenović, bivši poslanik, i Pajica Omčikus, trgovac, Kninsku krajinu pop Momčilo Dujić i Vlado Novaković; iz Obrovca je došao advokat Boško Desnica. Bilo je još nekoliko političara s tromeđe Like, Dalmacije i Bosanske krajine. Po zabilješci talijanskog poručnika Orcolija, vidi se da su od Talijana probrani i dobrovoljno angažirani »predstavnici« srpskog naroda, okupljeni u Benkovcu, »prihvatili sve italijanske sugestije i obavezali se da će se vratiti u svoje krajeve kako je to Ekselencija (zadarski prefekt — prim, aut.) zahtevao, tj. radiće da se kninski i gračački srezovi sjedine pod kraljevinom Italijom«.[1]

Dan poslije sastanka u Obrovcu, 24. jula, predstavnik obavještajnog odjeljenja Šestog talijanskog korpusa, kapetan Marussia, u očekivanju ustanka u Kninskoj krajini — održao je tajni sastanak s grupom talijanaša, koji će u času ustanka ustanak izdati organizirajući četničke jedinice. Kapetan Marussia, na osnovu prethodnih dogovora, dao je uputu »srpskim prijateljima Italije« da »u trenutku pobune« iz logora u Bukovici krenu odmah u svoje zavičaje i da se domognu komandnih položaja među pobunjenicima. Pop Momčilo Dujić upućen je u Strmicu, Zivko Brković u Golubić, Boško i Niko Dešič u Oton, Pajo Popović u Biskupiju, Vlado Novaković u Padane, Stevo Rađenović i Pajica Omčikus u Srb .. .[2]

[1] Dušan Plenča: *Čctništm u Dalmaciji,* »Slobodna Dalmacija«, 1. marta 1981.

[2] isto.

Kasnije, kad masovni narodnooslobodilački ustanak uzme maha, prvih dana augusta, pritisak na »srpske prijatelje Italije« će se pojačati, pri čemu će se posebno od popa Đujića, Rađenovića i Brkovića tražiti da se brže oslobađaju »uticaja drvarskih komunista«.[1]

Talijani sve čine da suze dimenzije ustanka. Uporno među srpskim stanovništvom nastavljaju propagandnu kampanju protiv ustaških pokolja i upadljivo ističu sebe kao spasioce Srba. Vješto potpiruju vjerski antagonizam, idući toliko daleko u »dodvoravanju« Srbima, da zajedno s pravoslavnim popovima održavaju »molepstvije« za ubijene Srbe i obnavljaju srušene i opljačkane pravoslavne crkve. Tako, uz podsticaj talijanskog guvernera za Dalmaciju, šibenski pravoslavni episkop Irinej Dorđević i talijanski pukovnik Bido u Drnišu pregledavaju oštećenu pravoslavnu crkvu i obrazuju zajedničku komisiju za procjenu štete. Uz postrojenu počasnu talijansku četu episkop posvećuje crkvu i drži pogrebne svečanosti i zadušnice »za sve nestale Srbe drniške općine«. Nešto kasnije, »u počast i slavu ubijenih Srba« u Kninu, pod zaštitom Talijana drži liturgiju pop Momčilo Dujić. Talijani, od ustaških vlasti oduzete radnje srpskih trgovaca vraćaju njihovim vlasnicima, kao što i službu vraćaju otpuštene činovnike srpske nacionalnosti, izbiru Srbe za seoske starješine, lugare, nadlugare, posvećuju srpske zastave … Štab divizije »Sasari« poziva stanovnike Tromeđe da se »odmah vrate svojim kućama i nastave mirno raditi u polju jer ih Italija štiti«[2] a jugoslavenski rojalisti, prije ustanka svrstani u talijansku službu, neovisno o tome koliko je to sluganstvo iskreno a koliko koristoljubivo, pozivaju »Srbe na okup« pod talijanskom zastavom.

Ključni zastupnik takve politike bio je dr Niko Novaković Longo, senator Kraljevine Jugoslavije. Longo je u jednoj peticiji molio Mussolinija da anektira Kninsku krajinu ili naredi talijanskim snagama da zaposjednu područje do granice Velebit-Poštak-Derale-Svilaja. Molio je da Mussolini i Talijani »pomognu okupljanje i organiziranje srpskih izbjeglica u Dalmaciji«. Novakoviću su prvi suradnici Miro Buić, ban nekadašnje Primorske banovine, Dobroslav Jevđević, poslanik JRZ i Sergije Urukalo. Oni stvaraju odbore »Spasa Srba«, povezuju te odbore po vertikali, postavljajući sebi glavni zadatak da u NDH organiziraju pokret koji će se nešto kasnije poistovjetiti s ravnogorskim pokretom Draže Mihailovića. Oni su mogli kočiti, i kočili su, ustaničko vrenje, ali narodnooslobodilački ustanak nisu mogi spriječiti: neovisno o suprotstavljanju odbora »Spasa Srba«, ustanak je izbio 27. jula 1941. godine.

[1] Isto.
[2] Isto.

Do 2. augusta gerilski odredi, koje je organizirao i vodio »Revolucionarni inicijativni odbor za Srb i okolinu« na čelu s Dokom Jovanićem, oslobodili su gotovo svu južnu i jugoistočnu Liku. Kotar Donji Lapac bio je potpuno slobodan. Gerilski frontovi okrenuti su prema neprijateljskim garnizonima u Kninu, Gračacu, Lovincu, Udbini, Bihaću i Kulen Vakufu. Slobodna ustanička teritorija Like povezala se sa slobodnom teritorijom Bosanske krajine i sjeverne Dalmacije. Uskoro će doći i do objedinjavanja zajedničke komande. Ustaničke snage na teritoriji donjolapačkog i gračačkog kotara imale su oko 1.000 naoružanih boraca. Jovanićev »Revolucionarni odbor« prerastao je trećeg dana ustanka u Štab za jugoistočnu Liku. Osim članova »Revolucionarnog odbora« Doke Jovanića i Dušana Mileusnića, u taj štab je uključen i Gojko Polovina, pravnik iz Dobrosela, sekretar Kotarskog komiteta KPH za Gračac. Po partijskom stažu mlađi od Jovanića, ipak je od uključenja u grupu Doke Jovanića, kao lički partijski funkcioner, davao osnovni politički ton cjelovitoj aktivnosti na području jugoistočne Like, jer je bolje poznavao ovaj kraj i ljude, a i ljudi su njega znali i poštovali. Do početka augusta, kad je u istočnu Liku, na putu u Drvar, stigao Marko Orešković, ni Polovina, kao ni Jovanić, nije imao veze s višim partijskim rukovodstvima Like i Hrvatske, što neće ostati bez utjecaja na odluku da se 11. augusta ide u Otrić, neovisno o tome je li delegacija išla samo kao promatrač, ili kao aktivni pregovarač. Odsutnost komunističkog utjecaja uvjetovalo je sporost opredjeljenja zaostalih i politički neopredjeljenih seljačkih masa za borbu protiv Talijana, O tom raspoloženju u masama, koje u ljeto 1941. nisu bile spremne da se bore protiv okupatora, karakterističan je izvještaj Doke Jovanića o obilasku ustaničkih položaja na gračačkom sektoru 30. jula. U Bruvnu se tada sastao s Nikolom Miljušom, učiteljem, komunistom, koji je poslije pogibije Nikole Pokrajca (također stari komunist, partijski organiziran u Francuskoj, kojega su ubili ustaše prilikom izviđanja Gračaca) postao komandant svih ustaničkih snaga u gračačkom kotaru. Jovanić izvještava;

»... Uskoro se pojavio Miljuš, čovek ornalen, preko 30 godina, inače učitelj... govori mirno i razložno. Kaže da su Talijani došli u Gračac, da se tamo okupljaju jače ustaške i domobranske snage i da treba očekivati njihovu ofanzivu...

Talijani su iznenadili naše borce, nastavio je Miljuš, došli su nam sa motorizacijom sa leđa, dok smo se mi razračunavali s ustašama i žandarmima u Zrmanji i Palanki. Nisu otvarali vatru, mi takođe nismo, i tako su prošli. U kontaktu sa nama hvalili su naše borce i psovali ustaše.«

Nakon nekoliko dana Jovanić se ponovno obreo na gračačkom sektoru saznavši da se u Gračacu koncentruju jake Pavelićeve snage (oko 4.000 voj-

nika) koje su se pripremale za napad na slobodnu teritoriju Gračaca i Lapca. Tada se iz Dalmacije u Bruvno vratio i Nikola Krajinović, najugledniji bruvanjski komunist. O tom susretu u Bruvnu Jovanić piše:

»Sastao sam se s Miljušem i Krajinovićem. Ovaj drugi je mršav, star oko 40 godina, žustar, otvoren, za razliku od Miljuša koji je miran i hladnokrvan. Pita me Krajinović

- Kakva je direktiva za Italijane?

Kažem:

- Ako podu na nas, treba ih tući.

Pita dalje

- Čija je to direktiva?

Kažem:

- Partijska i vojna, iz Drvara.

Odgovara uzbuđeno:

- To je ludost. Ustaše nas kolju, evo zaklali su ovih dana više od 500 u Stikadi i kod Gračaca, a sad da zaratimo i sa Italijanima! To upravo znači da pozivamo i jedne i druge da zatru ovaj narod i sve nam popale.

Bio sam potpuno zbunjen, jer se prvi put u partijskom životu srećem se ovakvim stavom prema direktivi Partije. To je za mene bilo nezamislivo i nisam znao šta da kažem …

Miljuš je samo ćutao.

Rekao satru

- To je partijska direktiva i drugovi su dobro razmislili kada su je dali.

Krajinović je ostao uporan kod svoga. Dodao je:

- Drugovi koji daju takve direktive trebalo bi da dođu ovdje i pitaju narod šta misli.

Miljuš ga je umirivao i pokušavao da nađe nekakav izlaz, ali je i on smatrao da je neprihvatljiva direktiva za borbu protiv Italijana, jer nismo spremni za takvu borbu. Rastali smo se u nelagodnoj situaciji.

Usput sam cijelo vrijeme razmišljao o problemu borbe s Italijanima. Direktiva je jasna i opravdana. Zna se da su Italijani sa Nijemcima naši glavni neprijatelji. Međutim, narod nije spreman za borbu protiv Italijana. Možemo li se samo mi komunisti boriti mimo želje većine naroda? Možemo, ali bi takvo žrtvovanje komunista bilo najgore rješenje … Valja razviti intenzivniji politički i propagandni rad u kome treba pripremiti narod za borbu protiv toga glavnog neprijatelja U tome je danas glavni zadatak.

Razgovarao sam sutradan telefonom sa Polovinom. On se nije iznenadio stavovima Krajinovića. Rekao je

— Drugovi iz Drvara ne poznaju raspoloženje naroda... !«[1]

Do povezivanja s partijskim rukovodstvima Like i Hrvatske, gerilski odredi lapačkog i gračačkog kotara, objedinjeni pod rukovodstvom Doke Jovanića i (kasnije) Gojka Polovine, bili su podređeni komandi iz Drvara, s kojom su - kao što kaže Jovanić — »postojale čvrste, iako povremene veze prema konkretnom zadatku. Mi nismo slali neke borbene izvještaje, iako smo rukovodstvo u Drvaru smatrali višim štabom, niti smo od njih dobijali neka određena borbena naređenja osim onog od 27. jula potpisanog od Milutina Morače, u kojem se tražilo da se preseče komunikacija Knin-Drvar. Kada su se Italijani pojavili na frontu, prvih dana avgusta, samo je ponovljen poznati stav: nemački i italijanski okupator nam je glavni neprijatelj.« no, ako i jesu rukovodstvo u Drvaru smatrali višim štabom, Gojko Polovina i ostali komunisti lapačko-gračačkog kraja nisu se s drugovima iz Drvara konzultirali o odlasku ili neodlasku u Otrić, kad su 9. augusta predstavnici gerilskih odreda pozvani na razgovore. Cini se da je kasnije onome što će biti nazvano Qtrićkim sporazumom dano neuporedivo veće značenje nego što taj »sporazum« stvarno znači. Sudeći po postupcima Gojka Polovine, koji je odlučivao o odlasku ili neodlasku u Otrić, i Doke Jovanića, koji je bio 11. augusta u Otriću, odlazak u Otrić smatran je sporednom činjenicom, uvjetom za potpunu informaciju o nakanama neprijatelja, odnosno mogućnošću da se u neposrednom dijalogu upoznaju svi oni koji su za kolaboraciju. Zbivanja poslije razgovora u Otriću, neovisno o tome što je tko govorio, jasno su pokazala kako se tko odnosi prema neprijatelju. Jovanićev štab, u prvoj fazi ustanka smješten u Srbu, bio je meta stalnih napada svih onih koji su postupali na osnovi dogovora u Benkovcu 24. jula, po instrukcijama kapetana Marussija i ostalih obavještajaca talijanskih jedinica. Neki od onih koji su pripremali otrićke pregovore s Talijanima, organizirali su neuspjeli napad na Jovanićev štab s nakanom da likvidiraju sve one koji su Talijane proglašavali osnovnim neprijateljem i Hrvata i Srba, i svih Jugoslavena. Jovanić se sjeća:

»... Osmog i devetog augusta u Srbu je bilo neko posebno raspoloženje. Dolazili su ljudi u štab, neki naoružani, a većina bez oružja, i govorili:

— Talijani su došli u Gračac, preuzeli su vlast, odstranili ustaše. Traže da razgovaraju sa štabom. Bosanci su razgovarali.,.

Neki su se pozivali na borce na frontu:

— Borci ne mogu izdržati. Oni traže da Italijani dođu i zaštite nas. Borci nas šalju da vama u štabu to kažemo.

[1] Doko Jovanić, *Neobjavljeni ulomci ratnih sjećanja.*

Rađenović, Keča i Omčikus nisu se javno isticali. Dobijao se utisak da to narod sam traži i to onaj iz pozadine i borci na frontu...«

Devetog augusta, kad su učestale vijesti o talijanskim zahtjevima da se pregovara, u štab je upala grupa od 4-5 naoružanih ljudi s uperenim puškama. Predvodi ih bivši jugoslavenski podnarednik. U štabu su bili Jovanić, Vojislav Mileusnić i Jelka Buić, skojevka, koja se s roditeljima vratila u Neteku iz Žednika. Jovanić o tome:

»... Čuje se povik:

- Ruke u vis. Ne mrdajte, inače pucam.

Mi smo nastavili da sjedimo i u čudu smo ih gledali. Nije nam ni na pamet padalo da dižemo ruke. Vojislav Mileusnić se digao i obratio grupi:

- Sta je pobogu? Sta to radite? Ta ovo je štab!

Grupa se malo umirila jer ih je iznenadilo naše ponašanje. Podoficir je nastavio malo mirnijim tonom:

- Kakav štab? Ne treba nama nikakav štab. Svi na položaje. Sta će tu ova cmizdra? - i pokazuje na Jelku Buić.

Vojislav je dalje razgovarao, a ja sam izašao iza kancelarije.

- Kuda? - pitao je jedan. Odgovorio sam da imam svoga posla i otišao na telefon u susjednu zgradu. Navaljivali su da me vode na 'položaj'. Govorili su,*

- Ne trebaju nam komunisti i to u nekom štabu.

Međutim, umorili su se i vratili odakle su došli...«

Jovanić je telefonom obavijestio Polovinu u Donjem Lapcu o upadu naoružane grupe u njegov štab i o potrebi da se njih dvojica dogovore o stavu prema talijanskom pozivu. Uglavljeno je da se sutradan, 10. augusta, sastanu u Lapcu. No, čini se, već su tada obojica smatrali da će trebati ići u Otrić, jer su spominjali činjenicu da su drugovi iz drvarskog štaba takve razgovore već vodili[1]

[1] Na osnovu pismenog poziva dobijenog od talijanske komande iz Knina, Ljubo Babić i njegov štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo, Drvar i okolicu odlučio je da na razgovore s Talijanima ide u selo Golubić zamjenik komandanta Milutin Moraća. Drvarski drugovi su pristali na te razgovore u želji da vide što Talijani tim razgovorima hoće postići i kakve su im daljne namjere. Nije se, dakle, radilo o pregovorima. Nekoliko dana prije Otrićkih razgovora, 7, augusta, u Golubić je na motociklu stigao Moraća s prevodiocem (stanovitom učiteljicom Bosom), Iz Knina su došla trojica nižih talijanskih oficira, jedan kapetan i dva poručnika. Talijani su izjavili da su prijatelji srpskog naroda, da ustaše u svojim postupcima griješe, da su Talijani protiv pokolja, da su voljni da sa štabom gerilskih odreda iz Drvara pregovaraju, da imaju namjeru utvrditi novu demarkacionu liniju i da će uspostaviti mir. Morača im je odgovorio da se čitav narod digao na oružani ustanak, da su Talijani uspostavili NDH i doveli ustaše na vlast, da nisu spriječili pokolje srpskog stanovništva, da ustanici nemaju povjerenja u Talijane i njihovu okupatorsku vlast i da će se boriti do kraja; da postoji perspektiva naše pobjede jer se na našoj strani nalazi Sovjetska Rusija, Engleska i mnogi drugi slobodoljubivi narodi.,. Po izjavi Milutina Morače, to je bio sastanak više informativnog karaktera m obje strane i tamo nije bio potpisan nikakav dokument,

Imali su na umu i razgovore s drugovima iz Bruvna. Sastali su se sutradan, 10. augusta. Na tom sastanku bio je i novopostavljeni komandant gračačkog sektora Dušan Mileusnić. jovanić kaže da je glavno pitanje bilo: da li ići na razgovore, i ako se ide, tko će ići i s kakvim stavom? Smatrao je da »treba ići na razgovore sa Talijanima da vidimo šta oni žele i šta namjeravaju«, a i stoga što »većina naroda i boraca nije spremna za borbu protiv Talijana, pa takođe žele razgovor, Krajišnici su iz istih razloga vodili razgovore«. Polovina se u svemu složio s Jovanićem. Obojica su držali da Talijanima treba reći da će, udare li na ustanike, biti tučeni kao i ustaše. Za odlazak u Otrić Polovina je imao još jedan razlog

»Ne možemo pustiti da neko drugi vodi razgovore ispred ustaničke vojske, a ne mi.. ,«[1]

Polovina i Jovanić su se, na prijedlog Polovine, složili da na pregovore pode Jovanić, budući da je Polovina isuviše poznat komunist u gračačkom kotaru, gdje je ranije radio kao advokatski pripravnik i bio sekretar Kotarskog komiteta. U delegaciju s Jovanićem određeni su Dušan Mileusnić i suradnik Gojka Polovine, »stručnjak« u gerilskom štabnom logoru major kraljevske vojske Boško Rašeta,

Za Gojka Polovinu major Rašeta bio je »jedan pošten nacionalista«, »nikakav političar«, odnosno »vojnik koji se ne razumije mnogo u politiku«. Jovanića je Polovina uvjeravao da Rašeta u Otriću »neće praviti nikakve probleme«. Gojko Polovina tvrdi da je on, Polovina, »dozvolio Bošku Rašeti, na njegov zahtjev, da ode na sastanak na Otriću« i da je »s njim poslao Doku Jovanića da bude naš posmatrač«.[2] No, prije će biti da je bilo onako kako kaže Jovanić, jer teško je povjerovati da je za takav delikatan politički zadatak mogao biti određen jedan kolebljivac koji nije krio svoj kukavičluk u borbi i svoj stav da Talijani treba da reokupiraju Liku, uzmu slobodnu teritoriju i »spasavaju« Srbe od ustaških pokolja,

0 odlasku u Otrić 10. augusta odlučivalo se na dva mjesta: u Lapcu, na već spomenutom sastanku Polovine, Jovanića i Mileusnića, te u Srbu na sastanku Rađenovićeve grupe povratnika iz Dalmacije. Na drugom sastanku odlučeno je da ih na pregovorima predstavljaju Stevo Rađenović i Miloš Torbica. Kad su iz Lapca u Srb došli Jovanić, Mileusnić i Rašeta, jovanić je predložio da obje delegacije prije polaska zauzmu zajednički stav za razgovore s Talijanima. Sastanak je održan naveče 10. augusta. Jovanić o tome

[1] Isto.

[2] Dr Gojko Polovina, *Sjećanje m poktni period narodnog ustanka « Lim 1941,* Zbornik »Prva godina NOR-a na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka«, Historijski arhiv u Karlovcu, 1971, str. 796.

»Počinje Rađenović. To je malen, debeo čovjek, između 40 i 50 godina, smeđe-crn, okruglog lica, brzih pokreta, oči koje ispituju i prave se prijateljske, govori 'rano moja' a u dubini duše stalno nešto vreba. On govori rutin ir ano, veze:

- Gadna su vremena, treba preživjeti. Ustaše su htjele da nas unište. Talijani su naši prijatelji, mnogo su našeg naroda spasili. Treba da ih pozovemo da dođu ovamo i da nas zaštite od ustaškog noža...«

Odgovaraju mu zaredom Mileusnić, pa jovanić, po Jovanićevom sjećanju:

»Kako da pozovemo Talijane? Zar oni nisu doveli ustaše i Pavelića? Čuvali su ih i hranili sve vrijeme tamo u Italiji i sad su ih pustili da nas kolju. Mi Talijanima treba da kažemo da nas ostave na miru, a ako nas napadnu tući ćemo se, pa kom opanci kom obojci.«

Rađenović je uporan:

»Mi da se tučemo sa Talijanima? To je velika sila, a mi šaka jada, poneka puška bez municije. Jugoslavija se nije mogla oduprijeti sa svojom oružanom silom više od deset dana. Ako zaratimo protiv Talijana, dovešće ustaše pa zatrti sav narod ...«

To rvanje nesklonih da čuju tuđe razloge i prihvate njihove ciljeve trajalo je duže od sata. Jovanić je na kraju govorio o neumitnosti borbe protiv fašističkog mraka:

»Na jednoj su strani fašistička Njemačka i Italija i njihovi saveznici, a na drugoj Rusija, Engleska i druge demokratske snage, među ovima i jugoslovenska vlada u izbjeglištvu. I ta je vlada neprijatelj Italije i Njemačke i u ovom momentu sa njima je u ratnom stanju. Rat će dobiti antifašističke snage. A poslije rata će svi nas pitati na čijoj smo strani bili...«

Rađenović odmah upade:

»Nikako neću da budem na strani fašizma. Dobro si to rekao, baš ti hvala kao najboljem prijatelju, sačuvaj bože da budem protiv svoje vlade i kralja.« Pri tom se krsti.

Tada se prvi put javio Rašeta, »pošteni nacionalista«. Po sjećanju Doke Jovanića, obratio se najprije njemu:

»Kralj i naša vlada će poslije rata pitati na čijoj strani smo bili. Ali oni će pitati prije svega da li smo, ako smo nekad bili na pogrešnoj strani, sačuvali živote srpskog naroda, pa će prema tome vagati i suditi. Zovemo Talijane da sačuvamo glave srpskog naroda, a za zelenim stolom će se, kao i uvijek do sada, odlučivati naša sudbina. Treba da nas Srba bude što više živih, kada se bude odlučivalo.

Šokiran sam njegovim istupom, jer sam očekivao nešto sasvim drugo i ne dolazim odmah do riječi, Dušan se ne da i odgovara:

— Kad su to Italijani čuvali srpske glave? Italijani su samo zavađali Srbe i Hrvate, gonili ih jedne protiv drugih da se kolju i uništavaju, da bi oni mogli vladati.

Pokušavam izvući stvar i odgovaram Rašeti:

— Gdje su to i kad su Srbi čekali da kn se stvari riješe za zelenim stolom? Srbi su se uvijek u svojoj istoriji borili za svoju slobodu. I u prvom svjetskom ratu naši su očevi, iako su bili austro-ugarski podanici, prelazili na stranu saveznika i Srbije i borili se kao dobrovoljci. Mnogi su poginuli, a mnogi su ranjeni...«

U napetoj i mučnoj situaciji vodila se borba komunista koji su bili za rat protiv talijanskog okupatora i protiv svih vrsta okupatora i njihovih slugu, i nacionalista, koji su bili za suradnju i savezništvo s talijanskim okupatorom. Odjednom je u štab upala grupa talijanaša. Njihov dolazak je prethodno organizirao bilježnik Torbica. Torbičine siledžije prijetile su da će vojska napustiti front, ako štab ne zatraži zaštitu Talijana od ustaša. Kada je vođi te grupe Đurđu Grbiću iz Osretka rečeno da on nije nikakav borac i da nije nikad ni bio na položaju, nego da se »stalno vrzma oko snaša i dobre trpeze«, bilježnik Torbica je izvadio pištolj i počeo njime mahati i psovati.,. Tako je taj sastanak zaključen bez dogovora, Torbičinim psovkama. Kad su Jovanić i Mileusnić otišli, već u kasnu noć, Rađenović i Torbica su za njima poslali Grbićevu grupicu da ih ubije. Sluteći napad, Jovanić i Mileusnić nisu te noći, kao obično, spavali u kući Dušanova oca Jove Mileusnića, nego u nekoj pojati. Čuli su one koji su ih tražili, jer su galamili, prijetili, lupali po kući i repetirali zatvaračima.

Iste noći došla su u Srb tri borca iz Drvara. Obavijestili su Jovanića o naređenju drvarskog štaba, da treba uhapsiti i u Drvar sprovesti drvarskog trgovca Jovu Kreću, koji se krio u Srbu, kod trgovca Jove Keče. U dopisu drvarskog štaba Srbljanima je savjetovano da ne idu na pregovore s Talijanima. Doko Jovanić je odmah, u noći 10. i 11. augusta, počeo organizirati hapšenje trgovca Kreće. Samoinicijativno je odlučio da s njim uhapsi i Rađenovića, Torbicu i Keču. Ali u Srbu nije bilo dovoljno odanih boraca. Zbog toga je Dušan Mileusnić kamionom otišao u Dobroselo kod Lapca da doveze vod privrženih boraca. Otresiti i odani Stevica Rađenović poslan je u Begluk i Cvjetnić da otuda dovede dvadesetak Bosanaca, koji su već ispoljili rijcšcnost da se bore protiv Talijana. S drvarskom trojkom napravljen je plan da postave zasjedu na putu Srb-Podurljaj i da tu presretnu kamion u kojem će biti delegacija za Otrić, i da pomogne u hapšenju Rađenovića...

Ali one noći ništa nije išlo po planu. Kao što talijanašima nije pošlo za rukom da likvidiraju Jovanića i Mileusnića, tako ni njima nije uspjelo da dovedu borce iz Dobrosela, Cvjetnica i Begluka, Sofer je lukavo izazvao kvar na motoru kamiona, pa Mileusnić nije stigao ni u Dobroselo, ni natrag u Srb. Tako se ujutro 11. augusta Jovanić sam zatekao pred naoružanom grupom od petnaestak talijanaša, koji su pratili Rađenovića, Rašetu i Torbicu. Jovaniću su dobacivali:

— Gle junačine, htio bi sa italijanskom silom da zarati i upropasti narod …

O toj atmosferi Jovanić piše:

»Idem da razgovaram telefonom sa Polovinom. Rašeta ide za mnom, iako ga nisam pozvao. Kažem Polovini da je određena delegacija od nas petero, da se nismo sinoć složili i oko čega se nismo složili ali da smo odlučili da idemo na razgovore kako smo se dogovorili u Lapcu. Kažem mu još da je došlo naređenje iz Drvara u kome traže da ne idemo na pregovore. Pitam gdje je Dušan i je li krenuo ka Srbu?

Polovina se slaže da idemo na razgovor, kaže za Drvarčane:

— Ne znaju našu situaciju. Dušan nije došao i ne znam ništa o njemu.

Čitav noćašnji plan je doveden u pitanje jer nema Dušana sa Dobrose-Ljanima. Sta sada raditi?

Oko štaba se počinju vrzmati ljudi, dosta ih je naoružanih. To su oni koje je sinoć doveo Torbica. Oni protestuju i prijete:

— Treba ići na razgovor u Otrić a nema kamiona. To je sabotaža da se ne može ići na pregovore. Ovdje će pasti glave ako se kamion ne pojavi _.«

Budući da dugo nije bilo Mileusnića s kamionom, za put je osposobljen drugi kamion. S delegacijom se ukrcala i naoružana grupa bilježnika Torbice. U kamionu je i drvarski trgovac Kreeo.

Na određenom mjestu kamion su sačekali drvarski borci. Dvojica iskaču s puškama, a treći je ostao u zasjedi. Očekuju da pratnja pohapsi talijanaše. Ali, Doko Jovanić nema svoje pratnje. No talijanaši, mada do zuba naoružani, nisu se snašli U panici poskali su iz kamiona i pobjegli prema Srbu. Jovanić i trojica Drvarčana također su se vratili u Srb, gdje su zatekli pet boraca iz Begluka. Oni su se priključili Drvarčanima i energično tražili trgovca Kreću, koji im je i ovoga puta umakao.

Kada je kamion po drugi put krenuo za Otrić, u njemu su bili samo članovi delegacija.

Na Otriću su u seoskoj krčmi i ispred krčme zatekli oko 200 ljudi, većinom iz gračačkog kotara. Ima i Dalmatinaca i Bosanaca. Dobar dio je došao iz radoznalosti da vidi šta će se dogoditi, a većinu su sačinjavali oni koji su

težili suradnji s Talijanima u nadi da će eventualni sporazum označiti kraj krvoprolićima. Stigao je i Vlado Novaković, komandant Pađanskog gerilskog odreda, brat Nike Novakovića Longa. Srbljani na Otriću nisu zatekli talijanske oficire. A onda, umjesto autoritativne talijanske delegacije na Otrić su stigla vojnim kolima dva niža oficira. Tek sto su se pojavili na vratima seoske krčme u pratnji tumača, predstavili su se i objasnili što žele:

»Mi smo predstavnici talijanske oružane sile. Šalje nas guverner Zadra. Guverner želi da sazna zbog čega ste se digli na oružje. Imamo četiri pitanja na koja želimo da odgovorite. Mi ćemo te odgovore predati guverneru Zadra.«

Talijani su list s otkucanim pitanjima ostavili na jednom stolu i izašli iz krčme.

Sudeći po reakcijama, izgleda da su potalijanašeni velikosrbi bili prethodno obaviješteni o pitanjima i o tome kakvi se odgovori očekuju. Očito, Talijani se ovaj put nisu opredijelili za vođenje pregovora s ustanicima, već su samo željeli vidjeti raspoloženje ustaničkih predstavnika. Bile su to tek pripreme za kasnije pregovore i sporazume sa svima koji su, neovisno o razlozima, bili skloni suradnji s okupatorom.

U Otriću je preovladavao broj onih koji su željeli pregovore i suradnju s Talijanima. I riječi i oružje zveckaju za odustajanje od borbe. Prijetnje onima koji se suprotstavljaju nedvosmislene su: teško da je iz Otrića mogao 11. augusta otići netko tko bi otvoreno istupio protiv bilo kakve suradnje s Talijanima. Tako se diskutiralo i prije dolaska talijanskih poručnika i poslije njihovog odlaska, kad su okupljeni u krčmi izabrali delegaciju koja treba odgovoriti na talijanska pitanja. Osini Miloša Torbice, Steve Rađenovića i Boška Rašete za sastavljače odgovora su određeni i Ilija Utvić, učitelj iz Gračaca, komandant gračačkog gerilskog odreda, jedan od onih koji će se nepokolebljivo svrstati u vojsku slobode, i Milan Lukić, mornarički oficir, komandant gerilske čete iz Velike Popine. U delegaciji je i Tihomir Oklobdžija, žanđarmerijski major, invalid bez jedne noge, ranjen u vlaku kod Vrhovina, u aprilskom ratu.

Doko Jovanić se sjeća da mu je u otrićkoj krčmi prišao Ilija Radaković, predratni skojevac, politkomesar Zrmanjskog odreda, i da mu je rekao:

»Sto ćeš ti sa ovim društvom? Bolje da se gubimo.«

Jovanić je ipak odlučio da ostane do kraja, »da vidi šta će dalje biti«. U delegaciju za pisanje odgovora nije određen, ali prihvaćen je poslije intervencije majora Boška Rašete »Mene i Doku Jovanića odredio je štab gerilskih odreda iz Donjeg Lapca da vodimo razgovore. Ja ne smijem i ne mogu bez njega da učestvujem.«

U rad delegacije se uključio i poznati ljotićevac Laza Vlaisavljević.

Tekst onog što se zove Otrićki sporazum, odnosno tekst otrićkih odgovora na talijanska pitanja nije pronađen, O elementima sadržaja toga »sporazuma« ostao je samo trag u kritici drvarskog »Gerilca« br. 5 od 19. augusta 1941. godine, u kome se oštro osuđuje Otrićki sporazum. Doko Jovanić navodi da su Talijani imali četiri pitanja:

»1. Zašto je došlo do ustanka i koji mu je cilj?
2. Koliko je bilo žrtava od ustaša i gdje?
3. Pod kojim uslovirna želite mir i kakve garancije tražite?
4. Da li biste se stavili pod zaštitu hrvatskog generala redovne vojske?«

Rađenović je rukovodio sastankom iako ga nitko nije izabrao.

Na prva dva pitanja se odgovorilo bez velike rasprave. Oko trećeg pitanja bilo je malo diskusije. Netko je spomenuo mogućnost autonomije srpskih područja Hrvatske pod talijanskom upravom. Jovanić uopće nije diskutirao ni o jednom pitanju: bilo je uzaludno. A, zapravo, nije bilo razloga da ozbiljno shvati ni pitanja, poslana iz Zadra, ni odgovore, sricane u otrićkoj krčmi po mjeri samozvanog predsjedavajućeg Steve Rađenovića. Sve je to bilo tugaljivo, čak smiješno, dok se odjednom neočekivano nije upleo u raspravu žandarmerijski major Oklobdžija. Nije bilo sumnje, njegovo zanimanje je odredilo i njegovo mišljenje i način izlaganja, Ustvrdio je da Srbi moraju naći zajednički interes s Talijanima i da, baš zbog tog zajedničkog interesa, treba odgovoriti na još dva pitanja:

»Da neće biti među narodom komunizma!

Da neće biti sabotaže protiv italijanske vojske!«

Na prigovor Jovanića zašto da se odgovara na pitanja koja Talijani nisu ni postavili i da nije u redu nuditi poslušnost i usluge koje se ne traže, Oklobdžija je — po sjećanju Jovanića — mirno odgovorio:

»Italijani su vješti političari, pa i mi moramo da se pokažemo mudri. Treba nešto reći što će im se dopasti, pa da nas ostave na miru. Znamo da oni ne vole komuniste, a mi smo sada, brate, svi komunisti. Reći ćemo im šta žele, a mi ćemo kao i do sada raditi svoj posao.« .

Ta prividna lukavost starog režimlije zapravo je bilo jadno slugansko klanjanje, vjerojatno unaprijed dogovoreno s Talijanima, Formalno izjašnjavanje o tom da se »prevare Italijani« i da srno »mi svi komunisti«, da ono što se potpisuje nema značaja, da »ćemo kao i do sada raditi svoj posao«, bilo je samo perfidna forma da se lakše proguta udica i prijedlog primi.

Tako je Rađenović uz četiri talijanska pitanja dopisao još dva, pa kad je na sve njih odgovoreno, delegati su potpisali šest ili sedam primjeraka. Jedan

od tih primjeraka, potpisan i od Jovanića (potpisao se kao Đorđe jovanović) Jovanić je po Peri Boltiću, članu KPj, poslao štabu u Drvar,

Već 12. augusta iz Drvara je u Srb stigla desetina konjanika. Štab drvarskih gerilskih odreda ih je poslao vjerojatno na osnovi izvještaja Pere Boltića, da uhapse i Rađenovića i Rašetu. Major Rašeta je bio u Donjem Lapeu pa su uhapsili samo Rađenovića. Doveli su ga u štab Doke Jovanića, koji se toga dobro sjeća:

»Bilo ga je jadno pogledati. Izbezumljen od straha, klečao je preda mnom i pokušavao da mi obgrli koljena. Molio me je da ga spasim. Rekao sam mu da se umiri, da drugovi iz Drvara žele sa njim da razgovaraju, i da će ga sigurno vratiti u Srb. Nije u to vjerovao već je bogoradio da ga spasim i ostavim u Srbu.«

Jovanić je u međuvremenu obaviješten da je jedan od Rađenovićevih ljudi, Iso Lukić, organizirao grupu Osredčana da u zasjedi sačekaju Drvarčane i preotmu Rađenovića. Da ne dođe do krvoprolića, Jovanić i komandir drvarskih konjanika su odlučili da puste Rađenovića. À umjesto njega u Drvar je, 13. augusta, otišao Jovanić, po kojega je iz Drvara došla komunistkinja iz Zednika Mira Bujić, supruga Milutina Morače U drvarskom štabu zatekao je Ljubu Babića, Milutina Moraču i jednog lijepog korpulentnog čovjeka u četrdesetim godinama. Dok je Jovanić Babiću referirao o ličkim položajima prema Kninu, Gračacu i Bihaću, neznanac je šutio. Šutio je i kad je Babić poveo razgovor o Otriću: zašto je jovanić išao u Otrić i pored izričitog naređenja da se ne ide ni na kakve razgovore s Talijanima. Jovanić je objašnjavao da je osnovni cilj tih razgovora u tome da se otkriju talijanske namjere i da se spriječi okupacija slobodne teritorije. Zatim je Babić pitao o Rađenoviću. Jovanić je odgovorio da je morao izbjeći oružani sukob drvarskih i ličkih gerilaca. Babić nije komentirao Jovanićeve odgovore, pa je komandant ličkih ustanika dobio dojam da Babić razumije iznesene razloge.

No, tada se javi nepoznati. Bio je to Marko Orešković Krntija. Došlo je do dugog i uzbudljivog razgovora o otrićkom sastanku i o potpisivanju odgovora na četiri odnosno šest pitanja. Marko je bio nezadovoljan s otrićkim slučajem, ali je bolje upoznao Jovanića i najzad shvatio njegove procjene, razloge i objašnjenja zbog čega je išao u Otrić. Vidio je da se radi o poštenom komunistu sa čvrstim komunističkim uvjerenjem, o čovjeku koji vrlo dobro zna bit, ciljeve i metode fašizma, koji je spreman i poginuti za ciljeve i ideale revolucije. Marko je ocijenio da je odlazak u Otrić rezultat pogrešne procjene kojoj je u mnogome doprinio i stav Gojka Polovine. O tome razgovoru s M. Oreškovićem jovanić, između ostalog, kaže:

»Došao je i prošao ručak i večera a mi smo neprestano razgovarali. Na kraju je Marko rekao:

— Vidim da si i dobar i pošten dečko, ali si ovdje, brate, pogriješio. Partija će sve okolnosti ocijeniti. Najmanje što ti se može desiti, to je da te izbace iz redova Komunističke partije.

Kakav je to bio strahoviti udarac! U samom početku, kada je došlo ono najveće, najznačajnije za svakog komunistu, izbacivanje iz KPJ. Nisam čitavu noć spavao, već sam se prevrtao po sijenu u pojati kraj štaba u kojoj sam ležao. Valjda nisam nikad bio nesrećniji u svome životu.«

Milutin Morača, Dok in drug iz Zednika, gdje su zajedno ušli u komunistički pokret (Milutin je sa svojim bratom Perom odigrao značajnu ulogu u povezivanju Jovanića s drvarskom partijskom organizacijom i oko zajedničkog dogovora o istovremenom dizanju ustanka) dobro je zapamtio Dokin dolazak u Drvar poslije Otrića:

»Kada je Marko došao k nama u štab bio je zbog Otrićkog sporazuma strahovito ljut. Nije ga, kaže, iznenadilo to što su ga velikosrbi potpisali, jer se tome kolaču od njih i nadao, ali se nije nadao da će komunisti tako postupiti. Pitao nas je:

— Ko od vas pozna Jovanića? Kakav je to čovjek?

— Ja ga poznam, dobar je čovek i dobar komunista - tvrdio sam Marku.

— Sta si rekao, kakav je Jovanić? — ponovi Marko.

— Odličan - počeo sam objašnjavati. - Zajedno smo odrasli i zajedno se u komunističkom pokretu razvijali. Znam ga dobro.

— Ako je odličan, koga je onda đavola išao u Otrić i tamo potpisivao neke papire - nastavi ogorčeno Marko.

— Ne znam. Pozovi ga u Drvar i neka ti on sam lično objasni kako se to dogodilo. To je lako učiniti. Ja ću poslati svoju drugaricu u Srb da ga dovede. Ona ga dobro pozna i rodom je otuda. On će sigurno doći…

Poslije razgovora sa Dokom, koji je dugo trajao, Marko mi je prišao:

— Tačno si rekao ono o Doki. Dobar čovjek, ali naivan.«

Zbog Otrića, Doko Jovanić nije partijski odgovarao. Uskoro je, poslije nekoliko dana, postavljen za politkomesara bataljona »Sloboda«, koji je bio u sastavu Drvarske brigade, zatim za komandanta u Lici i Hrvatskoj prvog pokretnog »letećeg partizanskog odreda *Capajev«.* i s njima postigao već u prvim borbama velike uspehe, što su imali značajnog odjeka i van Like, Pokazao je veliku hrabrost, komandne sposobnosti i komunističko poštenje, što je bilo odlučujuće u njegovom daljnjem napredovanju u našoj partizanskoj vojsci. Uskoro postaje komandant prvog pokretnog bataljona u Lici i Hrvatskoj »Marko Orešković Krntija«, zatim komandant Trećeg ličkog partizanskog

odreda, pomoćnik komandanta Glavnog štaba Hrvatske, pa onda komandant Šeste ličke divizije... Ratni general i narodni heroj, A o Otriću i odnosima prema Talijanima, Jovanić je s Markom Oreškovićem razgovarao i dva mjeseca poslije prvog susreta, 13. oktobra 1941, godine, u Srednjoj Gori, kad je Dokin »Capajev« stigao u udbinski kotar. Jovanić je i taj razgovor dobro zapamtio; povela se, kaže, riječ o gubljenju slobodne teritorije

>r- Vide li ti šta se ovo desi? — pita me Marko.

— Ma najkrivlje mi je što ove žabare pustismo bez metka.

Poslije kraće pauze upita me'

— Šta misliš, ko je kriv za sve to?

— Mi svi, komunisti. Nismo se snašli i organizovali — kažem.

— Znam, znam, komunisti, ali ko je glavni krivac - insistira Marko. Znam da cilja na Polovinu, ali kažem:

— Ne mislim da je kriv jedan čovjek, krivi smo svi što mu nismo pomogli ili se sami snašli.

Marko se ljuti i govori-

— Ma to je onaj Dragoljubovac, Polovina. On je sve zakuvao. I tebe je nasamario i poslao te u Otrić, pa zamalo ne izgubi glavu.

Kažem:

— I sam sam mislio da treba ići na razgovore, ne zbog Italijana, već zbog naroda i nas, jer nismo bili spremni.

— E, tvrda lička glavo - reče poslije manje pauze Marko i široko se nasmije ...«

»Gerilac«, list Štaba gerilskih odreda za Bosansko Grahovo, Drvar i okolicu, u broju od 5. do 19. augusta 1941. godine oštro osuđuje potpisivanje Otrićkih dokumenata i sporazumijevanje »srpskog narodnooslobodilačkog pokreta za ličke srezove i Italijana o autonomiji ovih krajeva pod zaštitom Rima, uz obavezu velikosrpskih elemenata da neće vršiti nikakve sabotaže na štetu italijanskog okupatora i da će ih, šta više, obavijestiti o svakom slučaju sabotaže«.

Ličko i krajiško rukovodstvo NOP-a, odnosno Marko Orešković i drvarski štab, osudili su otrićke razgovore ističući da »tražiti autonomiju pod zaštitom italijanskih okupatora znači raditi protiv srpskog i ostalih naroda Jugoslavije, znači raditi u korist fašizma«.

Dva tjedna poslije pisanja odgovora na šest pitanja, 25. augusta 1941. godine, dolazi u Otriću do sastanka velikosrpskih nacionalista s dvojicom italijanskih generala.

Kakav je bio odnos štaba lapačkih gerilaca prema tim sporazumijevanjima, vidi se iz »Obavještenja« koje je 27. augusta potpisao Stojan Matić

»... Stevo Rađenović otišao je 25. ovog mjeseca na Otrić zajedno s Milanom Tankosićem Ì oni su sa Italijanima vodili razgovor i izvijestili sljedeće: prigodom sastanka sa italijanskirn oficirima među kojima su bila dva đenerala, oficiri su im pokazali jednu mapu na kojoj je bilo označeno da Italijani žele da okupiraju krajeve do linije ... Italijanski oficiri izjavili su da bi oni na okupiranom području uspostavili svoju vojnu vlast *a civilna vlast ostala bi i dalje u rukama hrvatskih ustala i ustaške piade u Zagrebu...* Na dan 26. augusta isti Tankosić i Rađenović otišli su ponovo kod Italijana, ali ovaj put sastanak je bio na Pađanima. Tamo je bio prisutan dr Niko Novaković, Momčilo Đujić, sveštenik iz Strmice, i Vlado Novaković iz Knina. Italijanski oficiri ponovili su ono što i na Otriću... Dr Niko Novaković je izjavio da je njemu rekao komandant italijanske armije da bi pored italijanske komande u Štabu postojao jedan hrvatski ustaški komesar' od strane ustaške vlade iz Zagreba koji bi komesar rukovodio sa svim poslovima civilne uprave u ime ustaške vlade iz Zagreba na onoj teritoriji koju bi Talijani okupirali.

Iz ovoga se jasno vidi stav Talijana prema nama. Prosto je jasno da nas Talijani žele ponovo povratiti pod ustašku vlast i razoružati nas *Ì* prepustiti ustašama da bi ovi mogli da kolju nas i naše porodice kao i uništavaju naše imovine.«

Ustanici jugoistočne Like od tada se počinju svrstavati u vojsku slobode i u vojsku izdaje. Stav ove prve vidi se iz Matićeva »Obavještenja«, a stav one druge iz »Proširene izjave« koju su 26. augusta, poslije sastanka s talijanskim predstavnicima, potpisali Niko Novaković Longo, Stevo Rađenović, pop Momčilo Dujić i grupa njihovih istomišljenika, U »Proširenoj izjavi« pored ostalog, ističe se da Talijani »garantuju sigurnost i slobodu srpskom narodu, ispovedanje religije, slobodu škole i nastave... Vojnu i civilnu vlast preuzimaju Talijani, a kod civilne uprave biće imenovan komesar — Hrvat u sporazumu sa Zagrebom i Rimom.«[1]

Suradnjom okupatora i srpskih nacionalista rodio se još jedan izdajnički pokret, stvoren je još jedan politički opasan neprijatelj NOB-e, koji će uskoro, uz dodatnu pomoć engleske obavještajne službe i jugoslavenske izbjegličke vlade u Londonu, prerasti u integralni dio četničkog pokreta Draže Mihailovića. Četnička vojska, od kraja 1941, godine pa sve do svršetka rata, voditi će, u suradnji s fašističkim okupatorima i drugim kvislinzima, bespoštedan rat protiv NOV i POJ, nanijeti golemo zlo i počiniti bezbrojne ratne zločine nad našim narodima.

[1] **Dušan Plenča,** *('.timftro u Dalmaciji,* **»Slobodna Dalmacija«* 1. marta 1981.**

DRAŽA JE ZAIGRAO NA KARTU IZDAJE

Na početku ustanka Komunistička partija Jugoslavije imala je preko dvanaest hiljada članova, nekoliko hiljada kandidata i oko četrdeset hiljada komunističkih omladinaca i omladinki. Oni su bili prvi vojnici narodnooslobodilačkog ustanka. Do kraja 1941. godine, uz njih se u partizanskim odredima svrstalo oko sto hiljada rodoljuba. Paralelno s tom vojskom narodnooslobodilačkog pokreta, u Srbiji su se pojavili četnici pukovnika Draže Mihailovića, načelnika operativnog štaba jedne od armija u aprilu razbijene kraljevske vojske. On se sa 27 oficira između 10. i 11. maja 1941. sklonio na Ravnu goru. Odatle je Mihailović došao u vezu s majorom Aleksandrom Mišićem iz sela Struganika, a preko njega i s drugim oficirima. Svoju su organizaciju nazvali »Ostacima jugoslovenske kraljevske vojske«. Borbe nisu vodili. Slušali su savjete vlade u izbjeglištvu i predsjednika te vlade, generala Dušana Simovića, koji ih je preko radio-Londona upozoravao;

»Uzdržite se od iskušenja i prenagljenih postupaka. Ne dozvolite neprijatelju koji vas vreba i traži ma kakav izgovor za svoja nedela, da vas veša i ubija. Sigurni u krajnju pobedu naših moćnih saveznika i naše pravedne stvari koja je dobila vidno i praktično priznanje svugde u svetu, dostojanstveno sačekajte svitanje slobode...

Imajte strpljenja i mirno sačekajte odlučni trenutak pobede, koji se već ukazuje na vidiku...«[1]

Dok su se partizanski odredi neprestano od julskih ustanaka borili u svim krajevima Jugoslavije, Draža je, i po osobnom opredjeljenju i po savjetu izbjegličke vlade, čekao »odlučni trenutak pobede« koju je trebao netko drugi

[1] Grupa autora, *Srbija u ratu i mmluàji 1941-1945*, Beograd, 1976, strana 94.

izvojevati. Takvo Dražino raspoloženje očitavalo se u svim pregovorima koje su vodili najistaknutiji partizanski predstavnici s njim. Zbog općeg cilja, pod utjecajem Kominterne, odnosno u interesu međunarodne pozicije Sovjetskog Saveza,[1] Vrhnovni, odnosno Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije učinio je sve moguće da uspostavi oružanu suradnju s Mihailovićevim četnicima, odnosno da zaključi sporazum o zajedničkoj ili paralelno vođenoj borbi protiv okupatora. Koliko se zna, prvi pregovori o takvoj suradnji vođeni su na Ravnoj gori odmah poslije prvih ustaničkih akcija u Srbiji. Narodnooslobodilački pokret je u tim pregovorima jula 1941. godine predstavljao dr Dragan Miodrag Jovanović, borac Kolubarske čete Valjevskog partizanskog odreda. Specijalni izaslanik kvislinškog ministarstva unutrašnjih poslova, u jednom izvještaju o razgovorima s poručnikom Neškom Nedićem, koji se u vrijeme pregovora s drom Jovanovićem nalazio u Dražinom štabu, 17. jula je pisao da je poručnik Nedić »obučen u seljačko odelo, sa šubarom izjavio sledeće: 'Mi koji se nalazimo po šumama nemamo nikakve veze sa ovom terorističkom akcijom komunista. Oni su stupili sa nama u vezu i tražili da se pridruže nama. Mi smo ih odbacili i predbacili im što vode ovakvu jednu akciju koja može Srbiji da nanese samo zlo.'

Tom prilikom pukovnik Draža Mihailović rekao je delegatu komunističke grupe doktoru Jovanoviću Miodragu, da ako se desi još jedan akt sabotaže od njihove strane, da će ih oni progoniti i uništiti.. .«[2]

Dr Dragan Miodrag Jovanović je 19. decembra 1959. uglednom historičaru dru Jovanu Marjanoviću dao izjavu o pregovorima što ih je, u ime Valjevskog partizanskog odreda, vodio na Ravnoj gori. U njegovoj izjavi stoji da je zajedno s njim, »razgovoru prisustvovao i Dragojlo Dudić. D. Mihailović je tada energično bio protiv akcija, izjavivši navodno; 'Ne treba ponoviti istorisku grešku Koste Pećanca iz Toplice i preuraniti s ustankom... Gerila ima prednost što može da manevriše po terenu... Mi smo slabi. Nemamo mehanizacije i ariljerije'...« U vezi s julskim pregovorima na Ravnoj gori, dr Marjanović piše - navodeći sjećanja Komandira prve desetine Kolubarske partizanske čete Milivoja Stepanovića - da je »prvi susret partizana i četnika bio u Ribniei. Vođeni su pregovori između Dudića i dr Jovanovića u ime partizana i Draže Mihailovića i četnika. Predloženo je D. M, tada da komandu nad odredima imaju oficiri, a političku stranu partizani. Tada mu je predložio

[1] »Ne smijemo uništiti Dražu«, zabilježio je Dedijer Titove riječi u svom ratnom dnevniku. »Ne smijemo ga uništiti, iako smo ga opkolili« (1941. na Ravnoj gori - prim, autora). »Moramo paziti da Sovjetskom Savezu ne napravimo spoljnopolitičke teškoće«. (Vidi; *Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945*, strana 157.)

[2] Dr Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1962, str. 127.

to dr Jovanović. D. M. je tada to odbio. On je rekao da će oni dejstvovati na svom terenu, a da mi dejstvujemo na našem terenu s tim da se obaveštavamo o pokretima neprijateljskih jedinica. Dr Jovanović je predložio da se vodi zajednička borba, a Draža je uopšte odbio da vodi borbu u ovakvoj situaciji gdje, kako on kaže, još nismo jaki i ne možemo ništa da učinimo i da nam džabe padaju ljudi.. .«[1]

Po nekim navodima s drom Jovanovićem nije pregovarao sam Draža, već načelnik ravnogorskog štaba pukovnik Dragoslav Pavlović, koji je čvrsto zastupao stav da je oružana borba protiv okupatora preuranjena. Inzistirao je da sva neprijateljstva prema okupatoru treba odmah obustaviti. Da pokaže »dobrohotnost« prema organizatorima »preuranjenog ustanka«, obećao im je — odustanu li od oružane borbe — zaštitu na Ravnoj gori. Po dru Jovanoviću poručio je organizatorima ustanka da kod četnika na Ravnoj gori mogu skloniti svoje oružje. Odrede i čete je valjalo odmah rasformirati i čekati povoljnu priliku.

Početkom augusta 1941. godine, kada su NOP odredi u Srbiji postizali sve veće uspjehe, ponovno je došlo do razgovora partizanskih i četničkih predstavnika. Tada su Miloš Minić i Dragojlo Dudić pregovarali s Dražom Mihailovićem, Dragišom Vasićem i Dragoslavom Pavlovićem.

»Četnička organizacija u Srbiji bila je suočena sa narodnooslobodilačkkn ratom koji su partizanski odredi vodili s krajnjom žestinom, Mihailović je uviđao da se događaji razvijaju mimo njegovih planova. Došlo je do njegovog taktiziranja i manevrisanja u odnosu prema partizanima, s ciljem da za to vreme ojača svoju organizaciju« — piše Miloš Minić.[2]

Dobra strana ovih razgovora ogleda se jedino u tome što su partizanski predstavnici uspjeli postići dogovor o neutralnosti partizana i četnika u odnosu jednih prema drugima. Draža Mihailović je obećao da njegovi četnici nigdje neće napadati partizane, a da će im se pridružiti u borbi protiv okupatora kada procijene da je došlo pravo vrijeme za akciju.

Razgovori Minića i Dudića s Mihailovićem vođeni su u vrijeme kad je vladin delegat na Bliskom istoku, Jovan Donović, poručivao četnicima »od strane Engleza da budu mirni, da ne napadaju Nemce... Ne budu li poslušni, ne mogu se nadati nikakvoj pomoći... U svakom slučaju za nas je sada prerano da ma sta počinjemo, jer bi to povuklo strahovite represalije i istrebljivanje našeg sveta. Englezi ovde svi se slažu sa tim. Stoga zasad jedino

[1] Isto, str. 128.

[2] Miloš Minić, ***Četnici*** *i njihova uloga u vreme NOR-a 1941-1945,* strana 56,

možemo sa nešto sredstava olakšati njihov život i savetovati da se primire i organ izuju.«[1]

Nije utvrđeno, mada se nameće taj dojam, bez obzira na mnogobrojne poruke izbjegličke vlade iz Londona i utjecaja britanske obavještajne službe, da je Draža Mihailović dobio instrukciju da miruje ne bi li u međuvremenu partizani bili do kraja iscrpljeni i tek onda, kada se hitlerovci obračunaju s njima, da tada stupe u akciju, dokrajče narodnooslobodilački pokret i počnu da rade onako kako im se bude diktiralo iz Londona.

Zna se pouzdano da je Mihailović predstavnicima NOP-a jedno govorio, a da je drugo radio. Tajne, antiustaničke Dražine namjere mogle su se otkriti kad su, u noći od T, na 8. septembra 1941. godine partizani uhapsili žandarmerijskog potpukovnika Marka Olujevića i poručnika Slavka Pipana i kad su kod njih našli dokumentaciju o četničkoj zavjeri protiv partizana, odnosno o planiranoj četrtičko-nedićevskoj akciji. Poručnik Pipan, Dražin čovjek iz centra za vezu s Nedićem, bio je vodič potpukovniku Olujeviću od Beograda do Ravne gore. To je za Vrhovni štab bila dragocjena informacija, ne samo da se uvjeri u neiskrenosti Draže Mihailovića, već i o tome da je Draža bio u vezi s Milanom Nedićem, predsjednikom kvislinške vlade. Međutim, Tito to nije uzimao toliko tragično, da bi odustao od daljnjih pregovora, sve dok je bilo ikakvog izgleda da će i četnici ući u borbu protiv okupatora. Koliko je golem taj interes, vidi se po tome što dva dana poslije dolaska na slobodnu teritoriju u selo Robaje traži od Minića, koji je već dva puta pregovarao s Mihailovićem, da mu organizira sastanak s četničkim komandantom, Kurir se iz Dražinog štaba vratio u noći 18. na 19. septembra, a ujutro, 19. septembra, Tito je s partijskim rukovodiocima ovoga kraja, Milošem Minićem i Obradom Stefanovićem, te s vodičem Vojom Rafajlovićem, seljakom iz Rajkovjća, koji je i ranije odlazio u Dražin štab, u pratnji grupe boraca krenuo u selo Struganik, Mihailović ga je s članovima svoga štaba čekao u kući Zivojina Mišića, vojvode srpske vojske u prvom svjetskom ratu, odnosno kod vojvodina sina majora Aleksandra Mišića. Pregovaralo se teško. Mihailović nije poricao neophodnost prihvaćanja Titovog osnovnog prijedloga — o potrebi zajedničke oružane borbe protiv okupatora, ali je nalazio sijaset, istina providnih, razloga da tu borbu odgodi, da dokaže nesazrelost uvjeta za borbu. Kao iskusan obavještajac, Draža je igrao na sve karte, pa će on u pregovorima s Titom, odnosno s njegovim emisarima, uporno držati otškrinute dveri. Tako Draža čini i s Britancima, ali i s Nedićem, odnosno s Nijemcima. Uporan u uvjeravanju da još nije došlo vrijeme za oružani usta-

[1] *Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945,* **str. 94.**

nak protiv okupatora, no i kritizirajući Kostu Milovanovića Pećanca, koji se sa svojim četnicima otvoreno priklonio okupatoru, Draža će Titu reći da ima razumijevanja za partizansku borbu. On je, kazat će, za čekanje, jer ludost je ginuti utaman, ali će zato obećati »saboračku lojalnost« prema partizanima. Tako su pregovori u Struganiku kod Mionice, vodeni 19. septembra 1941. godine, uspješno zaključeni bar u ponovljenom dogovoru da se partizani i četnici međusobno ne napadaju. O pregovorima u Struganiku, Tito je govorio u Zemunu 16. oktobra 1945. aktivnim oficirima koji su se vratili iz zarobljeništva:

»... Ja sam mu (Draži) rekao:

— Ne valja čekati, jer će nas okupator istrijebiti,..

On je odgovorio:

— Ne valja ići u rat protiv onakve sile koja je preko noći srušila Francusku, Poljsku, Cehoslovačku i druge zemlje ... Ako ćemo se odupirali, istrebiće srpski narod...

Na to sam mu ja kazao:

— Srpski narod moći će se spasiti samo ako se bude borio.

I nismo se složili.. .«[1]

Miloš Minić se sjeća kako je Mihailović »obećao da će njegove snage stupiti u borbu protiv okupatora kad prilike postanu povoljnije«.[2]

Osam dana poslije pregovora u Struganiku, 27. septembra, na savjetovanju Vrhovnog štaba u Stolicama kod Krupnja, zaključeno je da se, i pored malih izgleda na uspješnu suradnju i zajedničku borbu, ustraje na pregovorima s Dražom Mihailovićem. Zbog toga su odmah poslije savjetovanja u Stolicama Dražin štab posjetili Aleksandar Ranković, član Politbiroa CK KPJ i član Vrhovnog štaba, i Miloš Minić. S Dražom ih je dočekao pukovnik Dragoslav Pavlović, jedan od one grupe oficira koja je sredinom maja 1941, izradila prvu koncepciju o organizaciji i taktici Mihailovićevog pokreta. Ranković i Minić su s njima pregovarali otkrivši im da znadu za Dražine veze s Nedićem i za antipartizansku zavjeru. Otkriven, Draža nije poricao istinitost dokumenata nađenih kod Olujevića i Pipana. Na oštre prigovore, mirno je odgovorio da je posrijedi politička igra po kojoj se ni u kom slučaju ne bi smjelo pomisliti da će on »prihvatiti ono što nudi Nedić«. Takvo ponašanje Draže Mihailovića uvjerilo je Tita da »Draža igra dvoličnu ulogu« i da »vrlo vjerovatno ima vezu s Nijemcima preko Nedića, Ali u našoj taktici prema Draži Mihailoviću mi se moramo rukovoditi ne onim što Draža lično znači,

[1] Tito: ***Govori i** članci,* knj. II.

[2] M. Minić *Četnici i njihova uloga u vreme NOR-a 194 1-1945,* str, 57.

nego onim što on objektivno predstavlja. Nesumnjivo je da on predstavlja jedan dio naše buržoazije koja je antifašistički raspoložena. To njeno raspoloženje nije borbeno raspoloženje, on će da pravi sve moguće kombinacije, ali — izbjegavajući opasnost. Bilo bi pogrešno misliti da on sada nema uticaja i na šire slojeve naroda u Srbiji. Stoga, u raskrinkavanju stava Draže Mihailoviča treba biti gibak, uporan i strpljiv. Samo tako moći ćemo politički izolovati Dražu Mihailovića.. .«[1]

»Politički izolovati Dražu Mihailovića«, značilo je primorati ga da se javno opredijeli za ustanak ili za suradnju s okupatorom i kvislinzima. U Vrhovnom štabu NOPO tada se još nije znalo da je izaslanik ravnogorskog štaba major Aleksandar Mišić pregovarao s Nedićevim predstavnicima od 29. augusta do 5. septembra, kada su se sporazumjeli:

- da Nedić i Mihailović surađuju u borbi protiv partizana;
- da Nedić daje novčanu pomoć Mihailovićevoj organizaciji;
- da Nedić odredi jednog oficira za vezu koji bi bio stalno u Mihailovićevom štabu;
- da Nedić izradi kod Nijemaca da ne napadaju Mihailovićeve četničke odrede;
- da poslije čišćenja Srbije od partizana Nedić ukaže potrebnu pomoć Mihailoviću u Bosni i Crnoj Gori;
- da Nedić Ì Mihailović izrade zajednički operacijski plan za čišćenje Srbije od partizana...

U oktobru, kad su četnici napali partizane u Požegi, Tito je ponovno inzistirao na pregovorima. »Ja sam ponovo htio da se sastanem sa Dražom«, pričao je kasnije. »Njegovi su se izgovarali da je Draža bolestan. A mene su naši drugovi odvraćali od toga da idem tamo, jer su već u ono doba četnici bili počeli sa ubijanjem naših drugova. Ja sam rekao: 'Ja tamo idem, jer moram ići i još jednom pokušati da spriječim bratoubilačku borbu, da spriječim da Draža ode kod Nedića.' Nisam ni znao da je on već tada bio otišao kod Nedića.. ,«[2]

Prijedlog Vrhovnog komandanta bio je poslije rasprave prihvaćen na sastanku vojno-politickog rukovodstva u Uzicu. Odlučeno je da.se naredni sastanak s Dražom pripremi što je moguće bolje. Između ostalog, napravljen je projekat sporazuma od dvanaest točaka i određena pregovaračka delegacija u sastavu: Josip Broz Tito, Sreten Zujović i Mitar Bakić. Poslije dogovora u

[1] *Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945,* **strana 120.**

[2] ***Autobiografska kazivanja Josipa Broza Tita,*** I knjiga, Beograd, 1981, strana 269.

Vrhovnom štabu, Tito je, izloživši svih dvanaest točaka o kojima se trebalo dogovoriti, pisao Draži:

»Gospodine pukovniče, smatramo odviše ozbiljnom dosadašnju situaciju i odgovornost koja pred narodom pada na sve nas, a da bismo se mi kačili za razne sitnice i na taj način onemogućili našu saradnju i korektne odnose. Uveren sam da ćete vi svojim autoritetom učiniti sve da do sporazuma dođe i da zbijemo naše snage u jednu jedinstvenu celinu za postignuće našeg najvećeg cilja, koji se ovog momenta stavlja pred nas, a to je: osloboditi otadžbinu od mrskih okupatora i njihovih slugu.«[1]

U tom pismu od 20. oktobra, pisanom poslije sastanka s kapetanom Miloradom Mitićem, koji je bio ovlašten pregovarati samo »u vezi sa vojničkom situacijom« Tito kaže da je uvjeren tek u djelomičnu uspješnost pregovora, ali da »uprkos tome, mi šaljemo naše predstavnike da bi se barem riješila neka najgorućija pitanja, a naročito ona koja zaoštravaju naše međusobne odnose.[2] Vi tražite da vam pošaljemo naše predloge, odnosno formulišemo naš stav o pojedinim pitanjima. Mi vam te predloge šaljemo samo u najkrupnijim crtama, ali naglašavamo da svako to pitanje zahteva temeljito pretresanje i zajedničke razmene misli pri donošenju odluke...«[3]

Prijedloge o kojima se trebalo izjasniti Tito je iznio u dvanaest točaka:

»1. Zajedničke vojne operacije protiv neprijatelja, kako Nemaca, tako i nedićevske grupe. U tu svrhu smatramo potrebnim stvaranje jednog zajedničkog operativnog štaba.

2. Zajednička oprema i ishrana naših i vaših boraca, što bi se vršilo preko zajedničkog operativnog štaba, koji bi u tu svrhu odredio naročita lica ili stvorio neke vrste intendanture.

3. Zajednička raspodela plena i to prema potrebama fronta, držeći se strogo principa: sve za front, sve za borbu.

4. Zajednička komanda mesta, odnosno dve komande, vaša i naša, koje bi najtešnje međusobno sarađivale - primer Čačak.

5. Stvaranje zajedničkih permanentnih komisija pri komandama mesta i centralne komisije pri zajedničkom operativnom štabu koja bi rešavala sva sporna pitanja najhitnijim postupkom.

6. Organizacija privremene vlasti koja bi preuzela na sebe svu brigu oko ishrane stanovništva, organizacije privrede, pribiranja sredstava za vođenje

[1] Josip Broz Tiro, *Sabrana tijela,* knj. 7, Beograd, 1979, str. 168.

[7] Komentator sedmog toma ***Sabranih djela Josipa*** *Breza Tita* Radomir Vujošević piše da se »nije moglo utvrditi da li je, kad i koga Vrhovni štab uputio u štab D. Mihailovića kao svoje predstavnike« - J. B. Tito, ***Sabrana djela,*** 7, str. 251.

[3] Isto, str. 166.

rata, organizacije organa za održavanje reda i bezbednosti itd. Po našem mišljenju, apsolutno bi bilo pogrešno da u sadašnjoj narodnooslobodilačkoj borbi takva vlast bude sresko načelstvo, stare opštinske uprave, žandarmerija itd. Da bismo okupili čitav narod za vođenje ove teške borbe protiv okupatora, potrebno je da stvorimo takve organe koji će u ovoj situaciji najbolje odgovarati, koji će biti najbliži narodu i koji će moći uzeti na sebe odgovornost u ime toga naroda. Bivši žandarmerijski, policijski, sreski aparat, kao i opštinska tela, ne mogu se smatrati danas celishodnim, jer se u taj aparat uvuklo mnogo neprijateljskih elemenata, jer je taj aparat bio do sada u službi okupatora i na njega još uvek neprijatelj ima jak utkaj preko svojih agenata. Osim toga, taj aparat, koji ne uživa neko naročito poverenje naroda, nije pogodan u ovim sudbonosnim danima. Mi smatramo da su narodnooslobodilački odbori, koje narod postavlja, u sadašnje vreme najpogodniji organi na koje bismo se mogli osloniti Ti narodnooslobodilački odbori treba da budu birani dobrovoljno od naroda, bez razlike na politička uverenja. A tamo gdje je biranje nemoguće tehnički izvršiti, da budu naimenovani od predstavnika svih političkih grupa koje stoje na stanovištu narodnooslobodilačke borbe. Osim lokalnih narodnooslobodilačkih odbora, stojimo na stanovištu da se stvori jedan Centralni narodnooslobodilački odbor za čitavu oslobođenu teritoriju. Za održavanje reda i bezbednosti, umesto žandarma, da se formira po selima i varošima narodna straža.

7. Po pitanju prisilne mobilizacije mi smo načelno protiv nje. Mobilizacija treba da bude dobrovoljna, putem ubeđivanja i da se pusti svakom na volju da stupi ili u četničke ili u partizanske odrede. Prisilna mobilizacija bi se mogla izvršiti samo u lokalnim razmerama, u pojedinim konkretnim slučajevima velike opasnosti neprijateljskog prodiranja, a za to bi trebalo da se da odobrenje od zajedničkog operativnog štaba. Skupljanje dobrovoljaca pudern dobrovoljne mobilizacije ima tu prednost da su jedinice sastavljene od takvih boraca kvalitativno mnogo bolje nego one koje su sastavljene od prisilno mobilisanih. Mi nemamo ni oružja ni ratne spreme u takvoj količini da bismo mogli reskirati da damo oružje u ruke raznim nesigurnim elementima.

8. Mi stojimo na stanovištu da se svi odredi, komande i štabovi, kako naši partizanski, tako i vaši četnički, imaju bezuslovno pokoravati svojim vrhovnim komandama. Ne može biti ni reči o tome da se može dozvoliti i nižim komandama da vrše na svoju ruku samovoljne akte, bilo uperene protiv jedne ili druge savezničke snage, ili u pogledu vojno-strategijskih i taktičkih pitanja. Od momenta kada je jedna ili druga vrhovna komanda obaveštena o jednom od takvih samovoljnih slučajeva, pada sva odgovornost na nju i ona je dužna preduzeti najhitnije mere za likvidaciju takvih slučajeva.

9. Mi smatramo da je bezuslovno potrebno, radi onemogućavanja razmirica i sukoba u sjedištima vaše i naše vrhovne komande, da i naša i vaša vrhovna komanda ima jednu varoš u svojim rukama i svoju mesnu komandu, a s jedne i druge strane treba da budu samo predstavnici vašeg ili našeg štaba.

10. Radi uspešne borbe protiv glavnog neprijatelja, nemačkog okupatora, smatramo potrebnim da se vodi nemilosrdna borba protiv raznih petokolonaša i špijuna, koji u našoj pozadini smetaju narodnooslobodilačkoj borbi. Slažemo se da se stvori zajednički sud koji će voditi istragu i donositi presude protiv takvih neprijatelja naroda. Špijuni i petokolonaši, koji se na licu mesta uhvate na delu, treba da budu i kažnjeni na licu mesta od one komande na čijem se to području dogodilo. Za opravdanost takvog postupka odgovorna je komanda ili komandir koji su to izvršili. Svaka lična osveta ili lična netrpeljivost u takvim slučajevima treba da bude i najstrože kažnjena.

11. Protiv raznih neprijateljskih četničkih grupa koje u pozadini onemogućavaju narodnooslobodilačku borbu treba voditi zajedničku akciju radi njihove likvidacije, ili da to izvrši jedna ili druga strana sama.

12. Smatramo nemogućim takvu pojavu da razni petokolonaši i špijuni dobijaju legitimacije, bilo četničke ili partizanske i da onda, pod imenom jedne ili druge strane vrše svoj razorni i protivnarodni rad. Takve elemente treba čistiti iz svojih redova i predavati vojnom sudu. Sumnjivi elementi, bilo da nose partizansku ili četničku legitimaciju, moraju biti odmah uhapšeni, a onda od mešovite komisije ispitani,«[1]

Sedam dana kasnije, 27. oktobra, u Brajićima je organiziran drugi susret Tito - Draža. Uz Zujevića i Bakića, Tka je pratilo deset boraca. Za vrijeme razgovora, Draža Mihailović je i u Brajićima, kao i u Struganiku, pažljivo zagledao lice Josipa Broza Tita, vidljivo zbunjen Titovim mekim, zagorskim govorom, izgledom i načinom ophođenja. Podržan u sumnji i od Dragiše Vasića, za kojega se ne bi moglo reći da nije ništa znao o Titu, čini se da je povjerovao da pred sobom ima sovjetskog vojnog funkcionera,

U vrijeme pregovora u Brajićima, u Dražinom štabu je bio engleski obavještajac kapetan Duane Hudson Bili S jugoslavenskim majorima Zaharijem Ostojićem i Markom Lalatovićem, koji će postati istaknuti četnički komandanti, i podoficirom radio-telegrafistom Vcljkom Dragičevićem, koji će se priključiti partizanima i 25. maja 1944. godine poginuti u Drvaru kao šef veza Vrhovnog štaba, Hudson se iz britanske podmornice »Triumph« iskrcao na crnogorskoj obali u Perazića Dolu u noći 17. na 18. septembra. Partizani

[1] Isto, str. 166-168.

su im pomogli da odu na Ravnu goru. Tito je tražio da Hudson sudjeluje i u pregovorima u Brajićima; želio je da istina što prije prodre u svijet. Draža je to otklonio.

Mihailovića je najmanje zanimala suradnja u borbama. Ubrzo će se pokazati da na borbu protiv okupatora nije ni pomišljao. Najvažnije mu je bilo da od partizana izmami što više oružja i da uzme udjela u diobi plijena što ga osvoje partizani. Titp je na te zahtjeve pristao, samo da bi došli do dogovora, kojim je utanačeno:

— da obje komande i dalje samostalno mobiliziraju borce, kao što su činili i do tada;

— da vojske ostanu gdje jesu, da se onemoguće sukobi među njima, a da se borbene akcije protiv okupatora vode koordinirano:

— da sjedište Vrhovnog štaba ostane u Užicu, a štaba Draže Mihailovića u Požegi;

— da se ratni plijen ravnopravno dijeli;

— da transport trupa i materijala bude slobodan na cijeloj oslobođenoj teritoriji;

— da se stvore mješoviti ratni sudovi za suđenje pljačkašima i drugim neprijateljima naroda;

— da se vodi briga o sigurnosti stanovništva;

— da se štabu Draže Mihailovića dodijeli 1.100 pušaka i municije iz tvornice oružja u Užicu;

— da se od 55 milijuna dinara iz Užičke banke svakoj strani dodijeli po pet milijuna za pomoć izbjeglicama.. ,[1]

»Borba« je 11, novembra 1941. o pregovorima članova Vrhovnog štaba s Dražom Mihailovićem donijela slijedeće saopćenje:

»Na pregovorima u Brajićima 27. oktobra 1941. godine predstavnici Draže Mihailovića odbili su tačke 1. (stvaranje zajedničkog štaba za komandóyanje partizanskim i četničkim odredima), 2. (zajednički operativni štab intendanture), 6. (organizaciju privremene narodne vlasti na teritorijama oslobođenim od vlasti okupatora) i 7. (protiv prisilne mobilizacije, već svakom pustiti na volju da stupi u partizanske ili četničke odrede), to jest odbili su baš najvažnije tačke, one tačke koje bi obezbedile jedinstvo u velikoj oslobodilačkoj borbi.,,«

F. W. D. Deakin Bili, prvi engleski oficir poslan u Titov štab, Churctóllov suradnik, smatra da je brajićki »privremeni sporazum« uvjetovalo i »prisustvo britanskoga oficira«. Naime uvjeren je da je Hudson uticao na

»privremeno obuzdavanje Mihailovića, koji je bio podstaknut izvestajima Ostojića i Lalatovića da ima zvaničnu podršku Kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu, kao vođa otpora u zemlji, što je bilo takođe potvrđeno razmenom radio-poruka preko Malte od sredine septembra, u kojima je general Simović uvcravao Mihailovića da će uskoro početi da prima materijalnu pomoć od Britanaca i da će dobiti zvanično priznanje svoga položaja. Ali njegove snage u Srbiji, u odnosu na partizane, ne uzimajući u obzir nemačke okupatorske jedinice, nisu bile takve da bi mogao preduzimati neposredne i otvorene neprijateljske akcije protiv Tita. Ovaj je bio spreman da se formira zajednički operativni štab, ali nije imao nameru da se bilo na koji način stavi lično pod Mihailovićevu komandu, niti je bio spreman da odobri odluku Mihailovića da odustane od napada na nemačke okupatorske jedinice — stav na koji je Mihailović bio podstican porukama iz Londona i koji je u izvesnoj meri opravdavan sve težim represalijama protiv srpskog stanovništva, naročito u dolinama i ravničarskim područjima,«[1]

A drugi britanski ratni obavještajac Basil Davidson piše

»One strašne jeseni 1941. u prvim danima jugoslavenskog pokreta otpora, Mihailović i njegovi oficiri najprije su prihvatili Titov prijedlog za savez u kojem su partizani bili spremni da, uz zadržavanje svog vlastitog identiteta, budu na drugom mjestu. Nije išlo. Dijelom po tajnom naređenju svoje vlade u Londonu, koje su im donijela dvojica kraljevskih oficira što su se iskrcala u septembru 1941. s Triumpha', četnički su vođe razbili savez i napali partizane u trenutku kada su na njih već navalili Nijemci.. .«[2]

Foreign Office, SOE i Inteligence Service su čak i onda, kad su britanske misije bile i kod partizana, čvrsto stajali uz Dražu i njegove četnike. Pišući 0 tome, Davidson navodi jedan od brojnih dokumenata britanskog Ministarstva vanjskih poslova, u kojem se insistira kako i nadalje valja »nastaviti sa našom podrškom Mihailoviću zbog njegove potencijalne vrijednosti, i vojne 1 političke, u kasnijoj fazi rata. S obzirom na poželjnost da se partizani nakon rata odbace, britanska će pomoć, drugim riječima, i dalje ići Mihailoviću, nezavisno od toga hoće li on ili neće nastaviti s odbijanjem da preuzme aktivniju ulogu u otporu i napadanju snaga Osovine u Jugoslaviji.«[3]

Kao što je dokazano kasnije, možda ponajbolje na suđenju Draži Mihailoviću 1946. godine, Draža je s partizanskim delegacijama pregovarao samo zato da bi ih uspavao i oslabio njihovu budnost, kako bi ih zajedno s Nijemcima lakše uništio, A zapravo »njegova izdaja postala je očita već par dana

[1] **F. V. D. Dikin,** *Bajnima planina,* **Beograd, 1973, str. 165.**

[2] Basil Davidson, *SOE izn/edn čelnika i partizana,* Zagreb 1983, str. 123-124.

[3] Isto.

poslije razgovora u Brajićima, kad su njegovi zlikovački oficiri u Požegi skinuli iz voza i zvjerski ubili hrabrog komandanta Sumadijskog partizanskog odreda druga Blagojevića. U isto vrijeme počeo je napad njemačkih jedinica na mnogim mjestima prema slobodnoj teritoriji.«[1]

Poslije ubojstva Milana Blagojevića, četnici su u Užickoj Požegi 5. oktobra napali dijelove Užičkog NOP odreda. Borba je trajala skoro čitavu noć. Štab Užičkog NOP odreda u cilju izbjegavanja bratoubilačke borbe, četničkim je vođama iznova ponudio pregovore, tako da je došlo do nekakvog sporazuma o neometanom prolasku partizana kroz Požegu. Zločin je počinjen i u Ivanjici, gdje su četnici napali Moravičku četu Užičkog NOP odreda. I ta je četa pokušala izbjeći bratoubilački sukob, ali joj se pomirljivost osvetila. Četnici su razoružali oko trideset boraca, a jednog su i ubili. Izigravajući dogovor sa Vrhovnim štabom, četnici su partizane napali i u Arilju.

Kad su učestali četnički napadi na partizane, Tito je pisao »Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenačkog naroda« 17. novembra 1941:

»... 4) Jasno je da je to bio napad izdajnika i da su na napad odgovorili i naši partizanski odredi, lako nepripremljeni na takvu opštu ofanzivu četnika protiv partizana, naši su odredi za dva dana potpuno razbili bande Draže Mihailovića, pohvatali stotine četnika, većinom zavedenih seljaka, koji su se sami predavali i zbog toga su odmah pušteni kućama, a zatim su počeli čistiti teren. Dodajemo da su Nijemci odmah iskoristili izdajstvo Draže Mihailovića i sa pet strana otpočeli ofanzivu protiv slobodne teritorije...

5) U toku četničkog napada na partizane naš je štab nekoliko puta pokušao da apeluje na Dražu Mihailovića da obustavi bratoubilački rat, koji koristi samo okupatoru. Ali svi ti apeli su odbijeni...

6) Naš štab će ovih dana, prije nego izda naređenje za uništenje opkoljenog Mihailovića, još jednom pokušati da nađe kakvu mogućnost sporazuma i saradnje. Tu akciju Vrhovni štab preduzima ne zbog samog Draže Mihailovića, nego zbog srpskog naroda, na koga je ovo izdajstvo napravilo najdublji utisak. Ali je nada na uspjeh ovog ponovnog apela slaba, jer Draža Mihailović ne zahtjeva ništa manje nego raspuštanje partizanskih odreda i njihovo podređivanje njegovu štabu. Jasno je da Vrhovni štab takve predloge ne smije i neće primiti.. [2]

Baš kad je ovo pisano u Uzice je stigao Dražin izaslanik, kapetan Milorad Mitić. Radomir Vujošević u komentaru Titovih *Sabranih djela* piše da je Mitić »Titu saopštio želju ravnogorskog vodstva da se obustave neprijatelj-

[1] *Peti kongres KP],* »Politički izvještaj Josipa Broza Tita«, str. 88.

[2] J. B. Tito, *Sabrana djela,* 7, str. 196-197.

stva i obnove pregovori. Vrhovni štab je donio odluku da naredi obustavu dejstava partizanskih odreda prema Ravnoj gori i da prihvati predlog pritješnjenog D. Mihailovića o obnovi pregovora. Vrhovni štab je 16. ili 17. novembra uputio ravnogorskom vodstvu uslove za obnavljanje pregovora: da četnici D. Mihailovića stupe u borbu protiv okupatora; da se D. Mihailović definitivno odrekne nastojanja da partizane potčini svojoj komandi; da se ostala pitanja — zajedničkog operativnog rukovodstva i druga — rešavaju poslije uspostavljanja mirnih odnosa. Ravnogorskom četničkom vodstvu bili su postavljeni i uslovk da se četničke jedinice povuku na liniju Kamenica — Brajići, da se odmah obrazuje zajednička komisija, koja će ispitati slučaj u Požegi i druge krivice i da se obrazuje delegacija za pregovore. Četničko vodstvo nije bilo u položaju da bira. U Čačku su se 18. novembra sastali predstavnici Vrhovnog štaba Aleksandar Ranković, Ivo Lola Ribar i Petar Stambolić i predstavnici ravnogorske četničke komande major Radoslav Đurić i major Marko Lalatović. Pozivajući se na poruke upućene preko Radio-Londona, predstavnici četnika su postavili zahtev da se sve snage staVe pod komandu D. Mihailovića i da oni nisu ovlašćeni da potpišu sporazum. Delegacije su se razišle. Međutim, D. Mihailović se 19. novembra predomislio i naredio svojim predstavnicima da sklope sporazum. Dvadesetog novembra su delegacije potpisale sporazum kojim je bilo predviđeno obustavljanje neprijateljstava, angažovanje odreda protivu okupatora, zajedničko raščišćavanje svih problema koje je sukob izazvao.«[1]

Prihvativši ove pregovore u Čačku, Draža je odgađao izravni sudar s partizanima, jer nisu bile prikupljene sve očekivane njemačke jedinice s kojima će četnici krenuti u ofanzivu protiv Tita. A prethodno je već, 11. i 12. novembra, utanačio suradnju s njemačkim emisarima. Pregovori su vođeni u Divcima. Njemačku su vojnu silu predstavljali: pomoćnik šefa upravnog štaba Vojnog zapovjednika Srbije dr Georg Keisse, obavještajni oficir opunomoćenog komandanta u Srbiji potpukovnik Rudolf Kogard, kapetan Joseph Matel, poznat po nadimku Pandur, od 1938. Abwehr-ov špijunski stručnjak za Jugoslaviju, specijalist za pregovore sa svima onima koji su, kao Draža u Srbiji ili žandarmerijski major Jezdimir Dangić u Bosni, bili spremni na kolaboraciju. Toj vješto sastavljenoj ekipi u zadnji čas je pridodat i SS-potpukovnik Erich Weissner s tumačem. S njima je iz Beograda došao i pukovnik Branislav Pantić, koji je prethodno pripremao njemačko-ravnogorske pregovore. Dražu Mihailovića su pratili major Aleksandar Mišić i kapetan Nenad Mit-

[1] Isto, str. 257.

rović. O tim pregovorima Vrhovnu komandu Wehrmachta je sažeto obavijestio komandant jugoistoka feldmaršal List.

»Susret sa pukovnikom Dragoljubom Mihailovićem bio je kratak i bez ikakvih incidenata, Mihailović izjavio da bi njegovu akciju trebalo smatrati isključivo kao borbu protiv komunista i dodao, ako je ta borba u neposrednom interesu Trećeg Reicha, moli da se njegovim oružanim snagama omogući sloboda akcije. 'Spremni smo da kooperiramo u svakoj borbi protiv komunista', dodao je Mihailović.«

Dva dana poslije sastanka u Divdma, Draža je u posebnom proglasu obavijestio potčinjene, da je od jugoslavenske vlade postavljen za »komandanta eelokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije«, što znači da »svi naoružani pokreti« treba da se stave pod njegovu komandu; obećava da će »sve naoružane pokrete« voditi vjeran zakletvi kralju Petru Karađorđeviću. O tome je bilo razgovora i 18. i 20. novembra kad su Ranković, Ribar i Stambolić s jedne, a Đurić i Lalatović s druge strane poslije dugog natezanja konačno utvrdili već spominjani sporazum:

»1, Da se obustave sva neprijateljstva do 12 časova 21. XI tekuće godine, Sve trupe gde su se u to vreme zatekle mogu ostati gde su, s tim da ne sme biti pomeranja jednih prema drugima. Istog dana u 16 časova sastaće se delegacije oba štaba radi utvrđivanja plana i pravca povlačenja jednih i drugih snaga,

2. Obe strane konstatuju potrebu upućivanja svih svojih snaga u borbu protiv okupatora i narodnih izdajnika.

3. Obe strane se obavezuju da u momentu prestanka neprijateljstva puste sve zarobljenike, izuzev onih za koje pojedine strane imaju podatke da su krivci sukoba ili da su učinili neko zločinačko delo. O tome će izvestiti pismeno drugu stranu. ,

4 Radi utvrđivanja uzroka i krivaca sukoba i zločinačkih dela, odredićе se mešovita komisija od po 3 člana, od kojih jedno lice mora biti stručno--pravno. Komisija počinje svoj rad u ponedjeljak 24. XI u 8 časova. Mesto sastanka je N. I jedna i druga strana imaju blagovremeno predati komisiji na raspolaganje sav potreban materijal. U spornim slučajevima komisija će konsultovati vrhovne štabove.

5. Za raspravljanje krivica ustanovljenih od mešovite komisije, obrazovaće se mešoviti ratni sud od po 3 člana, od kojih su po dva stručno-pravna lica, a po jedno vojno lice. Suđenje ima biti javno. Presuda je izvršna i bez priziva. Sud će se sastati na poziv mešovite komisije u Čačku.

6. Lica koja su dobrovoljno prešla u toku borbe, kao i docnije na drugu stranu, ne smatraju se krivim i mogu ostati tamo gde su.

7. Od obustave neprijateljstva svaka oružana grupa koja bi na ma kojem sektoru dejstvovala protiv ma koje odgovarajuće strane smatraće se neprijateljskom i kao takva ima se najbližim zajedničkim snagama razoružati.

8. Saradnja u operacijama protiv neprijatelja rešavaće se sporazumno i stalnim kontaktom predstavnika oba štaba.

9. Radi resa van ja svih ostalih pitanja a prvenstveno onih koja su u vezi sa operacijama, vrhovni štabovi će odrediti delegacije, a vrerne sastanka odrediće se 21. XI tekuće godine. Delegacije će doći na sastanak sa izrađenim predlozima po pojedinim pitanjima. Ovaj sastanak i donete odluke biće dopune ovog sporazuma.«

Do novog sastanka nije došlo. Uslijedila je druga faza velike okupatorsko-kvislinške ofanzive protiv Užičke republike. Na samom početku te ofanzive Draža je odbio Titov zahtjev da se sa četničkim jedinicama uključi u borbu protiv Nijemaca i Nedićevaca. Ta on je imao sporazum i s Nijemcima i s Nedićem! Tito je o tome govorio nepune četiri godine kasnije, 7. jula 1945. na zboru u Beloj Crkvi, ispričavši kako je »pisao pismo u vrijeme prve neprijateljske ofanzive Draži Mihailoviću u Struganik i pozivao ga da ide u borbu kad su nas Nijemci napadali, ja sam ga pozivao mnogo puta u borbu i izvijestio ga da su neki četnički odredi, pod komandom Martinovića i našeg današnjeg ministra Zečevića, zajedno s nama otpočeli bitku protiv zajedničkog neprijatelja. Ali, on je odgovorio da još nije vrijeme. I onda nas je u najsudbonosnijem momentu napao s leđa. To je bilo u novembru 1941, kad su četnici htjeli da nam oduzmu izvore oružja kojim smo naoružavali ne samo srpske partizane nego i one u drugim krajevima naše otadžbine. Ta izdaja nije uspjela. Mi smo ga razbili i pokazali smo još jedanput da razdor ne nosimo mi, nego on. A i onda kad smo ga razbili, bili smo spremni da pružimo ruku pomirnicu i da idemo u zajedničku borbu. No, on to nije htio. Nije htio s nama. Pošao je s Nijemcima i završio tamo gdje su završili Nijemci..

U to vrijeme, u jesen 1941, Tito nije imao direktnu radio-vezu s Izvršnim komitetom Komunističke intemacionale u Moskvi, već je svoje informacije dostavljao Josipu Kopiniču u Zagreb. Preko Kopiniča za Moskvu poslana je i informacija o Draži i četnicima:

»Mi smo zbog Londona odustali da Dražu Mihailovića potpuno likvidiramo, ali ćemo teško moći da zadržimo naše partizane da to ne učine. Javi gore da prestanu davati gluposti koje širi londonski radio.

' Josip Broz Tito, *Vojna djela,* 11, Beograd 1978, str. 10

Imamo sve dokaze da Draža otvoreno sarađuje sa Nijemcima u borbi protiv nas, Dražini ljudi nijednog metka ne ispaljuju protiv Nijemaca. Svu borbu vode samo partizani.

Ovi zlikovci su prije 4 dana prouzrokovali strašnu katastrofu. Oni su podmetnuli paklenu mašinu u tunelu (trezori Narodne banke u Užicu) gdje je naša fabrika municije. Došlo je do užasne eksplozije i ubijeno preko stotinu radnika i građana, koji su se nalazili sklonjeni u sporednom tunelu. Pri tome je gotovo odletio i moj štab u zrak, jer se zgrada nalazi ispred tunela na 5 metara. Nas nekoliko je ostalo čitavih, ali je oko 15 naših kurira i stražara strahovito ispečeno 1 sada su u bolnici.. .«[1]

I u drugim krajevima zemlje, svuda gdje su se pojavile četničke jedinice, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je pokušavalo da se s njima sporazumije i uspostavi protuokupatorsku suradnju. Tako je Okružni komitet KPJ za Niš pokušavao da na borbu nagovori predratnog predsjednika četničke organizacije Kostu Milovanovića Pećanca. ali se on već u septembru, i javno, svrstao uz ostale kvislinge, A u vrijeme kad su vodeni pregovori s Dražom u Srbiji, glavni štab NOPO za Crnu Goru, Boku i Sandžak pokrenuo je inicijativu za razgovore s majorom Đorđijom Lašićem, koji je organizirao i vodio četnike u Polimlju. Radi pregovora s Lašićem u njegovo rodno mjesto Lijevu Rijeku upućeni su Vojo Todorović i Jagoš Jovanović. Oni su trebali tek uspostaviti vezu za pregovore koje bi, ako Lašić pristane, vodila delegacija Glavnog štaba.

Todorović i Jovanović su održali sastanak s Lašićem u Opasanici kod Lijeve Rijeke 6. septembra 1941. godine. Sutradan su razgovarali i s ostalima iz Lašićeva svite. Nije postignut nikakav dogovor, mada će partizanska strana gptovo sve do kraja 1941. godine tražiti putove sporazumijevanja. Stoga su Jagoš Jovanović i Vojo Todorović i početkom decembra pregovarali s Lašićem. U jednom pismu od 9. decembra 1941. Blažo Jovanović, komandant Zetskog NOPO, upozoravao je jednu od svojih četa, koja je djelovala u području Lijeve Rijeke, na oprez prema izdajnicima i ujedno je zatražio da se Jagoš jovanović i Vojo Todorović vrate da bi podnijeli izvještaj o pregovorima:

»Skrećemo vam pažnju da se čuvate da vas ne bi okupatori zarobili uz pomoć petokolonaša okupljenih oko Đorđija Lašića, zbog toga morate i danju i noću redovno držati stražu.

Nastavite sa održavanjem konferencija po'selima i razbijajte akciju Đorđija Lašića i njegovih ljudi. Pazite da vam ne prirede kakve zasjede.

[1] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* tom 7, Beograd, 1980, str. 198.

Sa rušenjem mostova i puteva na vašem terenu nastavite. Koordinirajte rad s partizanskim bataljonom '18. okotobar'[1]. Povežite se i čvrsto održavajte vezu sa Štabom Komskog odreda. Za ozdravljenje i pomoć na terenu Komskog odreda pošli su neki ljudi.

Drugovi Jagoš (Jovanović) i Vojo (Nikolić) neka se vrate.«[2]

S podacima svojih suradnika, ubrzo je k Lašiću na pregovore pošao i sam Blažo Jovanović

»Bio sam optimista kada sam krenuo na Lijevu Rijeku, iako mi je drug Vojo Todorović skrenuo pažnju da je Lašić izuzetno lukav i loš čovjek«, sjeća se Blažo Jovanović. »Dobro se sjećam, bio je zakazan zbor Ljevorečana u selu Ljevaji. Govorio sam na tom zboru i javno izjavio da će jedinice Zetskog partizanskog odreda i dalje napadati italijanske motorizovane kolone i izvoditi druge akcije … Pomenuo sam tradiciju Ljevorečana, slavnog junaka Miljana Vukova i po mojim procjenama osjećao da me narod sa simpatijama sluša… Slušao me i major Lašić i uzgredno, zajedno sa nekolicinom svojih najbližih saradnika kovao zavjeru kako da me uveče likvidiraju.«[3]

Jovanović je detaljno razgovarao s majorom Lašićem, koji je istupao s defetističkim parolama »da još nije vrijeme«, »da treba sačekati pravi čas«, »da su partizani preuranili sa akcijama i ako nastave tako, omogućiće okupatoru da u znaku odmazdi pobije narod«, itd.

Prije susreta s Blažom Jovanovićem, major Lašić je pisao Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak:

»Izvještavam taj Štab da se je izvršila potpuna organizacija i formiranje Ijevorečkog bataljona na plemenskoj osnovi.

Bataljon je formiran sa sljedećim ciljem;

1. Organizovati i osposobiti ovaj bataljon za jedan opšti ustanak protiv neprijatelja i za akciju prema Plavu i Gustinju, kao i za Metohiju, kada za to bude vrijeme …

Ovaj bataljon ne može se uključiti ni u kakvu organizaciju, a naročito ne u organizaciju koja nosi politički karakter, već samo plemensku organizaciju Crne Gore…«[4]

[1] Bataljon je dobio naziv po 18. oktobru 1941. god, kad je izvedena poznata akcija na jelinom dubu, koja je značila prekretnicu u smislu razvijanja jačih i širih ofanzivnih borbi.

[2] ***Zbornik dokumenata i podataka*** *o NOR-m,* tom III, knjiga 1, strana 289.

[3] Prilikom prikupljanja podataka o pokušaju suradnje s majorom Lašićem, intervjuu $ B. Jovanovićem prisustvovali sCt književnik Dušan Kostić, i novinar Božidar Kićović, U daljem izlaganju B. jovanović je tom prilikom dodao da je pukim slučajem uspio sačuvati glavu, i to zahvaljujući dvojici ornladinaca koji su ušli u kuću u kojoj je Jovanović trebao prenoćiti i otpratili ga prema Bioču.

[4] Dokumenat br. 434, XI, lstorijsko odelenje CK SKJ za Cmu Goru.

Decembra iste godine grupa partizana iz Lijeve Rijeke pismeno je dala do znanja majoru Lasicu da su im poznate njegove namjere:

»Vaša grupa nije uopšte za borbu protiv Italijana, već za saradnju sa istim, a da ona razbija narodno jedinstvo i slabi otpornu snagu u borbi protiv okupatora, ugrožava partizane i škodi njihovoj narodnooslobodilačkoj borbi, da ta organizacija služi kao utočište svim negativnim elementima iz naše opštine, koji bilo na koji način služe okupatoru .. .«[1]

Partizansko rukovodstvo nije znalo da je Lašić potpuno iznevjerio svoj narod i da je, kao Draža i Pećanac, krenuo na put izdaje, kao što nije znalo da je upravo u vrijeme pregovora Dražin kurir donio upute majom Lašiću:

»Sa komunistima - partizanima ne može biti nikakve saradnje. Ne može biti nikakve saradnje, jer se oni bore protiv dinastije Ì za ostvarenje socijalne revolucije, što nikada ne sme da bude naš cilj, jer smo jedino i isključivo samo vojnici i borci za kralja, otadžbinu Ì slobodan narod,«[2]

Umjesto s partizanima, Lašić se sporazumio s Talijanima. Njegovi su ljudi otišli na Cetinje, na savjetovanje organizirano na inicijativu Rulija, šefa kabineta generala Birolija. PK KPJ za Crnu Goru ocijenio je to savjetovanje u »Saopštenju« broj 5 od 21. decembra 1941. ovako:

»… Cilj savetovanja je bio da se pronađu novi, do sada neisprobani načini da se zemlja smiri, drugim riječima, da se pronađe sredstvo za ugušenje rasplamtale narodnooslobodilačke borbe i da se od crnogorskog naroda napravi poslušno roblje.«[3]

[1] Dokumenat br, 426, lstorijsko odeljenje CK SKJ za Crnu Goru. Ovo pismo su potpisali Šćepan Đukić (narodni heroj), poginuo marta 1942. na području Lijeve Rijeke, i advokat Mirko Vešović (vijećnik AVNOJ-a), poginuo 1943. u Hercegovini.

[2] Dokument broj 2204, XI, 1 (a)-2 lstorijsko odeljenje CK SKJ aa Crnu Goru.

[3] »Saopštenje«, broj 5, Glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak - lstorijsko odeljenje CK KPJ za Crnu Goru.

KONČAR NIJE RAZMIJENJEN

Kad je grupa proleterskih brigada u historijskom pohodu sa Zelengore stigla u Bosansku krajinu, jula 1942. godine, Vrhovni komandant Tito bio je obaviješten da je u Šibeniku, u parku Šubićevcu, 22. maja 1942. godine strijeljan politički sekretar CK KPH, član Politbiroa CK KPJ i član Vrhovnog štaba NOPO i DVJ, legendarni radnički borac Rade Koncar. U augustu iste godine, na sjednici CK KPJ, u Glamoču, prihvaćen je prijedlog CK KPH i GŠH da se »naziv narodnog heroja dodijeli drugu Radi Končani, sekretaru KP Hrvatske i organizatoru partizanskih odreda Hrvatske i Dalmacije, koji je poginuo junačkom smrću streljan od italijanskih fašističkih okupatora«. Pao je u ruke okupatora 17. novembra 1941. godine u Splitu. Prilikom hapšenja teško je ranjen u nogu. Talijanski agenti dugo nisu mogli saznati tko je, zapravo, uhapšenik s ispravama na ime Ivana Reića. Mučili su ga na sve moguće načine. Ništa nije otkrio. Nešto kasnije skače s drugog kata zatvora u nadi da će se ili spasiti ili poginuti i tako prekratiti strahovito danonoćno mučenje. Ostao je živ, ali mu je napukla lubanja na dva mjesta. Četiri je dana bio u nesvijesti, na rubu života i smrti. Čim se malo oporavio, ponovo su ga mučili, tukli po starim ranama, zabijali klince pod nokte, puštali struju kroz tijelo, kljukali ga slanom vodom i do ludila mučili žeđu. Ali ovog stabilnog komunističkog borca, ličkog gorštaka, nisu slomili.

Specijalni fašistički sud u Šibeniku osudio ga je 20. maja 1942. godine, zajedno sa 26 drugova, na smrt. Kada je poslije osude upitan traži li pomilovanje, Rade je prkosno odgovorio: »Milosti ne tražim, niti bih vam je dao!«

Od 17. novembra 1941. godine, kad je Končar uhapšen u Splitu, pa do strijeljanja, partijsko je rukovodstvo na mnoge načine pokušavalo da ga spasi iz zatvora.

Obavljaju se pripreme i ispituje situacija. Ali se stječe dojam da se više piše i dogovara nego što se radi na konkretnoj akciji spašavanja. Cini se da nije bilo dovoljno spremnosti da se pothvat odlučno provede. Umjesto prepada, što je predlagao CK KPH, partijsko rukovodstvo Dalmacije pokušalo ga je osloboditi potkupljivanjem nekih agenata, ali ni to nije bilo provedeno. U dvorišnoj zgradi unutar vojne bolnice bio je izazvan i požar da bi se izazvalo paniku i strku te tako stvorili uvjeti za bijeg, no ni to nije pomoglo - Talijani su Končara na vrijeme premjestili u drugi zatvor.

Obaviješten o hapšenju Rade Končara, Vlado Popović, sekretar Operativnog rukovodstva CK KPH, piše Pokrajinskom komitetu; »Morate sve učiniti da ga oslobodite«. Prigovara: »Sto to niste učinili prvog dana kada se njemu moglo dolaziti... Sto niste iskoristili momenat prebacivanja u vojnu bolnicu«. Popović u tome pismu razrađuje i predlaže detaljan plan spašavanja:

»... Ne smijete dalje oklijevati. Solidno pripremite akciju, da taj pokušaj ne bi donio žrtava. Provjerite snage neprijatelja. Tačno se mora znati u kojoj se sobi nalazi? Gdje se nalazi telefonska aparatura bolnice, koja mora biti prva blokirana i uništena? Sve osobe bolnice moraju biti zatvorene u jednoj sobi. Naše straže moraju biti postavljene oko zgrade, tako i na kapiji, na vratima i hodnicima. Morate osigurati i odstupnicu i ako akcija uspije, smjestiti ga izvan grada na sigurno mjesto. Ako možete nabaviti 10 do 15 ili 20 talijanskih uniformi da ih date drugovima koji učestvuju u akciji i koji bi se, ulazeći u bolnicu, predstavili kao vlast, akcija bi se izvela bez mnogo buke i sa više izgleda na uspjeh. Ako imate snage, dobro bi bilo u isto vrijeme izvesti nekoliko, pa i sitnih akcija na drugom kraju grada. Za ovu akciju trebate angažirati odane, smjele, požrtvovane drugove. Naročito komandir mora biti dobar. Ako imate u Splitu drugova, koji su prošli vatreno krštenje, njih angaiujte. Ako ih u Splitu nema dovoljno, uzmite takve drugove iz najbližeg odreda, samo pazite da ne bude prekasno. Nastojte stupiti u kontakt sa nekim liječnikom. Ne žalite novac, nemojte dozvoliti da zbog zadržavanja u bolnici neprijatelj otkrije vaše namjere«.[1]

Tito je 2. decembra pisao partijskom rukovodstvu Hrvatske: »Očekujemo da će vaši napori oko oslobođenja Brke uspjeti. Poradite sve, ne žalite truda, on se mora osloboditi«[2]

Dok u Splitu razmišljaju kako da spase sekretara partije, talijanska policija je tragala za identitetom uhapšenog Ivana Reića. U Zagreb je poslana njegova fotografija i otisci prstiju. Zatraženo je od generalnog policijskog in-

[1] I. Oćak - J. Popović, *Ktmčar sekretar Partije,* Zagreb, 1976, str. 614.

[2] Isto.

spektora Verdianija, koji se nalazio pri talijanskom poslanstvu u Zagrebu, da sazna preko ustaške policije tko se krije iza imena Ivana Reića? Ustaše su po slici i otisku prstiju, kao i po slici Radine žene Dragice (također komunističkog borca), koju su našli u Končarevom novčaniku, veoma brzo otkrili da se iza imena Reića krije poznati komunist Rade Končar. Imali su njegove otiske prstiju, fotografije njegove i Dragičine i sve potrebne podatke što su naslijedili od bivše jugoslavenske policije koja ga je često hapsila, a kraljevski sudovi dva puta sudili, Zbog ovoga otkrića uzbuđenje u ustaškoj policiji bilo je veliko. Eugen Kvaternik Dido, šef ustaške policije (UNS-a) i Pavelić osobno odmah su od Talijana tražili da se Rade Končar izruči njima. Međutim, to nije išlo glatko.

Inspektor Verdiani u arhivi zagrebačke policije pronašao jc Končarev dosije, u kojem je pisalo:

»Agitator i najsposobniji komunist, kadar da vodi i organizira svaki revolucionarni pokret, član komunističke centrale i vođa jugoslavenskog i hrvatskog komunističkog pokreta, rukovodeći ali ne i teoretski um Komunističke partije Jugoslavije, organizator atentata i sabotaža, izuzetno vješt voditelj masa, najinteligentniji, najlukaviji i najbistriji komunist u Jugoslaviji, policija ga je više puta hapsila, ali je uvijek uspio pobjeći.«[1]

Kada se utvrdilo da je uhvaćeni komunist Rade Končar, prebacili su ga u okovima iz vojne bolnice u zatvor »Sveti Roko«, u najbolje čuvanu ćeliju. Za tu ćeliju stražari su govorili da je »soba smrti« - »la stanza della morte«. Ali Končar je odatle uspostavio veze sa splitskim drugovima, kojima je stalno slao upute i savjete, iako je bio izmrcvaren i okovan kao Prometej. Preko Partijskih veza Končar je 10. marta 1942. godine saznao da mu je žena Dragica, vjerni životni drug i komunistički suborac, rodila sina.

Dok se Rade u »la stanza della morte« polako oporavljao, mada u strašnim uvjetima, povedeni su, na dvije strane, pregovori za njegovu zamjenu: s jedne strane na tom su inzistirale ustaše, a s druge strane partizani. No, sva ta inzistiranja na zamjeni ostat će bez rezultata. Talijani nisu imali namjeru da ga zamijene ni s partizanima ni s ustašama: željeli su ga po svaku cijenu ubiti. Pisma, na primjer, što su im - predlažući zamjenu - slali lički partizani, uopće nisu ni razmatrana u višoj komandi. Tu razmjenu je inicirao Glavni štab Hrvatske, koji je 13. marta štabu Grupe narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Liku pisao:

»Budući da ste stupili u vezu s talijanskom vojskom zbog izmjene zarobljenika, ispitajte pod kojim bi uslovima oni pristali na izmjenu druga Rade

[1] Oćak-Popović, Nazri. dj. str. 514.

Končara. Prihvatite ponudu makar i za sve zarobljene talijanske oficire, a mogli bi se s njima nagađati i oko toga da im za druga Radu Končara propustite opsjednutu posadu Korenice.«[1]

Poznato je da je u Lici ustanak otpočeo najprije protiv ustaša. Na prelazu 1941. u 1942. godinu ustaničke snage napale su svom žestinom i Talijane; partizani su se kao lavina obrušili na talijanske snage u Korenici. Tučeno je nekoliko kolona koje su hrlile u pomoć svom opkoljenom garnizonu u Korenici. Na Pogledalu, Sijanovom klancu i Ljubovu Talijani su doživjeli pravi debakl. U prva dva mjeseca 1942. godine imali su u Lici više od 1.000 zarobljenih, ranjenih i poginulih vojnika i starješina. Talijanski general Giacomo Zanussi pisao je da su to bili »crni dani, najcrnji od početka rata u Jugoslaviji.«[2]

Štab Grupe ličkih partizanskih odreda imao je u razmjenu za Končara više stotina zarobljenih talijanskih vojnika, među njima i nekoliko desetina oficira i podoficira. Poslove oko prepiske o zamjeni vodili su zamjenik komandanta Grupe partizanskih odreda Like Petar Kleut Perica i politkomesar Šime Balen Martin. Po parlamentaru poslali su talijanskoj komandi u Gospiću desetak pisama. Iz sačuvanog talijanskog odgovora vidi se kako je štab Grupe ličkih partizana obaviješten da je »pitanje Vašeg partizana Končara preneseno 23. marta našoj Vrhovnoj komandi«.

Prvo Kleutovo i Balenovo pismo nije sačuvano. Kleut misli da je pisano najkasnije 14. marta, kad su od Glavnog štaba primili pismo u kojem su podstaknuti da u već vođenim pregovorima o razmjeni zarobljenika u prvom redu misle na zamjenu Rade Končara. Jedno od sačuvanih pisama poslano je u Gospić 7. maja:

»Već smo vam jednom pisali o našem građaninu Radi Končaru, kojega su vaše vlasti uhapsile u Splitu, Tom prilikom ponudili smo vam da izvršimo zamjenu za njega vaše vojnike, koji se nalaze u našem zarobljeništvu. Vi ste nam tada odgovorili da ćete se interesirati kod vaših vlasti u Splitu i da ćete nam javiti o njemu, lako je od tada prošlo već nekoliko mjeseci vi nam ništa ne javljate, da li ste voljni izvršiti razmjenu za nj.

Međuvremeno doznali smo iz pouzdanog vrela, da vaša vlast vrši torturu nad spomenutim građaninom, pa vas upozoravamo da javite vašim vlastima u Splitu, da odmah prestane s mučenjem Rade Končara. Ukoliko to odmah ne izvršite, te ukoliko ne prestanu mučenja nad njim, znajte da se u našem zarobljeništvu nalazi veliki broj vaših oficira i vojnika, nad kojima ćemo

[1] I. Oćak - J. Popović, nazn. dj. str. 531.

[2] Giacomo Zanussi, *Guerra t catastrofe d'Italia,* Rim, 1946, str. 98.

upotrdbiti iste metode mućenja. Ukoliko se Radi Končaru dogodi bilo što, znajte da ćemo smjesta postreljati sve vaše oficire, podoficire i vojnike, koji se nalaze u našem zarobljeništvu.

Vama su vaši oficiri i vojnici, koji su se nalazili u našem zarobljeništvu, a koje smo jednim dijelom izmjeni li za naše drugove, a druge, mnogo većim dijelom pustili bez ikakve izmjene, mogli pripovjedati, kako se kod nas partizana s puno humanosti i kulturnog ophođenja postupa sa zarobljenicima. Međutim, vaše brutalne metode nad našim uhapšenim građanima, prisiliti će nas, da i mi izmijenimo svoje držanje prema zarobljenim Talijanima.

Ponovo vam nudimo izmjenu za građanina Radu Končara, pa očekujemo što brži i povoljniji odgovor.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!«[1]

Talijani su odgovorili 19. maja. Neki kapetan S. Franc javlja da je »dva puta pisao u Split za vašeg druga Radu Končara, ali nisam dobio odgovor ...«

To je pismo stiglo u štab Grupe odreda, kad je Končar već bio strijeljan. Kleut i Balen su, ne znajući za zločin u Subićevcu, Talijanima ponovno pisali s dozom prijetnje

»Mi u prvom redu želimo izvršiti razmjenu za našeg građanina Radu Končara, koji se nalazi već duže vrijeme u zatvoru kod vaših vlasti u Splitu. Dok se ova razmjena ne izvrši mi nećemo vršiti nikakvu drugu razmjenu .. ,«[2]

Talijanski kapetan Franc, zainteresiran da se ne prekinu dotadašnji pregovori i razmjene zarobljenika, odgovara 1. juna da je zona Split izvan zone njihovog korpusa i da nemaju mogućnosti brze realizacije razmjene. Kleut i Balen su ponovo zaprijetili da će obustaviti svaku razmjenu dok se ne riješi pitanje Rade Končara. Aü, tada su to već bila bespredmetna dopisivanja, jer Končara više nije bilo.

Osim prepiske o razmjeni, što su je vodili lički partizani, sličan prijedlog uputili su i Dalmatinci, koji su na Debelom brdu, iznad Peruče, 9. aprila 1942. godine zarobili komandanta bataljona crnih košulja, majora Antonia Vivarelija s još dvojicom oficira. Vivareli je bio sudionik fašističkog pohoda na Rim 1922. i rođak pape Pia XII. Major je svojeručno napisao pismo svojoj komandi u Splitu, objasnivši da ga partizani žele zamijeniti. Sam je odredio mjesto i vrijeme razmjene. Vicko Krstulović se nadao da će trojicu zarobljenih talijanskih oficira zamijeniti za Radu Končara, Ivana Lavčevića i Antu

[1] *Milosti m tražim,* Zagreb, 1956, str. 216.

[2] Isto, str. 218,

Jurjevića. Do utanačenja razmjene, po Krstulovićevoj odluci zarobljenike je trebalo čuvati kod Petog krajiškog odreda, jer su dalmatinske jedinice u ono vrijeme bile slabe. Na putu do štaba spomenutog odreda grupa boraca dovela je zarobljenike u selo Sajković na sjevernim obroncima Dinare, gdje se nalazio bataljon »Starac Vujadin«, pod komandom Cvije Oreščića, odlučnog čovjeka i sposobnog rukovodioca ali ne i dovoljno politički upućena.

Kada su pratioci sa zarobljenim talijanskim oficirima stigli u Sajkoviće, pojedini pročetnički raspoloženi borci, predvođeni nekim četnikom Žderom iz Malovana, ubili su majora Vivarelija i još dvojicu talijanskih oficira pod izgovorom da će Talijani, kad saznaju da su u selu bili njihovi zarobljenici, selo spaliti. Tako su dobili prešutnu suglasnost seljaka. Između ostalog htjeli su, kako tvrdi Vicko Krstulović, koji je ispitivao događaj, da se dočepaju oficirske odjeće i čizama. Naravno, ni pratioci, ni Oreščić, niti ostali akteri, nisu znali koliko su značili ovi zarobljeni Talijani.

Dobivši podatke o tome šta se zbilo u Sajkoviću, Vicko Krstulović bio je zaprepašten. »Kada sam sutradan čuo što su uradili«, reći će kasnije Krstulović »prenerazio sam se. Znao sam da sada Radu nećemo moći zamijeniti. A ni Lavčevića i Jurjevića. Zato što nije spriječio da se ubiju Talijani trebao sam formirati prijeki sud i strijeljati Cviju Oreščića, a nisam smio zbog naroda, u kojem je bio omiljen. Jer, kako narodu objasniti zašto ga strijeljam? Zato što je dopustio da se ubiju tri neprijateljska oficira! Meni je bilo veoma žao Što se tako dogodilo.«[1]

Eto, to je sažetak bezuspješnih pokušaja da se oslobodi i razmijeni legendarni heroj naše revolucije, sekretar CK KP Hrvatske, člana Politbiroa CK KP Jugoslavije i Titov suborac Rade Končar.

Između štaba grupe NOPO za Liku i predstavnika talijanske divizije »Re«, kojom je zapovijedao brigadni general Raffaello Peligrea, došlo je do dogovora da se 9. jula 1942. godine obavi razmjena nekoliko zarobljenih talijanskih oficira i osmoro naših uhvaćenih drugova i drugarica. Bili su to: Jure Blažević iz Gospića (otac Jakova Blaževića, sekretara Okružnog komiteta KPH za Liku), partijsko-politički radnici iz Zagreba koji su radili na terenu Like, Josip Hadelan, Franjo Suk i Franjo Vadlja, zatim Kata Rupčić-Brkljačić, Ruža Brkljačić iz sela Lešća (majka i sestra poznatog ličkog komunista Nine Rupčića), Janja Kuprešanin i Mirko Oklobdžija iz Metka.

Zarobljena grupa naših zatvorenika iz Gospića, gdje se i nalazio štab talijanske dvizije »Re«, krenula je u jednom većem automobilu Crvenog križa u pravcu Široke Kule, gdje je u njenoj blizini, u zaseoku Vukava, bilo odre-

[1] D. Stuparić, R*tmluciomri i bez funkcija,* Opatija, 1975, str. 205. i 206.

đeno mjesto za razmjenu. Ispred male kolone kretao se talijanski motociklist. Iza njega limuzina u kojoj su se nalazili jedan talijanski oficir, svećenik-tumač i šofer. Na njihovom automobilu bila je istaknuta bijela zastava i zastava Crvenog križa, Iza ove limuzine nalazio se automobil s našim drugovima i drugaricama.

Jedno vrijeme kolona je čekala u Širokoj Kuli dok parlamentari ne odrede točno mjesto razmjene. U međuvremenu je komandant V. ustaške bojne, poznati ratni zločinac i krvnik bojnik Ivan Devčić Pivac organizirao njihovo ubojstvo baš prilikom razmjene. Ustaše su ovo učinili i stopi što su među osmoro zatvorenika šestoro bili Hrvati i što su se među njima nalazili otac i majka poznatih ličkih komunista Hrvata koji su bili na čelu ličkog partizanskog ustanka. Odredio je trojicu ustaša dobrovoljaca — Matu Nikšića, Ivana Strilića i Franju Severina da presretnu automobil u kome su se nalazili zatvorenici i da ga napadnu. Učinili su to odmah po izlasku kolone iz Široke Kule. Najprije su pripucali na automobil, a kad je kolona stala, naredili su Talijanima da napuste vozilo, što su oni odmah i bez pogovora učinili. Kao da su se dogovorili. Našima su naredili da se postroje na cesti. Sedmorica su poslušala, dok se Mirko Oklobdžija sakrio iza otvorenih vrata automobila. Iz svojih strojnica ustaše su odmah zapucali na goloruke uhapšenike. Na mjestu su poginuli; Jure Blažević, Ruža Brkljačić, Franjo Šuk, Franjo Vadlja, dok je Kata Rupčić-Brkljačić bila teže ranjena. Bijegom su se spasili Josip Hadelan, Janja Kuprešanin i Mirko Oklobdžija.

Zbog ovog gnusnog zločina štab ličke grupe partizanskih odreda oštro je protestirao kod talijanske komande i tražio da se ustaški zločinci izruče ili oštro kazne. Talijani su brzo uhvatili izvršioce i, naravno, predali ih u nadležnost bojniku Ivanu Devčiću Pivcu, koji je ovaj zločin i organizirao. To je bila samo još jedna potvrda suradnje Talijana i ustaša u kršenju principa ratnog prava i Haške konvencije o postupku prema ratnim zarobljenicima, o zaštiti i razmjeni zarobljenika i građanskih lica.

TOPOVNJAČE NISU ISPLOVILE

Pred kraj 1942. godine u stan ustaškog pukovnika Vladimira Galica, komandanta Poglavnikova tjelesnog zdruga (gardijskog puka) i zapovjednika grada Zagreba, u tihoj Petrovoj ulici, ušao je prethodno nenajavljeni rukovodilac komunističke ilegale u Zagrebu Ivan Krajačić Stevo. Besprijekorno odjeven i pomno obrijan, sa šeširom u lijevoj ruci, išao je prema domaćinu gipkim korakom punim samopouzdanja, ležeran, Ličio je na zapadnoevropskog biznismena.

Pukovnik ga je dočekao zaprepašen:

— Zar takvi izgledaju partizani?

Tako se toga susreta sjeća Ivan Krajačić.[1]

U vezu s Galićem Stevu su doveli njegovi suradnici, domobranski oficiri Ljudevit Gerl, Srećko Brana i Ljudevit Šinko.

Neposredan povod za ovaj sastanak u Petrovoj ulici bio je upravo odštampani ustaški propagandni letak u kome se tvrdilo da su njemačke trupe konačno zauzele Staljingrad. Leci su još bili u tiskari, Kao zapovjednik grada Zagreba pukovnik Galić mogao je spriječiti distribuciju. Upravo je to došao zahtijevati - s jasnim elementima ucjene - Stevo Krajačić, Staljingrad nije pao, pa čak ni bitka za Staljingrad nije bila završena. Divovska bitka, za koju će kasnije biti rečeno da je značila prekretnicu drugog svjetskog rata, upravo je ulazila u fazu kad se, s jasnim uvidom u stanje, mogla nazirati grandiozna pobjeda Crvene armije. Ustaše su po diktatu Goebbelsove propagande baš tada, na početku druge ratne zime u Sovjetskom Savezu, halabučnom povikom o slomljenom Staljirigradu željeli dići moral svim svojim, sve brojnijim sumnji-

[1] D. Stuparić, nazn. dj. str. 264; V. Dedijer *Prilozi* ssa *biografiju Josipa Bnt>&,* Rijeka, 1981, str. 500.

ćavim Tomama. To je bilo vrijeme silnog uspona narodnooslobodilačkog pokreta. U srcu Bihaćke republike zasjedao je AVNOJ, U Jugoslaviji je bilo vrlo malo onih koji su tada, krajem 1942, godine, vjerovali u poraz SSSR-a. No, i pored toga, zagrebačka ilegala je odlučila da onemogući širenje letaka s lažnim, vijestima o Staljingradu. Krajačić je procijenio, što neće proći bez žestoke rasprave u njegovu »štabu«, da će se to najjednostavnije učiniti pritiskom na Galića.

Do Petrove ulice i Galićeve vile, koju su čuvali ustaški stražari, Stevu su dopratila dva njegova posebno značajna suradnika iz ilegalnog i obavještajnog rada — poznati zagrebački glumac komičar August Cilić i Ivica Snidaršić, iskusni komunist, koji je preko partizanskih suradnika uključenih u aparat NDH došao na dužnost direktora zagrebačke tvornice »Beker«. Ustaški stražari pred rezidencijom zapovjednika Poglavnikova tjelesnog zdruga, kao i sam Galić, pravodobno su obaviješteni o posjeti tajanstvenog neznanca u odijelu pariškog kroja. Krajačić je pored stražara prošao kao da ih i ne primjećuje. Koji trenutak kasnije već je pukovniku Galiću govorio o međunarodnoj situaciji, ratnim događajima i snazi antihitlerovske koalicije, o ciljevima NOB i snazi NOV, a zatim je naglo prešao na temu zbog koje je i došao: ustvrdio je kako je vijest o padu Staljingrada najveća laž nacističke propagande i da Staljingrad nikad neće pasti. Bio je potpuno uvjeren u svaku riječ koju je kazao. Konačno, i same su činjenice govorile: što vrijeme više odmiče, to je otpor Sovjeta sve jači i udarci agresoru sve težf.

Pukovnik je bio veoma uznemiren, pogotovo kada je Stevo počeo uvjerljivo govoriti da će Njemačka neminovno izgubiti rat i da svi pošteni ljudi, prema svojim mogućnostima, bez obzira koja mjesta zauzimaju, treba da potpomognu ubrzanju poraza hitlerovaca. Kada je spomenuo da Galić svakako mora spriječiti rasturanje letka o tobožnjem padu Staljingrada, pukovnik je nervozno kršio prste:

- Ali kasno je …
- Nije, leci su još u skladištu tiskare - Stevo je razložno želio ostaviti dojam da je o svemu detaljno obaviješten.

Iznenadni susret s Galićem pretvorio se u pregovaranje predstavnika NOP-a i ustaškog pukovnika, koji je u vojnom aparatu NDH imao izuzetno ugledno i utjecajno mjesto. U kasnu jesen 1942. godine, poslije pada Bihaća i Slunja, kad su partizani stigli pred Karlovac, Sisak i Zagreb, Galićevo ustaško uvjerenje je počelo plasnuti i u najintimnijem krugu znao je reći teške riječi neslaganja s Pavelićem, Nije stoga čudno što su, uočivši to, Krajačićevi suradnici omogućili Stevi da se upravo s njime sastane.

»Čudni ste vi komunisti. Govorite i nastupate tako slobodno kao da vam ne prijeti opasnost« - piše Ivan Krajačić da mu je rekao ustaški pukovnik Vladimir Galić »na rastanku, poslije večere, kasno u noć«.[1]

Galić je, izgleda, bio jako impresioniran činjenicom da Staljingrad nije pao i da ga sveznajući neznanac iz vrha komunističkog pokreta uvjerava kako će Nijemci doživjeti svoj najveći i presudni poraz. On je, čini se, bio toliko potresen Stevinim argumentima, da je narednih dana, bez mnogo opreza, ne probirući subesjednike, govorio o vjerojatnom porazu Nijemaca pred Staljingradom, što neće promaći doušnicima ustaške policije (UNS). Nepunu godinu kasnije, poslije pada Italije, Galić je, izgleda, još otvorenije iznosio svoje mišljenje o porazu Njemačke, tako da će biti najprije degradiran, zatim uhapšen, pa optužen za suradnju s narodnoostobodilačkim pokretom i - konačno — strijeljan,

Pukovnik Galić, krajem jeseni 1942. godine, primajući nepoznatog ilegalca, nije znao da se pred njim nalazi kapetan Španjolske republikanske vojske, komunist od 1933, a skojevac od 1931. godine, nekadašnji član Mjesnog komiteta Zagreb i Pokrajinskog komiteta KPj za Hrvatsku, komunistički Megalac iz Beča, Praga i Pariza, okretni zagrebački ilegalni ratnik, diverzant, po rasporedu partijskog rukovodstva Hrvatske od jeseni 1942. šef sovjetskog vojno-obavještajnog punkta za Jugoslaviju (i Balkan), jedno vrijeme 1942. godine komandant Druge operativne partizanske zone Hrvatske. (Tito je inzistirao da funkciju komandanta zone prepusti Marku Beliniću, a Krajačić da ostane u Zagrebu i rukovodi ilegalnim i obavještajnim radom.)

Pored spomenutih Krajačićevih suradnika, u vojsci NDH bilo ih je još dosta, kao što su pukovnici: Nikola Obuljen, Nenad Stefanović, Đorđe Novak, Zvonimir Hećimović, dopukovnik Franjo Pire, bojnici: Frane Biočić, Matija Petrović, Ivan Knežević, Ivan Cvenček, Joža Kropar, Demetar Varda, natporučnici i poručnici- Franjo Balon, Miha Marki, Emilio Zeželić, Josip Horvat..,

Do sastanka s pukovnikom Galićem došlo je kratko vrijeme poslije Stevinog povratka iz Vrhovnog štaba, u kojem je ključni čovjek KPJ u zagrebačkoj ilegali prvi put boravio krajem septembra i u oktobru 1942. godine. Do Vrhovnog štaba, iz okupiranog Zagreba, putovao je s dvojicom Ribara - drom Ivanom i Ivom Lolom.

Dr Ivan Ribar, kojemu će bas ovih dana, kad Stevo bude pregovarao s komandantom Zagreba o gebelsovskim lecima, svejugoslavenski partizanski parlament povjeriti dužnost predsjednika svog Izvršnog odbora, tada je, sa

' Vladimir Dedijcr, nazri. dj. str. 500.

Stevom i sinom Lolom, prvi put izišao na slobodnu teritoriju, Vojnim kamionetom, koji je osigurao Stevin suradnik, domobranski natporučnik Franjo Balon, prevezli su se Lola, Stevo i dr Ribar do sela Purgerije nedaleko Zagreba. Odatle su pješačili u pravcu žumberačke slobodne teritorije, U tom prebacivanju sudjelovali su i Stevini suradnici, artiljerijski nadsatnik Ljudevit Gerì i podoficir Viktor Gonzi,

Na putu prema Mliništima, u Vrhovni štab, našli su se u Glavnom štabu NOPO i DV Hrvatske u Drežnici, Odatle ih je oficir GS Miloš Kukić pratio do Vrhovnog štaba. Tada je Stevo prvi put vidio generalnog sekretara KPJ i vrhovnog komandanta Tka,

Krajačićevi pregovori s pukovnikom Galićem nisu bili prvi njegovi pregovori s ustaškim glavešinama. Četki mjeseca prije nego što će s Ribarima napustiti Zagreb, pregovarao je s Pavelićevim komandantom mornarice Gatinom, U uniformi »pričuvnog zrakoplovnog nadsatnika«, u vojnom automobilu dobijenom od suradnika narodnooslobodilačkog pokreta, domobranskog bojnika Mate Petrovića, stigao je pred Glavni štab mornarice NDH,[1] u Gundulićevoj ulici. Izašao je iz vojnog automobila samouvjereno, odlučan, da bi se potom korakom iskusnog vojnika zaputio u Komandu. Na ulazu su stražari salutirali i propustili ga bez provjere posjet rezervnog zrakoplovnog satnika bio je prijavljen kod pomorskog oficira Mihe Markija. Taj Marki bio je jedan od Stevinih ilegalnih suradnika, Stevu je dočekao na ulazu u svoju kancelariju. Poslije šutljivog stiska ruku, krenuli su kod zapovjednika mornarice Gatina.

Ne pridržavajući se vojnog pravila, Stevo je odlučno prišao Gatinu, pružio mu ruku, i sažeto se predstavio:

- Dolazim kao izaslanik Vrhovnog štaba NOPO i DVJ i druga Tita,

Bilo je to kao da je bomba eksplodirala u zapovjednikovu kabinetu.

Admiral je stajao zabezeknut, bez daha, Iznenađenje je bilo potpuno. Na Gatinovom licu počelo se smjenjivati blijedilo Ì crvenilo. Grašci znoja orosili su mu čelo.

Kada je prvi šok prošao, pa admiral sjeo, još zabezeknuto zagledan u posjetioca, Stevo mu je mirno izlagao program, snagu i ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta. Pričao je i o saveznicima, posebno o Engleskoj, jer je znao da je Gatin prije rata više bio sklon Velikoj Britaniji nego hitlerovskoj Nje-

[1] Pavelić je imao, u stvari, samo riječnu mornaricu, jer su ustaše po Rimskom ugovoru Talijanima prodali Jadransko more. Rimski ugovor od 18, maja 1941. pod naslovom »Sporazum o pitanjima vojničkog značaja koji se odnosi na Jadransko-Primorsko područje« toč. 2, glasi: »Hrvatska vlada izjavljuje da nema namjeru držali ratnu mornaricu, osim što *će* raspolagati naročito osposobljenim jedinicama, potrebnim za osiguranje redarstvene i oružaničke služben

maćkoj. Sve to vrijeme Gatin je šutio. Progovorio je tek onda kad mu je izaslanik Vrhovnog štaba prenio partizanski zahtjev da ne dopusti da se riječne topovnjače osposobe za upravo pripremanu ofanzivu protiv partizana na Kozari. O tome Krajačić priča;

»... — To je nemoguće, one su već spremne — odgovorio je komandant.

— Nisu. Obaviješten sam da topovske cijevi i ostali dijelovi još nisu stigli iz Njemačke u Zagreb. Kada stignu, bit će posiate u artiljerijski puk u Karlovac, a ne u Slavonski Brod, gdje se topovnjače trebaju popravljati. Dok se greška ispravi, ofanziva će proći.

Komandant se suprotstavljao, ali je najzad popustio, shvativši da će 'greške' načiniti simpatizeri partizanske borbe.

Odlazeći zastao sam na vratima kabineta komandanta mornarice NDH i rekao mu

— Pazite, vaši čuvari na porti imaju moju fotografiju iz civila i ako dođe do čega vi me ne poznajete. Nisam bio kod vas. Nikada se nismo vidjeli!

Ležerno sam izišao iz mornaričkog štaba, ušao u kola i odvezao se.

Zadatak je obavljen i te topovnjače nisu se pojavile, ali su za ofanzivu na Kozaru bile posuđene mađarske topovnjače.«[1]

Stevo Krajačić i njegovi ljudi s predstavnicima ustaške države i vojske pregovarali su i o razmjeni nekih zarobljenika, jedna takva razmjena s ustaškim vlastima obavljena je uoči zimskih okupatorsko-kvislinških operacija, kod nas poznatih pod imenom četvrte ofanzive. Tada će doći do prve zamjene ratnih zarobljenika na Kordunu. O tome je najopširnije i najtemeljitije pisao ondašnji komandant Kordunaškog vojnog područja, jedan od organizatora ustanka na Kordunu, Ignjatije Perić Gnjaco:

»U blistavoj pobjedi 2. ličke i 1. kordunaške brigade u Tušiloviću 24. oktobra 1942. godine među velikim brojem zarobljenih bila su i dva ustaška poručnika, Tomislav Stilinović i Božidar Matić ... Zarobljeni ustaški oficiri Matić i Stilinović ostali su u zatvoru Komande područja od oktobra do početka decembra 1942. Za to vrijeme GSH stupio je u kontakt s ustaškom vladom u Zagrebu radi njihove zamjene za neke drugove komuniste koji su se nalazili u ustaškom logoru u Jasenovcu. Pošto su traženi komunisti već bili likvidirani od ustaša, GSH je predložio da se Stilinović Ì Matić zamijene za Bakovića i Horvata. Oba su pomenuta druga kao članovi KPH i ilegalci u Zagrebu koncem' 1941. uhapšeni i poslani u logor.

[1] V. Dedijen isto djelo, str. 503 i 247. Tamo, kao i kod Darita Stuparića koji je ovaj podatak prvi objavio, pogrešno piše da se to dogodilo 1943. godine. Ofanziva na Kozaru, s učešćem mađarskih topovnjača, bila je u junu i julu 1942. godine.

Pismena prepiska oko zamjene između jedne i druge strane trajala je do konca novembra 1942. godine, kada je konačno odlučeno da se ustaški oficiri zamijene za naše drugove Jerka Bakovića i Jožu Horvata. Osim toga bilo je predviđeno da se zamjena obavi 1. decembra u 10 sati na Barilovačkom mostu kod sela Barilovića. Za ostvarivanje zamjene kao delegata NOV i POH Komanda područja u saglasnosti s GSH odredila je mene, a s ustaške strane bio je određen šef karlovačke policije Prohaska.

U toku 29. novembra u Komandu područja stigao je Vlado Bakarić, politički komesar GSH. Na sastanku koji je održan s komandantom područja i sa mnom vodena je diskusija o pojedinim detaljima oko zamjene. Prvog decembra 1942. krenuo sam u novom oficirskom odijelu s novim fijakerom i izabranim konjima iz Komande područja na zamjenu zarobljenika. U fijakeru se pored mene i zarobljenika nalazila i stražarska pratnja Simo Božić i Pero Karamarković. Obojica su bila naoružana automatima i obučena takođe u nova vojnička odijela. Prije nego što srno krenuli, komandant područja Milutin Košarić pregledao nas je i u šali mi dobacio: Tako je Ferdinand prolazio kroz Sarajevo. Za njega znamo kako se proveo, a tebi savjetujem da se za svaki slučaj pričuvaš'. Oko 10 sati istog dana stigli smo u Kosjersko Selo. U selu se još od početka ustanka stalno nalazila naša predstraža koja je obezbjeđivala slobodnu teritoriju Korduna od pravca Duge Rese i Karlovca, Toga dana u Kosjerskom Selu nalazila se na položajima jedna četa KPO. Oko položaja čete sakupilo se oko 500 omladinki, omladinaca, ljudi i žena, koji su s udaljenosti oko 400 m htjeli da posmatraju zamjenu zarobljenika.

Po dolasku u Kosjersko Selo kola i sprovodnici ostali su u selu, a ja sam sa zarobljenicima krenuo prema Koranskom mostu. U isto vrijeme od Barilovića također je izašla jedna grupa s bijelom zastavom. Bila je to ustaška delegacija Kada sam stigao na dva metra do ustaških predstavnika, vojnički sam se zaustavio i sa stisnutom pesnicom i glasnim uzvikom Smrt fašizmu pozdravio ustaše. U to vrijeme iz stotine grla, iza mojih leđa od pravca Kosjerskog Sela, zaorila se partizanska pjesma 'Druže Tito, ljubičice bijela...' i pjesma 'Oj narode Like i Korduna.,Na našoj strani ne samo da se pjevalo već se i klicalo KP, SKOJ-u, bratstvu i jedinstvu Srba i Hrvata i pobjedi NOP-a. Tom su pojavom ustaše bile zbunjene. Na licima im se mogao čitati bijes, to prije što je iza njih na okupiranoj teritoriji bilo sve mirno i nigdje se nije moglo vidjeti živo ljudsko stvorenje.Ta zamjena predstavljala je velik minus za ustašku politiku i ona je u očima našeg naroda bila znak snage i čvrstine NOP-a, a slabosti fašističkog režima.

Nakon kraće stanke i mutne atmosfere koja je za trenutak bila zavladala među ustašama, predstavnik Pavelićeve delegacije policijski pristav Prohaska

pozdravio me ustaškim pozdravom: 'Za dom — spremniT Nakon toga izmijenili smo ovlašćenja o zamjeni. Pored zvaničnog dijela razgovora, jednog momenta Prohaska me zamolio da im omogućim prelazak na našu slobodnu teritoriju da vidi naše partizane. Bez dvoumljenja obećao sam mu da ću ga provodati po našoj slobodnoj teritoriji, što mu je bilo neobično drago. Zatim je Prohaska naredio jednom policijskom agentu da privede zatvorenike. Kad su jedni i drugi zarobljenici prišli mjestu zamjene, odjednom je Prohaska izjavio kako Baković i Horvat ne žele da predu u partizane. Prišao sam bliže Bakoviću i Horvatu i upitao ih da li oni stvarno ne žele da se zamijene. Umjesto odgovora Baković mi je prišao i pošto se uvjerio da sam zaista predstavnik NOV-e, od sreće nije znao šta da radi.

U 14 sati poslije podne zvanični dio zadatka bio je završen, pa smo svi zajedno, bez Stilinovića i Matića, krenuli u Kosjersko Selo. Partizani i narod i dalje su pred licem ustaških glavešina manifestirali i slavili. Dolaskom u Kosjersko Selo prišao mi je komandir partizanske čete i predao raport. Tako je sve to ispalo još svečanije. Prohaska je sve to posmatrao policijskim očima, nastojeći da zapamti što više detalja, kako bi ih po povratku u Karlovac mogao što vjernije ispričati svojim starješinama. Pošto smo se zajednički slikali, Prohaska mi reče 'Ja i moji drugovi bili smo veoma počašćeni ovim susretom s vama, vašom vojskom i narodom. Moje je mišljenje da će se ovaj prokleti rat ipak brzo završiti. Vi na koncu rat gubite, iako ste nam malo čas pričali o vašim zadnjim uspjesima u B. Krajini i Kordunu. Potom dolazi sloboda vama i nama. U toj slobodi mi ćemo opet zajednički živjeti, piti i veseliti se…' Na tu Prohaskinu provokaciju odgovorio satrt 'Da, rat se mora završiti, ali ne u korist okupatora i njegovih slugu, već antifašističkog fronta svijeta i NOV Jugoslavije. Da je to tačno, draga gospodo, pogledajte vojno-političku situaciju na bojištima. Zar vi ne vidite kakve je poraze pretrpjela Pavelićeva vojska samo posljednjih dana? Ostali ste bez Bihaća, B. Krupe, Ličkog Petrovog Sela, Vaganca, Rakovice i cijele Cazinske krajine.' Time je ustaška posjeta slobodnoj teritoriji bila završena.«

MISIJA INŽINJERA OTTA

U noći 4. i 5. augusta 1942. godine, dijelovi Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade i Treće sandiačke proleterske brigade zajedno s Petim krajiškim NOP odredom i bataljonom »Vojin Zirojević«, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, počeli su borbu za oslobođenje Livna. Varoš je branila posada od blizu devet stotina domobrana i ustaša i grupa naoružanih službenika firme »Hansa Leichtmetall A. G.«. Neki od njih su, utvrđeni u kući dra Mitrovića, pružali otpor i poslije pada Livna. Nijemci i ustaše iz tog utvrđenja poslali su pismeno upozorenje partizanskim komandantima da u zgradi *iz* koje se brane imaju preko tri i po hiljade kilograma ekrazita s kojim mogu, ako ih partizani ne ostave na miru, dignuti u zrak ne samo sebe i vilu iz koje daju otpor, nego i čitav grad s oko 7.550 stanovnika. Komandir jedne čete do kojega je pismo dotureno proslijedio ga je zamjeniku komandanta 1. proleterske brigade Danilu Lekiću. Umjesto da obustavi vatru, kako je neprijatelj tražio, Lekić je poslao odgovor adresiran na vođu njemačke grupacije inžinjera Antona Jorgea, uz kojeg je bila i njegova žena, zatraživši da organizira brzu predaju, jer ako to ne učini odmah, partizani će evakuirati stanovništvo, a njegovu će Jorgeovu, grupu s odstojanja držati u opsadi, sve dok ne dopreme top ih koga će ih prvom granatom uništiti.

Nije prošlo mnogo, i Krajišnici dovukoše top.

»jedna četa 1. bataljona 1. proleterske je zauzela položaj po kućama i na raskrsnicama odakle je mogla idealno da kontrolira prilaz vili doktora Mitrovića«, sjeća se Danilo Lekić »U međuvremenu naši su top brzo dopremili i u svitanje čusmo topovski pucanj... Istog trena dobio sam izvještaj da je granata pogodila cilj i da je od nje stradalo nekoliko ustaša koji su se nalazili na spratu. Tada su se oglasili i mitraljezi, a onda, kako to uvijek biva u takvim

prilikama, nastala je tišina - predah koji neprijatelju daje mogućnost za predaju ...«

U vili se najhrabrije držala žena inžinjera Antona Jorgea. Kad je paljba obustavljena, izašla je iz vile i avetnog izgleda pošla prema partizanskom položaju pjevajući iz sveg glasa:

— Deutschland, Deutschland, über alles ...

Kad su sve točke otpora slomljene, osim zgrade u kojoj su se utvrdili službenici »Hansa Leichmetall« i 2. satnija 20. ustaške bojne, ujutro 5. augusta Vrhovni komandant Josip Broz Tito sa Cincara je poslao depešu Izvršnom komitetu Komunističke internacionale:

»Poslije šest sati žestokih noćnih borbi bataljoni naših proleterskih udarnih brigada zauzeli su 4. augusta u noći grad Livno. Neprijatelj samo pruža otpor još iz dvije utvrđene zgrade. U toku ovih borbi nekoliko talijanskih baterija teških topova cijelu noć je žestoko bombardovalo položaje naših dalmatinskih bataljona koji su prepriječili put talijanskim trupama koje su pokušavale da se probiju u pomoć Livnu.. .«[1]

Ponovno je o Livnu Moskvu obavijestio 8. augusta;

»Sedmog augusta naše su jednice artiljerijskom vatrom primorale i posljednje utvrđenje u gradu Livno na predaju. U utvrđenju se nalazilo 200 ustaša i hitlerovaca. Oni su pružali očajni otpor. Direktnim gađanjem topa ubijeno je u jednoj sobi 20 ustaša i hitlerovaca. Ustaše su ubijale svoje ranjenike da im ne bi smetali u borbi. Poslije zauzimanja tvrđave, nađeno je 4.500 kg eksplozivnog materijala od koga su pravili bombe i granate. Odbranom je komandovao njemački major Jorge, koji se takođe predao .. .«[2]

S majorom Jorgeom i njegovom ženom u Livnu je zarobljena i grupa geologa, koji, dakako, nisu bili samo geolozi. Predvodio ih je inž, Hans Ott, rezervni major. Radili su i za Gestapo i za Abwehr, ali su usput i istraživali nalazišta boksita, U planovima Trećeg Reicha eksploatacija jugoslavenskog rudnog bogatstva bila je veoma značajna stavka. Jugoslavija je poslije kapitulacije, s još nekim balkanskim zamljama, pokrivala više od pedeset posto uvoza boksita u Njemačku. Da bi se još više iskoristile boksitne rezerve u zoni Livna, bila je tamo upućena specijalna jedinica sa sedam bušačkih majstora. Ekipom je rukovodio pedesetogodišnji Hans Ott, podeblji Čovjek lukavog pogleda, poslovan, analitičar sklon avanturama. Mogao je pojesti i popiti zapanjujuće mnogo. Njegova obavještajna aktivnost protezala se veoma širo-

[1] J, B. Tito, *Sabrana djela,* 11, str. 171.

[2] Isto, str. 177.

ko. Radeći u početku za Abwehr, a kasnije i za Abwehr i za Gestapo, izgledalo je kao da mu je to bilo samo pokriće, jer od svega najviše je želio da se što više obogati. Zajedno s Josipom Lerom u Splitu je za špijunažu vrbovao dvojicu Zidova, dra Adlera, koji je prethodno intenzivno surađivao i s talijanskom OVR-om, i Hone Beiana, koji je odlično govorio hrvatsko-srpski i predstavljao se kao Franjo Veljić. U Kotoru inž. Ott je vrbovao trgovca Mihaila Benca. U Mostaru je organizirao špijunsku grupu u kojoj su bili Fehim Pešić, trgovac Mahmet Semić, mehaničar Fazlija Cevro, penzionirani pukovnik bivše jugoslavenske vojske Muharem Aganović, pa dvije žene — Sofija Boras i Dragica Curić ... Svuda gdje je boravio, ostavio je špijunske tragove.

Hans Ott je, kao što rekosmo, prvenstveno mislio na svoj materijalni probitak. A kad je u Livnu zarobljen, s mnogo smisla za kombinatoriku, počinje kovati planove o oslobađanju. Protiv njega i ostalih zarobljenih »civila«, koji su pružali oružani otpor, »vojnosudski organi NOPO i DVJ poveli su krivični postupak«.[1] U istrazi što ju je vodio dr Vlatko Velebit, koji je u Vrhovnom štabu obavljao pravne poslove i redovno ispitivao sve značajnije zarobljenike, Ott »je izjavio, da je spreman i voljan, ukoliko ga partizani puste, da otputuje u Zagreb i povede tamo s mjerodavnim njemačkim faktorima razgovore o zamjeni njega i njegove grupe za neke pohapšene pristalice NOP-a, s tim da bi se u sporazumno određenom vremenskom roku vratio«[2] Ott je, sjeća se Velebit, rekao »otprilike ovoc »Znam da ćete nas strijeljati. No, kakve koristi možete imati od toga da strijeljate nekoliko Nijemaca? Zar vam ne bi bilo bolje da izvršimo razmjenu za neke vaše do kojih vam je stalo? Mogao bih da budem most s njemačkim vojnim vlastima, a dajem vam časnu riječ njemačkog oficira iz prvoga svjetskog rata da ću se vratiti čim uspješno okončam pregovore.«[3]

Dr Velebit je s mnogo interesa saslušao Ottove prijedloge. Zapravo, oduševio se, ali to zarobljeniku neće pokazati Ottove je prijedloge najprije prenio nekim bliskijim suradnicima Vrhovnog komandanta, a onda, na njihov savjet, i njemu.

Tito je odmah shvatio važnost prijedloga i prihvatio mogućnost razmjene. Stotine i tisuće rodoljuba bilo je u zatvorima, pa čak i majka njegova sina Mise. Barem neke od njih moglo se spasiti razmjenom. Zbog toga je odobrio Velebitu da s Ottom detaljnije o tome porazgovara... Nekoliko dana kasnije, kad su već počele pripreme za odlazak Hansa Otta u njemačku komandu, Tito je odlučio da se s njim osobno vidi. Govorili su njemački. Tito su-

[1] Slavko F. Odić, ***Neos/va reni planovi,*** Zagreb, 1961, str. 31.

[2] Isto.

[3] Bogdan Krizman, *Pavelie između Hitkra i Musso/imja,* Zagreb, 1980, str. 375.

besjedniku ni jednog trenutka nije dao do znanja s kim razgovara, ali će pronicljivi Ott shvatiti da je izveden pred prvog čovjeka jugoslavenske revolucije. Pet godina kasnije, Tito je o tom susretu pričao grupi svojih suradnika:

»U Glamoču, gdje sam došao noću, ja sam lično saslušavao jednog u Livnu zarobljenog njemačkog pukovnika. Zvao se Ot, bio je Nijemac iz Vestfalije, inženjer-geolog. Na mene je ostavio utisak vrlo pametnog čovjeka. Pozvao sam ga i upitao šta je radio ovdje. Odgovorio je da je istraživao teren, u namjeri da otkrije rudu. Pitao sam ga šta je i on je odgovorio da je inženjer. Odgovarao je odmah i tačno. Na pitanje zašto je toliko krvi proliveno u Livnu, rekao je:

— Ja sam Nijemad

— A zašto se niste predali? — upitao sam ga i objasnio da mi ne ubijamo zarobljenike i ne radimo ono što oni rade,

(Tada sam ja ponovo bio naredio da se ne strijeljaju zarobljeni Nijemci, a u to vrijeme još nismo znali šta su oni uradili sa našima na Zlatiboru.)

Zatim sam ga upitao, zar misli da će oni dobiti rat.

Odgovorio je

— Dobićemo!

— A na osnovu čega dolazite do tog zaključka? — pitao sam ja dalje.

— Pa evo, u Rusiji idemo naprijed.

— Da, ali zapelo je kod Staljingrada i to će biti kraj - rekao sam mu ja, iako mi nismo znali šta se tamo događa, iako je i nama tada bilo vrlo teško, baš zato što nismo mali kako je tamo. Zatim sam mu rekao da on, iako je inženjer, nije ništa više vrijedan nego običan naš čovjek koji je u njemačkim kandžama.

— Zato ćemo vas mijenjati - rekao sam mu. Dotle je bilo 10 naših za jednog njihovog, ali sam mu ja rekao ipak da ćemo mi za njega tražiti više.

— Kako to više? — pitao je on.

— Tako, ako hoćete da spasite glavu i da odete kući, napišite pismo.

On je to uradio i mi smo za njega dobili prilično veliku grupu naših ljudi iz logora.

No, interesantno je da su tada svi zarobljeni Nijemci na čelu sa njim, kad sam ja došao stali mirno.

— Pazi, boga mu, on je odmah znao da sam ja Tito...«[1]

Mnogo godina kasnije, na Neretvi 12. novembra 1978, Tito je, govoreći o Ottovim prijedlozima i o počecima pregovora s Nijemcima o razmjeni za-

[1] Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* knjiga 2, Rijeka-Zagreb, 1981, strana 841.

Za vrijeme *Užicke republike* u Užicu je stvoren zarobljenički logor, u kojem su se nalazili njemački vojnici, zarobljeni u zapadnoj Srbiji 1941. godine.

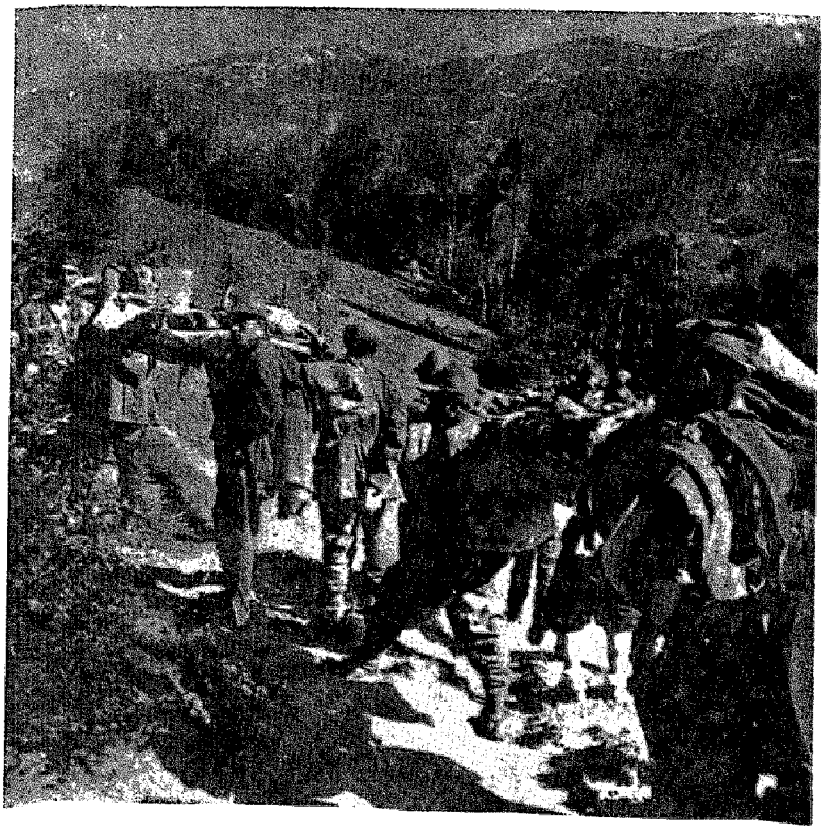

Nerazmijenjeni talijanski zarobljenici upotrebljeni su kao komordžije, kuhari, a ponajćešće kao radna snaga koja je prenosila teže partizanske ranjenike.

Der Kommandeur
der Sicherheitspolizei und des SD
in der Untersteiermark.

Cilli, den 5. August 1942.

Geheime Staatspolizei
Grenzpolizeistelle Deutschland
Eingang -5 AUG 1942
Kgl. Nr. 689/42

An die Aussendienststellen der Geheimen Staatspolizei, an die Aussendienststellen der Staatlichen Kriminalpolizei, an die SD-Aussenstellen, an die Strafabteilung beim Kommandeur der Sipo und des SD in der Untersteiermark, an die Ausgenposten des Kommandeurs der Sipo und des SD in der Untersteiermark.

.S.

Betrf.: Verbot der Bezeichnung "Partisanen".
Vorgang: Schreiben des B.d.S. vom 30.7.1942.

Nachstehend wird die Abschrift eines an den HSheren SS- und Polizeiführer gerichteten Erlasses zwecks Kenntnisnahme und nachdrücklichster Unterrichtung aller Beamten und Angestellten mitgeteilt:

" An den HSheren SS- und Polizeiführer im Wehrkreis XVIII
in V e l d e s .

RF-SS wünscht, dass die Bezeichnung "Partisanen" nicht mehr gebraucht wird. In Befehlen, Berichten usw. ist künftig die Bezeichnung "Bande" oder "Räuberbande" anzuwenden.

Der Chef des Stabes:
gez.: Hegewald."

BdO Srb.Nr.704 29.7.

gez.: L u r k e r
SS-Standartenführer.

f.d.R.:
SS-Hauptsturmführer.

Gestapo zabranjuje upotrebu pojma *»partium«* u službenoj prepisci i naređuje upotrebu oznaka *»banda«* ili *»razbojnička banda«*. Dopis je datiran 5, augusta 1942, godine,

robljenika, rekao da je »tada smatrao kako bi to bilo dobro« i da je inzistirao »da nam za jednog Nijemca dadu pet naših ljudi, koji su čamili u njemačkim i ustaškim zatvorima i logorima«.

Istraga nad Ottom je počela 7. augusta, a već 11. augusta on je bio na putu iz Glamoča u Zagreb, preko Mostara i Sarajeva. Između 7. i 11. augusta razgovarao je s Titom, a zatim je napisao pismo mostarskoj filijali organizacije Todt. Mora da su Nijemci sve poteze vukli vrtoglavom brzinom, jer je u izuzetno kratkom roku učinjeno nevjerojatno mnogo. Sve je to, vrlo detaljno, istražio Slavko Odić

»... Organizacija Todt Mostar je radiogramom odmah obavijestila svoju pretpostavljenu centralu u Zagrebu, a ova njemačkog poslanika Kaschea, da je 'u izgledu... zamjena Nijemaca zarobljenih u Livnu za zarobljene partizane'. Kasche je istoga dana obavijestio o tome ministarstvo spoljnih poslova. Primivši Ottavo obavještenje o mogućnosti njegove zamjene, preduzeće 'Hansa LeichmetaH' odmah je avionom prebacilo u Mostar svog predstavnika dr Winklera, opunomoćivši ga da povede pregovore za zamjenu ... Telegrami i radiogrami slani su na sve strane, I dok je njemački vojno-privredni oficir u Zagrebu potpukovnik Schardt naredio svom opunomoćeniku u Mostaru kapetanu Heyssu da pruži punu pomoć dr Winkleru u toku ovih pregovora, dotle je Kasche to isto naredio mjesnom građevinskom rukovodiocu organizacije Todt u Mostaru, građevinskom savjetniku Bradeu. Istovremeno se Kasche obratio i ministarstvu spoljnih poslova, s molbom da i ono intervenire kod Italijana, preko njemačkog vojnog atašea u Rimu, da italijanske vojne ustanove u Mostaru i Imotskom također potpomognu akciju za zamjenu njemačkih državljana .. ,«[1]

Sve je to obavljeno do 11. augusta.

Do tada je u Vrhovnom štabu sastavljen spisak lica koja su tražena u zamjena* Dragica i Rade Pravica (nije se znalo da su dva tjedna ranije strijeljani), Čedomir Plačević, Miro Popović, Sefik Latifić, Niko Mihaljević, Jozo Barić, Alko Cimčić, Spaho Gasić, Ivica Vujanović i Arif Cefo. Ali osim ovih jedanaestoro lica »s bosansko-hercegovačkog terena«, Ott će u Zagrebu obavijestiti poslanika Kaschea i opunomoćenog generala Edmunda Glaise von Horstenaua, da partizani »traže i Andriju Hebranga i još 14 svojih ljudi, koji se nalaze po ustaškim zatvorima i logorima«.[2]

Ott je, po Odićevim podacima, iz Glamoča putovao automobilom do Podhuma, a odatle je u Aržano stigao pješice. Ujutro 12. augusta preko Imot-

[1] S. Odić, nun. dj, str. 34.

[2] Isto, str. 67.

skog otputovao je u Mostar, gdje ga je čekao vojno-privredni oficir kapetan Heyss.

Njih dvojica, Ott i Heyss, otputovali su u Sarajevo 13. augusta, da bi već toga dana popodne avionom stigli u Zagreb, »Zarobljenika na dopustu« odmah su primili i poslanik Kasche i opunomoćeni general Glaise von Horstenau. Obojica će sve poduzeti da se predložena zamjena uspješno obavi. Otta je 14. augusta primio i Pavelić, što je bilo značajno zbog lica koja su tražili partizani: uglavnom su se nalazila ili u ustaškim ili u talijanskim zatvorima, Glaise-Horstenau je zbog istog razloga poslao depešu u Sušak armijskom generalu Roatti, a Kasche je od talijanskog poslanika u Zagrebu Casertana također tražio da zatražene osobe budu puštene iz talijanskih zatvora.

Dakako, s Ottom u Zagrebu nisu vođeni samo razgovori o razmjeni, Iskusni obavještajac s mnogo je smisla za nijanse prikupio mnoštvo različitih podataka. Inteligentan, zapazao je i ono što bi mnogom oku promaklo. On je partizanski način ratovanja doživio samo u trodnevnoj borbi za Livno, i na partizanskom teritoriju bio samo četiri dana, a ipak je uspio zapaziti da je uobičajeno mišljenje generala Wehrmachta o Titovim partizanima potpuno netočno. Partizanski komandanti na Otta su ostavili snažan dojam, ponekad i kao osobe svjetskog značaja, što će reći za Koču Popovića, a nekoji kao komandant Pete proleterske crnogorske brigade Sava Kovačević, ukazat će mu se kao »razbojnički tipovi«. Na večeri u Zagrebu, 14, augusta, Glaise-Horstenauu i Kascheu davao je ocjene o partizanima i partizanskim komandantima:[1]

»Disciplina partizana je dobra. Za najbolju i posebno discipliniranu diviziju može se smatrati Prva proleterska, jer se sastoji otprilike od sedamdeset posto intelektualaca i vodi je bivši sveučilišni profesor Popović... Najgori utisak ostavlja Peta crnogorska brigada, u kojoj kao da su se okupili gotovo i isključivo razbojnički tipovi. I njihov komandant je iste vrste, Došao jednog dana u Livno u blizinu zarobljenih Nijemaca i kad ih je ugledao učinio je primjedbu da ih uopšte ne bi trebalo zarobljavati... Ponašao se prilično rabijatno, tako da je straža bila prisiljena da - pozivajući se na naređenje komandanta - odstrani toga komandanta od Nijemaca...«

General Glaise-Horstenau je vrhovnoj komandi Wehrmachta 19. kolovoza poslao vrlo opširan izvještaj, uzimajući u obzir elemente Ottovih kazivanja. Za Otta Glaise von Horstenau kaže da je čovjek »koji je sa 10 drugih Nijemaca i s nekoliko desetina Hrvata pomogao do kraja u obrani njemačke upravne zgrade u Livnu, i koji je zadnjih dana boravio u Zagrebu kao posrednik za oslobođenje njemačkih zarobljenika«. Glaise će u drugoj prilici na-

[1] Bogdan Krizman, ***Pavelić između Hi/Zera i Mussoiinija***, str. 384-385.

glasiti da je i njemu i Kascheu »vrlo impresivnu sliku situacije kod Livna dao jedan inžinjer tamošnjeg rudnika uglja, kojeg vode Nijemci (Hansa-Leichtmetall).«

O Ottu i njegovoj misiji prvi je, čini se, još 1950. pisao Walter Hagen (alias Wilhelm Hoetl) u knjizi »Tajni front — organizacija, ličnosti i akcije njemačke obavještajne službe«. S mnogo neuvjerljive fantazije, na stranicama 260—270, slika Jugoslaviju u ratu, a Otta predstavlja natuknicama izvlačeći u prvi plan neku neimenovanu ženu do koje je, navodno, Vrhovnom štabu osobito stalo. Ne pomin je ime te žene, ali ipak, na kraju, ispada da se radi o supruzi nekog od članova Vrhovnog štaba NOV i POJ:

»Prilikom gerilskih borbi u Hercegovini, u jednom malom mjestu u oblasti gde ima boksita, partizani su zarobili grupu pripadnika organizacije Todt, Ova radna grupa bila je, naravno, naoružana. Svi oni su se borili, znajući da - ako partizanima padnu u ruke - sigurno mogu očekivati smrt. Zato su se borili do posljednjeg metka. A kada je posljednji metak ispaljen, članovi organizacije Todt su se predali zajedno s grupom ustaša i domobrana. Partizani, međutim, nisu ubili članove organizacije Todt, kao što su učinili s ustašama i domobranima. Rukovodilac te grupe organizacije Todt je bio inženjer Karl Walter Ott, jedna poprilično kontroverzna ličnost. U okviru ove grupe Ott je bio zadužen još i za pronalazak i eksploataciju jedne određene vrste drveta od kojeg bi se pravili propeleri za avione... On je već u ljeto 1942. godine stupio u kontakt s raznim partizanskim vođama. To ga je, možda, i spasilo, U svakom slučaju, on je, čim je bio zarobljen, doveden u Vrhovni štab, zatim je odatk sa jednom porukom za generala Horstenaua upućen u Zagreb. Tito je u toj poruci generalu Glaiseu predložio razmjenu 11 pripadnika organizacije Todt za jednu zarobljenu partizansku funkcioneiku koja se nalazila na liječenju u bolnici u Zagrebu. Za Glaisea je ova Titova poruka bila veoma važna, pogotovo što je on svoje kontakte s partizanima ocjenjivao kao korisnu stvar. Odgovorio je da će pristati na razmjenu i da je, u osnovi, u budućnosti spreman za akcije takve vrste. Ta žena - partijski rukovodilac - puštena je na slobodu poslije ozdravljenja,[1] Zatim je Tito naredio da se zarobljeni pripadnici organizacije Todt prebace na njemačku stranu, bez dolaska te žene partijskog rukovodioca. On, Tito, naredio je da se Glaiseu kaže kako je za njega riječ njemačkog generala dovoljna garancija,«[2]

[1] Hägen vjerojatno misli na suprugu Josipa Broza Tita Heitu Has, koja je zamijenjena u martu 1943. godine; kada su Nijemci analizirali lica sa spiska i pitali tko je ona, jedan od članova delegacije je odgpvorio da se radi o supruzi nekog nižeg partizanskog fijnkcionera.

[2] Walter Hagen, ***Die geheim** Fmt. **Organisationen, Personen und Aktionen des Dmtsdm Geheimdienste!,*** Linz-Wien, 1950, str. 263, i dalje.

O Ottu i njegovoj misiji pisao je i Walter Roberts, koji je poslije rata blizu deset godina radio u američkoj ambasadi u Beogradu, kao savjetnik za kulturu i šef USIS-a. U knjizi »Tito, Mihailović i saveznici 1941-1945« na stranicama 106-112. piše:

»Početkom avgusta 1942. godine partizani su u rajonu Livna u Bosni zarobili jednog nemačkog inženjera koji se zvao Hans Ott i još sedam Nemaca. Zadatak ovih Ncmaca očigledno je bio traženje novih izvora metala i drveta za nemačku ratnu mašinu, međutim, istovremeno Ott je radio i za nemačku obaveštajnu službu za ciljem da se uspostavi veza sa partizanima.

Ott je tražio da bude sproveden partizanima u štab jer ima da preda važan izvještaj. Ovo je prihvaćeno i pošto je tamo stigao, predložio je da njega i njegovu grupu razmene za zarobljene partizane» koji se nalaze u zagrebačkim zatvorima, Njegov predlog je bio prihvaćen. Otta su oslobodili na njegovu časnu reč, pa je otputovao i u Zagrebu obavestio Glaisea von Horstenaua, nemačkog opunomoćenog generala, da je Tito spreman da izvrši razmenu osam Nemaca za deset partizana koji su bili u rukama Nemaca, Italijana i ustaša. Pošto je najveći broj od ovih deset partizana bio u itaüjanskom zarobljeništvu, Glaise von Horstenau se obratio italijanskom generalu Roatti. Nemački ministar u Zagrebu Siegfried Kasche poslao je nemačkom Ministarstvu vanjskih poslova 14. avgusta 1942. godine izveštaj u kojem Ribbentropa obaveštava o razvoju ove situacije i predlaže da Ministarstvo vanjskih poslova interveniše kod Italijana da oslobode navedene partizane.

U osnovi ničega novog nije bilo pri razmeni zarobljenika između partizana i Osovine. Partizani i Italijani su vršili razmene zarobljenika u Crnoj Gori početkom zime 1941-1942. Ako uzmemo u obzir Nemce i njihovu Vrhovnu komandu koja je partizane smatrala kao bandu, a ne kao borce, ona je odbacila predlog o razmeni zarobljenika, međutim, nemački lokalni komandanti su ipak, ponakad, odstupali od pravila u slučajevima razmene zarobljenika, (Prva razmena zarobljenih nemačkih vojnika i uhapšenih partizanskih simpatizera izvršena je 1941. godine kod Čačka.)

Postoji razlog da se veruje da je posrednik nemačke obaveštajne službe Hans Ott, koji je trebao da stupi u kontakt s partizanima, nameravao i nešto više, a ne samo razmenu zarobljenika. U svakom slučaju njegovo zarobljavanje i činjenica da je sve više Nemaca padalo u ruke partizanima u toku leta i jeseni 1942. godine nametalo je potrebu da nemačka strana dođe do zaključka o korisnosti nemačko-partizanske nagodbe o razmeni zarobljenika...«[1]

[1] Walter R. Roberts, *Tito, MihoUavić and* ***the*** *Allies, 1941-I946,* New Brunswiek, 1973.

Glaise von Horstenau, koji je odavno tražio načina da stvori neki kanal prema rukovodstvu NOP-a, bio je u najvećoj mjeri zainteresiran za Hansa Otta i njegovu misiju, posebno stoga što je smatrao da se problemi, koje je njemačkim okupacionim snagama u Jugoslaviji nametnuo NOP, moraju rješavati ne samo vojnim, već i političkim putem. Da bi on osobno mogao ma šta poduzeti, bilo je prije svega potrebno da sazna koji su ljudi na čelu NOP i kako im polazi za rukom da s toliko uspjeha vode narodni ustanak i usmjeravaju njegove snage, kako tako lako pretvaraju goloruke narodne mase u vojničke formacije i borbene odrede visokog morala i vanrednih vojničkih kvaliteta, u snage koje svi dotadašnji njemački, talijanski i kvislinški napori nisu mogli savladati? General Glaise von Horstenau u vezi s tim pitanjima razgovarao je s mnogim svojim kolegama, tvrdeći da njemačke obavještajne službe, koje, uzgred budi rečeno, imaju o sebi visoko mišljenje, nisu u stanju odgovoriti ni na jedno od ovih pitanja.

O rukovodiocima narodnooslobodilačkog pokreta, koji su bili koliko vojni komandanti, toliko i politički motor i mozak narodnog ustanka, njemačka obavještajna služba do dolaska Hansa Otta nije imala gotovo nikakvih određenih i bližih podataka. Zato nije ni čudo što je Glaise von Horstenau tako hitro zgrabio priliku koja mu se Ottovim pismom ponudila.

Hans Ott se u Zagrebu zadržao od 13. do 16. augusta. S njim su, osim Glaise-Horstenaua i poslanika Kaschea, 14. i 15. augusta razgovarali »vojno privredni oficir potpukovnik Schardt, savjetnik poslanstva dr Kuehn i sekretar poslanstva dr Greiner, te neki predstavnici ustaške policije.

Razgovori i pregovori oko prve zamjene prilično su se otegli, jer su ustaše uporno odbijali da izruče Nijemcima Hebranga i još neke uhapšenike, koje su predstavnici NOPO i DVJ tražili preko inž. Otta. Dr Jurčić, kojega je na ove razgovore delegirao ustaški ministar Vrančić, izjavio je za neke uhapšenike da se više ne nalaze na životu, a za Hebranga i konkretno, da je podlegao ranama zadobivenim prilikom hapšenja. Poslanik kaschc nije znao pravo stanje stvari, ali je po ovom i po svim drugim pitanjima, podržavao stav Pavelića koji u ovo vrijeme nije bio za zamjenu Hebranga s obzirom na kombinacije s njim.

Postigavši načelnu saglasnost njemačkih mjerodavnih faktora za razmjenu, mada Nijemci nisu uspjeli da pronađu i sakupe lica koja su partizani tražili, inž. Ott je, s obzirom na ugovoreni termin svog povratka, odletio u nedjelju dopodne 16. avgusta u Mostar. Odavde je preko Ljubuškog, Imotskog i Čitluka odmah nastavio put u Livno, da bi izvjestio predstavnike Narod-

nooslobodilačkih partizanskih odreda i DVJ o rezultatima zagrebačkih razgovora..,«[1]

Tek poslije povratka inž. Otta iz Zagreba, u Vrhovnom štabu NOPO i DVJ počelo se razmišljati o najpogodnijoj ličnosti koja će predstavljati vojsku nàrod noo s 1 obod i 1 ačkog pokreta u predstojećim pregovorima s Nijemcima. Konačan se izbor suzio na dra Vladimira Velebita i Marijana Stilinovića. Bilo je prijedloga da idu obojica. Ipak, Tito se opredijelio za jednoga, Marijana Stilinovića, koji će - obaviješten o tome — 22. augusta zapisati:

»Uveče su me pozvali drugovi Stari, Marko, Crni, Dido i Milutin (Tito, Ranković, Zujović, Dilas i Milutinovic — primj. autora) i pitali da li sam voljan da pođem u Zagreb na pregovore s Nijemcima radi razmjene zarobljenika. Mi smo u Livnu zarobili osam Nijemaca, dva inžinjera i šest radnika i predložili njemačkoj komandi da ih razmijeni. Nijemci su pristali i sada je trebalo ugovoriti s njima o licima koja mi tražimo i o samoj proceduri. Pored toga, Nijemci bi željeli da razgovaraju o još nekim drugim pitanjima. Pristao sam odmah da pođem u Zagreb koji nisam vidio već skoro devet godina .. .«[2]

Hans Ott je Marijanu Stilinoviću predstavljen 23, augusta. Tada je već, na pregovaračkim sastancima u Livnu i Glamoču, bila sastavljena nova lista od 15 imena traženih za razmjenu. Na listi su bili i Henrik Žnidarčić Riko, španjolski interbrigadist iz partijskog rukovodstva Hrvatske, i, ponovo, Andrija Hebrang, za kojeg su ustaše uporno javljale da je mrtav, mada je obavještajna služba Vrhovnog štaba imala prave a suprotne podatke, S novom listom i partizanskim parlamentarom Ott je krenuo u Zagreb pun zebnje partizanske jedinice potpuno su ugrozile zonu baritnih rudnika i prijetila je opasnost da eksploatacija i otprema za Njemačku bude obustavljena. No, Ott o tome, dakako, nije govorio ni s Velebitom ni sa Stilinovićem, koji nije krio radost što u zavičajni Zagreb dolazi luksuznim automobilom u kom je Ott stigao na slobodnu teritoriju. Ottu se predstavio kao Srećko Šunjevarić, Zbog obitelji, koja je živjela u Zagrebu, poslušao je savjet komandanta Prve proleterske brigade Koče Popovića: predložio mu je da — neovisno o tome što se već devet godina nije pojavljivao u Zagrebu - uzme sva potrebna dokumenta na izmišljeno ime. Sto se tiče razmjene, pisao je Stilinović, »kod naših je nastalo veliko interesovanje za tu razmjenu«, a što se tiče njegovog zadatka, kaže »da su se svi čudili kako ću da putujem u Zagreb. Mnogi klimaju gla-

[1] S. Odilć, nam. dj. str. 68-69.

[2] M. Stilinović, *Ratni dnevnik* (1.1 1942 - 26. VIII 1942), »Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, Zagreb, 1965. godine.

vom i kažu da se oni ne bi usudili da pođu na takav put. Oko 10 sati krenuli snio za Duvno, i onda preko Duvanjskog polja do Studenih Vrela, gde je bio štab naše Hercegovačke brigade. S nama je putovao i trgovac hotelijer iz Livna Kajić kojeg smo uzeli kao taoca za onih 22 Uvijana koje su ustaše pohapsili i odveli sa sobom. Sada on putuje s nama da uredi sa velikim županom pitanje njihove razmjene. Još prije podne stigosmo u Studena Vrela. Vlado Šegrt, komandant Hercegovačke brigade rekao mi je da ne bi bilo ni najmanje zgodno da odmah pođem u Mostar, jer bih tamo naišao na ustaške straže i Talijane koji bi mi sigurno pravili neprilika i eventualno uhapsili... Složio sam se sa njim i tako sam poslao Otta i Kajića naprijed u Mostar da dovedu njemačkog oficira s kojim ću i ja poći u Mostar. Auto smo morali ostaviti u Studenim Vrelima, jer je cesta dalje porušena. Štab Hercegovačke brigade dobar je, a naročito mi se sviđa Vlado Šegrt. U štabu sam našao Ramiza Hadića, Tinku i Savu Medana. Prenoćio sam u Studenim Vrelima, čekajući da se vrati Ott iz Mostara .. .«[1]

Sve je išlo po dogovoru. Sutradan, 24. augusta 1942. godine, auto se vratio po »gospodina Sunjevarića«. U Pilama, gdje se auto zaustavio, Stilinović se, dopraćen partizanskom patrolom, upoznao s kapetanom Heyssom. Bio je to visok, plav i vitak oficir, krutog ali korektnog ponašanja. Susret je bio dosta uzdržan, čak vidljivo hladan. St il i nov ić, obučen u novu uniformu šivenu u Glamoču, u novim njemačkim oficirskim čizmama, utegnut opasačem s uskim kožnim uprtačem preko desnog ramena, s dvije bombe i pištoljem na opasaču, na novoj titovki zvijezda sa srpom i čekićem, sjeo je pored nacističkog oficira, kao da su stari znanci.

»Osobnim automobilom vozili smo se preko Posušja koje su naši prije neki dan zauzeli«, piše Stilinović. »Prošli smo na putu za Mostar, Kučerine i Široki Brijeg. U Kučerinama nas je zaustavila ustaška straža i zapitala njemačkog kapetana:

— Zamolio vas je naš oficir da mu kažete gdje se nalaze partizani?

Njemački kapetan mu je odbrusio da nema nikakvih partizana i zalupio vratima auta.

Rekao sam kapetanu Heyssu da mu je trebalo odgovoriti Evo ih - i pokazati na mene. Složio se sa mnom da je zaista trebalo dati takav odgovor. U Širokom Brijegu kupili smo pršuta i vina za večeru. Na ulazu u sam Široki Brijeg zaustavili su nas Talijani, zapravo Slovenci u talijanskim uniformama i okupili se oko automobila da me vide.. ,«[2]

[1] Isto, strana 456.

[2] Isto, strana 456.

U Mostar su stigli oko devet sati uvečer. Kapetan Heyss je tada obavijestio Stilinovića da će ga smjestiti u zgradi Komande za eksploataciju boksita, gdje su stanovali oficiri i podoficiri grupe kapetana Hey ssa. Njemačkim oficirima, koji su prilazili Stilinoviću da ga vide i pozdrave, on se predstavio kao Srećko Sunjevarić, Srbin iz Cajniča, Rekao im je da se bavi gospodarstvom i da je u partizanima komandir.

Mostarsko veče 24. augusta delegat Vrhovnog štaba proveo je s kapetanom Heyssom. Razgovarali su, piše Stilinović, »do dugo u noć«. Bio je to dijalog »o svemu i svačemu. On je, po uvjerenju nacista, mislio da će rat trajati još dvije godine, da sada, poslije osvajanja Kavkaza, dolazi na red borba sa Engleskom i Amerikom i tome slično. O našoj partizanskoj vojsci ima dobro mišljenje. Kaže da je disciplinirana, da posjeduje visok moral i da su fizionomije naših ljudi otvorene i simpatične.

- Zato smo mi južni Slaveni uz Rusiju, jer nam je ona slavenska majka i sporedno je za nas kakav sistem u njoj vladao, da li carizam ili komunizam …

Smatra da će Njemačka sigurno pobijediti, a ukoliko bi izgubila rat, onda bi to bila potpuna propast njemačkog naroda.

- Njemačka je uvijek imala dobre vojnike i dobre organizatore, ali loše političare - kaže on. - Svakih sto godina u Njemačkoj se rodi genijalni političar, takvog imamo sada i taj nas dobro vodi…

Potom je mnogo grdio ustaše i Talijane.

- Talijani su gubili u svojoj historiji sve ratove i jedino pomoću svoga politikanstva uspijevaju nešto da dobiju …

U vezi sa našim nenapadanjem Imotskog, a isto tako i zbog pasivnosti Talijana, izrazio jc sumnju da smo u sporazumu sa Talijanima. Priznaje da je sa strane Nijemaca bilo svireposti u našim krajevima, ali tome su krivi Prusi koji nemaju šireg horizonta i ne poznaju prilike kod nas. Nadalje, priznaje državničke sposobnosti Srbima i njihovu nesalomljivu volju da se bore za slobodu, dok o Hrvatima ima najgore mišljenje.

- Za oglodanu kost ubio bi svaki Hrvat svog rođenog brata - misli Heyss,

Oko tri sata ujutru pošli smo na spavanje.. ,«[1]

Razgovarajući s Heyssom, koji je postepeno prestajao biti nabusito krut, povremeno čak sklon da prihvati neke stavove subesjednika, Stilinović je shvatio da je njemačkoj strani veoma stalo do pregovora i razmjene zarob-

[1] Isto.

Ijenika. Pomislio je, prije sna, da se kapetan Hey ss više zbog želje da ostavi jači dojam nego zbog stvarnog uvjerenja izjasnio nacistom.

Ujutro, 25, augusta, dok je Stilinović uz bijelu kavu pušio, kapetan Heyss je šetao od vrata do prozora pa natrag i pričao o sebi, svojim uspomenama i poznanstvima iz Slovenije. Stjecao se nekako dojam da to čini po zadatku. Ali odjednom je ponovno iznenadio Stilinovića:

- Ja sam po prirodi pacifist!
- Pacifist, a pregovarate sa mnom kao zaraćeni protivnik?
- Rat je!
- Polako, gospodine kapetane!... Ne zaboravite - ovaj ste rat vi počeli!

— Tačno. I zato ga moramo dobiti!

— U što, vjerujem, i sami sumnjate!

Kapetan Heyss raširi ruke začuđen: zar da posumnjam u svog Führera!

Stilinović je bio stari komunist. Prošao je mnogo: robijao, bježao iz kaznionice Sremske Mitrovice, borio se u redovima fruškogorskih partizana, jedno vrijeme ratovao u Mačvi, više od pedeset dana osjećao dah, život i rad Užičke republike, pisao članke za »Borbu«, čitao, kritizirao, bio kritiziran, ali nikada ni za tren nije izgubio volju, moral ili povjerenje u ideju za koju se još od svoje dvadesete godine opredijelio. Sad mu nije bilo baš tako jednostavno. Poštujući činjenicu da ga protivnik uvažava, smireno mu je govorio:

— Radujem se, gospodine kapetane, što ste mi pružili mogućnost da ovako otvoreno razgovaramo!

— Samo nastavite, gospodine Sunjevariću, ako se uopće tako zovete.,,

Stilinović nije ni pomislio da se brani. Predstavljao je vojsku narodnooslobodilačkog pokreta i to mu je davalo sigurnost: bio je sve sigurniji da mu Nijemci ne mogu ništa. Kao da priznaje činjenicu o lažnom imenu, nevino se osmjehuje:

- Za vas je, gospodine kapetane, najhitnije da se pred vama nalazi predstavnik partizanskog Vrhovnog štaba!

— Sto se mene tiče, ja vas, gospodine Sunjevariću, sigurno neću povrijediti. Lako je uočiti da ste vi pametan i obrazovan čovjek, a rekli ste samo komandir... Kakvi li su vam tek komandanti, kad su komandiri ovakvi!

Poslije jutarnjeg razgovora, kapetan Heyss je talefonirao u Zagreb - piše Stilinović — »i sporazumi© se da krenemo avionom iz Sarajeva. Oko dva sata popodne krenuli smo automobilom u Sarajevo preko Konjica, Ostrošca i Jablanice. Putem smo sretali ustaške i talijanske patrole. Vidio sam stanicu koju smo zapalili i uništili. Oko šest sati navečer stigli smo na aerodrom u Butmiru.

Kapetan me je zamolio da ne izlazim iz auta zbog moje lične sigurnosti. Svijet se je ipak okupljao oko automobila i gledao u to čudo partizansko. Kada smo se ukrcali u 'Junkers' prolazili smo pored sarajevskih detektiva koji su me krvnički gledali. Nakon što smo se smjestili u avion dođoše agenti s namjerom da mi oduzmu bombe koje sam pored pištolja nosio na pojasu. Kapetan im je objasnio da je to naš običaj, ali su se oni pozvali na neka pravila da se u avion ne smije unositi eksploziv. Konačno smo se sporazumjeli da kapetan Heyss stavi bombu u svoju torbu. U avionu sam upoznao nekog avijatičara Volerà. Vožnja je bilo udobna i lijepa. Za sat i četvrt bili smo u Zagrebu.

Na borongajskom aerodromu dočekao nas je neki njemački major[1] i dva automobila. Odvezli smo se na Zrinjevac u njemačku komandu i tu mi je neki pukovnik u prisustvu još nekolicine viših njemačkih oficira saopćio da sam gost njemačkog poslanstva i da mi dodjeljuje stan u Feldkomandanturi. Najljepše su me umolili da ne napuštam sobu jer je to u mom vlastitom interesu i da konačno oni odgovaraju za moj život i tome slično. Dok je taj pukovnik to govorio, ušao je u sobu neki civil, kojega su svi oficiri s poštovanjem pozdravili. Taj tipus izgledao je odvratno: obješeno, bolesno lice, mutne oči, izgled kokainomana i nekog sadiste. Cini mi se da je to bio šef Gestapoa ili nešto slično. Pogledao me je par puta ispod oka i otišao.

Kapetan Heyss odvezao me je u Feldkomandanturu u Gajevu ulicu. Prolazili smo Zrinjevcem. Bilo je već 8 sati uveče i Zrinjevac pun mladeži. Ti hohštapleri se šeću korzom kao da se na ovom svijetu ništa ne događa. Pomislio sam kako bi bili divno raspaliti u tu šupljoglavu gomilu jednim mitraljezom ...«[2]

Ponešto od onoga što se događalo u Zagrebu za Stilinovića je ostalo doživotna tajna. Na primjen smještaj u Feldkomandanturi, Dobio je neurednu i neočišćemi kancelariju s običnim vojničkim krevetom. Mada je kao robijaš i partizan svikao na najteže uvjete života, ovoga puta, zbog onoga što je predstavljao, Stilinović se uvrijeđeno pobunio. Kada je to rekao kapetanu Heyssu, kapetan je istog trena pozvao nekog podoficira i počeo na njega vikati. Na pitanje kapetana Heyssa zašto kancelarija nije uređena onako kako treba, podoficir je samo nešto neartikulirano mucao. Heyss je Stilinovića uvjeravao da je posrijedi greška i ta »greška« je brzo ispravljena; sutradan je promijenjen čitav namještaj. Od prljave kancelarije uređen je apartmanski salon, Kapetan

[1] **Medu onima koji su dočekali Heyssa i Stilinovića bio je i kapetan Metzger, adutant generala Glaise-Horstcnaua.**

[2] **M. Stilinović, nam dj, strana 458,**

Heyss je napustio Stilinovića kad mu je naručio večeru. Čim je otišao, Stilinović je oprezno »razgledao situaciju i pronašao da iz hodnika ima mogućnost za bijeg preko krova u očnu bolnica Legnem konačno sa pištoljem pored sebe i tako u polusnu dočekam jutro.. .«[1]

Bilo je još nekoliko zbunjujućih događaja; na primjer,

»Nabaviše mi sve novine i ilustracije. Kao tumač služio mi je neki kapetan, vitez od koznaotkuda, inače ovdašnji čovjek, žena mu ima apoteku u Glini, a on sam je namješten u komandanturi u blagajni. Neki stari major koji je uređivao moju sobu ponašao se to jutro vrlo zagonetno. Najprije mi je ostavio na stolu jedan omot novina, na kome je pisalo: 'Jastrebarsko gori', a zatim je nakon deset minuta ostavio list papira na kome je pisalo: Talijanske snage prodrle u Samobor, ima ih oko 5.000'. Ni danas mi nije jasno šta je htio sa tim obavještenjima.. .«[2]

Pregovori su zakazani za 18 sati 26. augusta 1942. godine. U 17 sati te vrele srijede - piše Stilinović - »došli su oberst von Funk i kapetan Heyss po mene u zgradu Komandanture. Ukrcamo se u dva automobila i pođosmo preko Ilice i Mesničke u Tuškanac. Ulice su bile pune svijeta. Gledao sam hoću li vidjeti nekoga poznatijeg, ali uzalud su mi bila sva naprezanja. To nije više onaj Zagreb koji sam ostavio prije devet godina i u kome sam proveo svoju mladost.U Tuškancu ni žive duše. Tamo je zabranjeno ulaziti bez naročite dozvole. Kada smo stigli do prvih vila, lijevo prema Josipovcu primijetio sam u prolazu dvadesetak agenata i strazara. U Tuškancu stanuju samo njemački oficiri, ustaše i gestapovci Stadosmo pred jednom vilom. Kasnije sam saznao da je to bio stan potpukovnika Schardta.

Kod pregovora su biü prisutni: oberst von Funk, oberstleutant Schäffer, oberstleutant Schardt, major von Pott, dr Krainer iz njemačkog poslanstva, kapetan Heyss i inženjer Ott, Uz tursku kavu i rakiju razgovara se o svemu i svačemu, pričaju se otrcani vicevi — kravà travù pasè i tome slično. Stari austrijski oficir Schäffer, koji govori pomalo naški, gurka dra Krainera da povede razgovor sa mnom o pitanjima koja njih najviše interesiraju. Krainer ne zna kako da počne. Konačno započinje razgovor o razmjeni i brzo se završava. Oni su sporazumni sa našim prijedlozima, ali nisu sigurni da će dobiti one ljude koje mi tražimo, jer ipak to je 'Nezavisna Država Hrvatska' i oni ne mogu njoj da diktiraju i da se miješaju u njene unutrašnje stvari.

Po završetku tog dijela razgovora, započinje dr Krainer okolišnim putem govoriti kako nema smisla da se uništavaju ljudi međusobno, kako bi

[1] Isto, strana 458.

[2] Isto.

trebalo uspostaviti red u NDH i kako ćenio uskoro vidjeti uspostavljen red u čitavoj Evropi. Postavio sam mu pitanje s kime bi se mi to trebali sporazumjeti, zar u NDH ima nekoga s kime bismo mogli razgovarati. Krainer i ostali odmah potvrdiše da takvih ljudi ima i da su oni spremni da razgovaraju s nama. Nakon izvjesnog natezanja, da bih saznao što oni zapravo hoće takvim razgovorima, ispostavilo se da Nijemci žele da u Bosni eksploatiraju naše rudnike, naročito boksit, i ako bismo im mi omogućili tu eksploataciju i transport, tada mi možemo sa svoje strane postaviti prijedloge kako da se uredi NDH i kako da se riješi srpsko pitanje. 'Mi, zaboga, nismo okupatori!* - kaže potpukovnik Schäffer i 'nemamo na Balkanu, a specijalno u Jugoslaviji, nikakvih vojnih ni političkih interesa, nego samo nešto malo privrednih*. Rekao sam kn da nemam nikakvog mandata da pregovaram o tim stvarima, nego mi je jedino dat nalog da se informiram o čemu se tu zapravo radi.. ,«[1]

Stilinović će kasnije zapisati da je pukovnik Funk bio najgovorljiviji, a potpukovnik Erich Schäffer, šef zagrebačke podružnice Abwehr-a, najzagonetniji: malo je govorio, pažljivo slušao Stilinovića i neprekidno studirao svaki njegov pokret i cjelovito ponašanje. U jednom trenutku, kad je dijalog umukao, s osmijehom na licu pitao je

— Ileo vas predvodi'[1]

— Komunistička partija Jugoslavije - odgovorio je Stilinović.

— A možete U nam reći tko je na čelu KPJ?

— To je tajna koju ni većina članova KPJ ne zna!

— Znači, tako?

— Odgovorio sam iskreno.

— Kakva je uloga Sovjetske Rusije u vašem ustanku? Valjda mi o tome možete reći nešto više i konkretnije? - zanimalo je pukovnika Schäffera.

— Sovjetski Savez je naš saveznik, a Amerika i Engleska su saveznici Sovjetskog Saveza - odgovorio je Stilinović, osjetivši da napetost splašnjava i da njegovi subesjednici, vrsta koju on i njegovi drugovi isključivo vide preko nišana i mušice, sve više i njega tretiraju kao čovjeka, a nekako sve manje kao neprijateljsku, banditsku uniformu. Neki su se sasvim opustili, ali nie skidajući pogled s njegove pojave. Najprijateljskije, ako bi se ovdje pojam prijateljstva ikako smio i mogao upotrijebiti, prema njemu se ponašao inž. Hans Ott.- '

Marijan Stilinović učinio je sve da se dogovor q razmjeni realizira. Problem je bio u tome što Nijemci nisu mogli ili nisu htjeli naći i razmijeniti tražene ličnosti. Osim toga, Stilinović je imao zadatak da nenametljivo pokrene

[1] Isto, strana 459.

pitanje priznavanja oružane sile natodnooslobodilačkog pokreta kao regularne zaraćene strane, što je on kao zanimljivu temu utkao u dijalog još na početku sastanka.

— Suglasili smo se s vašim prijedlogom za razmjenu zarobljenika i uhapšen ika - prihvatio je pukovnik von Walter Funk. — Međutim, iz dosadašnjeg razgovora, dozvolit ćete da primijetim, niste u toku nekih stvari...

— Slobodno kažite, koje su to stvari! — nagnu se Stilinović preko stola.

— Osjetljivo pitanje za vas, ali de facto, i to ne samo de facto, već i de jure ovo je Nazavisna Država Hrvatska! - upade major Josef Schardt.

— Koješta! - odmahuje rukom Stilinović - NDH je umjetno stvorena država. Ali - i tog trenutka gotovo se prisno osmjehnuo majoru Schardtu - nije mi sasvim jasno u kakvu vezu to dovodite baš sad?

Kao da su se dogovorili tko će što pitati ili na koju temu da odgovarati, štafetnu palicu dijaloga ponovno je preuzeo Funk:

— Mi ne možemo diktirati uvjete vođama NDH... Osim toga, za vas bi, u ovom slučaju trebalo da bude važno što su svi zatvori i logori u njihovim rukama... Ja tu vidim stanovite teškoće...

— Onda se nećemo dogovoriti! — iznenadi ih Stilinović - A što se tiče važnosti, i za vas postoji jedna koja je činjenična: naime, pojava partizana potresa tu umjetno stvorenu NDH i time, ugrožava interese Trećeg Rekha na Balkanu..,

Major Schardt se nagnu preko stola:

— Tokom daljih oružanih akcija, mi ćemo se te teškoće sigurno osloboditi!

— Mi smo pretpostavljali da će nam sano ustaše biti problem za sporazumijevanje oko razmjene i priznavanja statusa naše vojske kao međunarodno priznate zaraćene strane - upade Stilinović dvoznačno.

— Imat ćemo teškoća naročito ža dvojicu s vašeg spiska — objasni pukovnik Funk - jer najviši funkcioneri NDH tvrde da oni nisu avi...

Naravno Stilinović je znao da je riječ o Andriji Hebrangu i dr Mladenu Ivekoviću, pa nastavi čvrsto:

— Mi imamo veliki broj zarobljenih ustaša. Ti zarobljenici su naš balast, jer ih treba vući za sobom, hraniti, osiguravati, čuvati od naroda koji prema njima s pravom reagira osvetnički...

— Dogovorit ćemo se. Mi u svakom slučaju vaš spisak prihvaćamo u cjelini - ponovi Funk.

Na sljedećem je sastanku utvrđivan način razmjene, prilaz mjestu razmjene, vrijeme i ostale pojedinosti Bilo je prijedloga, što Stilinović nije odbio, da se odabere jedno stalno mjesto, neutralna zona, gdje bi se i dalje obavljale

slične razmjene. Njemački oficiri i Stilinović sugtasiše se da to bude Pisarovina.

Na kraju razgovora, kad su pregovarači počeli utvrđivati način budućih pregovora o razmjeni, Stilinović je iskoristio priliku da subesjednicima što više kaže o Narodnooslobodilaćkim partizanskim odredima i Dobrovoljačkoj vojsci Jugoslavije, kao jedinstvenoj vojnoj sili NOP-a, o tome kako su organizirane partizanske brigade i odredi, što predstavlja »dobrovoljačka vojska«, 0 svjesnoj disciplini partizanske vojske i moralnopolitičkoj odgovornosti svakog borca i rukovodioca, tvrdeći istovremeno da partizani nisu banditi, anarhisti ili frantireri, i da bi, stoga, za Nijemce trebalo biti daleko prihvatljivije 1 korisnije da priznaju regularnost partizanske vojske s kojom su u ratnom stanju, što bi se naročito pozitivno odrazilo na sudbinu zarobljenih ranjenika...

Mnogo od onoga što je govorio Stilinović kazano je i u pomno sastavljenim izvještajima Hansa Otta, što je za njemačke generale i oficire u Zagrebu bila novina i pravo iznenađenje, ali ih je najviše zanimalo svjedočenje o partizanskom vrhovnom komanantu, U Ottovom izvještaju o partizanima i Titu, za Tita je napisano da je čovjek koji zna što hoće, da je to snažna ličnost, četrdesetogodišnjak oštrog pronicljivog pogleda, da mu je lice energičnih crta. Ustvrdio je da se radi o veoma iskusnom komandantu, koji je zasigurno bio oficir u austrougarskoj vojsci. Tvrdio je da ga je Tito uvjerljivo obavijestio kako ustaše i Talijani za partizanske jedinice i ne predstavljaju neku naročitu snagu.

Izvještaj inž. Hansa Otta upozoravao je da su partizani ozbiljan protivnik, dobro organizirana, iz jednog centra vođena, disciplinirana vojska, u kojoj ima mnogo intelektualaca, vojska koja ima goleme mogućnosti širenja svoga utjecaja i osvajanja narodnih simpatija.

Isto toliko koliko su Nijemci od Hansa Otta saznali o Titu, toliko je i Tito od njega saznao o svojim protivnicima, što se vidi iz jedne depeše upućene Kominterni:

»Za vrijeme razmjene zarobljenih njemačkih službenika iz Gering-verke u gradu Livnu saznali smo od njih neke detalje o odnosu s Talijanima i drugo, Jedan od njih, Ot, koji je putovao u Zagreb u vezi s razmjenom, odgovorio je slijedeće na naše pitanje.

1. Kakvi su odnosi između Njemačke i Italije?

Odgovor: Talijani su naši saveznici, kao što su Englezi vaši.

2. Zašto?

Zato što mi znamo da nam Talijani u Jugoslaviji stalno čine smetnje i nastoje da pod svoj uticaj stave što veću teritoriju i s tim ciljem koriste sada

četnike Draže Mihailovića u Dalmaciji, Hercegovini i Bosni. Znamo da u Italiji struja princa Umberta ima snažan uticaj u vojsci i u pozadini i da su povezani s Engleskom i s raznim krugovima okupiranih zemalja Evrope.

3. Sta Njemačka preduzima protiv toga[5]

Mi pažljivo pratimo tok događaja i u slučaju potrebe postupićemo energično u Italiji, Treba da znate - dodaje taj Nijemac — da bi u Njemačkoj bio veoma popularan rat protiv Italije.

4. Vjerujete li vi u Njemačkoj u pobjedu na Rusijom?

Vjerujem da će se rat protiv Rusije uskoro završiti kompromisom, jer Njemačka treba da se obračuna s Engleskom.

5. Da li u Njemačkoj ima političkih i vojnih krugova koji su nezadovoljni Hitlerovom politikom?

Ima. To su katolički centar Bjuninga, koji sarađuje s engleskim krugovima i predstavlja opasnost. Osim toga, postoje krugovi u oficirskom koru, vjerovatno s Rundštetom na čelu, koji neće dozvoliti da Hitler sasvim pokopa Njemačku. Dalje postoje komunisti, koji također mogu u kritičnom momentu spasiti Njemačku.

6. Kakvo je raspoloženje narodnih masa u Njemačkoj?

Veoma loše. Naročito je pogoršano u posljednje vrijeme kada mobilizacija obuhvata u sve većoj mjeri stare ljude. Narod u Njemačkoj kaže: zašto na front ne idu mladi nacisti i gestapovci koji šetaju njemačkim gradovima i teror isu narod?

7. Kakav je odnos Njemačke prema hrvatskoj ustaškoj vladi Pavelića?

Mi bismo ih poslali do đavola sve i objesili kad bismo mogli u Hrvatskoj da nađemo druge adekvatne ličnosti zbog toga što su te budale svojom krvožednom politikom podigle na ustanak većinu naroda i izazvale nezadovoljstvo.

8. Kakve su vaše namjere ü Jugoslaviji?

Nemamo nikakvih teritorijalnih pretenzija, nema su potrebne samo određene komunikacije i sirovine .. .<0

Prije nego što je egzekutivu Kominterne obavijestio o stavovima Hansa Otta, Tito je Izvršnom komitetu Komunističke internacionale pisao o njemačkoj želji da s jedne i druge stane ostave odškrinuta vrata za dalje pregovore i za stalnu mogućnost razmjene zarobljenika. O tome koliko su Nijemci u okupiranoj Jugoslaviji bili zainteresirani da i dalje pregovaraju i razmjenjuju zarobljenike vidi se i iz depeša generala Glaisea, koji je od načelnika generalštaba Wehrmachta Wilhelma Keitela tražio suglasnost za vođenje daljnjih

[1] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* 12, str. 115-116.

pregovora s predstavnicima jugoslavenskih partizana, Keitel je, pritisnut zahtjevima, dao suglasnost uz objašnjenje da je to njegova osobna odluka, a ne i stav Hitlera. Plan njemačke vrhovne komande bio je da se pregovori i razmjene zarobljenika obavljaju isključivo na teritoriji NDH, jer su ljeta i jeseni 1942, kad počinju pregovarački kontakti, na području NDH vodene najveće borbe. Generali i obavještajci Wehrmachta smatrali su da će partizansku cjelinu brže razbiti i lakše uništiti ako s partizanskom komandom budu osigurali povremene kontakte. Naime, njemačkim analitičarima nije bilo teško utvrditi užu zonu smještaja Titovog štaba, kad su utvrdili mjesto izašiljanja parlamentaraca s Titovim ovlaštenjima, Osim toga, vrh njemačkog generaliteta na teritoriji NDH je vjerovao da se u pregovorima i prilikom razmjena zarobljenika može postići nešto što je uvijek moglo da bude od značaja za njemačke okupacione snage, kao, na primjer, makar i privremeno smirivanje borbenih operacija na teritoriji eksploatacija rudnika, ili na glavnoj željezničkoj pruzi Beograd-Zagreb., ,[1]

Prva misija inž. Hansa Otta uspješno je završena. Konačno su se pregovarači dogovorili o osobama za razmjenu. Kad sü se Stilinović i Ott vratili u Glamoč bilo je najvažnije dobiti suglasnost od Vrhovnog štaba da se zarobljeni Nijemci iz Livna razmijene za one ličnosti koje Nijemci sad daju. Sve je to utanačeno do 4. septembra, kad su zarobljeni Nijemci poslani iz Glamoča preko Livna u Duvno. Zarobljenim Nijemcima se u Livnu priključilo 12 zarobljenih domobranskih oficira i 12 zarobljenih Livnjaka i Glamočana, Svi su oni 5. septembra odvezeni u Studeno Vrelo, gdje je - na jednoj poljani - obavljena razmjena. Iz njemačkih, talijanskih i ustaških zatvora dovedeno je 49 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, koji su dakle, bili razmijenjeni za Ottovu grupu Nijemaca i 24 izdajnika. Q tome je Kasche obavijestio Berlin depešom od 8, septembra;

»Energičnim i zajedničkim naporima Poslanstva i vojnoprivrednih oficira uspjeli smo da zamjenom oslobodimo osam reichsdeutschera firme 'Han-

[1] Hans Ott je na saslušanju poslije rata izjavio: »General-major Glejz Horstenau je, posle 9. septembra 1942. godine, kod feldmarsala Kajtela, na osnovu mojih podataka, prvi put pružio autentičnu ne mačku dokumentaciju s tačnim pojedinostima i to je, kako mi je Glejz pričao u januaru i ferbruaru **1943.** godine, nastavio i kasnije. Bez obzira na vojničko izveštavanje rukovodnog štaba Firerovog glavnog stana, Glejz je polučio i politički uspeh, tj. da je Kejtel odobrio da se preko mene, kao civila, nastave pregovori o razmenama. Dakle, Glejz je neofictjelno mogio voditi pregovore s partizanima, što je omogućavalo daljnje upoznavanje partizana. Ovo odobrenje feldmarsala Kajtela, koji je uprkos Hitlerovom načelno suprotnom stanovištu shvatio efektivnu korist od ovog kontakta, bilo je preduslov da se moglo razgovarati s ovdašnjim zapovjednikom za Jugoistok, odnosno njegovim štabom o našim planovima. Feldmarsalu Kajtclu je moja ličnost bila poznata, što se videlo iz neuobičajenog odlikovanja, čiji je dokumenat nosio Kajtelov potpis*

Razmjena zarobljenika kod Pilina Hana - Posušje početkom septembra 1942. godine.

Prva razmjena 1943. godine u Pisarovini

U borbama za ranjenike u blizini Gornjeg Vakufa zarobljen je major Arthur Strecker. Komandant Druge proleterske divizije Peko Dapčević i komesar. Mitar Bakić razgovaraju sa Streckerom preko kojeg je uspostavljena veza s višim njemačkim komandovanjem.

Narodno-Oslobodilačke Vojske
i Partizanskih Odreda Jugoslavije

3 - VII - 1943g.

Predmet: Sastanak sa majorom Streckerom od 4-III-1943g

P U N O M O Ć

koja se daje drugu KOČI POPOVIĆU, komandantu I P.U.divizije da tim da u ime ovoga Štaba kao delegat pregovara sa njemačkom vojnom komandom u Sugodnu po sledećim pitanjima :

1. O razmeni zarobljenika.

2. O pitanju pri kome medjunarodnih ratnih pravila u odnosu prema Narodno-Oslobodilačkoj Vojsci Jugoslavije sa strane njemačkih vojnih vlasti,

3. O svim ostalim pitanjima, koja će postaviti ovo delegacija a o kojima je već bilo reči sa g. kapetanom Majsom prilikom poslednje razmene zarobljenika u Livnu 17 novembra 1943 g.

U ime Vrhovnog Štaba
N O V i P O J,
zamenik načelnika
/komandant V.Morzić/

VRHOVNI ŠTAB

Faksimil punomoćja Koći Papoviću, komandantu Prve proleterske divizije za pregovore sa Nijemcima. U donjem dijelu cedulja koju su Nijemci izdali Koči Popoviću kao propusnicu za povratak na slobodnu teritoriju.

sa Leichmetall A.G.' koji su svojevremeno, prilikom partizanskog napada na Livno, pali neprijatelju u ruke ... Imenovani se nalaze u Mostaru .. ,«[1]

Pet dana poslije razmjene, 10. septembra, Tito je o razmjeni i nekima od razmijenjenih pisao Centralnom komitetu KPH. Budući da su - pisao je Tito - »skoro svi ovi drugovi s vaše teritorije, to vas obavještavamo o njihovom držanju na policiji i u logorima, kao i o njihovom rasporedu.

1. Pavao Daskijević, svršio srednju poljoprivrednu školu, star 22 godine, stupio u Partiju marta mjeseca o. g. i bio član jedne terenske ćelije u Zagrebu. Na policiji se držao izdajnički. Priznavao terećenja, teretio i provalio Ferdu Mandića i Stjepana Bubanića, koji se sada nalaze negde u partizanima, zatim provalio Vjekoslava Dolinčića, sada u policiji. Odlukom CK KPJ od 8. o. mj. isključen je iz KPJ zbog izdajničkog držanja i raspoređen u I proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu.

2. Nikola Cvitaš, radnik iz Garešnice, star 30 godina, u Partiju stupio maja 1940. godine u Zagrebu. Prijem mu saopštio Ivan Burija, koji se sada nalazi u logoru. Uhapšen 7. VII 1942. u kući svoga brata, gdje je bila smještena štamparija na kojoj su rađeni partijski materijali Mesnog i Centralnog komiteta. Na taj posao došao je kao rejonski tehničar. Teretila ga je Cincipinka, a prije toga je priznao članstvo i provalio Daskijevića, Dolinčića i isključenog iz Partije Antona Rihtnera, koji se sada nalazi u logoru. Odlukom CK KPJ isključen je iz Partije zbog izdajničkog držanja na policiji. Upućuje se vama radi rasporeda.

3. Vladimir Radošcvić, automehaničar iz Zagreba, star 17 godina, nije bio član Partije niti SKOJ-a. Nešto je radio u omladini, Učestvovao u paljenju njemačkog slagališta benzina i prilikom polaska u partizane bio uhapšen. U vezi s izvršenom akcijom teretio je Ivana Kranželića i još jednog druga. Šalje se vama na dalji raspored

4. Anton Alaber, student agronomije iz Slavonskog Broda, star 21 godinu. U Partiju stupio 8. juna na Braču, a 9. juna uhapšen u istom mjestu zbog održavanja veza sa partizanima i s poznatim komunistima. Kako na Braču tako i na ustaškom redarstvu u Zagrebu nije ništa priznao. Upućen u PK KP za Dalmaciju radi daljeg rasporeda.

5. Ivan Kranželić, obućarski radnik iz Donje Stubice, star 22 godine. Stupio u Partiju marta 1940. godine. Prijem mu je saopštio Jovo Stričević, koji je sada vjerovatno u partizanima. Prije i poslije stupanja u Partiju radio aktivno u sindikatima i među omladinom. Uhapšen je kao sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu, naletjevši na policijsku zasjedu u radionici Mar-

' Slavko Odiif, fiazn. dj, str. 76.

tina Pribanića. Terećen je od više njih, ali nije ništa priznao, nikoga teretio ni provalio. Odlukom CK KPJ određen je za Politodjel, tj. po skojevskoj liniji.

6. Mira Paut, srednjoškolka iz Zagreba, stara 16 godina. Od osnivanja NDH počela aktivno raditi u SKOJ-u. Prvog jula ove godine uhapšena zbog veza s partizanima, odašiljanja sanitetskog materijala i drugih potreba. Po svoj prilici bila je i kurir između nekih drugova u Zagrebu. Bila je tučena, ali nije nikoga teretila niti provaljivala. Upućuje se vama na raspored.

7. Marica Zastavniković, činovnica u Državnom tajništvu za promičbu, iz Rume, stara 45 godina. Nije član Partije, prije nego što je uspostavila veze s našim drugovima, bila je tajnica kotarske organizacije HSS-a u Zagrebu, tj. prije kapitulacije Jugoslavije. Provaljena i terećena od Marine Gregorić. Nije ništa priznavala, niti koga teretila, Zadržana pri Vrhovnom štabu.

8. Krunka Zastavniković, činovnica iz Zagreba, stara 22 godine. U Partiju stupila marta mjeseca o. g. Prijem joj saopštili Milovan Cubranović i Ivan Karlić, koji se sada nalaze u logoru, prvi teško bolestan. Uhapšena 14. jula. Terećena od Marine Gregorić, Cincipinke, partizana Dasovića i Vladimira Lončarića. Nije ništa priznala niti koga teretila.

9. Marina Novosel, profesor iz Zagreba, stara 30 godina. U Partiju bila primljena 1937. godine u Zagrebu, a isključena 1939. godine odlukom CK KPJ kao nepartijski elemenat. Od tada neaktivna, slučajno uhapšena. Upućuje se vama na dalji raspored.

10. Nada Brnčić, student iz Zagreba, stara 24 godine. U Partiju bila primljena 1940. godine i odmah se pasivizirala. Nije član Partije. Upućuje se vama na dalji raspored. Uhapšena slučajno.

1 Anka Vučetić, učiteljica iz Brinja, stara 47 godina. Nije član Partije. Uhapšena 15. marta o. g. i sprovedena u logor u Bakru, kod Talijana, odakle je puštena i ponovo uhapšena 24. juna. Upućuje se vama radi određivanja nekog posla.

12. Bosiljka Krajačić-Ević, privatna namještenica iz Zagreba, stara 29 godina, stupila u Partiju 1939. godine u zagrebačkoj organizaciji. Uhapšena slučajno na ulici. Ispitivana o poslovanju knjižare 'Svjetlost'. Dobro se držala. Odlukom CK KPJ određena za Politodjel.

13. Olga Kovačić, privatna činovnica iz Zagreba, stara 29. godina. Stupila u Partiju 1935. godine. Uhapšena 28. juna pod sumnjom da održava veze s Bebom i Bakarićem i da je član Partije. Nije ništa priznala. Odlukom CK KPJ određena u Politodjel.

Danas smo uputili predstavku Ministarstvu domobranstva za razmjenu zarobljene grupe avijatičara za drugove Hebranga Andriju, Zlatu Segvić, Lav-

čević-Lucić Ivana, Pavclić Anu i Novosel Ozrena, koji se prema naknadnim obavještenjima nalaze na policiji i u logoru.«[1]

Tito je CK KP Hrvatske obavijestio da će »za koji dan biti razmijenjena i Vanda Mates za vjerenicu jednog razmijenjenog Nijemca koja se nalazi u Livnu«,[2]

Prilikom razmjene u Studenom Vrelu kod Posušja bio je prisutan i inž. Hans Ott. Vratio se u Zagreb s razmijenjenim Nijemcima i o svemu što se dogodilo i što je zapazio opširno je izvijestio i generala Glaisea i Gestapo. Generalu Glaiseu je tom prilikom predao novi partizanski prijedlog za razmjenu zatvorenika koje Tito poimenično spominje u pismu CK KPH. Osim Otta, o eventualnoj novoj razmjeni njemačkim i kvislinškim vojnim vlastima pisao je, po nalogu Vrhovnog štaba, i štab 1. proleterske brigade. O tome ima dosta podataka u tekstu pukovnika Sekule joksimovića:[3]

»... Razmenom sa Nemcima kod Posušja nisu u potpunosti bila zadovoljena ni potraživanja predstavnika NOP-a. Zbog toga se, kao ovlašćen organ, štab Prve proleterske NOU brigade već treći dan po izvršenoj razmeni, tj. 8. septembra 1942. godine pismeno obratio nemačkom generalu u Zagrebu Glezu Horstenau i izrazio spremnost za nastavak kontakta radi pregovora o daljoj razmeni. Težište zahteva delegata NOP-a odnosilo se u prvom redu na pojedine istaknute pripadnike NOP-a i revolucionare koji su pali u ruke ne samo okupatorskih vlasti već i ustaških organa i čuvani po njihovim zatvorima i logorima. U središtu, pak, pažnje Nemaca u to vreme bila su potraživanja zarobljene vazduhoplovne posade oborenog aviona ustaške NDH 'Savoja Marked' kod Kupresa koja je dejstvovala u korist Nemaca.

Štab Prve proleterske NOU brigade je već 10. septembra obavestio Ministarstvo domobranstva u Zagrebu i Veliku župu Hum u Mostaru da je spreman da izvrši zamcnu pomenute vazduhoplovne posade, ali mesto i vreme razmene nisu odmah utvrđeni. Istovremeno je jedan od članova oborene posade bio upućen u Mostar i Zagreb, da bi vlastima Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske preneo najavljenu ponudu o razmeni zarobljenika.. ,«[4]

[1] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* 12, str. 33—35. U komentaru navedene knjige kaže se da je Ministarstvu domobranstva pismo s prijedlogom za razmjenu uputio štab 1. proleterske brigade, a da su zarobljeni avijatičari iz oborenog aviona kod Kupresa (bojnik Romeo Adum)

[2] Isto,

[3] S.Joksimović, *Prtgpvwi predstavnike NOP' i nemačkag Vtrmahta o razftier.**i ZßrMjmika** za irmir bitki na Nmta,* »Godišnjak društva istoričara Bili«, 1972, godine.

[4] Koplja ovog pismenog dokumenta Prve proleterske natodriooslobodilačke udarne brigade od 10. septembra 1942, godine nalazi se u Vojnoistorijskom institutu reg. br. 19/4, kutija 701, kao i drugo pismo od 24. septembra 1942. godine, reg, br. 9-1/8 kutija 92.

Poslije ovog pisma štaba Prve proleterske, Glavni stožer Ministarstva domobranstva pristupio je ozbiljno pripremama za razmjenu. Ali i u ovom slučaju neki potčinjeni organi Ministarstva domobranstva namjerno su počeli ometati akciju, uslijed čega je došlo do zastoja i odugovlačenja. Sve se to tako zapetljalo da je krejem septembra 1942. godine Ministarstvo domobranstva odgovorilo da Glavni stožer nije u mogućnosti udovoljiti zahtjevu Prve proleterske brigade.

Zapravo, ustaške su vlasti bile veoma zainteresirane za sam proces razmjene. Naravno težile su da iz toga izvuku što više koristi. Dobro znajući interes Nijemaca i njihove postupke oko razmjene zarobljenika s NOP-om, jer su i neposredno u to bili uključeni, a kako su se mnogi traženi pripadnici NOP-a nalazili u njihovim logorima i zatvorima, to su oni u mnogome htjeli i mogli utjecati na konačni ishod dotičnih razmjena,

Za vrijeme spomenutih, septembarskih pregovora, vodenih kod Posušja između Velebita i Otta, ili u prepisci s Nijemcima odnosno ustaškim vlastima, na Manjači su, sjeverno od Mrkonjić-Grada prema Banjaluci, dvije krajiške i jedna proleterska brigada pod komandom Koste Nađa razbile snažnu njemačko-ustaško-četničku ofanzivu. Ojačana Četvrtom crnogorskom brigadom i Trećim krajiškim odredom, ta je grupa 24. septembra napala Jajce. Za odbranu Jajca jednako su bili zainteresirani i ustaše i Nijemci. Prije svega, zbog korištenja određenih privrednih kapaciteta, posebice proizvoda kemijske industrije, iz tvornice fero-silicija kao i proizvodnje klora. A, osim toga, u Jajcu se nalazila i značajna hidrocentrala.

Pošto je grupa ovih brigada 25, septembra zauzela Jajce, težište borbi preneseno je u dolinu Vrbasa. Pored veće količine ratnog plijena, brigade Koste Nađa u Jajcu su zarobile i grupu Nijemaca iz Bosanskog električnog akeionog društva U toj su grupi bili direktor inž. Otmar Siegelhuber, glavni knjigovođa Franz Leinschütz, službenica Rosi Mehr i trgovac iz Jajca Otto Beuer. Kad su se partizani početkom oktobra povukli iz Jajca, poveli su sa sobom i više od 450 zarobljenika, među kojima su bili i spomenuti službenici akcionarskog društva Elektro-Bosna.

Centralni biro ovog akcionarskog društva u Zagrebu 19, oktobra obavijestio je generala Edmunda Glaisea Horstenaua o zarobljenicima iz Jajca i ukazao na mogućnost njihove razmjene za komuniste koji se, navodno, nalaze u zatvoru travničkog okružnog suda. Nešto kasnije, 25. oktobra, štab Prve proleterske NOU brigade predložio je Komandi njemačkih vojnih snaga u Banjaluci razmjenu za članove akcionarskog društva Elektro-Bosna. Jedan od zarobljenika, knjigovođa Franz Leinschütz, upućen je u Banjaluku da posreduje u pregovorima oko predložene razmjene. Štab Prve proleterske brigade

u svom je pismenom prijedlogu sugerirao način, mjesto i vrijeme, izvršavanja razmjene ali ovo pitanje ipak ostaje dugo neriješeno.[1]

Visoke ličnosti Wehrmachta, u Sarajevu i Zagrebu, izuzetno su bile zainteresirane za sudbinu Nijemaca zarobljenih u Jajcu. Njemački konzul u Sarajevu, dr Gerdes, kojemu je konzulat služio za poslove Abwehra, predlagao je SA-generalu Kascheu da se pitanja ove razmjene maksimalno intenziviraju. U poslove oko toga uključio se i voda SS ureda u Sarajevu Sturmbannführer Alfred Heinrich, poznat kao uspješan pregovarač s četničkim vojvodom Dobroslavom Jevđevićem, Heinrich je bio uvjeren da će uključenjem u pregovore s predstavnicima Vrhovnog štaba NOPO i DVJ obradovati svoga šefa gruppenführera Heinricha Müllera, mada je morao znati da je reichsführer SS Heinrich Himmler pripadnicima Gestapoa i SS zabranio sudjelovanje u pregovorima s predstavnicima NOP-a. Glaise-Horstenau je s više strana obaviješten o prijedlogu partizana da razmijene zarobljenike iz Jajca. Po preporuci kapetana Hansa Hey ssa, o tome ga je najdetaljnije mogao obavijestiti Franz Leinschütz. Glaise i Kasehe i ovaj put su se složili da se svi zarobljeni njemački državljani što prije razmijene.

Pregovori su uspješno vođeni 17. novembra 1942. kod Livna. Njemačku **armiju i** državu ovaj **put** su, uz **neophodnog** Hansa Otta, predstavljali ka**petan** Hans Heyss (on je bio šef **delegacije)** i **Sturmbannführer** Heinrich, za **ovu** priliku u uniformi majora Wehrmachta.

U delegaciji Vrhovnog štaba bili su dr Vladimir Velebit, predstavljen kao Vladimir Petrović, i Mihovil Tartalja Miša. Dr Vladimir Velebit za sve vrijeme pregovora naglašavao je obostrani interes da se partizani, s njemačke strane, priznaju kao ratujuča oružana snaga, ali ni Heinrich ni Heyss nisu naravno o tome mogli samostalno odlučivati, što je Velebitu ionako bilo jasno, ali im je ozbiljno predbacivao nehat u traganju za zatočenim pripadnicima NOP-a. Velebit je inzistirao da njemačka strana konačno utvrdi gdje se nalaze sve tražene osobe, neovisno o tome jesu li u njemačkim, talijanskim, mađarskim, bugarskim ili ustaškim logorima i zatvorima.

U ovim pregovorima pokrenuto je i pitanje novih njemačkih zarobljenika, koje su partizanske jedinice zarobile u raznim mjestima tokom borbi u bihaćkoj operaciji, koja je počela 2. novembra napadom na sam Bihać.

Poslije pregovora kod Livna, učestala je prepiska s jedne i druge strane. A u svim tim poslovioma posebno se zalagao prvi pregovarač, Hans Ott, koji je, na prijedlog Glaise von Horstenaua, odlikovan - kao i u prvom svjetskom ratu - željeznim križom II reda.

[1] S. Joksimović, nam dj. str. 78

DIDO KVATERNIK TRAŽI PREGOVORE

Ujutro 27. augusta 1942. godine dva su automobila krenula izlokanom cestom iz Nove Gradiške prema Siraču, U prvim kolima bili su prvorazredni uglednici ustaške policije: Karlo Wagner, koji će 1944. godine postati »nadstojnik političkog odsjeka Redarstvene oblasti za grad Zagreb« i Mirko Vutuc, zamjenik ravnatelja ustaške nadzorne službe i šef odsjeka za političko redatstvo, prvi do zloglasnog Dide Kvaternika. Osim šofera Josipa Budisavljevića, s uglednicima UNS-a bio je i izvidnik Franjo Cvizak. U drugim kolima nalazio se jedan SS-oficir sa dva pratioca.

Ili ih je put do Okučana zamorio, ili su se pak plašili da ne nalete na partizane, kojih je na Psunju, u zoni Bijele Stijene, bilo sve više nekako im se nije išlo dalje. Tek kad su ih tu, u Okučanima uvjerili da je put do Pakraca, i na sjever do Sirača sasvim siguran, krenuli su cestom uz planinu. No, obavještenje da partizana na tom sektoru nema bilo je netočno. Već kod sela Trnakovca, osam kilometara od Okučana, šefovi Ustaške nadzorne službe i esesovci nađoše se u partizanskoj zasjedi. SS-oficir i njegovi pratioci u kratkom su okršaju poginuli, a Vutuc i Wagoer se predali.

Grupa partizana, koja je izvela akciju, odmah se povukla u bazu, vodeći sa sobom zarobljene glavešine ustaškog ministarstva unutrašnjih poslova.

Dido Kvaternik, neposredni šef i bliski prijatelj Mirka Vutuca, koji je, kao i Wagner, bio stari ustaša te zbog ustaške djelatnosti zatvaran u Kraljevini Jugoslaviji, čim je obaviješten o zarobljavanju svojih ljudi, naredio je »da se odmah stupi u dodir sa štabom partizanskog odreda u Psunju radi pregovora«.

Novogradiški ustaški stožernik inženjer Sažunić, ravnatelj župskog redarstva Dragutin Draženović i kotarski predstojnik Ivan Bertolović uputili

su već 28. augusta iz Nove Gradiške partizanima na Psunju pismenu ponudu za razmjenu Wagnera i Vutuca. Ponuda je za partizane bila veoma povoljna: za dvojicu zarobljenih ustaša novogradiški su glavari nudili veći broj zatočenih osoba; doslovno su pisali: »Želimo da ovu dvojicu pustite na slobodu u koju svrhu vam nudimo puštanje na slobodu stanovitog broja vaših drugova.«[1] Istovremeno je i Dido Kvaternik obaviješten da je postupljeno po njegovom naređenju:

»Savezno sa vašim brzoglasnim naređenjem da se odmah stupi u dodir sa štabom partizanskog odreda u Psunju radi pregovora oko izručenja zarobljenih Vutuca i Wagnera *uz* nadoknadu stanovitog broja partizana - zatočenika, odaslano je pismo takvog karaktera po Milanu Krnjajiću. Predmetni je danas u 10 sati odvežen iz ovouredskog zatvora u pravcu Benkovac-Bijela Stijena i tamo na otvorenoj cesti pušten na slobodu sa zadatkom da se uputi u Psunj i stupi u vezu sa odmetnicima...«

Štabu partizanskog odreda na planini Psunj ustaški šefovi iz Nove Gradiške, između ostalog pišu:

»... Ukoliko mi odmah prihvatimo vaš pismeni protuprijedlog saobćit ćemo vam to po ovom istom donosiocu pisma i staviti prijedloge u pogledu vremena i mjesta izmjene zarobljenika, a za slučaj da vaš pismeni prijedlog ne bismo mogli odmah prihvatiti predvidite u vašem pismenom protuprijedlogu mogućnost pregovaranja kako smo gore naveli.

Slobodno predvidite sve mjere opreza u vašim protuprijedlozima za pregovaranje u pogledu sigurnosti vaših izaslanika kao što ćemo i mi preduzeti potrebne mjere opreza, iako vam možemo reći da nas pri tome ne vodi nikakva zakulisna misao nego poštena namjera da izvršimo ponuđeni posao.

Kako bi se izbjeglo nepotrebno odugovlačenje pregovora predlažemo, da izaberete vrijeme i mjesto pregovaranja koje bi bilo jednako pogodno za sigurnost pregovarača obiju strana...«

Štab Treće operativne zone narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske ustašku je ponudu ocijenio vrlo povoljnom. Mnogo je bilo značajnih drugova u logorima. Život svakog od njih bio je dragocjen. Stoga je, poslije analitičkog savjetovanja u štabu zone, Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški 29. augusta upućen sljedeći odogovor:

»Ovaj štab pripravan je da stupi u pregovor s višim ustaškim vlastima po pitanju zamjene spomenute zarobljene gospode za one rukovodeće borce narodnooslobodilačke fronte koji se nalaze u rukama ustaških vlasti. Ukoliko su više ustaške vlasti voljne da stupe u pregovore, kao i ostale eventualne

[1] Slavko Odić, nam dj. str. 75

prijedloge, neka iste dostave ovom štabu u roku od tri dana, tj. do 1. rujna u 20 sati...

Predlaže se gornjem naslovu da odmah poduzme sve mjere da se ne provode bilo kakve represalije u vezi sa zarobljavanjem, jer će u protivnom nastupiti posljedice koje nisu nimalo u interesu zarobljenika.«

Iz Nove Gradiške su odgovorili odmah:

»Do danas nismo upotrijebili nikakve represalije na cijelom području ove Župske redarstvene oblasti. U tom smo smislu upozorili sve područne ustaške i redarstvene oblasti, da se ne bi dogodile nekakve represalije protiv partizanskih zarobljenika ...

Pripravni smo da stupimo u pregovore sa izaslanicima naslova po pitanju zamjene zarobljenika. U tom smo smislu uputili naslovu još u petak dne 28. VIII. 1942. godine pismo po jednom od vaših suboraca. Prema tome, može se vidjeti da imamo najozbiljnije i najpoštenije namjere, jer smo to pismo uputili po jednom od uglednih članova partizana,.,«

U tom pismu je bio podatak od izuzetnog značaja za rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta: čovjek koga su do tada redom tražili svi partizanski pregovarači, odjednom je, i netražen, ponuđen za razmjenu - član Operativnog rukovodstva CK KPH Andrija Hebrang. Kao da je Didi Kvaterniku bilo zaista stalo da Hebranga dade za svog Vutuca! Kvaternik je, naime, određujući način vođenja pregovora, odredio i prvu trojku za razmjenu:

»Pregovori koji će se voditi između naših i vaših izaslanika naređeni su od zapovjedništva Ustaške nadzorne službe, te iste možete smatrati strogo službenim.

Voljni smo za izmjenu zarobljenika g. Vutuca i Wagnera ponuditi slijedeće osobe

1. Andriju Hebranga, priv. namještenika, član Cent. kom. KPH.
2. Olgu Kohn, privatnica, simpatizer komunizma.
3. Bogdanku Podunavac, studenticu prava, član SKOJ-a, tj. one osobe oko čijeg izručenja ne bi bilo nikakve tehničke zaprijeke, pošto se iste nalaze u ovom uredskom zatvoru.

Ovo nije stanovit broj i izaslanici ga mogu tokom pregovora bezuvjetno povisiti.

Mjesto sastanka jest 200 metara istočno od puta kod južnog dijela sela Cage i to od prvih kuća uzevši od Okučana, Na čistini na kojoj će se nalaziti izaslanici biti će zabodena na koplju bijela zastava.

Vrijeme sastanka jest 1. rujna u 10 sati prije podne. Naši izaslanici biti će g. Ivan Bcrtolović, kotarski predstojnik i Dragutin Draženovič, upravitelj Župske redarstvene oblasti koji će se iskazati osobnim iskaznicama.«

Štab Treće zone je itekako bio zainteresiran da Hebrang što prije bude među partizanima, ali nije prihvaćena ustaška ideja o vremenu, mjestu i uvjetima pregovora. Žustra žurba ustaša oko razmjene dala je naslutiti njihovu veliku zainteresiranost za Vutuca i Wagnera. Stoga je riješeno da se za razmjenu traže još prije rata uhapšeni članovi najužeg partijskog rukovodstva Hrvatske, dvojica koji su s Radom Končarom reorganizirali KPH 1939. — Mirko Bukovec i Marijan Krajačić, te Henrik Znidarčić, uhapšen u Zagrebu početkom 1942. godine. U vrhu liste petnaestorice traženih komunista bio je Andrija Hebrang, kojeg su i ustaše upisale na prvo mjesto. Osim te četvorice Olge Kohn i Bogdanke Podunavac, koje su ustaše nudili, zatraženi su: dr Mladen Ivekovič, Dana Popović, Pero Prodanović, Ivo Sarajčić, Stevo Sabić, Milan Torbica, Ivanka Komar, Julius Eker i Vladimir Lončarić.

Kurir štaba Treće zone predajući pismo s listom logoraša, po dogovoru sa Psunja, predložio je ustašama da pregovori počnu 5, septembra, s tim što će se mjesto pregovaranja naknadno utvrditi. Ustaše su i ovoga puta odmah odgovorile

»Mi ćemo svakako nastojati najbržim načinom doći do potrebnih podataka i udovoljiti vašem traženju, a ukoliko nam ne bi uspjelo doći do povoljnog rezultata, mi ćemo staviti na uvid 50 vaših političkih istomišljenika, lišenih slobode, između kojih ćete moći po volji birati. Razumije se da će prvenstveno biti uzete u obzir osobe navedene u predmetnom dopisu.«

Traganje za traženim ličnostima, čini se, nije bilo ni brzo ni uspješno. Tek 10. septembra ustaše su ustvrdile da je od tražene petnaestorice samo šestoro živih:

»... Za ostale nismo mogli dobiti nikakve konkretne podatke gdje se nalaze, te stoga predlažemo naslovu da stavi novu ponudu s većim brojem osoba, koje bi odgovarale, i to iz razloga što imamo najiskrenije namjere izvršiti izmjenu zarobljenika, te u tu svrhu povećavamo broj osoba određenih za izmjenu na 30 (trideset). Ukoliko bi naslov pristao, predlažemo samu izmjenu izvršiti na slijedeći način:

Mi bi najprije iz naših zatočeničkih logora uputili naslovu 4 zatočenika, a među njima Bogdanku Podunavac, te po primitku istih vratili bi nam jednog zarobljenika. Nakon toga uputili bismo naslovu opet drugih osam predloženih osoba, među kojima bi se nalazili Andrija Hebrang i Olga Kohn. Upućivanjem i primitkom ove druge grupe mogao bi se naslov podpuno osvjedočiti da ćemo sa naše strane nastaviti daljnjom izmjenom i zadnje, treće grupe od 18 osoba, a koja bi uslijedila odmah po povratku drugog zarobljenika.

Naravno, predmetna utanačenja dolaze u obzir samo u slučaju sporazuma o svim osobama, koje budu po naslovu zatražene, a mi budemo u mogućnosti iste dostaviti naslovu na raspolaganje.«

Mada je na Psunju ispoljena iskrena žalost zbog smrti Bukovca, Krajačića, Znidarčića i ostalih drugova, prijedlog novogradiške Župske oblasti prihvaćen je sa zadovoljstvom. Komesar štaba Treće (slavonske) zone partizanski stav izložio je u pismu od 16. decembra:

»Od spomenute petnaestorice dajete nam samo šestoricu. Želimo prvo da saznamo o sudbini ostalih, za koje naslov navodi da o njima još nije dobio konretne podatke, pa tek onda ovaj štab može pristupiti sastavljanju novih prijedloga. U principu se slažemo sa prijedlogom naslova, što se tiče same izmjene.«

Da bi dokazali partizanskoj strani koliko im je stalo do Vutuca i Wagnera, Kvaternik je uputio iz Zagreba svog izaslanika, dra Aleksandra Benaka. specijalnog opunomoćenika vlade NDH, sa zadatkom da pregovore privede kraju i, ako je moguće, da onemogući partizansku stranu u daljim »ucjenjivačkim odgovorima«. Istovremeno je iz logora po specijalnom ustaškom kuriru na Psunj poslano pismo Andrije Hebranga:

»Stekli smo uvjerenje da oni taj posao žele posve iskreno obaviti... da je čitav ovaj pothvat od strane gospode iskren i bez ikakve skrivene zamisli... Nekih drugova koje ste tražili za izmjenu nema više pa vam zato predlažu neke druge i veći broj.«

Župska redarstvena oblast 18. septembra ponudila je za razmjenu ovih trideset osoba: Andrija Hebrang, dr Mladen Iveković, Bogdanka Podunavac, Olga Kohn, Vladimir Lončarić, Ivanka Komar, Vilma Šoštarić, Aleksandar Tuhtan, Dušan Deanović, Stjepan Miletić, Stjepan Mažič, Stjepan Jarec, Ivan Mesarić, Nikola Simović, Vinko Grebnić, Jiira Ljubetić, Dušanka Pavlović, Ana Vagner, Viktor Poslek, Stjepan Dasović, Martin Pribranić, Anka Cerovac, Eugen Bakčić, Franjo Sremp, Safet Salihodžić, Rudolf Simić, Josip Spoljarić, Jovan Čanak, Stjepan Mokus i Josip Slarić.

Na računajući Andriju Hebranga, Ustaška je nadzorna služba u ovaj spisak unijela i neke koji su u logoru zavrbovani za špijunski rad u korist okupatora i ustaša. Prvi je izdajnički akt priznao Stjepan Dasović Stipe.[1] Poslije rata Olga Kohn je također priznala da je bila vrbovana, pa je 6, jula 1951. godine osuđena na 12 godina strogog zatvora.

[1] U komisiji za provjeru zamijenjenih bili su Andrija Hebrang, Pavle Gregorić i Vladimir Kurt. Članovi komisije su ispitivali one zamijenjene zarobljenike na koje je ponajviše sumnjao Hebrang. Dvojica su strijeljana. Neki misle da nisu strijeljani zbog suradnje s UNS-om, jer to nije utvrđeno, nego rato što je ustanovljeno da su se pred policijom za vrijeme istrage loše držali.

Razmjena je izvršena 23. septembra 1942. godine.

Ustaše su umjesto 30 dovele 33 zarobljenika. Objasnili su da nisu mogli pronaći prethodno ponuđenu trojicu, pa su za njih - samo da razmjena ne bude odgođena - dali šestoricu.

Dr Mladen Iveković kasnije će, u jesen 1942, u Bihaću pisati kako su, »vezani po dvojica«, prevezeni »najprije željeznicom do Okučana, a poslije kamionom do Caga, mjesta zamjene«. Opisuje i čin razmjene:

»Ne brdašcu je, prema utanačenju, lepršala bijela zastava. Uz cestu bile su postojene njemačke čete. Gore, na brdašcu, sigurno osiguravaju naši partizani sve putove.

Polazimo u koloni prema bijeloj zastavi. Tamo su se već pojavili zarobljenici Vutuc i Wagner s jednim partizanom pregovaračem. Stoji nas trideset prema dvojici. Kod bijele zastave! Zarobljenici se smješkaju. Prvi partizan, kojeg smo vidjeli, Slobodan, politkom II bataljona I slavonskog odreda, vodi s agentom, koji nas je doveo na brdašce, posljednje pregovore o načinu izmjene.

Sada nam tek odvezuju ruke.

Slobodni krećemo brzim koracima dalje uzbrdo. Kad sam se osvrnuo, vidio sam Vutuca i Wagnera kako su iz svih sila potrčali nizbrdo, prema cesti, gdje su ih čekale ustaše i Švabe., .«[1]

Karlo Warier je poslije razmjene, čim je stigao u Gradišku, uputio telegram Didi Kvaterniku:

»Gospodine zapovjednice, kolega Vutuc i ja zahvaljujemo se od sveg srca i obećajemo da ćemo se potruditi da imadnemo zajedno onoliko djece koliko je partizana za nas dato, tako da se brojčano ništa ne štetuje.«

[1] Mladen Iveković *Nepokorena zem/ja,* Zagreb, 1945, str. 23-24.

RAPORT POTPUKOVNIKA SEVEROVIĆA

Baš kad su u Bihaću počele završne pripreme za Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, onoga dana kad Tito diktira pozivnice vijećnicima, 18, novembra, novoosnovana 4. udarna divizija 1. bosanskog udarnog korpusa NOV probila je njemačko-ustaški utvrđeni front zvan »Jugozapad«, od Bosanskog Novog do Ljubije. U tim je borbama zarobljena bojna 1. domobranske pješačke pukovnije, razbijena ustaška 6. trajna i još dvije domobranske satnije. Brzim dovlačenjem pojačanja, njemačka 714. pješadijska divizija obranila je rudnik Ljubiju.

Operacijama jedinica NOV rukovodio je komandant 1. korpusa Košta Nad

Za četiri-pet dana borbi iz neprijateljskog je stroja izbačeno preko 1.550 vojnika, podoficira i oficira. Oko 600 vojnika i oficira je zarobljeno. Među zarobljenicima bio je i domobranski pukovnik Ivan Severović, zapovjednik ustaško-domobranskih jedinica koje su u sastavu njemačkih snaga držale izuzetno snažno utvrđenu liniju »Jugozapad«. Sa Severovićem je zarobljen i domobranski oficir Teufik Pletelić. Obojica su bili oficiri Kraljevske jugoslavenske vojske.

Desetak dana poslije njihova zarobljavanja, kad su pomno ispitani svi zarobljenici, 2. decembra 1942. godine, štab 4. divizije, kojom su komandirali Josip Mažar Soša i Milinko Kušić, predložio je ustaško-domobranskoj komandi da se izvrši razmjena domobranskih oficira za zatvorene pripadnike narodooslobodilačkog pokreta. Na prijedlog štaba 4. krajiške divizije ustaše su odgovorile vrlo brzo:

»U spoju vašeg pisma od 2. decembra 1942. godine pod brojem 6199, saopćava vam se da su za zamjenu zarobljenog potpukovnika Ivana Severo-

vica i natporučnika Teufika Pletelića zatražene osobe, tj. Mubera Karabegović i Jelica Herceg. Zatražene su od zapovjedništva banjalučkog zdruga u Banjaluci, i tamo su na raspolaganju. Treća zatražena ženska Zaga Umićević nije još mogla biti pronađena kod odnosnog četničkog zapovjedništva, te će vam se također saopćiti čim bude nađena. Kako se ova zamjena ne bi otegla, predlažemo da zamjenu izvršimo odmah, a navedena Umićević uputit će vam se naknadno, a ukoliko ne bude pronađena imenujte vi jednu odgovarajuću osobu koja će vam se uputiti.. .«[1]

Poslije razmjene, 15. januara 1943. godine, Ivan Severović je po nalogu svog generalštaba to jest »glavnog stožera« pisao i o tome kako je zarobljen i o onima koji su ga držali u zarobljeništvu;

»Ja sam se našao u jednoj uvali, gdje sam legao za jedno oboreno stablo, sa namjerom da dočekam noć i da se po noći pokušam prebaciti kroz neprijateljske redove do 12 časova poslije pola noći. Međutim, kako smo bili opaženi od partizana, isti su odmah za nama razasuli patrole od kojih je jedna naišla i na mene i to tako iznenadno, da ih nisam primijetio dok nisu uprli puške u mene i viknuli* 'Predaj se'. Tu sam bio odmah na licu mjesta svučen, oduzete su mi sve vrijedne stvari, osim lisnice s novcem i tek poslije odveden kod njihovog zapovjednika Bojne. Ovaj mi je ispripovijedao da je on držao posjednut položaj ispred fronta 12. p. p. za cijelo vrijeme napada, kao i poslije ovoga, kako ova ne bi eventualno pošla u protivnapad. Isto tako ml je rekao, da je već dobio izvješće iz Suhače, da je jedna grupa domobrana pobjegla u tom pravcu i da su nas njihove patrole već po šumama tražile i očekivale. Nešto kasnije bio je uhvaćen i dopraćen kod istog zapovjednika i natporučnik Pletelić sa jednim domobranom, dok su nešto kasnije uhvatili još jednu grupu domobrana od onih koji su bili sa nama. No ipak mi se čini, da je jednom dijelu iz te grupe uspjelo da pobjegne...

Sutradan su domobrani i dočasnici otpušteni i sa sprovodnicima krenuli kući, dok su nas častnike zadržali. Tog istog dana, tj. 20. u noći probudili su mene i podčasnika. Poveli su nas samovozom. Vozili smo se oko pola sata hoda, a onda sišli i produžili pješke u šumu do drvenih baraka, koje su bile osvijetljene i tu smo prenoćili. Ujutro sam bio pozvan od komandanta korpusa (Koste Nađa) na preslušanje. Tu je uglavnom htio saznati jačinu posada u Bosanskom Novom, Prijedoru i Sanskom Mostu, kao i jačinu snaga koje su sudjelovale u napadau na Kozaru. Pošto sam energično odbio dati ma

[1] Arhiv Vojnoisiorijskog instituta JNA, kutija 75, reg. br. 12 10-1. Jedan dio podataka koji se odnose na operacije NOV 1 POJ s ciljem razbijanja linije »Jugozapad« autorima je dao Branko Damjanović, pukovnik u penziji.

kakve podatke, malo se ljutio i prijetio, ali se poslije smirio i na kraju mi saopćio da će za mene tražiti zamjenu kao i za natponičnika Pletelića, dok će ostali biti pušteni kućama.. .«[1]

Pismo za razmjenu zarobljenika napisao je komandant 4. divizije Josip Mažar Soša. Adresirano je na najbližu neprijateljsku jedinicu. Pismo s prijedlogom za razmjenu krajiških komunistkinja za Se vero vica pristao je odnijeti domobranski poručnik Baković, zarobljen sa Severovićem i Pletelićem. U skladu s uobičajenim partizanskim stavom prema domobranima, poručniku Bakoviću je rečeno da se ne mora vraćati s odgovorom, jer bi ga ionako pustili. Mjesec dana poslije odlaska Bakovića osnova zamjene bila je utanačena. Severović će kasnije napisati da je on o zamjeni obaviješten 3. januara, kad je u njegovu zarobljeničku sobu ušao »zapovjednik straže i saopćio nam da se ja i natporučnik Pletelić spremimo, jer da idemo u štab Korpusa radi zamjene. Morali smo se odmah spremiti i kroz par minuta smo krenuli. Prešavši preko Grmeča još istu večer stiglio smo do štaba Korpusa, gdje su nas zadržali sve do 9. siječnja, koga smo dana krenuli radi zamjene prema Starom Majdanu. Kad smo došli na mjesto razmjene ustanovljeno je da su na zamjenu sa naše strane stigle samo dvije osobe, dok su trebale stići tri. Partizani zbog toga nisu htjeli pustiti natporučnika Pletelića i vratili su ga natrag s tim da će ga pustiti čim se pronađe osoba, koju su oni tražili, odnosno jedna druga čije su ime dali...«

Prilikom razmjene, ustašku stranu su predstavljali neki činovnik redarstva iz Banjaluke, jedan razvodnik i jedan domobran. Kako ni jedan od njih nije poznavao Severovića, samoinicijativno se u grupu za razmjenu izaslanu iz Banjaluke ubacio i satnik Lišnjak iz Sanskog Mosta, kako bi se uvjerio da partizanska strana umjesto Severovića nije ubacila nekoga drugog.

U delegaciji NOV i POJ bili su Stevo Adamović, komandir i komesar 1. čete 4. bataljona 6. krajiške brigade, krajiški partijski rukovodilac Košta Bosnić, te Savo Popović.

Jedna od tada zamijenjenih, Jelica Herceg Ivanović sjeća se da su nju i »Muberu Karabegović iznenada odveli iz logora Stare Gradiške. Mislile smo da se radi o nastavku saslušanja, pogotovu kad smo stigle u Zagreb i ušle u zgradu Komande domobranstva. Odatle su nas prebacili za Banjaluku, zatim u Prijedor, pa u Sanski Most. O čemu se radi bilo nam je jasno tek kad smo se zajedno sa pratnjom ukrcale na saonice koje su konji povukli i kad je jedan od domobranskih oficira natakao bijeli barjačić na poveći štap...

[1] AVII JNA, k. 79, br. reg. 412-1,

Kada sam ugledala Stevu Adamovića, Savu Popovića i Kostu Bosnića, našoj sreći nije bilo kraja,,.«

Stevo Adamović i dandanas pamti tok razmjene

»Kad smo dobili nalog da izvršimo razmjenu, prethodno smo se dobro obezbijedili sa pratnjom, i valjda smo zbog toga malo zakasnili na mjestu razmjene. Oni su čekali. Košta Bosnić je pozvao domobranske pregovarače

— Domobrani, da li ste spremni da izvršimo ugovorenu razmjenu?

- Jesmo - odgovorili su, a onda su prišli. Mi smo pozdravili onim poznatim našim borbenim pozdravom, a oni njihovim. Pokazali smo naše punomoćje, a oni svoje. Sa nama je bio i Teufik Pletelić, za koga oni nisu doveli adekvatnu ličnost koju smo tražili i njega, razumije se, nismo razmijenili, a mislim da mu je bilo stalo do razmjene, naročito zbog žene i djece, za koju je izuzetno brinuo. Vratili smo ga i zadržali u jedinici. Taj drug se kasnije predomislio, nije htio da ga razmjenjujemo, odlično se borio i pokazao toliko dobro da je, konačno, dogurao i do čina gencral-majora … Razmjenu smo izvršili i čim smo obavili tu formalnost naše dve drugarice Jelica i Mubera su zapjevale partizansku pjesmu...«

Severovića su ponovo zarobili partizani maja 1945. godine, kada je pokušao da se domogne jugoslavensko-austrijske granice.

ZAROBLJENICI 12 DREŽNICE I JABLANICE

U vrijeme ofanzive Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba na Neretvu, 16. februara 1943. godine, Druga proleterska brigada oslobodila je Drežnicu. U borbi za Drcžnicu neprijatelj je pretrpio izuzetno velike gubitke. Uništen je 1. bataljon 260. pješadijskog puka divizije »Murge«. Zarobljeno je 85, a 157 Talijana je poginulo.[1] Ratni plijen bio je golem. Poslije boja, štab brigade (komandant je. bio Ljubodrag Đurić, a komesar Aleksa Dejović), na zahtjev štaba 2. divizije, po jednom je zarobljenom oficiru uputio pismo talijanskoj komandi u Mostaru, predlažući da se kod srušenog mosta na malom a izuzetno dubokom Bijelom potoku sastanu delegacije i dogovore o razmjeni zarobljenika.

O tome je sačuvan i talijanski izvještaj:

»Oficir 1. čete 260 pješadijskog bataljona divizije 'Murge' zarobljen od partizana, stigao je u Mostar uveče 17. februara sa pismom Druge proleterske brigade, koja javlja da je bataljon savladan, 286 zarobljenih, među kojima komandant (potpukovnik Francesco Metele) i mnogo ranjenih vojnika.

Oficir ovo potvrđuje.

Partizanska komanda traži

1. Hranu za 5 dana za zarobljenike
2. Obustaviti vazdušna bombardovanja sela, kaznu strijeljanja zarobljenika
3. Lijekove za ranjenike
4. Izmjenu zarobljenika sa Hercegovcima i Crnogorcima

[1] Ljubodrag Đurić, *Ratni dnttmtk,* Beograd, 1966, str. 109.

Odgpvoreno je:

1. Da međunarodno ratni zakoni na koje se oni pozivaju predviđaju snabdijevanje zarobljenika; ipak, ovaj put, a da bi olakšali našim ranjenicima, biće data hrana za 3 dana za označeni broj;

2. Akcije vazduhoplovstva odgovaraju ratnim zakonima i stoga sela posednuta od partizanskih snaga su zakonski ratni objekti — oni moraju da izbjegavaju prisustvo civilnog stanovništva;

3. Odobrena je potrebna količina lijekova za liječenje naših ranjenih zarobljenika;

4. Za izmjenu zarobljenika neka traženja dostave vlastima radi ispitivanja i odobrenja.«[1]

Predstavnici 2. proleterske divizije i divizije »Murge« su se sastali kod porušenog mosta na Bijelom potoku 18. februara. O tim su pregovorima u ratnom listu 2. proleterske brigade, »Bez predaha«, godine 1943, broj 5, pisali »borci 1. čete 4. bataljona<c

»Na položajima smo prema Mostaru. Pred nama je beli put i šumna Neretva, a s druge strane reke pokidana železnička pruga. U 12 sati doći će italijanski pregovarači povodom razmene zarobljenika. Odjednom - eto italijanskog kamiona. Radoznali smo kakav će biti susret. Silazimo sa čuka na cestu i k nama se, izlazeći iz kamiona, noseći belu zastavu, upućuju dva italijanska oficira i jedan vojnik. Mi prilazimo, stiskamo čvrsto pesnicu i pozdravljamo:

- Smrt fašizmu!
- Bog daj - odgovara oficir, pozdravljajući fašistički.

Među njima je jedan Slovenac iz Trsta, oficir. Sa naše strane razgovara Ljubiša Bojević. U kamionu su doterali hrane za nekoliko stotina italijanskih vojnika koje smo zarobili, dvopeka, konzervi... Doneli su i zavojnog materijala za ranjenike. U tom momentu naleti avion. Italijani se pogledaše preplašeno i narediše da se hrana ponovo vrati u kamion, da se ne bi primetilo iz aviona.

- Ima i za vas - kaže oficir.
- Ne, ne treba nam - odgovaramo ponosno.
- Pa da, mmete vi od četnika.
- Ima i od koga... I od vas - kažemo mi.
- Ima - veli - italijanska vojska svega.
- E, kad vi imate, biće i za nas — veli naš puškomitraljezac, — A zašto avioni lete kada vi dolazite?... Zašto niste javili? Pobiće vam sve fašiste.
- A ne, nije Talijano gore... Nemci su - odgovara italijanski poručnik.

[1] »Zbornik NOR«, tom IV, knj. 10, dok. br. 231.

Predali su nam pismo.

'Zapovjedništvo proleterske sile - Drežnica. Vrhovna komanda italijanska pristala je na razmjenu zarobljenika.'

— Tako, Talijano, lane ste pisali o 'komunističkoj bandi' a sada ste promenili ton.

Zapitao nas je

— Odakle ste?

— Iz Srbije ... a ti? - Iz Bosne. - Ti? ... iz Šibenika ... Iz Like ...

— Ej, jadna Srbijo, šta su Nemci učinili od tebe — prenemaže se fašista.

— Nećemo mi zaboraviti naše streljane drugove u Kragujevcu, Kraljevu... Mi ćemo ih osvetiti.

— I tvoj Šibenik je nastradao - veli on Petru. - Pa onda ti iz Bosne, Dalmacije, Srbije, svi se zajedno borite... Vojska narodna,.. Nego, nije mi jasno zašto se vi borite i sa četnicima?

— Pa mi se borimo protiv okupatora i njihovih slugu, - kažemo mi.

— Pa da... A želite li vi da proširite vašu Jugoslaviju?

— Ne, mi hoćemo da naša zemlja bude samo naša i da bude slobodna...

— A četnici vele da hoće da je prošire.

Nasmijali smo se tom četničkom idealu.

— Nisu četnici - kažemo mi — nikakvi borci...

— Jesu — odgovori poručnik. — Zatim se malo zamisli — pa i nisu u stvari. Džabe ih mi hranimo ... Uzeli smo im bacač neki dan ...

— Znamo, mnogo nam je žao ...

Pogledao je u sat.

— Još deset minuta, pa moramo ići... Inače će posle toga četnici pucati na nas.

— A slušate li vi vesti sa Istočnog fronta? - pitamo.

Odmahnuo je rukom.

— Mani... Zašto baš o tome da me pitaš?

— Mlate vas opasno — kažemo. — Ni u Africi ne prolazite bolje. Izdržite kao do sada, pa će uskoro doći kraj onoj dvojici.

— Znamo mi to - kaže Italijan.

— Jeste li čuli za Prozor?

— Jesmo ... Trebalo je da ja idem tamo, ali sreća moja... Ne odoh... A kad ćete u Mostar? - pita on nas.

— Kad bude vreme doći ćemo mi već... Nego, mnogo vam izginulo vojnika u Drežnici...

— Pa tu su oficiri, morali su se boriti

Još dugo smo razgovarali. Pitao nas je da li verujemo u boga, da li sa nama ima drugarica, da li mi pripadamo Drugoj proleterskoj brigadi.

- Eto - kaže Italijah - Sad se lepo razgovaramo, a u borbi jedan drugoga ubijamo,..

- Sta da radiš?... Takva je stvarnost - smejemo se i mi.

Prekinuli smo razgovor, jer naši pregovarači nisu stigli. Talijani će doći opet sutra i doneti sa sobom tovare hrane.

Sta ćete, takva je stvarnost...«

Komandant 2. proleterske brigade Ljubodrag Đurić, koji je u pregovorima predvodio partizansku delegaciju, sjeća se da su na prijedlog Talijana pregovori vodeni kod porušenog mosta na Bijelom potoku, pritoci Neretve, pedesetak kilometara sjeverno od Mostara. Italijanska delegacija se dovezla luksuznim automobilom - dva poručnika i šofer podoficir.

Partizansku delegaciju sačinjavali su: komandant 2. proleterske brigade Ljubodrag Durić, komesar 1. bataljona 2. proleterske brigade Jevrem PopoviĆ Ješa i obavještajni oficir 2. divizije Branko Spasić Spanac. Odmah poslije pregovora (prevodio je Branko Spasić) Đurić je zapisao da su Talijanima »postavljeni sledeći uslovi:

1. da se za svakog italijanskog vojnika pusti po jedan naš drug ili talac iz logora ili zatvora, s tim što ćemo za zarobljene oficire zahteve postaviti naknadno, kad dobijemo spiskove zatvorenih komunista;

2. da italijanska komanda iz Mostara šalje hranu i sanitetski materijal za svoje zarobljene oficire, podoficire i vojnike (dok se ne izvrše zamene), jer na ovom terenu nema dovoljno namirnica za njihovu ishranu;

3. da se sela ne bombarduju, kao što su to do sada činili fašistički avijatičari, ubijajući nezaštićene stanovnike.

Fašisti nikako nisu hteli da prihvate ovaj uslov.

Dok smo sa njima razgovarali, na sred ceste kod porušenog mostića, četnici su nas sa jedne strane iznad puta zasuli mitraljeskom vatrom.. .«[1]

Prilikom pregovora kod srušenog mosta, Branko Spasić je, kako se sam sjeća, talijanskim oficirima »rekao da bi trebali četnicima pokloniti i dobre dvoglede, kako bi ubuduće mogli da razlikuju partizane od svojih gospodara. 'Četnici nisu dobri', rekao je na to talijanski kapetan, a ja sam povisio glas 'Za nas su najgori ološ, ruglo koje ćemo u sjemenu zatrti'.. .«[2]

Susret je završen izjavom talijanske delegacije da nije mjerodavna dati konačne odgovore. Stav talijanske komande treba očekivati narednih dana.

[1] Lj. Đurić, nam dj. str. 110.

[2] Izjava Branka Spasića jula 1982. godine, autorska zbirka.

jedino što je ta delegacija odmah uredila — bila je hrana za zarobljenike: dopremili su je 19. februara do porušenog mosta na Bijelom potoku.[1]

Problema s Talijanima bilo je i u Jablarüci na Neretvi. I tamo su borbe vodile jedinice Druge proleterske divizije pod komandom Peke Dapčevića. Te su jedinice 16. februara 1943. godine u žestokom sudaru razbile dijelove 260. puka divizije »Murge« i zarobile 260 vojnika, podoficira i oficira. Ali i pored toga jaka talijanska grupacija utvrđena u Jablanici nije popuštala. »Oko Jablanice smo sve očistili, ali valjalo je savladati i ovu, ne baš malu prepreku« - sjeća se Đoko Kraljević — »Cilj nam je bio da uništimo italijansku kasarnu ,. M[2]

Kada su obavještajni oficiri 4. proleterske brigade od zarobljenih talijanskih vojnika saznali da se u jablaničkoj kasarni nalazi skladište granata i municije, odlučeno je da se na neki način komandantu utvrđenja dade do znanja da će minobacačka vatra biti usmjerena na skladište i da će svi biti dignuti u zrak, ako ne odlože oružje

Dok se za narednu akciju pripremala grupa minobacačlija, komesar 10. hercegovačke brigade, španjolski Interbrigadist Cedo Kapor poslao je u Jablanicu zarobljenog talijanskog vojnika s pismenim pozivom komandantu garnizona da pošalje delegaciju radi pregovora oko predaje, O tome Čedo Kapor piše

»Poslije oslobođenja Prozora i likvidiranja italijanskih snaga u dolini Rame, naše jedinice su zarobile veliki broj neprijateljskih vojnika. Korišćeni su za nošenje tereta i ranjenika. Sa mnogima sam lično razgovarao. Jednog dana obavijestili su me o nekom zarobljeniku koji za sebe tvrdi da je antifašista i da želi svakako da razgovara sa partizanskim rukovodiocima.

Bio je to čovjek tridesetih godina, po zanimanju profesor, odnekle sa sjevera Italije. Tvrdio je da je socijalista već petnaest gpdinau Preklinjao nas je da mu vjerujemo koliko ga je stid što je došao ovamo da se za interese imperijalizma bori protiv jednog oslobodilačkog pokreta, kojim rukovode komunisti. Postavljao sam mu neka pitanja i pokušavao da procijenim njegpvu iskrenost. Izgledalo je da zbilja ne laže…

Riješili smo da to provjerimo. Jedan zarobljenik manje ili više, od onolike mase! Smislili smo da ga pošaljemo u Jablanicu, sa porukom za komandanta garnizona. Trebalo je da još i usmeno objasni bezizlaznu situaciju italijanskih snaga, a zatim da se nekako izvuče ili da nas sačeka tamo, u tvrđavi. Problem je bio samo u tome, kako će proći kod naših boraca, poslije oslo-

[1] Lj. Đurić, nazri. dj. str. 110.

[2] Sjećanje Boke Kraljevića »jahorina« XII - Sarajevo, novembar 1978. godine, broj 101.

bođenja Jablanice. Napisao sam mu nešto kao propusnicu, on se postarao da dobro sakrije taj papir. Otišao je uvjeravajući nas da će zadatak izvršiti kako najbolje bude mogao.

Poslije prvih neposrednih pogodaka iz naših topova i mitraljeske vatre iz tenkova, Italijani su na svom utvrđenju na Jablanici istakli bijele zastave, U onoj trci bio sam i zaboravio na našeg emisara, italijanskog socijalistu, kad me obavijestiše da jedan zarobljenik ima propusnicu sa mojim potpisom i traži da ga svakako meni privedu. Odmah sam se sjetio o kome je riječ.

Karlo (tako mu je bilo ime) sijao je od sreće kad me je video. Pričao je opširno kako je komandant primio našu poruku i njegov usmeni izvještaj i kako ga je potom pritvorio kao sumnjivog. Poveo sam Karla sa sobom, Dan-dva bio je uza štab, a zatim smo ga poslali u Konjic, sa istim zadatkom. Naši su ga dopratili do neprijateljskih linija na prilazu grada.

Nikada vise nijesmo vidjeli italijanskog socijalistu Karla. Ko će znati šta se s njim zbilo! Tih dana u Konjicu se svašta dešavalo, upadali su i naši tenkovi, stigla su jaka njemačka pojačanja. Karlu se tamo izgubio svaki trag.«[1]

[1] Čedo Kapor, *Susreti na Neretvi,* Zbornik, »Neretva«, knj. 3, Beograd, 1965, str. 127-128.

MARTOVSKI PREGOVORI BEZ TAJNI

Razvoj operacija ria sjeveru Afrike i na istočnom frontu krajem 1942. godine bio je vrlo nepovoljan za sile osovine. Vrhovna komanda Wehrmachta je procjenjivala da će saveznici, čim ovladaju sjeverom Afrike, pokušati da se iskrcaju na Balkan, gdje su uspješno djelovale naše oslobodilačke oružane snage, na koje su sile antifašističke koalicije itekako mogle računati. NOV i POJ, snažna armija u novembru 1942, stvorena iz NOPÖ i DVJ, naglo dobija na značaju i u međunarodnim relacijama. No, nisu bile za potcjenjivanje ni jedinice Draže Mihailovića, koje bi u slučaju savezničkog iskrcavanja na Balkanu, bez obzira na svoju dotadašnju aktivnu suradnju s okupatorom, pristupile saveznicima, što bi uveliko zasmetalo ostvarenju revolucionarnog programa narodnooslobodilaČkog pokreta. Zapadni su saveznici i do tada, neovisno o stvarnom stanju na jugoslavenskom ratištu, svu podršku pružali samo Draži Mihailoviću, koji je istovremeno primao pomoć i od Talijana i od Britanaca, dok su ga opet Nijemci zbog zajedničke borbe protiv partizana, puštali na miru. Bilo je jasno da će saveznici, iskrcaju li se na Balkanu, još više pažnje pokloniti Draži i da će NOV i POJ u tim relacijama biti u potpuno podređenom položaju. Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ bili su svjesni te opasnosti i zato je sasvim razumljivo što su, računajući na moguće iskrcavanje savezničkih trupa na jadranskoj obali, željeli da ih dočekaju u raščišćenoj situaciji, tako da saveznici u Jugoslaviji zateknu samo dvije vojske onu koja se borila protiv okupatora u funkciji oslobodilačkog i revolucionarnog programa NOP, i vojsku različitih okupatora sjedinjenu s različitim kvislinzima. Željelo se definitivno raskrstiti s četnicima; ili ih priključiti vojsci narodnooslobodilaČkog pokreta - NOV i POJ, ili ih primorati da se javno svrstaju uz i u armije okupatora. I njemački okupator, u očekivanju savezničkog iskrcavanja na Balkanu, želi jasnu situaciju na okupi-

ranom području. Za vrhovnu komandu Wehrmachta četnici su i saveznici (privremeno) i potencijalni protivnici (u dalekosežnim kalkulacijama). Osnovni neprijatelj im je NOV i POJ. Na bazi tog stava, po Hitlerovim uputama, njemački i talijanski generali planiraju zimske operacije: najprije treba uništiti NOV i POJ, odnosno Bihaćku republiku (oni kažu »Titova država«) a potom - ne uništiti nego — razoružati četnike, koji će prestati biti saveznici kad nestane Titovih partizana. Uporedo s pripremama za zimske operacije protiv »Titove države« i »komunističke armije«, njemački okupator je poduzimao razne manevre da bi konsolidirao takozvanu Nezavisnu Državu Hrvatsku, što je bilo neophodno zbog iskorišćavanja njenih ljudskih i materijalnih resursa.

Njemački opunomoćeni general u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj Edmund Glaise von Horstenau je Ministarstvu vanjskih poslova Trećeg Reicha, Upravi za vojnu privredu, vrhovnoj komandi Wehrmachta i direkciji Abwèhra prikazao Opće stanje na jugoslavenskom ratištu, nastojeći time pospješiti opsežnije vojne operacije protiv NOV i POJ:

»Ne ćelom području Hrvatske dalje živa komunistička aktivnost i neprijateljska propaganda...

U nemačkoj posadnoj zoni komunistički pokret sve više potiskuje u pozadinu pitanje pravoslavnih odreda. Bez energičnog napada odgovarajućih snaga na komunističku armiju koja se nalazi između Mostara i Karlovca, ne može se očekivati poboljšanje situacije...

Porastao je broj sabotaža, naročito miniranje glavne pruge. Došlo je do mnogpbrojnih manjih železničkih nesreća zbog pogrešno postavljenih skretnica, kao na radničkoj pruzi Prijedor - Sunja. U posljednjem bombardövanjü ponovo su oštećene pruge Prijedor - Bosanski Novi i Kostajnica - Sunja,..«[1]

Od ovoga se gotovo nimalo ne razlikuje ni stav komandujućeg generala i komandanta ù Srbiji Paula Badera, stav iznesen u izvještaju vrhovnom komandatu Jugoistoka. Zamišljajući situaciju u zemlji u slučaju savezničkog iskrcavanja, general Bader zaključuje:

»Neprijateljsko iskrcavanje u Dalmaciji sigurno će u Srbiji izazvati opšti ustanak uz učešće obeju neprijateljskih grupa. Međutim, pitanje je da li će u Srbiji doći do opšteg ustanka naroda ako Draža Mihailović bude u Hrvatskoj prisiljen na odlučujuću borbu za svoj pokret. U svakom slučaju treba računati sa jakim opterećenjem slabih pòsadnih snag».«[2]

[1] ***Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije,*** tom **XII,** knjiga **2,** dok. **br, 195, strana 931-933,**

[2] Isto, knjiga 3, dok. br. 40, strana 184,

Iako opterećen sve težom situacijom na frontovima u SSSR-u i Africi, Hitler je s posebnom pažnjom pratio razvoj situacije u Jugoslaviji Stoga je 18. i 19. decembra 1942. godine u svom Glavnom stanu u Rastenburgu sazvao sastanak kojem su prisustvovali načelnici generalštabova i ministri inozemnih poslova Njemačke i Italije. Na tom sastanku je postignut sporazum o zajedničkim operacijama protiv NOV i POJ. Ostvarenje toga plana povjereno je komandantu Jugoistoka (Oberbefehlshaber Südost) Alexanderu Löhru. U desetak narednih dana vrhovni komandant Jugoistoka održao je nekoliko sastanaka, Tako, iz Soluna putuje u Rim da bi s Mussolinijem i njegovim generalima utanačio plan zimskih operacija, koje će poslije sastanka s načelnikom talijanske vrhovne komande Ugom Cavallerom dobiti šifrovani naziv »bijelo« (»weiss«), s tim dà se izvedu u tri faze.

U operacijama su sudjelovale četiri njemačke divizije - 7. SS, 714, 717. i 718. Tim snagama i ustaško-dornobranskirn jedinicama zapovijedao je komandant novoformiranog korpusa »Croatien«, general-potpukovnik Rudolf Lüters. Talijanskim divizijama »Re«, »Sassari« i »Lombardia«, te goransko-ličkim i dalmatinsko-hercegovačkim četnicima komandirao je general Alessandro Gloria. U operacijama sudjeluje i 14 njemačko-talijanskih avioeskadrila. Ukupno: oko 105.000 vojnika i oficira. Koliko je general-pukovnik Alexander Lohr bio siguran u uspjeh ove operacije vidi se i po tome Što je zajedno s Talijanima predvidio formiranje posebnih logora, u kojima bi Nijemci smjestili oko 60.000, a Talijani oko 30.000 lica.

Tito je na području Bihaćke republike imao oko 60.000 boraca svrstanih u jedinice 1. hrvatskog korpusa, 1. bosanskog korpusa, 4. i 5. operativne zone i u operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba.

Vrhovni štab NOV i POJ je još od ranije namjeravao da težište osnovnih operacija prebaci u istočne krajeve zemlje. I to iz dva razloga: da bi u Srbiji obnovio ustanak, odnosno razbio četnike Draže Mihailovića, i da bi ugrozio, to jest onemogućio okupatoru korištenje najvitalnije komunikacije od Beograda prema Sofiji i Soluna Neprijateljska ofanziva nije izmijenila Titov plan. U zamku na Oštrelju, 23. januara, zatim u Drvaru (30. januara) i konačno u Duvnu (8. februara 1943) Tito je osmislio i razradio plan i i način izvođenja partizanske ofanzive. U Duvnu je 8. februara dao detaljne upute za izvođenje ofanzive i istovremeno razradio taktiku borbe protiv okupatorsko-kvislinških trupa angažiranih u operaciji »weiss«.

Dok su korpusi NOV - 1. hrvatski i 1. bosanski - frontalno branili slobodnu teritoriju Bihaćke republike, 1, 2. i 3. divizija, potpomognute 7. banijskom, a kasnije i 9. dalmatinskom, izvršile su u tri kolone silovit udar prema Neretvi...

»Samo kod Prozora«, pisao je Tito Kominterni 19. februara 1943. godine, »ubijeno je (ili zarobljeno) 1.150 talijanskih vojnika i oficira. Ovdje su Talijani doživjeli pravu katastrofu. Mi smo uništili ne samo garnizon već i njihovu bazu za nastupanje na našu teritoriju .. .«[1]

Sest dana kasnije Moskvi je javljeno da je napad izveden na frontu širokom 100 km, pri čemu je »izvojevana do sada najveća pobjeda nad okupatorom«[2]. Ipak, plan prodora operativne grupe divizija preko Neretve prema Drini dolazi u pitanje za nekoliko hiljada ranjenika i tifusara, svrstanih u ešalone Centralne bolnice Vrhovnog štaba, nije osiguran jedini put što preko Neretve vodi na istok - nije oslobođen Konjic. Neprijatelj je u međuvremenu razdvojio 1. hrvatski od 1. bosanskog korpusa, koji se dijelom snaga našao u Podgrmeču, a dijelom nabačen na planinski masiv od Drvara prema Glamoču, Operativna grupa divizija, kojoj su se priključile i 7. banijska i 9. dalmatinska, te dvije krajiške brigade iz 1. i 10. divizije, bila je sabijena u doline Rame i Neretve. Posljednjeg dana u februaru, baš onda kad je Tito odlučio izvesti silovit udar preko Vakufa u pravcu sjeverozapada i srušiti sve mostove preko Neretve, da bi prevario neprijatelja i osigurao vrijeme i prostor za prelazak Centralne bolnice preko neretvanskog kanjona na uske staze snijegom prekrivenog Prenja, neprijatelj procjenjuje

»Tito je koncentrisao svoje najbolje snage i to: Prvu, Treću i delove Druge divizije za svoj napad preko Prozora na Konjic i Jablanieu i Drežnicu, gde mu je uspelo da potisne hrvatske posade i da opkoli italijanske snage. Njegova je namera po svoj prilici da elastičnom odbranom izbegne napade nemačkih snaga koje on očekuje sa severa i severoistoka, da sa glavninom svojih najboljih brigada izbori put za Hercegovinu i da obezbedi evakuaciju iz rejona Glamoča. Istovremeno da prihvati borbu D. Mihailovića, odvoji od rukovodstva delom komunistički zaražene pripadnike Mihailovića i da ih privuče u svoje redove. U Hercegovini, eventualno u Crnoj Gori sigurno pretpostavlja da nađe prostor.. .«[3]

Zatečen s ranjenicima, tifusarima i zbjegovima djece, žena i staraca u takozvanom »džepu Neretve«, pritisnut Nijemcima od Vakufa i Konjica, četnicima s istoka, s Neretve, a Talijanima i četnicima od Mostara, Tito je pisao Izvršnom komitetu Internacionale:

»Moram ponovo da vas pitam zar vam nikako nije moguće da nam pružite ma kakvu pomoć? Stotinama hiljada izbjeglica prijeti smrt od gladi. Zar

[1] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* 14, str. 78.

[2] Isto, str, 90.

[3] *Zbornik dok. NOR-a,* XII, knj. 3, str, 128.

se poslije 20 mjeseci naše herojske, skoro nadčovjećanske borbe ne može naći put da nam se pomogne? Dvadeset mjeseci mi se borimo bez i najmanje materijalne pomoći s bilo koje strane. Ja vas uvjeravam da je ovaj naš divni junački narod Bosne, Like, Korduna, Dalmacije potpuno zaslužio maksimalnu pomoć. Kod nas se pojavio pjegavi tifus, ali mi nemamo lijekova: narod nam umire od gladi, ali ne ropće. Taj gladni narod daje našim borcima posljednji komad hljeba, a sam umire od gladi; daje posljednji par čarapa, košulja ili obuće, a sam ide bos i go po ovoj zimi. Učinite sve što možete da nam pomognete.«[1]

Iz Moskve su odgovorili da su o slanju pomoći razgovarali »u više mahova lično s Josifom Visarionovičem«, ali da, »nažalost, i pored svih napora, nismo uspjeli pozitivno riješiti ovaj zadatak, zbog nesavladivih tehničkih prepreka«.[2]

U trenu najvećeg pritiska okupatorsko-kvislinških jedinica na opkoljenu operativnu grupu divizija i centralnu bolnicu (»... 2. marta jedna njemačka kolona... probila se gotovo do naših bolnica; jedinice 4, crnogorske brigade ... i jedna jedinica 3. krajiške brigade u snažnom naletu razbile su ovu kolonu .. ,«[3]), kad su sve jedinice bile »veoma iscrpene... zbog četrdeset dnevnih neprekidnih upornih borbi«, Tito je ponovio pitanje Komintemi

»Možemo li se nadati ma kakvoj pomoći od saveznika? Molimo odgovorite, jer je neizvjesno koliko još mi možemo izdržati ovakav napor. Naše žrtve su ogromne, a ranjenici nam strašno smetaju u operacijama.«[4]

Odgovor je stigao 7. marta, kad su ešaloni ranjenika već bili na nesigurnom jablaničkom mostu:

»... Mobilišemo javno mnenje u Engleskoj i Americi da bude vama naklonjeno radi što brže promjene stava engleske vlade u korist Vrhovnog štaba i protiv izdajstva Draže Mihailovića i njegovih četnika... Oslonite se sada samo na snage svog sopstvenog naroda.«[5]

Kao i za sve vrijeme borbe do tada, oslonjen »samo na snage svog sopstvenog naroda«, s jedinicama koje su krvarile bez dana odmora od 20. januara, Tito je izuzetno uspješno izveo protuudar u smjeru sjeverozapada prema dolini Vrbasa. Zbog siline toga udara, i Nijemci i Talijani bijahu uvjereni da je Tito odustao od ofanzive preko Neretve u istočnu Hercegovinu. Za to vrijeme, pioniri pod komandom Vološe Smirnova djelomično obna-

[1] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* 14, str. 28.

[2] Isto, str. 298.

[3] Isto.

[4] Isto.

[5] Isto, str. 336.

vljaju most preko Neretve kod Jablanicc i omogućuju ešalonima centralne bolnice prelazak na Prenj, Time je povijesna »bitka za ranjenike« dobijena. Štabu 1. proleterske udarne divizije Tito 7. marta 1943. godine poručuje

»Naše prethodnice već su prešle Neretvu. Produžavamo dalje. Vi s dvije brigade zatvarate pravac Bugojno-Vakuf-Prozor-Rama, a zatim obrazujete opštu zaštitnicu naše glavne kolone — pozadi ranjenika.«[1]

Sutradan, 8. marta 1943. godine, Tito je štabu 3. udarne divizije, kojem je komandirao proslavljeni junak Pero Cetković, naredio da sve ranjenike uputi najkraćim pravcem za Jablanicu, a da divizija i dalje drži pobočnicu prema Ostrošcu, »sve dok začelje ranjenika ne prede Jablanicu«.

U protuudaru, koji je počeo popodne 3. marta prema Gornjem Vakufu, u tri kolone, pod komandom Koče Popovića, Peka Dapčevića i Pavia Jakšića, zarobljen je njemački major Arthur Strecker, komandant 3. bataljona 738. grenadirskog puka 718. pješadijske divizije.[2] Taj će događaj biti od izuzetnog značaja za obnavljanje u januaru prekinutih pregovora, koje je neujednačenim tempom i uspjehom vodio Marijan Stilinović.

O zarobljavanju majora Streckera, Vrhovni komandant je obaviješten najkasnije ujutro 4. marta. Već je bilo jasno da je protuudar prema Gornjem Vakufu uspio. To je tren kad Tito, tada na Ramskoj klisuri, u selu Gornji Lug, u kući Muje Bećirevića, komandantu svojih inžinjeraca, Volođi Smirnovu, naređuje da počne ostvarivati uvjete za izvođenje čudesnog neretvanskog manevra: da najkasnije za dva dana, za prijelaz preko Neretve, osposobi most kod Jablanice. Već je bila sazrela odluka da se sa svim jedinicama operativne grupe divizija forsira Neretva između Jàblanice i Ostrošca. Znao je da su na drugoj obali četnici. Da bi mogao uputiti preko Prenja, prema gornjem toku Neretve, ešalone s četiri hiljade ranjenika i tifusara, bilo je neophodno razbiti četnike. Međutim, problem su predstavljali Nijemci. Četiri njihove divizije bijahu grupirane na sjevernom boku i u zaleđu operativne grupe i centralne bolnice. Vjerojatno je tada vijest o zarobljenom majoru iz 118. divizije podstakla Vrhovnog komandanta da pokuša ponovo doći u doticaj s njemačkim glavarima u Jugoslaviji i da, vodeći pregovore, dobije onoliko vremena koliko mu bude potrebno da pot uče četnike i raskrči put operativnoj grupi di-

[1] Isto, str.131.

[2] Majora Streckera zarobili su borci Prvog bataljona Druge proleterske brigade 4. marta 1943. godine u Pidrišu. Zarobio ga je kurir štaba bataljona Predrag Stojković Badžo, rodom iz sela Viševca kod Rače Kragujevaćke, Komandant brigade Ljubodrag Durić, 4. marta 1943. u svom *Ratnom dnevniku,* str. 122 piše: »Kurir Badžo vezao zarobljenog majora nekom uzicom, drži jedan njen kraj u ruci, smeška se - Ne piše im se dobro, druže komandante, kad smo im počeli zarobljavati više oficire., *m*

vizija prema Srbiji. Kad je 12. novembra 1978. govorio o bitki za ranjenike, Tito je objasnio i kako je došlo do ideje o obnavljanju pregovora;

»Imali smo veći broj zarobljenih Nijemaca i Talijana. Medu njima je bio i onaj komandant bataljona - Streker. Sa njima nismo znali šta da radimo. Hrane nismo imali ni za sebe, a nismo ih, naravno, htjeli likvidirati, jer smo se pridržavali odredbi Ženevske konvencije o ratnim zarobljenicima. Nismo to činili, iako smo dobro znali da su Nijemci ubijali ne samo naše zarobljene borce, nego i ranjenike i bolesnike, zato smo predložili razmjenu.«[1]

Dedijer piše kako »vršilac dužnosti načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić tvrdi da je inicijativu za pregovore dao sam Tito« i to još onda »kada je dobio prve izveštaje da je opkoljen sa ranjenicima, izbeglicama i vojskom sa svih strana, sa severa nemačkim i ustaškim trupama, a sa istoka i jugoistoka četničko-talijanskim. U tim teškim uslovirna, smatra Terzić, Tito je hteo da dobije predah.«[2]

Dedijer o ovom pitanju navodi i mišljenje Milovana Đilasa, koji »piše da su o pregovorima i njihovoj sadržini bili upoznati samo Tito, Ranković i on«.[3]

Sto se tiče broja onih koji su bili upućeni u akciju oko pregovora, Di las je u krivu. Nikako se nije moglo dogoditi da se rješava o tako krupnom pitanju a da ne bude obaviješten i uz Tita prisutni član Politbiroa Ivan Milutinović Milutin, kao i dvojica iz onog uskog kruga odlučujućih koji su redovno bili u toku svih zbivanja — Sreten Žujović, koji je saveznicima predstavljan kao zamjenik Vrhovnog komandanta, i Moša Pijade. Ujutro 5. marta, kad se u Vrhovnom štabu zatekao Koča Popović, kako bi neposredno od Tita primio naređenje da sa svojom divizijom »obrazuje opštu zaštitnicu sa zadatkom da štitite i zatvarate pravac Gornji Vakuf—Prozor—Rama-jablanica«[4] Tito mu je o ideji da se nastave pregovori govorio kao o pitanju koje nije nikakva specijalna tajna.

Sto se pak tiče vremena kad je u Vrhovnom štabu sazrela ideja da se ide na obnavljanje pregovora s Nijemcima, Terzić - odnosno ono što navodi Dedijer - nije u pravu. Nije se Tito opredijelio za pregovore »kada je dobio prve izvještaje da je opkoljen«, jer to bi značilo da je došao do te zamisli najkasnije 28. februara, poslije odustajanja od dalje borbe za Konjic. Zašto bi čekao tjedan dana? Nema sumnje, zarobljavanje njemačkog majora Streckera

[1] Borba, 13. novembar 1978.

[2] Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Brösa Tita*, 2, Rijeka-Zagreb, 1981, str. 840.

[3] Isto.

[4] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* 14, str. 122.

samo je po sebi iniciralo ideju za obnavljanje pregovora. No, valja imati na umu da ljudi u Vrhovnom štabu nisu bili toliko naivni pa vjerovali da će njemački generali ići na pregovore za vrijeme izvođenja svoje ofanzive i da će obustavili ofanzivu zbog jednog majora Ì nekoliko desetaka drugih zarobljenika. Ali je zato logično da se o mogućnosti pregovaranja razmišlja onda kad su Nijemci razbijeni tamo gdje je njihova koncentracija bila najjača, i kad se definitivno opredijelio za nastavak pohoda preko Neretve, to jest u zonu gdje nije bilo njemačkih jedinica. Odluka je, dakle, donesena najranije 4, a najkasnije 5. marta.

O pokretanju, to jest o obnavljanju pregovora s Nijemcima, odlučivano je na sastanku na kojem su, osim Tita, Aleksandar Ranković, Ivan Milutinovic, Milovan Dilas, Sreten Zujović, Moša Pijade i predsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a dr Ivan Ribar. Opredijelili su se za obnavljanje pregovora i zbog razmjene zarobljenika[1] i zbog opetovanog zahtjeva za priznavanje NOV i POJ kao regularne zaraćene stranke.[2]

Ofanziva protiv Tita u dolini Neretve je propala. Operativna grupa divizija prešla je Neretvu, i bez osvojenog Konjica, preko mosta kod Jablanice. Četnici, koji su čekali na istočnoj obali Neretve, strahovito su potučeni. Komandant dotične grupacije, Zaharije Ostojić, pisao je Draži , »da je do poraza došlo jedino zbog neposlušnosti i nemarnosti komandnog elementa«. Objašnjavao je da je »zbog prodora komunista kod Jablanice i razbacanosti snaga na južnom delu fronta.,. situacija vrlo ozbiljna, a komandanti produžavaju s neprekidnim greškama«. Čak je od »gospodina ministra« tražio; »Molim da odredite specijalan preki sud koji će izreći presudu prvo meni, a potom ostalima.«

Konačni slom ove četničke grupacije, koja se poslije toga nikada više neće oporaviti, bližio se svakog dana. Ta je neminovnost posve jasna rukovodstvu NOP-a, odnosno Vrhovnom štabu NOV i POJ, ali jasno je i da naše jedinice operativne grupe divizija, opterećene s više od 4.000 ranjenika i tifusara, danima bez časa predaha, ne mogu dalje na istok ako se ne odmore.

[1] Operativna grupa po podacima komentatora Titovih *Sabranih djela* (tom 14, str, 347) držala je u zarobljeništvu »više desetina njemačkih i domobranskih vojnika, oficira i raznih privrednih stručnjaka«, a po podacima objavljenim u inozemstvu (npr. Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ralu)* zajedno sa Streckerom zarobljeno je 25 njemačkih vojnika, »a već je prije bilo zarobljeno 100 kvislinških lica, 15 talijanskih oficira i nekih 600 podoficira i redova«,

[2] Vrhovni komandant Jugoistoka, Alexander Löhr uzaludno je Hitlera uvjeravao u opravdanost priznavanja Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Kasnije će Löhr tvrditi kako je on osobno smatrao NOV i POJ regularnom armijom sa svim pravima zaraćene strane, ali protiv Hitlerove volje ništa se u Trećem Reichu nije moglo učiniti.

Operativnoj grupi divizije bilo je neophodno bar malo vremena da zaliječi rane, nahrani borce i prikupi snage za nove pothvate. I, eto, zbog toga se Tito odlučuje za pregovore.[1]

Ideju o pregovorima prihvatio je i major Strecker. Mada »neće da da nikakve podatke o vojnoj dislokaciji«[2] - što će Tito reći u jednom radiogramu Kominterni - svojoj je komandi, s mnogo nade u uspjeh zamisli, 5. marta u pismu zdušno objašnjavao razložnost pregovora o razmjeni zarobljenika.

Pismo majora Streckera poslano je 5. marta. Dva dana kasnije ranjeničke kolone krenule su uz Prenj. Odgovor iz Zagreba - da se prihvaća prijedlog o pregovorima radi razmjene zarobljenika — stigao je 10. marta. Ali i prije toga odgovora, Vrhovni je štab nekako saznao da Nijemci prihvaćaju prijedlog, jer da nije tako, zašto bi već 8 marta odredio svoju delegaciju za pregovore. Naime, za parlamentarce su, najkasnije 8. marta, ako ne i ranije, određeni Milovan Đilas i dr Vladimir Velebit[3]. No, pred njemačke pregovarače oni neće izići kao Dilas i Velebit, već kao profesor Miloš Marković i Vladimir Petrović. Da se komandant 1. proleterske divizije nije tada zatekao u Vrhovnom štabu — sam će reći[4]: »sasvim slučajno« - vjerojatno bi samo njih dvojica otišli na pregovore. Ali kako se »onih dana« i Koča Popović »nekim poslom sasvim slučajno zatekao u Vrhovnom štabu« i kako je »od nekoga saznao« za pregovore i imenovane pregovarače s lažnim imenima i kako je odmah poslije toga imao priliku da razgovara s Vrhovnim komandantom - pitanje oportunosti slanja delegacije bez jednog od vojnih komandanata nametnulo se posve logično. Titu nije dva puta trebalo reći ono što mu je Koča Popović rekao (»Upitao sam ga: zar ne bi bilo bolje da je u delegaciju određen neko ko bi nastupio ispred nas kao vojne formacije, neko od vojnika?«[5]). Popović se sjeća da se Vrhovni komandant samo za časak zamislio, »kako je to već uobičavao«, i kako je, »sagnuvši pogledom prema meni, rekao.

[1] Dr Vladimir Dedijer u 2. tomu knjige *Novi prilazi za biografiju Josipa Bma Tita,* str. 812, kaže »da su pregovori u martu 1943. godine bili nepotrebni, osim oko razmene zarobljenika. Njima se, što se tiče partizana, ništa nije postiglo, pa ni na planu ratnog lukavstva/* Urednik 14. toma *Sabranih djela Josipa Broza Tita* - Mehmedalija Bojić razrađujući ovo pitanje na strani 347. piše »Ishod tih pregovora je bio da je razmijenjeno nekoliko desetina zarobljenika. Prilikom pregovora, predstavnici Vrhovnog štaba su nastupali kao ravnopravan partner, kao predstavnici stvarne, mada formalno još nepriznate zaraćene strane, tražeći da joj se i to prizna, kako bi se partizanskim zarobljenicima i ranjenicima priznavao tretman koji nalaže Haška i Ženevska konvencija.«

[2] Josip Brom Tito, *Sabrana djela,* 14, str. 136.

[3] Dr Vladimir Velebit je o »martovskim pregovorima« autorima dao vrlo opširnu izjavu oktobra 1983. godine; autorska zbirka.

[4] Izjava Koče Popovića januara 1984; autorska zbirka.

[6] **Isto.**

'U pravu si, baš bi bilo dobro kad bi im se ti pridružio!' Eto, tako sam ja postao treći član delegacije, i jedini ću ja od članova delegacije protivnicima biti predstavljen punim imenom i prezimenom, kao i funkcijom u Narodnooslobodilačkoj vojsci.«[1]

Najkasnije 8. marta je određen pun sastav delegacije. Toga dana je, naime, u Vrhovnom štabu napisana i potpisana posebna

»Punomoć

Koja se izdaje drugu Koči Popoviću, komandantu Prve proleterske divizije da u ime ovog štaba kao delegat pregovara sa nemačkom vojnom komandom u Bugojnu po sledećim pitanjima:

1. O razmeni zarobljenika.

2. O pitanju primene međunarodnih ratnih pravila prema Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije sa strane nemačkih vojnih vlasti.

3. O svim ostalim pitanjima koja će postaviti ova delegacija, a o kojima je već bilo reči sa gospodinom kapetanom Mcjsom prilikom razmene zarobljenika u Livnu 17, novembra 1942, godine.

U ime Vrhovnog štaba NOV i POJ
zamenik načelnika
kapetan V, Terzić«

S njemačke strane u poslove oko pregovora i ovoga je puta uključen neizbježni Hans Ott, inžinjer s dva željezna križa iz dvaju ratova. On je, čini se, bio među prvima kojima je predočeno Streckerovo pismo upućeno generalu Glaiseu. Čim su Kasche i Glaise prihvatili Streckerove prijedloge, zapravo prijedloge Vrhovnog štaba NOV i POJ, inž. Ott je od njih dobio osnovne instrukcije i avionom je upućen u Slavonski Brod, gdje je u martu bio smješten štab Rudolfa Lütersa, Prije ikakvih pregovora, valjalo je da zagrebački dogovor Kasche — Glaise — Ott prihvati i Liiters, jer je on neposredno rukovodio operacijama u Bosni. Za njega je prihvaćanje poruke značilo obustavljanje operacija u dolini Neretve. To mu — po Ottovom svjedočenju — nije teško palo: od 6. marta njegove jedinice nisu imale borbenog doticaja s Titovom operativnom grupom divizija. A do Streckcra mu je zaisa stalo. Tražio je od Otta »Uznastojte da se major po bilo koju cijenu izvuče iz komunističkih kandži!« Na spašavanju Streckere inzistirao je i štab 717. divizije.

Izgleda da general-potpukovnik Lüters, odncdavno u Jugoslaviji, nije bio upoznat s teškoćama Glaise von Horstenaua i Siegfrieda Kaschea, čiji prijedlozi o pregovorima i razmjeni zarobljenika s partizanima nisu naišli na

[1] Isto.

razumijevanje odlučujućih ličnosti Trećeg Reicha. Bilo mu je dovoljno što je za pregovore, do kojih mu je osobno bilo stalo, zainteresiran i Glaise. Tada su se još i Lohr i Liiters i Glaise, kao i drugi komandujući generali na Balkanu, nadali da će Hitler odobriti da NOV i POJ budu de jure priznati. No, Hitler će ostati tvrdoglavo uporan: za njega su partizani isključivo razbojnička banda, a ne organizirana armija, kadra da pobjeđuje svaku drugu suvremenu armiju. Podržavajući pregovore, Glaiseu će o tome 19. novembra 1943. godine pisati inž. Hermann Neubacher, specijalni opunomoćenik njemačkog ministarstva vanjskih poslova za Jugoistok. Ustvrdio je da se »pregovorima o razmjeni zarobljenika« nema što prigovoriti, ali je pri tome - prenoseći stav Berlina — inzistirao da »načelno treba odbiti bilo kakve zahtjeve u tom smislu da se njemačke ustanove pismeno obavezuju da će se pridržavati međunarodnih propisa o postupku sa zarobljenicima i ranjenicima, jer bi takva uzajamna utanačenja uključivala priznanje Tita za zaraćenu stranu«.

No, nezavisno o daljnjim odnosima, u martu 1943. godine Nijemci su izuzetno brzo reagirali. Od zarobljavanja majora Streckera proći će samo šest, a od momenta kad je poslao pismo u Zagreb tek pet dana, pa da njemačke ključne vojno-diplomatske ličnosti u NDH u najpunijoj suglasnosti prihvate prijedloge o pregovorima. Tajnim kanalima, koje je osiguravala posvuda prisutna mreža ilegale narodnooslobodilaČkog pokreta, na najbrži način, u roku od nepunog dana stiglo je u Vrhovni štab pismo majora Bart ha:

»Njemačko zapovjedništvo spremno je da primi jednog Vašeg delegata. Kao rok se predlaže 12. ožujak 1943. godine. Mjesto sastanka u Bugojnu.

Zajamčuje se delegaciji potpuna sigurnost. Naše trupe su upućene da nesmetano propuste najviše tri delegata, koji će nositi bijele zastave, te da ih dovedu do najbliže njemačke komande.

Put delegacije: cesta Rama-Prozor-Gornji Vakuf.«[1]

Po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, pored majora Arthura Streckera, izdvojeno je za razmjenu još deset njemačkih stručnjaka iz tvornice klora u Jajcu, koje su partizani zarobili krajem novembra 1942. godine prilikom drugog oslobođenja Jajca, te oko dvadeset vojnika i podoficira iz sastava 714. i 717. divizije, koji su zarobljeni novembra 1942. godine u Sitnici kod Banjaluke.

Njemački odgovor je, kako rekosmo, stigao 10, marta 1943. godine, a Vrhovni štab NOB i POJ je dva dana ranije, 8. marta, izdao punomoć ko-

[1] Vladimir Dedijer, Nazn, dj, str. 804. Pregovori nisu, kao što je najavljeno, vodeni u Bugojnu nego u Gornjem Vakufu. 1 ne 12, nego 11. marta 1943. godine u 9 do 11 sati.

mandantu Prve proleterske divizije Koči Popoviću, što znači da su u Vrhovnom štabu bili sigurni u pozitivnost njemačkog odgovora

Kad je poziv stigao, Đilas, Popović i Velebit su se naznačenim pravcem uputili u Gonji Vakuf. Čim su 11. marta napustili partizanske položaje, istakli su, kako to ratni običaji i pravila nalažu, bijeli barjačić na štapu.

Dr Velebit se dobro sjeća toga putovanja u neizvjesno:

»Naše misli nisu bile lišene pretpostavke da možemo naići na ustašku patrolu i da bi u tom slučaju teško došlo do bilo kakvog objašnjenja između nas i njih. Na nama su bile uredne partizanske uniforme. Od naoružanja, imali smo samo pištolje. Sva trojica smo bili relativno mladi i sve vrijeme putovanja, kao da idemo na neki izlet, zahvaljujući Koči Popoviću, pa djelomično i Đilasu, šalili smo se i sn|ijali. Šalili smo se i u vezi našeg malog bijelog barjačića, kojeg Koča uporno nije htio nositi, jer, reče, barjak je mali, a on mali, pa bi sve to tako usitnjeno moglo skupo da nas košta... U stvari, ja sam bio taj koji je popuštao, i nosio sam barjačić i prihvatao šale baš onako drugarski kako su i servirane.,.«

Bili su sami na cesti od Prozora prema Gornjem Vakufu. Zaključili su da je štab 717. pješadijske divizije naredio svim svojim i kvislinškim jedinicama da oslobode cestu prema Prozoru i da se sklone čim primijete partizanske izaslanike. Mada neuočljivi, Nijemci su budno pratili dolazak parlamentaraca. Na dva su mjesta, uz put prema Prozoru, bile skrivene patrole s radio-stanicama. Te skrivene radio-patrole, najavljujući trojku s bijelom zastavicom, čistile su pred njima put, tako da su predstavnici Vrhovnog štaba NOV i POJ tek na ulazu u Prozor primijetili njemačkog strazara pred jednom zgradom. Njih se trojka tu zaustavile, šutljivi i mrki, a stražar je, šutljiv, ušao u kuću, da telefonski obavijesti pretpostavljene. Kroz prozor su mogli vidjeti kako stražar žustro okreće ručicu induktorskog telefona i kako nešto kratko razgovara, da bi se potom vratio na svoje stražarsko mjesto. Vidljivo uzbuđen, rukom im je dao znak da čekaju tu, pred njim.

Nervozni, jedva što su međusobno izmijenili neku riječ, kad se iza ugla pojavi njemački oficir u pratnji plavokosog vitkog podoficira. Blijed u licu, srednjeg rasta, malo pogrbljen u ramenima, njemački oficir je opušteno, bez žurbe, išao prema njima, a onda se zaustavi, naoko začuđen:

- Tko ste vi?

U briljantnom njemačkom, s osjećajem za finese, odgovorio je dr Vlatko Velebit:

- Delegacija Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije! Ako gospodin želi, pokazat ćemo punomoćja...

Instruiran kako da se ponaša, oficir samo letimično baci pogled na ispravu, a duže ga zadrža na komandantskim oznakama i na smireno ozbiljnom licu Koče Popovića. Šutnju prekinu Velebit:

— Dakle, što ćemo sad?

— Prije svega, dužan sam da uzmem municiju iz vaših pištolja...

— Na to nismo računali — protestirao je Dilas.

— Mi vama, da ste došli na razgovore kod nas, ne bismo to uradili — ljutio se i dr Velebit.

— Možete zadržati samo hladno oružje![1] — zaključi oficir. Takvo je naređenje.

Nisu se mnogo opirali. Bilo je jasno da oficir neće popustiti. Befehl ist Befehl! Mirno su mu predali pištolje, da bi ih trenutak kasnije ponovo stavili za opasače, ovoga puta bez ijednog metka.

— A sada, gospodo, izvolite za mnom! — reče i krenu.

Grupa ustaša iznenađeno je zastala ugledavši petokrake zvijezde na kapama parlamentaraca Vrhovnog štaba NOV i POJ. Nekolicina od njih zajedno su s djecom trčkarali po polusnježnom pločniku, dobacujući kojekakve prijetnje.

Parlamentarci se na to nisu obazirali.

Prišli šu automobilu uz koji je čekao drugi oficir. Ne pozdravivši parlamentarce, ni rukom ni glasom, otvorio im je vrata. Kada su sjeli, oficir im je uz uočljivu dozu nelagodnosti objasnio da im mora vezati marame preko očiju. Delegati Vrhovnog štaba pristali su i na ovo. Tek kad je auto ušao u Gornji Vakuf, skinute su im marame s očiju.

Uveli su ih u sobu na katu jedne zgrade u centra U sobi je bio samo stol i stolice. Na stolu metalna pepeljara, koju Velebit zavrti kažiprstom u krug. -

— Baš me zanima sastav njihove delegacije! — bio je znatiželjan Koča Popović.

Predstoji nam u najmanju ruku razgpvor s komandantom divizije - procjenjivao je Dilas, a i Koča se s tim slagao. Tako se i dogodilo. Vrlo brzo se pojavio komandant J17. pješadijske divizije, general-lajtnant Benignus Dippold, na prvi pogled uzdržljiv i hladan, ali i nametljivo radoznao. Iznenadio ih je izjavivši da nije dobio šira ovlaštenja:

— Vas već čekaju drugi. Ja sam tu samo da vas prihvatim!

[1] Pod pojmom hladnog oružja u ovakvim slučajevima podrazumijeva se pištolj samo s jednim metkom. Mnogi, inače, pod pojmom hladnog oružja podrazumijevaju nož i bajunet.

Trenutak kasnije još ih je više iznenadio. Ovaj put obratio se komandantu 1. proleterske divizije;

- Gospodine Popoviću, čestitam vam rođendani - čestitka je za dva dana bila preuranjena, ali to je bilo zanemarljivo uz saznanje da su Nijemci bili tako dobro upućeni u biografske podatke Koče Popovića, a vjerojatno i ostale dvojice, mada su oni bili predstavljeni pseudonimima. No, Koču čestitka nije zbunila, ili on to nije htio pokazati. Škrto zahvaljuje, pa kaže

- A da... To vam nije bilo teško ustanoviti. O starim revolucionarima policija sve znade ...

Kod Dippolda su i ručali, a zatim im je dana prilika da se zakratko odmore. Uto stigoše dva kapetana Abwehra, jedan debeo i omalen, grubo mesnatog lica, tupa izraza, a drugi srednjeg rasta, oštra i pronicljiva pogleda, samopouzdan u riječima i gestama. Članovima delegacije Vrhovnog štaba NOV i POJ, kao starim i iskusnim revolucionarima, koji su, svaki posebice imali dosta posla s policijama, nije bilo teško da ih identificiraju. Ušli su u sobu nabusito, kao da ulaze među zarobljenike. Razgovaraju međusobno, a, zapravo, izazivaju. Debeli pokazuje Koču:

- Taj im je, znači, komandant divizije!

Tada se i Koča upleo u razgovor:

- Da — kaže, a mnogo je cinizma u tonu i načinu: - I to komandant Prve proleterske, znate?

- A ovaj mora da im je komesar! pokazuje debeli kapetan na Đilasa.[1]

Uto podoficir, koga skoro nisu ni zapazili kad se pojavio, škljocnu fotoaparatom nekoliko puta.

Razgovor prilikom tih prvih susreta bio je dosta neoficijelan. General-lajtnant Benignus Dippold nema potpuna ovlaštenja za ovakav razgovor. Postavio je nekoliko pitanja o majoru Arthuru Streckern i iznenađeno zaključio da partizani imaju dobro naoružanje. Kada mu je neko od članova delegacije Vrhovnog štaba kazao, da je to uglavnom oružje koje je zaplijenjeno od protivnika, general Dippold je raširio ruke:

- Uglavnom talijansko oružje?

- Vaše i talijansko - objašnjavao je komandant Prve proleterske divizije.

- Nemate ništa protiv ako malo porazgovaramo i o nekim drugim stvarima? - nastavi general Dippold

- Samo izvolite - poticao ga je Velebit.

- Htio sam da pitam otkuda vam onolike haubice? - nastavi on.

[1] Interpretacija ovog razgovora napravljena je na osnovu intervjua s Milovanom Đilasom 28. novembra 1983. g. u Beogradu, kao i na osnovu intervjua s K. Popovićem i V. Velebitom; autorska zbirka.

— Pa rekli smo; zaplijenili smo u borbama.

— Od koga?

Velebit se okrenu prema Đilasu koji je bio šef delegacije i kada dobi diskretan mig da kaže šta hoće, odgovori;

— Uglavnom od Talijana!

— To sam i mislio!

— Ali imamo i vaših topova! — upade Koča.

— Mnogo manje! — tješio se Dippold. A onda za sve poraze okrivljuje Talijane, ustaše, pa i četnike.

— Pa baš i o tim četnicima bismo mogli malo porazgovarati' - konačno se javio i Đilas, koji se ne pouzdaje u svoje školničko znanje njemačkog, pa Velebit prevodi. - Imate neke sumnjive saveznike. Sada su na vašoj strani, protiv nas. Ali, pitam se, što bi bilo ako bi došlo do savezničkog iskrcavanja na Balkanu?

— To je vrlo kompleksno pitanje' — suglasio se general.

— Svakako — Koča Popović govori francuski, što Dippold razumije. - Mi se borimo za jedan, a oni za drugi sistem, i to vi vrlo dobro znate … Sutra, kad vi budete morali bježati iz Jugoslavije, oni će ostati i zato su sasvim shvatljiva naša nastojanja da ih slomimo i totalno razbijemo..,

General Dippold pažljivo je slušao Koču Popovića, koji je kazao još nekoliko rečenica o ciljevima narodnooslobodilačke borbe i uticaju saveznika na četništvo Draže Mihailovića. Gledao je Koču i nesakriveno pokazivao da mu je on najinteresantniji član partizanske delegacije, Smješkajući se, pita:

— I, kažete, slomićete ih?

— Slomit ćemo i vas.,, Domobrani i ustaše nisu nam nikakav problem … Gdje god naiđemo na domobrane, prije nam se predaju nego što podviknemo da odlože oružje… S ustašama ide malo teže, ali, s obzirom na to da smo disciplinirana vojska snažnog morala, da je uglavnom sav narod uz nas, i s njima ćemo se bez teškoća obračunati.

— Lako je vama — ote se njemačkom generalu, više kao uzdah, nego izjava.

— Pa, istini za volju, nije nam mnogo teško! - odgovori Koča.

— Napunite torbe sirom, kruhom i municijom, pa se motate po ovim vašim planinama. I što vam tko može po tim brdima?

Koča se ironično smješka:

— Hajde, gospodine generale, da se mijenjamo. Napunite vi torbe sirom, krahom i municijom, pa idite u planine, a nama ustupite vašu tehniku i garantiram da vas za mjesec dana neće biti ni po šumama, ni po cestama.

General Dippold zašuti, a onda opet uzdahnu:

- Te vaše haubice... - ne završi misao.

Operativna grupa Vrhovnog štaba NOV i POJ, kao i 1. bosanski korpus, koji je u nekoliko navrata tukao jedinice 717. divizije u Bosanskoj krajini, u to vrijeme ima jaku artiljeriju i jedno tenkovsko odjeljenje. Dok se o tome govorilo, Milovan Dilas iskoristio je trenutak da kaže kako su partizani regularna vojska, bez obzira na činjenicu da su jula 1941 ustali goloruki.

- Sada, eto i sami primjećujete, da smo dobro naoružani. Valjda ne sumnjate u to?

- Ali ćemo vas ipak smrviti — kao da se ljutnu general Dippold. — Iskoristit ću ovaj trenutak našeg susreta i saopćiti vam da će čast za totalnu likvidaciju svih vaših jedinica pripasti jedinicama Wehrmachta.

Rekosmo; s Dippoldom, ni s njegovim Ijudim, nisu vođeni službeni razgovori. Dippoldovo je bilo samo da delegaciju prihvati i sasluša njene zahtjeve. Dilas, Popović i Velebit podsjećali su Dippolda na prethodne pregovore, posebno na one preko knjigovođe iz Jajca, Leinschiitza, koji je uoči ofanzive — u zapisniku će biti kazano »krajem januara« — poslan od predstavnika Vrhovnog štaba NOV i POJ u Mostar, »da bi priveo kraju pitanje ratnih" zarobljenika, koje je u ranije vođenim pregovorima s delegatima njemačke armije već bilo dotaknuto«. U »»pismenoj zabilješci«, što je učinjena »na osnovu zapisa gospodina majora Bartha od 10. III 1943«, rečeno je da se Leinschütz »trebao vratiti do 1. februara 1943.« ali da se »do današnjeg dana nije javio«, ä budući da »razmenu zarobljenika treba što pre dovršiti«, došla je radi daljnjih pregovora autoritativna delegacija, koja smatra - sve će to zapisati major Barth, kojeg, začudo u svojim sjećanjima ne spominje ni jedan član delegacije Vrhovnog štaba NOV i POJ — da »za razmenu dolaze u obzir:

a) zarobljenici Folksdojčeri iz Jajca i posada oborenog hrvatskog aviona, o čijoj je zameni gospodin Leinschütz trebao da razgovara.

b) gospodin major Strecker za koga mi tražimo putem razmene prof. Ivana Marinkovića iz Karlovca. On se nalazi u policijskom zatvoru u Zagrebu.

c) 25 zarobljenih nemačkih vojnika koji su zarobljeni u borbama na Sitnici.

d) oko sto oficira, podoficira i službenika hrvatske vojske i hrvatske države.

e) 15 italijanskih oficira.

f) oko 600 italijanskih vojnika i podoficira.

2) Mi smo mišljenja da komanda nemačke armije prema NOV Jugoslavije (treba da) primenjuje propise međunarodnog ratnog prava. Ako nemačka armija prihvati taj predlog, posebno obzirom na ranjenike i zaroblje-

nike NOV Jugoslavije, što je od obostranog interesa, tada bi komanda NOV Jugoslavije sa svoje strane u tom pogledu dala pune garancije o strogom pridržavanju tih propisa.

3) Komanda NOV Jugoslavije smatra:

a) da u datoj situaciji nema razloga da nemačka armija vodi ratne akcije protiv NOV Jugoslavije, a posebno obzirom na položaj protivnika i interes jedne i druge strane. Stoga bi bilo u obostranom interesu ako bi neprijateljstva bila obustavljena. U vezi sa tim, trebalo bi nemačka komanda i ova delegacija da izlože svoje predloge o eventualnoj zoni i smerovima ekonomskih i drugih interesa.

b) NOV Jugoslavije smatra četnike glavnim neprijateljima.

4) Za vrerne trajanja ovih pregovora po svim tačkama predlažemo obustavu ratnih operacija nemačkih trupa i trupa NOV Jugoslavije.

5) Ova je delegacija opunomoćena da zaključi preliminarne pregovore, dok bi jedan eventualni konačni sporazum morao biti potvrđen od naših viših komandi. Zaključenje ovih pregovora je ovoj delegaciji od strane našeg višeg komandnog mesta naglašeno kao hitno i ona traži od nemačke komande da odredi opunomoćene pregovarače.«[1]

Među onima koji su krajnje tendenciozno, s poluznanjern i nečasnim namjerama, pisali o martovskim pregovorima nalazi se i već spominjani Walter R. Roberts, koji je - ako ispravno tumačimo njegovo spominjanje »njemačkog memoranduma« T čitao citirani zapis majora Bartha. Roberts piše, da je »partizanska delegacija naglasila da partizani ne vide nikakvog razloga da se bore protiv njemačke vojske — oni su dodali da se oni bore protiv njemačkih trupa isključivo u samoodbrani — međutim, da jedino žele da se bore protiv četnika; da su oni bili zaneseni propagandom sovjetske Rusije, zbog čega su odbacili svaku vezu sa Britancima i da bi se oni borili protiv Britanaca ako bi se ovi iskrcali u Jugoslaviju; da oni ne namjeravaju da kapituliraju, već prije svega, da žele da se koncentriraju u borbi protiv četnika, pa bi željeli da sugeriraju odgovarajuće interesne teritorije.«

Kad su Glaise-Horstenau i Kasche dobili zapis majora Bartha — ne znamo pouzdano. Zna se samo da su im upućene dvije verzije »predloga delegacije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koja je opunomoćena od Vrhovne komande te vojske«, ali imamo tekst SA generala Kaschea od 17. marta: njemački poslanik u Zagrebu Kasche obavještava svoje ministarstvo o obnovljenim pregovorima. Pregovore je i ovoga puta vodio inž. Ott, kojega je Kasche »već prije bio upotrijebio u tom pogledu, a angažirali su ga u pre-

[1] V. Dedijer, mai. dj, str. 808.

govore o razmjeni osim Wehrmachta i Talijani i Hrvati«[1]. Po Kaseheovoj procjeni, »otvara se mogućnost da Tito obustavi borbu protiv Njemačke, Italije i Hrvatske i povuče se u Sandžak da tamo obračuna s četnicima«. Kasche pretpostavlja (kaže »možda«) da bi se Tito mogao »demonstrativno odreći Moskve i Londona, koji su ga ostavili na cjedilu«.[2] Po Kascheu: »Zelje partizana su ove: borba protiv četnika u Sandžaku; zatim povratak u njihova sela i smirenje u hrvatskim i srpskim područjima; povratak suradnika nakon razoružanja u njihova sela; odustajanje s njemačke strane od mjera egzekucije nad vodećom grupom.« Kasche predlaže »da ovu mogućnost treba prihvatiti, budući da bi napuštanje i odlazak s ratne pozornice te u svjetskom javnom mišljenju uvažavane borbene grupe (Titovih partizana), odlazak *iz* tabora protivnika Njemačke bilo vrlo značajno. U stvari Titovi partizani nisu, uglavnom, komunisti i uopšte uzev nisu počinili nikakve ekscese u borbama i u tretmanu zarobljenika Ì stanovništva. Podsećam na moje ranije izvještaje, a tak ode i na moje razgovore s državnim sekretarom von Weizsäckerom, Molim za dalje instrukcije. U razgovorima sa Casertanom (talijanski ministar u Zagrebu) i Lorkovićem (Pavelićev ministar vanjskih poslova) ustanovio sam da će izloženi razvoj događaja biti pozitivno prihvaćen .. .«[3]

Osim majora Bartha, zabilješku o razgovorima u Gornjem Vakufu 10. marta učinio je i načelnik štaba 717. divizije dr Krisch, koji naglašava da su predložene teme razgovora tek uvod u konačni dogovor, jer o svemu što bi se dogovorili, konačnu odluku donosi Titov Vrhovni štab. Navodi dvije osnovne teme - »1. razmjena ratnih zarobljenika i 2. primjena međunarodnog ratnog prava« — i pri tome piše da je partizanska delegacija izrazila želju da se pregovara i »o ostalim pitanjima koja su već ranije, 17. novembra, bila predmet pregovora sa kapetanom Heyssom, kapetanom Kulichom i gospodinom Ottoni. Od zahtjeva što ga je za razmenu predložila delegacija Vrhovnog štaba, u zapisniku se podvlači« - delegacija Vrhovnog štaba je rado prihvatila ideju da se sačini zapisnik, jer je to već bio dokumenat kojim se postupno oblikuje put do primjene međunarodnog ratnog prava i prema NOVJ — »da se za gore navedene zarobljenike traži naročito profesor Ivan Marinković (član CK KP Hrvatske) iz Karlovca, koga ustaše drže zatvorenog u Zagrebu«. Piše »da delegacija skreće pažnju da se često dešava da njemački Wehrmacht (u vezi sa akcijom razmjena) nije navodno mogao da pronađe zahtjevana lica kod ustaških vlasti, odnosno da su ih oni u to vrijeme već streljali«.

[1] B. Krizman, nazn. dj, str. 541

[2] Isto, str. 542,

[3] Isto, str. 542.

U diskusiji o primjeni međunarodnog ratnog prava, po Krischu, partizanska »delegacija upozorava na to da NOV i POJ predstavljaju organiziranu armiju sa vojnom disciplinom i da nije banda. Oni se bore kao patrioti i sinovi za oslobođenje svoje domovine. Zarobljenike su tretirali uvijek u skladu sa međunarodnim pravom, kao što je, na primjer, bio slučaj još od 1941. godine. Predloženo je da se zarobljenici i ranjenici obostrano humano tretiraju.«

I po Krischu, partizanska delegacija je ustvrdila »da u postojećoj situaciji ne postoji razlog zbog kojeg bi njemački Wehrmacht vodio ratna dejstva protiv NOV«, kao što je, navodno, ustvrdila da »NOV smatra četnike glavnim neprijateljem«.[1]

Sudeći po dokumentima njemačkih izvora, među kojima je i navodna izjava Bilasa, Popov ića i Velebita od 10. marta, Vrhovni štab NOV i POJ bio bi najsretniji da se obustave sva neprijateljstva između Wehrmachta i partizana. Međutim, svakom razmjerno ozbiljnom analitičaru je jasno, kao što piše i američki historičar u svom istraživanju o četnicima Jozo Tomasevich, da »njemačko-partizanski odnosi od 1941. do 1945. uzeti u cjelini, dokazuju da partizani nikad ne bi mogli sklopiti s Nijemcima neku nagodbu koja bi išla mnogo dalje od razmjene zarobljenika. Trebalo bi stoga biti evidentno da je pokušaj od 11. marta 1943. godine da se postigne neki sporazum, učinjen pod ekstremnim okolnostima, kad je glavnina partizanskih snaga, oko 4,000 ranjenika i bolesnika i njihovo rukovodstvo bilo suočeno s gotovo sigurnim potpunim uništenjem i da se ne može staviti u istu kategoriju sa sistematskom i trajnom četničkom kolaboracijom .. .«[2]

Na inzistiranje Koče Popovića, Đilas i Velebit su se složili da daljnje pregovore vode samo njih dvojica, a da se komandant 1. proleterske divizije vrati na slobodnu teritoriju. Bilo je, po njegovoj procjeni, neophodno da o dotadašnjim razgovorima i razvoju odnosa izvijesti Vrhovnog komandanta.

»Prošao sam dosta u životu« sjeća se Koča Popović, »ali, čini mi se da nikada nisam bio u tako nelagodnoj situaciji kao tog dana kada sam se vraćao na partizansku teritoriju... Ja sam očekivao, obzirom da su Nijemci bili dosta korektni za vreme razgovora, da će me pristojno otpratiti, bar do ničije teritorije, kako bih se mogao bezbedno vratiti svojoj diviziji. Ali, dogodilo se obratno: kada sam saopštio glavnom nemačkom oficiru da treba da se vratim, bio je nemalo iznenađen, slegao je ramenima i pitao: 'Želite li odmah?' 'Da, ako to vama ne pričinjava neku teškoću. Baš sadaT 1 šta se dogodilo? Odredio je dva Nemca koja su me otpratila do periferije varošice, tu su me

[1] V. Dedijer, naznačeno djelo, str. 806-807.

[2] Jozo Tomasevich, *Ce/nicr u drugom svjetskom ratu 194 i – 1945,* Zagreb, 1979, str. 220 – 224.

pozdravili i vratili se, ja sam, bez ikakvog obezbeđenja, sa mnogo mogućnosti da naiđem na ustaše, domobrane, Nemce i koga sve ne, produžio sam, skrenuvši s puta u bespuće... I da vam ne pričam kako sam na dva mesta prošao između neprijateljskih položaja... A posle je usledilo još nešto - strah da me ne ubiju naše predstraže, jer prema njima je išao čovek sa neprijateljske strane. Srećom, sve se završilo kako treba. Bio sam zadovoljan, jer smo posao obavili onako kako je zahtevao Vrhovni komandant i kako smo sami mislili da je najbolje.. .«[1]

Milovan Dilas i Vladimir Velebit njemačkim su automobilom, s pratnjom, otputovali u Konjic, gdje je uskoro obavljena jedna velika razmjena zarobljenih Nijemaca za uhapšene pripadnike NOP-a.

»Zavidio sam Koči Popoviću kada se vratio«, sjeća se dr Vladimir Velebit: »Strahovao sam da me netko ne prepozna, jer bi to imalo posljedice i po moje roditelje u Zagrebu, ali, zadatak je bio takav. Netko ga dobije da napada na bunkere i baca bombe, drugi da u streljačkom stroju napada na okupatorske ili kvislinške položaje, treći da u gradovima rade ilegalno, a naš je bio takav ... Odstupnice nema i o tome se nije ni razmišljalo .. .«[2]

Iz Konjica, poslije razmjene zarobljenika, Dilas i Velebit su se odvezli na daljnje pregovore u Sarajevo. Tamo su smješteni u »Konaku«, gdje je bila njemačka komanda. Prvi razgovor je vođen u odjeljenju Abwehra A-III, gdje su prikupljani podaci u NOP-u.

Kao i general-lajtnant Dippold, isto su tako prividno neoficijelno s Velebitom i Đilasom pokrenuli razgovor i oficiri Abwehra. Postavljajući mnoštvo pitanja, radoznalo su slušali sve odgovore, pristajali na razmjene zarobljenika po spisku koji je predan još u Gornjem Vakufu, ali ni da čuju o priznavanju partizanske armije kao zaraćene strane. Zato su, odbijajući svaku mogućnost da bi, u tom smislu, moglo doći do nekakva sporazuma, jedino inzistirali na obustavi partizanskih operacija na pruzi Beograd-Zagreb, jer, kako se izjasnio pregovarač Abwehra, nije baš ugodno sjedati u vlak i svakog trenutka očekivati eksploziju koja će te, zajedno s lokomotivom i polomljenim vagonima baciti u ambis, da bi na kraju rezignirano zaključio:

— Mi smo prema vama s obzirom na to kakve nam sve smrti upriličujete, daleko blaži..,

- E, o tome bi se moglo drugačije i poduže pričati - uzvrati Velebit. - Kad bih vam nabrojao kakva su zlodjela počinile jedinice Wehrmachta u

[1] Izjava Koče Popovića autorima, januara 1984; autorska zbirka.

[2] Iqava V. Velebita 1983. godine; autorska zbirka.

Kragujevcu, Kraljevu, Valjevu, Beogradu, na Kozari, na Grmeču, po selima Banije...

Njemačka je strana odugovlačila pregovore. Vođa njihove delegacije nije mogao ništa kazati o tome kada bi se mogli opet sastati i treba !i uopće praviti kakav zapisnik ili pismeni ugovor o budućoj razmjeni zarobljenika ili o stalnom mjestu za razmjene koje bi se proglasilo neutralnom zonom. Bilo je govora o Pisarovini Jastrebarskom kod Zagreba. Ali zbog toga što su Nijemci odugovlačili s odgovorima, i Đilas je odlučio vratiti se u Vrhovni štab, da podnese izvještaj Vrhovnom komandantu i sredi sve što je potrebno u vezi s razmjenom majora Arthura Streckera. Njemačka se delegacija s time suglasila, predloživši da s Đilasom otputuje i jedan njemački podoficir, koji bi na slobodnoj teritoriji vidio njemačkog zarobljenog majora i po mogućnosti vratio se zajedno s njim. Kasnije će se, po nekim njemačkim dokumentima, utvrditi da je taj podoficir, Dilasov pratilac, zapravo bio po činu poručnik, rodom iz Banata, Volksdeutscher, iz »Princ Eugen« divizije. Na putu, pred Đilasom se ponašao poslušno i snishodljivo. Za sve to vrijeme Đilas nije mogao ustanoviti govori li njegov pratilac srpskohrvatski. Podoficir, koji je bio poručnik, ponašao se kao da ne razumije ni riječi, pa je zbog toga njihovo sporazumijevanje išlo dosta otežano.

Cetiri-pet kilometara južno od Konjica, Đilas je morao prijeći prostor između njemačkog i partizanskog položaja. Pored njemačkog pratila ih je njemačka patrola, a prema partizanskom položaju produžili su sami. Hitlerovci su držali cestu, a dijelovi 2. proleterske divizije planinske vrhove. Kad su njih dvojica skrenuli s ceste, na kojoj se nalazilo nekoliko zaustavljenih njemačkih tenkova s uperenim topovskim cijevima prema partizanskim položajima, iza kojih su se bijelila snježna brda, prijetila je opasnost da ih zaspe vatra s jedne ili druge strane.[1] 1 prije nego će se zaputiti prema partizanskoj teritoriji, podoficir koji je išao s Đilasom, najedanput se izdvoji i priđe njemačkom oficiru, objašnjavajući mu kuda i zbog čega ide s naoružanim partizanom. Zatim ponovno priđe Đilasu, rekavši da su dobili slobodan prolaz ali i upozorenje da se nalaze na puškometu daleko od partizanske teritorije odakle ih mogu upucati, ako ona strana ne zna za njihov dolazak.

[1] Tog istog trenutka kada se Đilas uputio s podoficirom od njemačkih tenkova prema partizanskoj teritoriji, ugledali su ga borci druge čete Četvrtog bataljona Pete crnogorske udarne brigade i o tome odmah upoznali komandira Miloša Stamatovića i komesara Luku Vučinića. A kada su ovi dalekozorima provjerili da dva nepoznata lica uporno idu baš prema položajima, narediše da se pripremi mitraljez, jer jc Vučinič odlučio da dolaznike čim mu priđu malo bliže, dočeka dugim rafalom.

Evo sta o tome kaže narodni heroj Luka Vučinić

»ja sam ta.da sjedio prislonjen uz oboreno bukovo stablo. Bilo je hladno i svježe. Dole niže, iza položaja kuvar je spremao toplu večeru. Jedva sam čekao da'se sa nečim zagrijem ... Pored mene je sjedio komandir moje čete i još nekoliko boraca... Pušili smo njemačke cigarete koje smo u jednoj borbi nedavno zarobili... Najedanput kao da se oglasi naš puškomitraljezac ... Kaže da je nešto vidio. 'Čuvaj municijuF upozori ga komandir. 'Dvojica idu pravo k nama!' dodade puškomitraljezac koji je bio malo istureniji od nas, Ustanem i podignem dvogled. Vidim: dva čoveka idu prvo k našem položaju. Bili su dosta daleko. Puškomitraljezac opali prema njima ... Vidim da hitlerovci na njih ne pucaju, a pošli su od njih. Možda neko ide k nama od naših koga su prije toga zarobili, pomislih i naredih puškomitraljescu da mi ustupi oružje... Pustim ih da idu još malo i baš kad prestadoše da trče cik-cak, razvučeni dug rafal prema njima... jedan od njih nešto viče, ali se ne razaznaje, istovremeno maše rukama... Podignem pogled i sad već jasnije vidim: jedan od njih je njemački vojnik, kažem drugovima i još jedanput zapucam prema njima ... A oni opet iza neke kamene ograde koja je delila dve livade... Ponovo sam ih uznemirio i jedan opet poče da maše rukama ... Mislim da sam načuo kao da kaže: 'Ne pucajte, drugovi, svoji smoF pustih ih da idu naprijed ,.. Bio sam zabrinut, sve dok se na kraju pojavio Milovan Dilas sa nemačkim podoficirom... Kakva neprijatnost, pogotovu ako se bude interesovao ko ga je tako dugo gađao... 1 da znate, raspitivao se... Ne sjećam se šta smo mu rekli...«

Poslije kratkog sporazumijevanja s isturenom patrolom Četvrtog bataljona Pete proleterske brigade, Đilas je zajedno s podoficirom prišao Luki Vučiniću i poslije kratkog raspitivanja ko je na njega pucao, saopćio odakle se vraća.

Na pitanje gdje se nalazi Vrhovni štab, odgovoreno mu je da se nalazi kod Boračkog jezera.

Ubrzo zatim Đilas je prišao vatri pored koje je sjedio Sava Kovačević s još nekim članovima štaba brigade,

Poslije pozdravljanja, Sava je napravio mjesto Dilasu, da sjedne između njega i Radomira - Raša Radovića.

- Ko ti je taj, Milovane? - upitao je Sava pokazavši na njemačkog podoficira.
- Sam vidiš! - odgovorio je.
- O čemu se to radi, može li se znati?
- Vršimo razmjenu zarobljenika!

Sava pogleda preko obrva. Zadrža pogled na licu njemačkog podoficira i ponovo primijeti:

- Nemojte vi, počem, da nas izmirite s Nijemcimal

Dilasu nije nimalo godio takav stav Save Kovačevića, pa odgovori kratko:

— Mislim da nema potrebe da mudri jamo ovde pored vatre.

Sava je potom rekao da nije baš sasvim neobaviješten o tim pregovorima i odmah zatim, čim je ugledao nekoga od kurira, naredio da se za Dilasa i njemačkog podoficira pripremi što bolja večera.

Nedaleko od Raša Radovića, Save Kovačevića, Dilasa, njemačkog podoficira i još nekih iz štaba brigade sjedio je i Maroje Marojević i evo kako je on to doživio:

»Za to vrijeme dok su Đilas i Sava Kovačević razgovarali pored ognjišta, ja sam, onako čisto radi svog utiska svu pažnju obratio na nemačkog podoficira, za koga Đilas u početku reče da ne zna srpskohrvatski. Moj utisak je bio čvrst: Švabo je vešto glumio i to je neko od nas rekao Dilasu kada je odlazio u Vrhovni štab da drugu Titu podnese izveštaj.. .«[1]

»Tom prilikom kada je Đilas došao sa nemačkim podoficirom nalazio sam se u štabu Pete crnogorske brigade ... Iz Đilasovog razgovora s komandantom brigade Savom Kovačevićem odmah sam shvatio o čemu se radi.., Imao sam prilike i da porazgovaram sa tim podoficirom koji je na nas gledao radoznalo sa neskrivenim strahopoštovanjem i divljenjem... Znali smo da su pokrenuti razgovori o razmeni zarobljenika i niko od nas, posebno i zbog discipline, nije imao ništa protiv toga ... Svi smo polazili od činjenice da ne treba čuvati neprijateljske zarobljenike i po mogućstvu što prije razmjenjivati za naše najbolje drugove koji se nalaze po neprijateljskim logorima i kazamatima ... Možda protiv toga nije imao ništa ni komandant Sava, iako je dosta mudro, čak možda i sa neskrivenim cinizmom razgovarao pored ognjišta sa Milovanom Đilasom«, sjeća se Radomir Radović.[2]

Kod Boračkog jezera Đilas i njegov pratilac zatekli su grupu partizana i zarobljenog majora Arthura Streckera. Kada je njemački podoficir ugledao zarobljenog majora, stao je mirno pred Đilasom i zamolio ga za dopuštenje da pozdravi majora. Dilas mu je to, dakako, dopustio i odobrio mu da ostane kod Streckera, a sam je produžio prema mlinu na Slapskom potoku gdje je onih dana bio Vrhovni komandant.

[1] Iz razgovora s Marojem Marojevićem, oktobra 1983. god. u Beogradu.

[2] Detalj iz intervjua s Radomirom - Rašom Radovićem iz oktobra 1983. god. u Beogradu.

Šesti dan poslije Đilasovog povratka iz Sarajeva u Bijelu, koja je bila na slobodnoj teritoriji, stigla je grupa njemačkih parlamentaraca s bijelom zastavom. Prilazeći selu, neprestano su dovikivali:

- Ne pucajte, mi smo delegacija za pregovore o razmjeni zarobljenika!

Ta grupa Nijemaca, pored ostalog, donijela je i poruku od dra Vladimira Velebita Vrhovnom štabu NOV i POJ, da Milovan Đilas, ako je moguće, ponovo dođe u Sarajevo, jer je utanačen program daljih pregovora s Nijemcima. Poslije dogovora u Vrhovnom štabu, Đilas je od Vrhovnog komandanta dobio nalog da se ponovo pokrene pitanje primjene međunarodnog ratnog prava prema ratnim zarobljenicima, jer NOV i POJ već predstavljaju organiziranu vojničku snagu, s jedinstvenom vrhovnom komandom, visokom disciplinom, dobrom organizacijom …

Kad su se Đilas i Velebit ponovo sastali u okupiranom Sarajevu, Nijemci su im rekli da valja ići na razgovore u Zagreb. Prepušteni njemačkom osiguranju, slobodni samo toliko da misle i govore što žele, a inače posve pod nadzorom neprijatelja, Đilas i Velebit vozani su sa sastanka na sastanak, iz grada u grad, s mnogo pažnje i komoditeta, ali daleko od tvrda dogovora o priznanju NOVJ. Nadali su se da će i to biti uređeno u Zagrebu, kamo su, uz vojničku pratnju, putovali s ing. Hansom Ottom. Do Slavonskog Broda išli su autom, a odatle do Zagreba vlakom.

»Za vrijeme putovanja vlakom do Zagreba«, sjeća se Vladimir Velebit, »rado sam se s Đilasom i inženjerom Ottom upustio u dijalog iz domene političkih relacija. Kao po dogovoru s Đilasom, ja sam bio umjeren, a on izuzetno oštar, tako da je bezrezervno napadao Göbbelsa, Hitlera i njihovu propagandu koja je ozakonila zločin. Tvrdio je da će Hitlerova politika usmrtiti još mnogo miliona njemačkih i drugih građana - Ott se nije slagao ili se uglavnom nije slagao s nama dvojicom, ali nije suviše vješto prikrivao misao o slomu Hitlerovog imperija. Davao je do znanja da priželjkuje neki separatni mir s Angloamerikancima, uznadan da će u njima sazreti svijest o opasnosti postojanja ovakvog Sovjetskog Saveza i njegovog socijalističkog sistema koji može da plijeni neobaviještene, tako, kako on kaže, kako je svojom fantastikom obuzeo i nas partizane... Nije krio kako misli da Komunistička internacionala presudno usmjerava aktivnost jugoslavenskog narodnooslobodilaČkog pokreta. U jednom trenu Ott je Đilasu u povjerenju priznao da i on smatra Hitlera manijakom... Inače, nastojao je da utvrdi moj identitet, možda i stoga što sam besprijekorno govorio njemački. Kako su moji roditelji tada živjeli u Zagrebu, nastojao sam da se u Zagrebu ne sazna da sam u partizanima. Krajem 1942. sam obmanuo Ustašku nadzornu službu na taj način što sam ranije preko nekih svojih veza poslao roditeljima nekoliko razglednica iz Italije, s

porukom da ne brinu za mene, jer mi je u Italiji dobro i da sam izvan svih političkih i vojnih igara.,. Neki talijanski komunisti su mi pomogli da taj posao završim. Zbog toga sam morao da se krijem iza pseudonima kao Petrović .. ,«[1]

S glavnog kolodvora u Zagrebu Dilasa i Velebita su automobilom odvezli u Gajevu ulicu u zgradu nekadašnje Savske divizijske oblasti, gdje se od okupacije nalazila komanda Glaise von Horstenaua. No, sam general više se zadržavao u svojoj rezidenciji, u kući zagrebačkih velikaša Tomljenovića na Zrinjevcu, negoli ovdje.

Pregovori u Zagrebu počeli su 26. marta 1943. godine. Njemačku stranu predstavljali su jedan pukovnik i jedan major. Njihova imena nisu zapisana. Pregovori su vođeni o svim pitanjima što su ih delegati VS NOVJ naznačili kod Dippolda. Delegatima Vrhovnog štaba obećano je da će u gornjem toku Neretve biti obustavljene operacije, sve dok traju pregovori i dok se ne obavi razmjena zarobljenika. O obustavljanju operacija u drugim krajevima nije ni razgovarano, jer nijedna strana nije — neovisno o mogućim izjavama — ozbiljno računala s općim prestankom borbe.

Pregovori o listi traženih lica iz njemačko-ustaških zatvora zaključeni su 28. marta. Njemački pregovarači saopćili su delegatima Vrhovnog štaba NOV i POJ da je većina uhapšenika, koje su uspjeli pronaći po raznim logorima i zatvorima, već poslana u Sarajevo, odakle će produžiti prema mjestu na kojem će, po dogovoru delegacija, biti obavljena razmjena.

Dilas i Velebit, bitno zainteresirani da se od Nijemaca dobije priznanje regularnosti NOV i POJ, zamjerili su njemačkoj strani što izbjegava potpisati dokumente o pregovorima, odnosno da se pismeno izjasni o NOV i POJ kao regularnoj vojsci, koja treba da uživa sva prava iz konvencija međunarodnog ratnog prava.

Kad je 28. marta već bilo odlučeno da Đilas i Velebit napuste Zagreb, u njihov privremeni »stan« neočekivano je stigao nepoznati im kapetan Wehrmachta. Salutira jedva vidljivo naklonjen;

- Tko je gospodin Petrović? - A kad se javio dr Vladimir Velebit, kapetan se dublje nakloni; - Herr Petrović, gospodin general dr Edmund Glaise von Horstenau šalje me s porukom; bio bi počašćen da ga posjetite u njegovu uredu.

Đilas i Velebit su se zgledali. Više pogledom i grimasom nego riječju, Đilas daje do znanja da treba ići. I Velebit je isto tako mislio, ali krenuo je

[1] Izjava Vladimira Velebita; autorska zbirka.

sa zebnjom u srcu: što će biti s njegovom obitelji ako su ga Nijemci identificirali?

»General Glaise me primio dosta korektno«, sjeća se dr Velebit »Bio je to veoma obrazovan general, rekao bih: možda i obrazovaniji i trezveniji od svih svojih kolega iz Wehrmachta, Vidio sam da sve zna o meni. To mi je odmah dao do znanja. Poduže je govorio o mom ocu. Bili su kolege, ista klasa iste oficirske škole. À i kasnije su se družili. Inače, govorili smo o svemu pomalo, ali isključivo u okvirima onih točaka koje smo imali na dnevnom redu prilikom sastanka sa njemačkim pregovaračima ...«

Činjenica da su Nijemci otkrili Velebitov identitet nije imala negativne posljedice. Dapače, dogovoreno je da Nijemci, u zamjenu za neke svoje ljude, na slobodnu teritoriju otpreme i roditelje dra Vladimira Velebita. Majka je i stigla, a otac stari general, izdahnuo je na putu.

Odmah poslije Velebitovog posjeta von Horstenauu, Đilas i on su se ukrcali u njemački ratni avion tipa JU-52, koji je bio krcat sanducima s rezervnim avionskim dijelovima. Njih su dvojica, kao i njihova pratnja, za vrijeme leta od Zagreba do Sarajeva sjedili na tim sanducima.

U Sarajevu su još jedanput provjerili spiskove za razmjenu, vidjeli neke zatvorenike i potom njemačkim kamionom pošli za Trnovo, a odatle preko Dobrog Polja za Miljevinu kod Foče, u zonu položaja 7. banijske divizije. No, čini se, da se tim putem vraćao samo Đilas, i da je on sam u Govzi kod Kalinovika 29. ili 30. marta referirao Titu o pregovorima, a da je dr Velebit iz Sarajeva krenuo na sjever, u Slavoniju, gdje je imao obaviti razgovore s rukovodstvom narodnooslobodilaČkog pokreta, vjerojatno u vezi sa zagrebačkim pregovorima, a pored toga mu je bio zadatak da na slobodnu teritoriju dovede dotad zatvorenu suprugu Josipa Broza, Hertu Has.

Tako je, ispričano najsažetije, u martu 1943. godine delegacija Vrhovnog štaba NOV i POJ putovala s Neretve do Zagreba, tražeći načina da se kod okupatora osigura human postupak prema zarobljenim i, posebno, ranjenim partizanima, odnosno prema partizanskim bolnicama, koje su - suprotno propisima Haških i Ženevskih konvencija - bile bombardirane kao da su najutvrdeniji ratni položaji. Tako je od 11. marta pa do kraja mjeseca delegacija Vrhovnog štaba tražila načina da Operativna grupa divizija i centralna bolnica sa 4.000 ranjenika i tifusara bar za neko vrijeme budu oslobođeni borbenog pritiska njemačkih divizija, spremna da mnogo nudi, ali i da redovno pred konačnim dogovorom uzmakne uz objašnjenje »Konačna saglasnost mora biti potvrđena od Vrhovnog štaba!«

Nije utvrđeno jesu li pregovarači učinili išta više od onoga što je dogovoreno u Vrhovnom štabu. Tito je u jednom trenu, ljut (čini nam se da

je bio izazvan tračerskim fraziranjem iz memoara Milovana Dilasa) ustvrdio »da su pregovarači prekršili naređenja«. No, zapravo nisu pregovarači učinili ništa što nije bilo dogovoreno u Vrhovnom štabu, nego su neki historičari, a posebno sudionik pregovora Milovan Dilas, kasnije izvrnuli bit zagrebačkih pregovora.

Dedijer je kod nas ponajviše pisao o tome. S mnogo osobnog u načinu, kaže

»Kad sam 1. novembra 1978. godine proveo gotovo čitav dan s Titom u razgovorima o istoriji naše revolucije, imao sam pribeleženo pitanje u vezi sa ovim dokumentima. Stekao sam utisak da on nije imao pri sebi sve dokumente o tom slučaju iz 1943. godine, a naročito svoje naređenje o obustavi operacija u Istočnij Bosni[1] i Slavoniji, koji su već pre više od 20 godina objavljeni u Zbornicima Vojno-istorijskog instituta. Tito je rekao da su pregovarači prekršili njegova naređenja. Konačno Tito je prilikom rastanka predložio da bi trebalo da se ponovo nađemo sa svom građom i da pregledamo sve dokumente ., .«[2]

Dedijer, naime, kao i neki zapadni autori, posebno W, Roberts, R. Kiszling, W. Hägen, te J. Jukić i M. Dilas, piše o pregovorima kao da je to mrlja u aktivnosti Vrhovnog štaba, posebno Josipa Broza Tita, mada mu je Koča Popov ić »ukazao na proizvoljnost i tendencioznost sastavljača ... nemačke verzije razgovora sa delegatima Vrhovnog štaba«.[3] Nema, naime, u tim pregovorima ništa neobično osim činjenice da se kod nas donedavno uopće nije pisalo o odlasku delegata Vrhovnog štaba u Sarajevo i Zagreb. A, zapravo, u pravu je Vladimir Velebit, koji je zagrebačkom publicistu, »Vjesnikovu« uredniku Darku Stupariću 1976 izjavio:

»Nema razloga ništa tajiti, za te se pregovore može dati objektivno i realno i shvatljivo objašnjenje... Ništa u tome nije bilo nečasno.«[4]

Upravo stoga, što su u časnom neki autori »otkrivali« nečasno, dosta oštro je reagirao i Josip Broz Tito. A, uistinu, nije bilo razloga da Tito 1978. godine poriče neke svoje odluke iz 1943. godine. Radilo se o tome što su ga kojekakve interpretacije ljutile, a osnovno se previđalo: nije Tito išao s Nijemcima na pregovore da bi se izvukao iz rata protiv njemačkih i drugih okupatora (ta zašto bi inače rat i započinjao), nego je on inicirao martovske pregovore prvenstveno stoga da dobije na vremenu, da vojsku odmori, da ra-

[1] Dedijer to netočno navodi, riječ je o zapadnoj Bosni, vidi *Zk NOR,* tom II, knj. 8 ili Titova *Sabrana djela,* 14 str, 190,

[2] V. Dedijer, nazn. dj, str. 810

[3] Isto, str. 807.

[4] Darko Stuparić, *Ambasadori izvan protokola, Ambasadori Titove Jugoslavije,* Zagreb, 1978, str. 147.

njenike smjesti, da tifusarima dade priliku da ozdrave i da — što je od posebnog značaja - potuče snažnu četničku grupu u istočnoj Hercegovini.

Komentator Titovih *Sabranih djela* Mehmedalija Bojić u 14. knjizi, o sarajevsko-zagrebačkim martovskim pregovorima, piše

»Pošto su jedinice NOVJ zarobile više desetina njemačkih i domobranskih vojnika, podoficira, oficira i raznih privrednih stručnjaka, a u nemogućnosti da ih, zbog partizanskog načina ratovanja i stalnih pokreta duže vrijeme drže u zarobljeništvu, Vrhovni štab NOV I POJ je, poslije uspješno izvedenog udara jedinica operativne grupe divizija na njemačko-ustašku grupaciju kod Gornjeg Vakufa (početkom marta 1943) i prodora glavnine snaga preko Neretve poveo s Nijemcima pregovore o razmjeni zarobljenika. Pregovori između predstavnika Vrhovnog štaba koje su sačinjavali Milovan Đilas, Koča Popović i Vladimir Velebit i njemačkih komandi u NDH, vođeni su marta i aprila 1943. godine u Gornjem Vakufu, Sarajevu i Zagrebu. Slični pregovori su vođeni i ranije, jer su za to bile zainteresovane obje strane. Vrhovni štab je nastojao da u zamjenu za njemačke oficire i druge neprijatelje oslobodi iz zatvora i koncentracionih logora zarobljene partizane i iskusnije pripadnike NOP-a.

Pregovori koji su u toku ljeta i jeseni 1942. godine vođeni u vezi s razmjenom zarobljenika i pripadnika NOP-a za njemačke i domobranske vojnike i oficire su prekinuti januara 1943. godine, kada su udružene okupatorske i kolaboracionističke trupe otpočele vojne operacije u zapadnoj Bosni Ì Hrvatskoj (tzv, četvrta neprijateljska ofanziva) radi uništenja jednica NOV i POJ i vrhovnog vojnog i političkog rukovodstva NOP-a. Ali su obje strane i dalje bile zainteresovane za razmjenu zarobljenika.

Kada je početkom marta 1943. godine u toku bitke na Neretvi bio zarobljen njemački major Artur Streker, komandant 3, bataljona 738. puka, za čije su oslobođenje Nijemci bili veoma zainteresovani, došlo je do obnavljanja pregovora o razmjeni zarobljenika koji su, s prekidima, vođeni od 11. marta do sredine aprila 1943. godine...

U toku pregovora, Operativna grupa divizija kojom je neposr-edno komandovao Vrhovni štab NOV i POJ je vodila teške borbe između Neretve i Drine i u sjevernoj Hercegovini, u veoma složenim uslovima i pod nepovoljnim okolnostima, opterećena sa preko 4000 ranjenika i bolesnika, protiv italijanskih jedinica i glavnine četničkih snaga, koje su, uz svestranu pomoć Nijemaca i Italijana, činile uporne pokušaje da unište jedinice NOVJ i vrhovno vojno i političko rukovodstvo NOP-a. Da bi se dobilo u vremenu i njemačke trupe, koje su pružile avionsku i drugu podršku četnicima D. Mihailovića (a saveznici političku i moralnu podršku), zadržale u nastupanju, pred-

stavnici Vrhovnog štaba su, pored pitanja razmjene zarobljenika i priznanja narodnooslobodilačkoj vojsci statusa zaraćene strane, razgovarali i o mogućnosti privremenog prekida vatre u nekim područjima. Međutim, do privremenog prekida vatre uopće nije ni došlo, jer nije ni bilo prave namjere ni s jedne strane da se o tome pregovara. Posjednuvši boksitne rudnike kod Mostara i izbivši na Neretvu sredinom marta, Nijemci su se — u duhu sporazuma s Mihailovićevim predstavnicima da ne prelaze na lijevu obalu Neretve i zbog oštrog otpora Italijana da njemačke trupe ne prodiru dalje na njihovu okupacionu zonu (jer su oba okupatora bila ubijcđena kako to njihovi ratni dokumenti svjedoče da će D. Mihailović poraziti NOVJ), kao i zbog odmora trupa i njihovih svestranih priprema za izvođenje naredne operacije, naznačene još u martu šifrom 'Svare', opet u cilju konačnog uništenja jedinica NÖVJ (prema početnom planu i zbog razoružavanja četnika u Hercegovini i Crnoj Gori koji su bili pod italijanskom komandom) — uslijed toga zaustavili na desnoj obali Neretve, a ne radi razmjene zarobljenika. Ali, kako njemačke trupe poslije bitke na Neretvi, izuzev manjih ispada kod Konjica, Goražda i Foče, iz navedenih razloga (a koji nisu bili poznati Vrhovnom štabu NOV i POJ) nisu dalje prodirale, u Vrhovnom štabu se krajem marta počelo stvarati uvjerenje da su njemačke komande nasjele taktičkom manevru predstavnika Vrhovnog štaba i privremeno obustavile neprijateljstva. Zbog toga je i naznačeno u depeši 1. bosanskog korpusa da se 'uspjelo neutralisati Nijemce od četnika i Italijana[5]...

Pregovorima koji su vođeni u toku marta i prvoj polovini aprila, sa stanovišta Vrhovnog štaba, zelilo se dobiti u vremenu, da bi se dovršilo razbijanje četničkih snaga koncentrisanih, uz pomoć italijanskih komandi, u istočnoj Hercegovini, jugoistočnoj Bosni, Sandžaku i sjevernim oblastima Crne Gore, koje je bilo u toku i time eliminisala opasnost od njihovog eventualnog povezivanja sa trupama zapadnih saveznika koje bi se, kako se tada pretpostavljalo, mogle iskrcati na južnom Jadranu.«[1]

Vladimir Dedijer o pregovorima:

»... 3, Moja osnovna hipoteza o pregovorima jeste moje ubeđenje (na osnovu dokumenata koje sam do sada pregledao) da su najagresivniji slojevi u Velikoj Britaniji, naročito grupa oko SOE, pripremali oružanu intervenciju u Jugoslaviji uz pomoć okupatora i četnika. Od svih evropskih zemalja u kojima se vodio pokret otpora protiv okupatora, najdublji društveni procesi odigrali su se u Jugoslaviji, Grčkoj, a i u Albaniji. To su bili u stvari, revolucionarni ratovi u kojima je stvarana i nova vlast. Zato nije slučajno što su

[1] Josip Broz Tito, nazri, dj, knj, 14, str. 360.

desni elementi u Britaniji izabrali baš Jugoslaviju da bude prva žrtva intervencije, da nas unište pod maskom oslobođenja prilikom savezničke invazije. Ono što su hteli u Jugoslaviji da učine 1943. učinili su u Grčkoj 1944. godine.

4. Trenutna ideološka zaokupljenost antihitlerovskom koalicijom ne treba da nam zatvori oči pred suštinom društvenog bića u Britaniji. To je najstarija kolonizatorska država i napadom Hitlera na Britaniju, ona nije odmah postala antiimperijalistička. Ostale vodeće sile antihitlerovske koalicije takođe su bile hegemonističke kao Ì Velika Britanija. To je naročito jasno u drugoj fazi rata, kada je posle Staljingrada i poraza Rommela, postalo očigledno da se kraj nacističke Nemačke približava. Onda su u prvi plan još jače izbile borbe velikih sila u savezničkoj koaliciji za podelu sveta među njima.

5. Bitno je da je još u toku martovskih pregovora Hitler doneo odluku da uništi glavninu partizanskih snaga, pripremajući se za poslednju fazu operacije Schwarz.[1] Dok su pregovori i razmene zarobljenika trajale, nemačke, italijanske, ustaške i bugarske jedinice vršile su opkoljavanje durmitorskog masiva, gde je bila glavnina naših trupa sa 4000 ranjenika.

6. Ostatak crnogorskih četnika sa Pavlom Durišićem na čelu bio je razoružan od strane Nemaca na početku Pete ofanzive, ali je on uskoro pušten i do kraja rata 1945. godine četnici Draže Mihailovića operativno sadejstvuju s nemačkim jedinicama u svim delovima Jugoslavije, a naročito u Srbiji.

7. Takođe je bitno da je Tito smatrao da nijedna vojska savezničkih država ne može da stupi na teritoriju Jugoslavije bez dozvole Vrhovnog štaba i AVNOJ-a. To se odnosilq i na Sovjetski Savez, pa je Tito, krajem oktobra, napravio poseban ugovor sa Staljinom o ulasku jedinica Crvene armije na jugoslovensku teritoriju, gdje je bilo predviđeno i njihovo povlačenje.[2]

U toku 1943. i 1944. godine Tito je izdao više naređenja da niko ne sme da povredi jugoslovensku teritoriju. Iz tih razloga bili su oboreni američki avioni 1946. godine, koji su namerno kršili integritet Jugoslavije, iako je vlada Sjedinjenih Američkih država u više mahova upozoravana da to ne čini..J«[3]

Walter R. Roberts piše da je Kasche 26, marta 1943. godine Ministarstvo vanjskih poslova obavijestio o dolasku partizanskih parlamentaraca u Zagreb. Jedan od njih je, kaže, doktor Petrović, Hrvat, a drugi Crnogorac - Marković. Ove osobe, dodaje on, ponovo su ponudile prekid borbe ukoliko

[1] Operacija »Weiss« je izvođena u fazama, a ne »Schwarz«.

[2] Postoji samo jedan takav sporazum, a potpisan je u Moskvi 27. septembra 1944. godine.

[3] Vladimir Dedijer, nazn, dj, str. 811.

im se omogući mir u Sandžaku. Kasche naglašava da su najnoviji razgovori otkrili partizansku želju s najvišeg nivoa da prestanu neprijateljstva. U zaključku on »vidi mogućnost da s njemačke strane štede snagu i krv i da brže dođu do uspjeha koji može zadobiti na području o kojem je riječ., ,«[1] Kascheove depeše u slobodnom prijevodu kod nas je objavio Bogdan Krizman. Prije depeše koju spominje Roberts, Kasche je o pregovorima pisao u radiogrammi a od 17. i 23. marta. U radiogramu od 26. marta Kasche je među ostalim pisao da su »dva Titova opunomoćenika u Zagrebu razgovarali s njemačkim, talijanskim i endehaškirn predstavnicima o razmjeni zarobljenika«. Prethodno, 23. marta, Kasche je pisao da je »ostatak Titovih partizana u borbama s četnicima, 'prije svega kod Kalinovika i Nevesinja', gdje je taj 'ostatak kako izgleda zasad nadmoćan'... « Tih dana su Talijani opetovano tražili da njemačke trupe pređu Neretvu, no, piše 23. marta SA general Kasche, »da akcija njemačkih jedinica nije trenutačno moguća, budući da im je potreban odmor«. Eto zašto su Nijemci rado prihvatili prijedlog o privremenom prekidu borbi na istočnoj obali Neretve. Budući da su Nijemci Ì dalje očekivali savezničko iskrcavanje na Balkanu, razumljivo je da Kasche, o kojem se govorilo da je »ustaša veći i od Pavelića«, svoga ministra uvjeravao da je »borba partizana protiv četnika korisna« i da to omogućuje da »njemačka strana može u međuvremenu odmoriti sve jedinice i zadržati odluku u svojim rukama«. Prepričavajući Kascheove depeše, Krizman piše kako je Kasche obavijestio ministarstvo da je »posredstvom svog pouzdanika«, inž. Hansa Otta, partizanskim predstavnicima »u privatnom razgovoru saopćio ovo: na njemačkoj strani vlada veliko nepovjerenje prema Titovim prijedlozima. Ako bi partizani, ipak, u prostoru sjeverno od Save ubrzo proveli obustavu borbi i likvidaciju nemira, možda bi se stvorili preduvjeti za daljnja razmišljanja, Svakako da nijedno njemačko mjesto ne može da s njima vodi bilo kakav razgovor, ako se nedvosmisleno ne odreknu Moskve, Londona i Vašingtona, Uostalom, morali bi priznati i odnose koje je Osovina stvorila u Hrvatskoj.« Po Kascheu, »s Londonom su se Titovi partizani razišli već prošle godine«, a »s Vašingtonom nisu imali nikakve veze«, dok je »odsutnost bilo kakve ruske pomoći uništila povjerenje u Rusiju«.[2] Bogdan Krizman, vidljivo sklon da ispravno ocijeni pregovore i pregovarače (»M. Đilas po svojoj prijekoj čudi i temperamentu nije baš bio pogodan za takve pregovore«), ponesen dokumentima njemačkih komandi i ustanova, očito bez punog uvida u cjelinu, misli (»s obzirom na prvobitni sastav delegacije«), posebno zbog toga što je

[1] B. Krizman: *Pavelir između HitJera i Klusselimja,* Zagreb, »Globus« 1980. str. 543.

[2] B. Krizman, nazn. djelo, str. 542-543.

u Zagreb došao član Poütbiroa CK KPJ, da bi se »moglo pretpostaviti da se ipak pomišljalo dobiti pristanak Nijemaca na svojstvo ratujuće strane za partizane«, jer »to bi spasilo ranjenike!«[1]

Zagrebački dijalog zaraćenih strana presjekao je, čini se, 29. marta ministar Joachim von Ribbentrop. Kasche je odgovorio 30. marta da ni on niti pak njemačka delegacija nemaju nikakav kontakt s Titom. Kontakte s partizanima održavale su »isključivo vojne ustanove«, i to zbog razmjene zarobljenika. Hansa Otta je hvalio ističući njegovo »osobno poznavanje odnosa kod partizana«, što je — osim razmjene — »omogućilo uvid u unutrašnje i vojne odnose kod partizana, kako to dosad nije bilo moguće ni na koji drugi način«.

Tako je vodstvo njemačkog imperija ostalo tvrdokorno u poricanju prava porobljene Jugoslavije na oslobodilačku borbu. Nikakvo iskustvo iz rata na Balkanu nije moglo izmijeniti Hitlerov stav: »S banditima ne treba pregovarati, bandite treba strijeljati!«

Iako je zagrebačko pregovaranje završeno, nalogom iz Berlina da se s partizanima može razgovarati samo o povremenoj razmjeni zarobljenika, te su razmjene obavljane redovito sve do kraja rata.

Neki historičari misle da je inicijativu za pregovore dao general Glaise, da je Tita u Zagrebu zastupao doktor Velebit, tj. doktor Petrović. Tako, na primjer, Walter Hagen piše, da je Tito »na Glaiseov prijedlog odgovorio prijedlogom za veću razmjenu zarobljenika« i da je »poslao Glaiseu jedno ovlašteno lice koje se predstavilo kao Petrović, svojevremeno advokat. Petrovića je njemački general veoma prijateljski primio i bio mu domaćin deset dana u Feldkomandaturi... Takođe je udovoljio molbi svoga gosta da posjeti roditelje koji su živjeli u Zagrebu … Poslije nekoliko dana generala Glaisea je iznenadio Petrović zaprepašćujućom vijesti da je on u stvari general Vladimir Velebit i da ima ličnu Titovu poruku za njemačko vojno rukovodstvo. U njoj je Tito izrazio spremnost da zaključi obustavu vatre pod slijedećim u slovim a: u slučaju da se njemačka strana obavezuje da će u granicama jednog rezervata, po mogućnosti u zapadnoj Bosni, dozvoliti partizanskim snagama da se stacioniraju, onda (ako prestanu napadi) prestat će i ustaničke borbe u drugim krajevima hrvatske države. Kao dokaz svojih časnih namjera, on će za jedno određeno vrijeme obustaviti terorističke akcije i sabotaže.

Značaj ove ponude i ličnosti koja ju je prenijela nisu dozvoljavali njemačkom generalu u Zagrebu da nastavi pregovore bez odobrenja njemačke više komande, jer u jednoj takvoj obustavi vatre vojnopolitička situacija bi se u jugoslavenskom prostoru iz osnove izmijenila, pa je stoga morao da iz iz-

[1] Isto.

vora pregovarača zaključi general Velebit je bio sin jednog austrougarskog oficira, generala Velebita, po ocu Hrvat, po majci srpskog porijekla, komunista još od studentskih dana na Beogradskom univerzitetu. On je od 1941. godine jedna od najpovjerljivijih Titovih ličnosti i jedan od njegovih najbližih savjetnika po vanjskopolitičkim pitanjima. (Kasnije je pao u nemilost kod Tita i, prema jednoj nepotvrđenoj informaciji trebalo je da živi u Sjedinjenim Američkim Državama). Pošto je Glaise s pravom pretpostavljao da od svojih pretpostavljenih, Vrhovne komande Wehrmachta i Ministarstva inostranih poslova, neće dobiti suglasnost i da neće naići na razumijevanje za jednu tako smjelu zamisao kao što je obustava vatre s Titom, stupio je u vezu s odgovarajućom službom, s nadom da će preko Heinricha Hirnmlera imati prilike da upozna o tome direktno Adolfa Hitlera.

Kada je vijest generala Horstenaua stigla do Ribbentrtopa i Hitlera, Hitler je odgovorio poznatom frazom: "Sa pobunjenicima nema pregovaranja!... Pobunjenike treba strijeljati!"

Dakle, prema tome pregovori između Tita i Nijemaca bili su samo jedna obična i zanimljiva epizoda... «

O martovskim pregovorima s mnogo osjećaja za mjeru i realne činjenice pisao je i Jozo Tomasevich, američki historičar jugoslavenskog porijekla:

»Specijalni potez bili su pregovori s Nijemcima o vitalnom pitanju uzajamne primjene propisa međunarodnog ratnog prava, prvenstveno s obzirom na tretman zarobljenika, o razmjeni nekih zarobljenika i o nizu drugih pitanja. Taj predmet jugoslavenski autori izbjegavaju, a izvan Jugoslavije još uvijek nije obrađen na zadovoljavajući način. Kratko raspravljanje o njemu umjesno je ovdje utoliko što stoji u izvjesnom odnosu s pitanjem da li je bilo kolaboracije s Nijemcima, ne samo četničke, već i partizanske.

Još prije nego je operacija Weiss otpočela, partizani i Nijemci vodili su pregovore, a 5. septembra i 17. novembra razmijenjeni su zarobljenici. Tom su prilikom partizanski predstavnici uručili pismo za generala Glaisea, njemačkog vojnog opunomoćenika u NDH, u kojem su objašnjavali da Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije nije banda već nezavisna oružana sila s vojnom disciplinom i predložili su uzajamnu primjenu propisa međunarodnog ratnog prava s osobitim obzirom na zarobljenike i ranjenike, redovnu razmjenu zarobljenika i neku vrstu primirja između obje strane za te prigode. Ne samo Glaise nego i Kasche, njemački poslanik u Zagrebu, a i zastupnici njemačkih ekonomskih organa, bili su za takav kontakt i razmjenu zarobljenika, kako bi na taj način izvukli neke korisne obavještajne podatke. Takođe su htjeli neki modus vivendi s partizanima, jer se na teritoriji koju su oni oslobodili nalaze neki važni rudnici Uopće, nadali su se smirenju hrvatskog te-

ritorija južno od Save i prestanku sabotaža na vitalnoj željezničkoj pruzi Zagreb-Beograd, Međutim su Hitler i Ribbentrop bili protiv svakog modusa vivendi, bojeći se da bi svaka nagodba partizanima dala status redovne zaraćene strane. Njihovo je mišljenje, naravno, prevladalo i partizanski prijedlozi ostali su bez odgovora...

Ne može se sa sigurnošću reći što je upravo Tita potaklo na te pregovore. Da li su oni bili samo izlika da se dobije na vremenu za prelaz preko Neretve, ili su partizani ozbiljno tražili neki trajniji modus vivendi s Nijemcima?

S druge strane njemačko-partizanski odnosi od 1941, do 1945, uzeti u cjelini, dokazuju da partizani nikad ne bi mogli sklopiti s Nijemcima neku nagodbu koja bi išla mnogo dalje od razmjene zarobljenika... «[1]

Tito se nadao da će pregovorima dobiti na vremenu, koje mu je bilo neophodno iz dva razloga: da koliko-toliko odmori jedinice i da spriječi Nijemce u podršci četnicima, koje je Tito planirao tući u istočnoj Hercegovini.

Četnički je pokret već 1942. za NOP Jugoslavije predstavljao glavnog unutrašnjeg političkog protivnika. Kod Draže Mihailovića i svih njegovih četničkih formacija preovladavao je žestoki antikomutiizam, kojim su bili zadojeni još od prije rata. Četnici se nisu mirli s tim da partizani vode borbu protiv okupatora Ì da se pod vodstvom komunista razbije okupacioni sistem u Jugoslaviji. Četnici Draže Mihailovića de facto su bili astavni dio okupatorskih snaga i zato i nisu birali sredstva u borbi protiv NOV i POJ. Utjecaj kralja Petra, izbjegličke vlade iz Londona i britanskih obavještajnih službi na eetništvo u Jugoslaviji bio je od prvorazrednog značaja. Među njima se nalazio dosta velik broj zavedenih, prisilno mobiliziranih srpskih i crnogorskih seljaka. Ustaše su pred svim slojevima naroda, kao i u inozemstvu, bili nedvosmisleno svrstani u hitlerovsko-musolinijevski sistem zločina. Četnici, međutim, nisu bili uvijek i svugdje javno deklarirani kao dio vojske okupatora. Oni su služili Talijanima kao i Nijemcima, ali su pri tome čekali da se saveznici iskrcaju na Balkan i da onda svojim dotadašnjim gospodarima udare **nož** u leđa, nastupajući uz savezničke armije kao »nepobjediva vojska Otadžbine«. Draža Mihailović je samo u izuzetnim slučajevima tražio od svojih komandanata da se javno svrstaju u okupatorski raspored, uglavnom onda kad je to obećavalo mogućnost da će partizani biti tučeni Tako 19. februara od svojih komandanata Ostojića, Baćovića, Đujjća i Mihića traži da, udruženi s Nijemcima i Talijanima, udare na Tita »legalno ili ilegalno«.

[1] Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945,* Zagreb, 1979, str. 220-224.

Udarac nanesen četnicima na istočnoj obali Neretve, kao i naredni razložno očekivani porazi, po računu rukovodstva narodno-oslobodilačkog pokreta, trebali su poremetiti ne samo vojnički program i vojnu silu »vojske u otadžbini« nego i sve rojalističke i velikosrpske planove »junačke emigracije«. Stav Vrhovnog štaba o četnicima, iznesen u bilješci koja je u uvodu za pregovore trebala biti prenesena njemačkoj delegaciji, za Nijemce nije bila nikakva novina. Dakako, stav Vrhovnog štaba NOV i POJ nije mogao utjecati na njemačku stranu da odustane od odluke o razoružanju četnika. Nitko Hitlera nije mogao uvjeriti da četnike treba tretirati drukčije nego kao protivnike, neovisno o tome što oni svoje oružje, bilo da je dobijeno od Talijana ili od saveznika, gotovo ni u jednom slučaju nisu upotrijebili protiv okupatora.

Vrhovni je štab, u dane prelaska Neretve, imao za leđima četiri njemačke i toliko talijanskih divizija, a pred sobom vojsku Draže Mihailovića. Tifus je bio načeo sve jedinice, a ranjenika sve više, bez lijekova. Izvukavši se iz »džepa Neretve«, to jest iz okruženja, opet u situaciji da drži inicijativu, Tito i njegovi najbliži suradnici opredjeljuju se za pregovore. Jen treba se odmoriti, treba potući četnike i što prije otvoriti prolaze prema Srbiji. Koliko je u planiranju pregovora bilo iskrenog očekivanja da će se s Nijemcima moći, konačno, ozbiljno razgovarati o priznavanju partizana kao regularne armije, teško je reći, no u svakom slučaju trebalo je pokušati.

Pokazat će se da je predah željela i njemačka komanda, dakako ne zbog dobrih želja u odnosu na partizane, Koča Popović, obrazlažući »da je nama bio potreban predah«, uvjerava »da je takav predah bio potreban i Litersovim jedinicama«. Po njegovu mišljenju, poslije iscrpljujućih žestokih bitaka koje nisu jenjavale od 20. januara, »predah je bio potreban i Italijanima i četnicima, isto kao nama i Nijemcima«. To je saznanje, vjerojatno, prisutno i u razmišljanjima Tita i njegovih suradnika kad su, uputivši prve kolone ranjenika preko Neretve, pomišljali o pregovorima, »da barem četiri-pet dana umrtvimo Nijemce, toliko-koliko nam je potrebno da se obračunamo s četnicima«. Govoreći o tome, Koča Popović zaključuje, »da nam je bio potreban predah samo na sektoru koji je bio pokriven Nemcima, domobranima i ustašama«.[1]

Pothvat operativne grupe divizija, koja je iz dolina Rame i Neretve pobjedonosno krenula uz Prenj prema gornjem toku Neretve, zaprapastio je Lohra i ostale njemačke generale na Balkanu. Za svoj neuspjeh optužit će Mihailovića:

Komandant Jugoistoka, Alexander Löhr. »Dosadašnje borbe pokazuju da je Mihailović kao vojni komandant zatajio. Mihailović snosi osnovnu kri-

[1] Izjava Koče Popovića, januara 1984. godine; autorska zbirka.

vicu za dosadašnje neuspjehe zbog nepravilne procjene vremena, prostora i zemljišta, i zbog toga što nije iskoristio opšte date mogućnosti.«

Njemački zapovjednik u Srbiji, Paul Bader, »Snage Draže Mihailovića nisu položile svoj prvi ispit zrelosti. Ovdje, svakako, imaju zajedničkog udjela nesposobnost, kukavičluk i nedisciplina komandanata, odsustvo energičnog upravljanja vojnicima, i - što nije najnevažnije - precjenjivanje borbenih snaga sopstvenih trupa.«

U proljeće 1943. godine, Tito je, zahvaljujući i zagrebačkim pregovorima, dobio dobru priliku da tuče izdajničku vojsku Draže Mihailovića u istočnoj Hercegovini. On će, kao što je već rečeno, zatražiti i od snažne grupe divizija 1. bosanskog korpusa da se sve jedinice angažiraju u borbi »protiv četnika u centralnoj Bosni i Krajini«. Košta Nađ, kojem je ta depeša upućena, u svojim *Katnim uspomenama* kaže:

»Za nas nije bilo ničeg neobičnog u toj depeši. Mi smo, ne jednom konstatovali da su četnici najopasniji protivnik za ostvarivanje revolucionarnih ideja narodnooslobodilaČkog rata. Ali njihova ideološka suprotstavljenost samo je jedan, mada krupan, razlog ustrajne borbe protiv njih; morali smo ih tući i stoga što su — udruženi s okupatorom — bili vojnički opasan protivnik. Zbog toga, ne bi bilo potrebe da se ovom dokumentu — Titovoj depeši mom štabu od 30. marta - pridaje neki poseban značaj. Međutim, decenijama kasnije, biće taj slučaj toliko izvrnut, da će se pokušati u međunarodnim razmerima proturiti stav, kako je Tito odustao od borbe protiv okupatora, odnosno kako je Nemcima ponudio mir i saradnju, 'samo da bi potukao četnike'.

'Iskoristivši kontakt za razmjenu zarobljenika sa Nijemcima, mi srni uspjeli neutralizirati Nijemce od četnika i Talijana.' To nam je Tito pisao. I uz to stav: To je privremeno', što znači: do okončanja pregovora o razmjeni zarobljenika, zapravo dok se ne izvrši razmena. Međutim, mi u Bosankoj krajini i centralnoj Bosni sa naše tri divizije nismo imali prilike da se borimo samo protiv četnika, jer smo u više navrata, i tokom marta i tokom aprila, bili žestoko — u višednevnim ofanzivnim operacijama - napadnuti od Nemaca; posle proboja sa Šatora nije bilo dana a da se neka od naših jedinica nije borila protiv Nemaca, čak i za vreme pregovora predstavnika Vrhovnog štaba o razmeni naših uhapšenih drugova za zarobljene Nemce, jer se nikakva razmena u ono vreme nije vršila na našem području.

Prešavši Neretvu, Glavna operativna grupa VS je razbila Dražinu glavninu i - osim zarobljenika - zaplenila brojna dokumenta iz kojih se vidilo koliko je Draža zaglibio u izdaju (što smo mi dobro znali) ali i to koliko Dražu kao pokret sveden na kolaboraciju uza sve to još podržavaju i Englezi i Ame-

rikanci; neki zarobljeni četnički oficiri su izjavili da se od 25, decembra 1942. u Lipovu kod Kolašina, u Dražinom štabu, nalazi pukovnik Bejli, koji je 'Ciči' predao pismo britanskog ministra Antoni Idna i pred većom grupom oficira izjavio: iskrcavanje na Balkanu predstoji, komuniste do tada likvidirati!

Ako je zaista predstojalo anglo-američko iskrcavanje na Balkanu, gdje smo mi još od ustanka držali front, jedini antifašistički front između sjevernoafričkog i delekog ruskog fronta, da bismo početkom 1943. godine na svom frontu s Bihaćkom republikom i desetinama drugih manjih slobodnih teritorija vezali uza se 580,000 okupatorskih i više od 300.000 kvislinških vojnika, a bilo je lako poverovati da iskrcavanje saveznika predstoji, da Dražini oficiri ne lažu, onda je sasvim razumljiva odluka vojno-političkog rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta da pre iskrcavanja potpuno razobliče Dražu i njegovu kolaboraciju. Ali bilo bi naivno misliti da Englezi nisu znali pravo stanje u Jugoslaviji. Uporno su igrali na Dražinu kartu, uvereni da će preko njega, to jest preko Petra Karađorđevića, imati presudan uticaj u Jugoslaviji posle rata …

Somnambulna je pomisao, da je Tito želio obustaviti neprijateljstva sa nemačkim okupatorom. Mogao je pregovarati, šaljući na pregovore čak i bliske saradnikc, ali nikako se nije mogao prikloniti shvatanju da 'u datoj situaciji nema razloga da nemačka armija vodi ratne akcije protiv NOV Jugoslavije', kao da su nemačke okupacione trupe bile slučajno upletene, sporedne, u naš rat. Predaha je Glavnoj operativnoj grupi trebalo, ali ne na način da se odustane od osnovnog cilja, od smisla sopstvenog napora, od svega što je do tada učinjeno. Odustati, značilo bi kapitulirati Tito na to ne bi pristao ni u slučaju da je ocenjivao zatečenu situaciju pogubnom za snage pod njegovom neposrednom komandom. Ali kako je onda moglo doći do predloga s potpisima Dilasa, Popovića i Velebita? Mogli su oni predložiti što god su hteli, a to je čak i Tito mogao znati, jer su bili - neovisno o tome što će oni, pregovarajući, utanačiti — 'zaštićeni' stavom da 'bi jedan eventualni konačni sporazum morao biti potvrđen od naših viših komandi*. Može se, dakle, raditi samo o tome, da je trenutno, u očekivanju mogućeg iskrcavanja saveznika, najvažnije tući četnike, jer bi se tada izbeglička vlada preko svog vojnog ministra, o kojem je na zapadu stvarana i stvorena izmišljena legenda, mogla pojaviti kao nosilac svih naših pobeda, i da je — do četničkog poraza, što je i nemačkoj komandi odgovaralo u slučaju savezničkog iskrcavanja — važno neutralizirati Nemce od četnika i Talijana.«[1]

[1] R*a/ne »spomene Koste Nađa,* »Šator planina,« uspomene napisao i za tisak priredio Jovo Popović, Zagreb, 1984, str. 177-178.

Neki su publicisti i historičari na zapadu pisali kako je jedno od ključnih pitanja, osim razgovora o razmjeni zarobljenika i o priznavanju NOV i POJ, bilo pitanje četništva. Uglavnom, riječ je o autorima koji pokušavaju rehabilitirati četništvo u Jugoslaviji i amortizirati četničko-talijansku i četničko-njemačku suradnju, bez obzira na to što se skoro za sve vrijeme rata nalazilo po nekoliko britanskih i američkih obavještajaca u štabovima korpusa i glavnom štabu Draže Mihailovića. Za njih je bilo važno da su četnici potencijalna snaga saveznika i da su protiv NOV i POJ. Međutim, u svemu tome ima još nešto što koincidira s razgovorom parlamentara Vrhovnog štaba NOV i POJ s njemačkim pregovaračima. To je činjenica da se razgovori u Zagrebu vode posljednjeg tjedna u martu, a da tog istog mjeseca, točnije 14. marta, Alexander Lohr - uvjeren da su Titove snage već potučene - predlaže Vrhovnoj komandi Wehrmachta da naredi izvođenje operacije za razoružanje četnika Draže Mihailovića na prostoru istočne Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore.[1]

Tito je o pregovorima govorio i u ratu, u užem krugu, i poslije rata, javno. Tako je, na primjer — piše Mehmedalija Bojić - o tome govorio vojnom i političkom rukovodstvu Bosne i Hercegovine prilikom njihova dolaska u Vrhovni štab 4. aprila 1943. godine. Tito je tada, kako je to zabilježio u svom dnevniku Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, »dao pravilno tumačenje onoga što nam je Vlatko (Velebit) ispričao u Nikšiću____Tu se ne radi ni o kakvom primirju, nego samo o obustavljanju napada na jednog neprijatelja dok se ne obračunamo sa drugim. Četnici su zasada najopasniji neprijatelj s obzirom na sutrašnjicu. Naročito ako dođe do iskrcavanja saveznika na Balkan, kad 'jugoslovenska vlada' u Londonu može pokušati da iskoristi situaciju da bi pobrala plodove naše borbe. Mi dosad nismo koristili taktiku koriščenja suprotnosti neprijatelja, a to treba da se čini.«

U naređenju Hitlerovog glavnog štaba za izvođenje operacija »Schwarz« stoji:

»Nakon uništenja Titove komunističke države, treba pristupiti uništenju organizacije i oružanih snaga nacionalnog Srpstva, pod komandom Draže Mihailovića, da bi se obezbedila pozadina u slučaju neprijateljskog iskrcavanja na Balkanu.

Borbena dejstva izvoditi brzo i bezobzirno.

Vreme početka operacije 'Svare' javiti što pre.

[1] O tome detaljnije i dokumentirano u Arhivu Vojnoistoriskog instituta, NAV-T-78, r. 344, s. 6301544-7, Ili dok, br. 42, strana 190-191 *Zbornik dokumenata i podataka NOR-a,* tom XII, knjiga 3. Isto tako naredba Hitlerovog Glavnog štaba u vezi s razoružanjem četnika nalazi se u Arhivu Vojnaistorijskog instituta pod signaturom: NAV-T-78, r, 344. s. 6301543,

… S obzirom na uske veze komandanta Draže Mihailovića sa italijanskim vlastima, Fireru je naročito stalo da se akcija drži u strogoj tajnosti, kako u vezi njenog cilja, tako i sve pripreme za akciju.

Komandant jugoistoka će izvestiti gde i kada će se, zbog neophodnih taktičkih razloga, ili zbog priprema u vezi snabdevanja, održati neophodna pripremna savetovanja, dajući o tome obavesti koje italijanske vlasti učestvuju u tome. Vrhovna komanda zadržava sebi pravo da o tome donese odluku.«[1]

Prema tome, parlamentari Vrhovnog štaba NOV i POJ nisu se imali oko čega dogovarati s Nijemcima o četnicima Draže Mihailovića, kada je njemačka Vrhovna komanda već donijela odluku kako će s njima postupiti. Sigurno je, međutim, da je njemačka Vrhovna komanda ovakvu odluku donijela zato što je polazila od pretpostavke da će snage NOV i POJ, koje su se nalazile u »džepu Neretve«, za vrijeme izvođenja operacija »Weiss« i »Mostar« biti razbijene. U tom slučaju četnici im više neće biti potrebni. Nijemci su željeli razoružati četnike i ranije, u februarskoj ofanzivi »Weiss«, ali od toga su odustali i zbog pritiska Talijana i zbog toga što su im četnici bili potrebni za obranu ugrožene mostarske bok sit ne zone od partizana.

Tito nije imao razloga da zataji pregovore; štoviše, o tome je, poslije povratka Milovana Dilasa, 30. marta pisao čak i Izvršnom komitetu Komunističke internacionale

»U našim jedinicama masovno se pojavio pjegavi i trbušni tifus. To je naš najopasniji neprijatelj, ali mi nemamo sredstava i us lov a da se borimo protiv njega. U dvomjesečnim neprekidnim borbama naši borci su veoma iscrpeni i lako podliježu ovoj epidemiji. Odmor i karantin borcima ne možemo obezbijediti zato što neprijatelj to ne dopušta i mi moramo voditi ofanzivne operacije.

Za vrijeme boravka dvojice naših delegata u Zagrebu od 20. do 25. marta[2] u vezi s razmjenom njemačkih i hrvatskih zarobljenika za naše drugove po zatvorima i koncentracionim logorima, njemačke vlasti i oficiri svakojako su pokušavali da vode razne razgovore i tom prilikom su naši drugovi, pored ostalog, saznali slijedeće 1) Autoritativni njemački krugovi ne vjeruju u invaziju Engleza u Evropi. 2) U Africi Englezi imaju preko 250.000 vojnika, a Nijemci samo 50.000, a ipak Englezi ne preduzimaju ozbiljne operacije. 3) Nijemci ne vjeruju Talijanima i sumnjaju da oni nešto pregovaraju s Englezima, naročito krugovi princa Umberta, i preko Vatikana. Nijemci znaju i to

[1] *Zb. NOR,* XII, knj. 3, str. 191.

[2] Zapravo, pregovori su vođeni cd 23. do 28. marta.

da su Mihaifovićevi četnici povezani s Londonom. Njemački vojni krugovi raduju se i smiju se što mi razbijamo talijanske divizije i s prezrenjem govore 0 talijanskoj vojsci. 4) Nijemci su otvoreno govorili našim delegatima da oni smatraju narodni partizanski pokret najopasnijim po njihove interese na Balkanu. Oni znaju da nas ne mogu uništiti, ali se nadaju da će razbiti našu vojsku na sitne odrede i uništiti naše baze. 5) Oni sumnjaju da mi imamo neke tri podmornice na Jadranskom moru. 6) Njemački ambasador u Zagrebu izjavio je preko jednog majora da želi da se sastane sa mnom. 7) Nijemci vjeruju da će oni pobijediti još u toku ove godine i da između njih i Engleza može doći do sporazuma.

Ne samo u redovima naših boraca nego i kod svih naroda Jugoslavije raste mržnja prema Englezima zbog toga Što ne otvaraju drugi front u Evropi, smatrajući da Englezi svjesno žele slabljenje Sovjetskog Saveza u teškoj borbi s Nijemcima... «[1]

Iz Moskve je odgovor stigao već 31. marta:

»Zbunjuje nas okolnost što Vi razmjenjujete ratne zarobljenike s Nijemcima. Upućujete kn delegate koji vode svakakve pregovore s Nijemcima, kao **1** to što je njemački poslanik u Zagrebu izrazio želju **da** se sastane lično **s** Vama U čemu je tu stvar... Nije li to sve povezano s politikom Nijemaca da iskoriste naše ljude za raspaljivanje međusobne borbe među samim .. .[2] na taj način postići uništavanje ... Molim vaše objašnjenje po ovom pitanju. Dalje, ta činjenica da kod cijelog naroda postoji nezadovoljstvo prema Englezima sasvim je razumljiva. Ali ne mislite li da su u sadašnjem momentu interesi narodnooslobodilačke borbe.., nezadovoljstva protiv Engleza... **raspirivanje** mržnje naroda prema okupatorima **i** na prvom mjestu prema Nijemcima ... bez sumnje mogu **da** oslabe tu____neophodnu mržnju naroda. Očekujemo Vaš odgovor. Djed.«[3]

Iz sela Drače kod Kalinovika Tito je istog dana odgovorio »Djedu«, to jest Kominterni:

»Vaša depeša od 31. marta veoma nam je teško pala. Vaša zbunjenost i sumnja a vezi sa mojom informacijom govore o postojanju izvjesnog nepovjerenja i sumnje prema našim akcijama. Ta okolnost, poslije dvogodišnjih natčovječanskih napora u ovoj borbi, nikako nas ne ohrabruje u ovoj teškoj situaciji u kojoj se mi sada nalazimo, već naprotiv.

1. Sto se tiče razmjene ratnih zarobljenika, stvar je u ovome: kod nas u zarobljeništvu bilo je svega 27 Nijemaca, većinom građanskih lica. Ovi Ni-

[1] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* 14. str. 201.

[2] Depeša je tek djelirnično dešifrirana.

[3] Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* 14, str. 351.

jemci bili su kod nas još od oslobođenja Jajca i o njihovoj razmjeni za naše odgovorne drugove i komandante govorilo se još od Livna, gdje je razmijenjena grupa od 8 Nijemaca — građanskih lica. I tada su Nijemci htjeli s nama pregovore, ali mi smo to odlagali.

Ali ovdje se više radi o razmjeni hrvatskih domobranskih oficira, 100 ljudi koji neće da stupe u redove naše vojske, nemamo čime da ih hranimo, a da ih likvidiramo bilo bi vrlo nepravilno politički i imalo bi krupne posljedice.

2. Vi treba da znate da u uslovima naše borbe mi ne možemo voditi sa sobom veliki broj ratnih zarobljenika. Ranije smo to praktikovali i gotovo uvijek su zarobljenici dolazili opet u ruke svojih, a da mi pri tom nismo dobijali nijednog našeg čovjeka koji se nalazi u kandžama okupatora. Od ofenzive u Srbiji do sada mi smo na taj način izgubili oko 1.000 zarobljenih Nijemaca i TaMjana. Takva pojedinačna razmjena praktikovana je i s Talijanima u Crnoj Gori, Dalmaciji i Hrvatskoj, a da pri tom nimalo nije oslabljena naša borba protiv okupatora, već naprotiv.

3. U koncentracionim logorima i zatvorima Pavelićevim nalaze se još stotine patriota i naših rukovodećih drugova koji još nisu ubijeni, i takva razmjena i spasavanje ovih drugova veoma su značajni za široke narodne mase Hrvatske, Bosne, Dalmacije, itd. a da i ne govorimo (o značaju) za narodnu vojsku, koja u tome vidi našu brigu o ljudima.

4. Sto njemački predstavnik u Zagrebu želi da govori sa mnom i pored svih svinjarija koje su napisane u njemačkim i hrvatskim novinama o meni - zato niko nije kriv, i znači da ja ne želkn s njim da razgovaram, čak i ne mislim na to.

5. U ovoj našoj nemilosrdnoj borbi, a naročito u posljednje vrijeme, u borbi ginu većinom partijski kadrovi koji moraju da budu uvijek prvi da bi svojim primjerom povukli ostale borce. Ti gubici u kadrovima tako su strašni da to predstavlja ozbiljnu opasnost za našu narodnu vojsku. Zato moram iz kandži neprijatelja iščupati što više naših drugova koji su ostali živi, da bi oni stupili u redove naše vojske. Delegati koji su u vezi s razmjenom išli u Zagreb dobili su i zadatak da nabave i lijekove protiv tifusa itd. Posljednjih dana kod nas je počela prava epidemija tifusa. Osim toga, zbog iscrpenosti i gladovanja u dvomjesečnim borbama borci nam jednostavno počinju da umiru. Borac na izgled zdrav, samo iscrpen ide, ali odjedanput pada mrtav. 1 to nisu pojedinačni slučajevi.

Kod nas je sada veoma teško pitanje snabdijevanja boraca i ranjenika namirnicama i lijekovima. Naši borci nemaju odmora, borbe se vode neprekidno, a mi ni od koga nemamo nikakve materijalne pomoći. Sovjetski Savez

nam ne može pomoći zbog tehničkih poteškoća, a Englezi koji se također nazivaju našim saveznicima pomažu saveznike okupatora i naše najgore neprijatelje - Mihailovićeve četnike.

Možete biti sigurni da će naša borba ostati neokaljana, kakva je i dosad bila, ali vi treba da znate i to da mi odgovaramo za živote nekoliko miliona stanovnika, koji imaju povjerenja prema nama i našoj borbi Ì moramo postupati tako da to povjerenje ostane čvrsto.

Na kraju ponavljam da vaše prijekore mi nismo zaslužili i oni su nam veoma teško pali... «[1]

U već spominjanom govoru u Jablanici, 12. novembra 1979. godine, Tito je govorio i o tome kako su »tri naša druga išla na pregovore sa direktivom da razgovaraju o razmjeni zarobljenika, čime bi se našoj vojsci priznao i status ratujuće strane u duhu postojećih normi međunarodnog ratnog prava. Uspjeli smo samo da dođe do razmjene zarobljenika, tako da su mnogi naši drugovi bili spašeni iz ruku dželata i potom raspoređeni u razne jedinice.

Oko toga ja sam imao teškoća sa Staljinom, koga sam obavještavao preko Kominerne. javio sam da mi sa Nijemcima razmjenjujemo zarobljenike, imajući pored ostalog u vidu i to da nas mori glad, da ljudi od iscrpljenosti padaju mrtvi. On je meni odgovorio vrlo grubo, zamjerajući nam što razmjenjujemo zarobljenike sa neprijateljem, ja sam tada Staljinu kratko odgovorio: 'Ako nam ne možete pomoći, ostavite nas na miru, mi ćemo se nekako snaći.' Kad sam se 1944. godine sa Staljinom sreo u Moskvi, on mi je oštro zamjerio zbog takvog odgovora, Ja sam ga gledao i rekao: 'Druže Staljine, da ste bili na mome mjestu, vi biste, vjerovatno napisali to i grublje.' Onda je zašutio.

Jer, bilo je to teško vrijeme. Gledaš, ljudi umiru od gladi, a treba se boriti. Međutim, i danas ima pokušaja da se ta razmjena tendenciozno interpretira i zloupotrebi. Mi ćemo to sve napisati točno onako kako je bilo. Uvjeren sam da nam malo ko neće odobriti ono što smo tada učinili. Mi smo to morali napraviti. Spasili smo tako stotinjak naših ljudi, dobrih boraca i aktivista ... «[2]

Istog dana Tito je u zdravici borcima s Neretve između ostalog rekao:

»Ko nama može danas zamjeriti ako smo činili nešto što je jačalo našu snagu ne prestajući, naravno, da se borimo. Niko od nas nije ni pomislio da Nijemci više neće ići protiv nas. Jedino smo znali da je Ì njima potreban predah da bi napravili novi strategijski plan i da ćemo se sigurno ponovo sukobiti.

[1] Isto, str. 204-205,

[2] »Borba«, 13. novembra 1978.

Ja nijednog momenta nisam sumnjao u to da oni neće, čim prije to budu mogli, udariti na nas. Ali kao što sam malo prije rekao u govoru, sprovodili smo naš strategijski plan da idemo prema Crnoj Gori i Sandžaku i dalje prema Kosovu, južnoj Srbiji i Makedoniji, da bismo naše jedinice ojačali novim snagama.,. «[1]

Poslije referiranja Milovana Đilasa 29. marta, Tito je pisao sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Isi Jovanoviću. Uz Tita pismo su potpisali Aleksandar Ranković i Sreten Zujović

»Malo će te začuditi način na koji ti dostavljamo ovo pismo. Ali neka (te) to ne dovodi u sumnju. Kad se jednom sastanemo, objasnićemo vam sve. Evo o čemu se radi.

Sa VI brigadom pojačanom sa defovima Majevičkog odreda ili Fruškogorskog, hitno se prebacite između Goražda i Međeđe na sandžačku stranu i čistite teren od četnika u pravcu Zaborka i Čajniča. Ovdje ćete uhvatiti vezu sa levim krilom naše I divizije i dobiti dalje direktive.

Na svom putu, tj. prilikom prebacivanja, ne sukobljavajte se sa Nemcima, ne preduzimajte ma kakove akcije na pruzi, jer je to u interesu sadašnjih naših operacija. Još pre vašeg prelaza, pošaljite kurire u pravcu Ustikoline, gdje će uhvatiti vezu sa našim jedinicama.

Najvažniji naš zadatak sada jeste uništiti četnike Draže Mihailovića i razbiti njegov upravni aparat, koji predstavlja najveću opasnost za daljnji tok narodno-oslobodilačke borbe.

Sve ostalo saznaćete kada se sastanemo.

U istočnoj Bosni ostavite manje odrede, čiji će zadatak za sada biti borba protiv četnika i mobilizacija novog ljudstva. Pojačavanje VI brigade sa defovima Majevičkog odreda ne srne ići na račun brzine pokreta u gore predviđenom pravcu.«[2]

O pregovorima i nekim zabunama Tito je u ono vrijeme pisao i Glavnom štabu Hrvatske;

»Petrović zaista bio u Slavoniji za vrijeme razmjene zarobljenika u vrijeme velikih bojeva kod Konjica-Kalinovika. Napad na prugu bilo je riješeno privremeno obustaviti u slučaju prebacivanja Slavonske divizije u Bosnu u vezi sa njemačko-ustaškom ofanzivom u Slavoniji ili zbog vojnih potreba u Bosni. On ugovorio znake sa drugovima u Štabu III op. zone za preko 'Slobodne Jugoslavije'. Akcije na prugu moraju se svim silama nastaviti i o tome ćemo odmah izdati naređenje preko Slobodne Jugoslavije'. Vaše snage nera-

[1] Isto.

[2] *»Zbornik NOR«*, **tom** 2, knj. 8, str. 359.

cionalno u Slavoniji iskorištene. One žive više radi sebe no što vezuju neprijateljskih snaga za sebe. Za rušenje pruge dovoljni su partizanski odredi i diverzione grupe, a za mobilizaciju jedna ili dvije brigade najviše.

Glavna bitka se vodi ovdje sada radi uništenja Dražine vojske. Naše jedinice blizu Nikšića silno razbile Talijane i četnike... «[1]

[1] »*Zbornik NOR*«-, tom 2, knj, 9, dokument 161.

POSLJEDNJA RAZMJENA ZAROBLJENIKA S TALIJANIMA

Poslije bitke na Neretvi, operativna grupa divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ, mada silno iznurena i opterećena s nekoliko hiljada ranjenika i tifusara, razbila je četnike koncentrirane u istočnoj Hercegovini, prešla Drinu, blokirala Foču i prodrla u Crnu Goru i Sandžak. Komandant okupiranog jugoistoka Evrope general-pukovnik Alexander Löhr 1. aprila 1943. godine obavijestio je svoju Vrhovnu komandu da se glavnina partizanskih snaga uspješno prebacila preko Neretve, a komandant korpusnih snaga »Croatien«, general-potpukovnik Rudolf Lüters, dva tjedna prije toga, 16. marta, piše:

»Ostaci ustanika, bez izuzetka teško tučene jedinice sa malo municije i hrane ... pokušavaju da se izvuku prema jugoistoku, dolinom Neretve, na teritoriju Crne Gore ... Daljem razbijanju naprijatelja postavljene su ... granice, pošto njegovo gonjenje neprijatelja nije moguće na teritoriji južno, odnosno istočno od Neretve zbog političkih odnosa sa Italijanima...«

Bez pravog uvida u stanje, ili sračunato neistinit, Lüters je poslije povlačenja, zapravo poslije proboja operativne grupe divizija preko Neretve ustvrdio da je »Titova država razbijena« i da je »njegova vojska u raspadanju«. No, odmah potom se ulovio u vlastitu stupicu, jer kaže da je »glavni zadatak za najbližu budućnost« snažno osiguranje »protiv ponovnog prodora ustanika«.[1]

Vrhovni komandant NOV i POJ za to je vrijeme svoje divizije pouzdano vodio u smjeru jugoistoka. On je 18. aprila naredio štabu 3. udarne divizije da, djelujući ofanzivno središnjim dijelom Crne Gore, izbije na prostor

[1] *Zborm'k dokumentata i podataka NOR-a,* tom XII, knj. 3, strana 173 i 174.

Šavnik—Boari i da na oslobođenoj teritoriji mobilizira nove borce i pomogne organizirati narodnu vlast.

Komandant 2. proleterske divizije Peko Dapčević 24. aprila predložio je Vrhovnom štabu, da 4. proleterska crnogorska udarna brigada izvede s prostora Nedajno-Komarica-Brezna usiljeni marš Ì iznenadno napadne Kolašin. Komandantu Dapčeviću mnogi su borci taj napad i munjevito oslobađanje Kolašina opravdavali zbog više razloga. Smatrali su da je najvažnije, napadom na Kolašin, iz četničkog zatvora osloboditi više od dvjesta i pedeset partizana, odnosno, simpatizera Pokreta,[1] Tito je štabu 2. divizije odgovorio istog dana, 24. aprila:

»Za sada se ne angažirati ka Kolašinu. Uzmite pod svoju komandu 4. i 5. crnogorsku brigadu. Talijansko-četničke snage na Javorku morate razbiti po svaku cijenu .., «[2]

Cini se da je 4. brigada ipak uznastojala na svojoj zamisli i da je proslijedila prema Kolašinu, jer Tito 25. aprila upozorava štab 2. divizije: »Snosite punu odgovornost za rokiranje 4. brigade sa pravca Javorka gdje vam neprijatelj ugrožava pozadinu.«[3]

Druga proleterska divizija ubrzano se usmjerila prema Javorku, gdje se bio utvrdio jedan talijanski bataljon divizije »Ferrara«, ojačan baterijom brdskih topova, četom inžinjerije i odjeljenjem od osam tenkova. Između Javorka i Nikšića, u Jasenovom Polju nalazio se nepotpun talijanski bataljon, ojačan brdskom baterijom, a u Gornjem Polju bataljon s vodom topova. Na Javorku i Jasenovom Polju bilo je 2.000 talijanskih vojnika, a desno i lijevo od Javorka bilo je oko 700 četnika. Napad na Javorak trebalo je izvesti u noći 28. i 29. aprila, ali je odgođen zbog zakašnjenja 2. proleterske brigade. Tako se napad odigrao 1. maja. Prema zapovijesti komandanta 2. proleterske divizije, jedinice koje su napadale - oko 1.500 boraca - bijahu podijeljene u tri kolone sjevernom kolonom komandirao je komandant 2. proleterske brigade Ljubodrag Durić, sjeverozapadnom komandant 5. crnogorske proleterske brigade Sava Kovačević i istočnom komandant 4. proleterske brigade Vako Đurović.

Komandant grupe bataljona koji su napadali pravcem Brezna-Javorak (sjeverna kolona) Ljubodrag Đurić u svom je dnevniku zapisao:

[1] Medu zatvorenicima u kolašinskom zatvoru borci Četv rte proleterske imali su braću, roditelje, rođake ili možda najbolje drugove, čiji su životi visili **o** koncu, jer su predstavljali jednu vrstu talaca, ne samo četničkih nego i talijanskih,

2 *Zk NOR,* II, 9, str. 164.

[3] Planinski sivoj oko dvadeset kilometara sjeverno od Nikšića između planina Vojnika i Golije,

»Zajedničku proslavu praznika (1. maja) nismo mogli ostvariti kako smo zamišljali zbog priprema za napad i preuzimanja položaja od jedinica Pete crnogorske brigade, te smo to učinili po jedinicama.

U 21 čas i 40 minuta započinje prvo puškaranje sa neprijateljskim predstražama, U 22,20 otvorila se borba na sektoru Prvog bataljona, a malo kasnije i na pravcu Četvrtog bataljona. Borba je s prekidima trajala čitavu noć. Težište napada bio je Javorak, gdje su se Italijani dobro utvrdili u stenama sa ozidanim zidovima od kamena, bunkerima i rovovima, opletenim bodljikavom žicom. Levo i desno krilo štitili su im četnici... w[1]

Poslije borbe, koja je trajala punih 13 sati, štab 2. proleterske divizije 5. maja 1943. godine poslao je CK KPJ depešu:

»Na dan Prvog maja uništili smo, zarobili i zaplijenili: 950 italijanskih oficira i vojnika i oko 200 četnika. Zaplijenili i uništili 7 tenkova. Zaplijenili četiri brdska topa 75 mm, oko 20 kamiona, 2 luksuzna automobila, 40 teških i lakih bacača, 60-70 teških i lakih mitraljeza, oko 800 pušaka, 4-5 vagona artiljerijske, bacačke i puščane municije, 20 revolvera, 200 mazga, 10 jahaćih konja i veliku količinu ostale ratne opreme.

Borci, komandiri i politički komesari Druge proleterske divizije... «[2]

Osim ove specijalne prvomajske čestitke upućene CK KPJ, štab 2. proleterske divizije tek je 9. maja 1943. godine poslao opširan izvještaj o napadu na Javorak, u kome se između ostalog kaže, da je pritisak 2, 4. i 5. proleterske brigade bio jak i energičan, »tako da su jedinice uspjele da neprijatelja pocijepaju i tako pocijepanog unište i zarobe«.[3]

Dva dana poslije uspješno okončane borbe na Javorku i Jasenovom Polju, 3: maja po odobrenju Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku, politički komesar 2. proleterske divizije Mitar Bakić i komandant Peko Dapčević[4] pisali su komandi talijanskog garnizona u Nikšiću:

»Jedinice narodnooslobodilačke vojske koje se nalaze pod našom komandom u boju na sektoru Gornje Polje — Javorak ubile su 400 vaših vojnika, a zarobile oko 500 sa svom ratnom opremom.

I pored zločina kojeg ste vi napravili u Crnoj Gori, mi ćemo prema zarobljenicima postupiti po međunarodnom pravu, a ubuduće ćemo i vas natjerati da poštujete međunarodno ratno pravo u odnosu na nas kao jednu od

[1] Ljulxxlrag Durić, naai. dj„ strana 177 i 178.

[2] *Zbornik dokumetta ia i podataka NOR-a,* tom 111, knjiga 9, strana 387, dokum. br. 192.

[3] *Zbornik dokumiiata i podaiaka NOR-a,* tom III, knjiga 5, strana 37, dok. br. 14.

[4] Nije jasno iz kojih razloga su Dapćcvić i Bakić na svoje pismo stavili pečat Glavnog štaba NOP odreda za Onu Goru i Boku.

savezničkih zaraćenih vojski. Zarobljenici su prebačeni u naš zarobljenički logor. Mi od vas tražimo;

1. Da odmah uputite hranu za 10 dana za zarobljene vojnike koji se nalaze u našem zarobljeničkom logoru, jer ni mi ni naš narod nećemo hraniti okupatorsku vojsku, te ćete za njihovu smrt uslijed gladi, biti odgovorni vi pred italijanskim narodom.

2. Da uputite dva pregovarača u Savnik u cilju razmjene svih zarobljenika sa interniranim Crnogorcima, koji se nalaze u vašim logorima i zatvorima. Uslove za zamjenu dobiće pregovarači.

Vaše pregovarače ćekaće naša straža na prostoru Lukovo-Gradac sjutra 4. ovog mjeseca u 14 časova. Vaši pregovarači nosiće žute barjačiće. Ispred sebe ćete uputiti jednog građanina iz Nikšića koji će najaviti vaš dolazak...«[1]

Komanda talijanskog garnizona u Nikšiću, po odobrenju iz Cetinja, prihvatila je inicijativu štaba 2. proleterske divizije i odmah uputila hranu za zarobljenike, a zatim i »građanina iz Nikšića koji će najaviti« dolazak delegacije za pregovore o razmjeni.

Glavni štab Crne Gore i Boke odredio je u komisiju za razmjenu Rado ja Dakića Brku, Veljka Zekovića, Sava Kovačevića, Peka Dapčevića i Mitra Bakica.

Talijani su pristali da Gradac kod Nikšića bude mjesto razmjene. Po utvrđenom dogovoru došla je i jedna i druga strana. Peko Dapčević se tom prilikom iznenadio kada mu je prišao talijanski oficir i oduševljeno ga zagledao. Dapčević je stajao mirno. Uopće mu nije bilo jasno o čemu se radi.

- Vi ste Peko Dapčević?

Dapčević je kimnuo glavom

- Da, siguran sam! — nastavio je talijanski oficir. — Za mene je od veÜkog značaja što vas vidim...

- Odakle vi znate da sam ja Dapčević? - prekinu ga pitanjem na španjolskom jeziku.

- Pa naše su novine toliko puta donijele vašu fotografiju...[2]

[11] *Zbornik doku mena!a i pini ataka t> KOR-u,* tom III, knjiga 5, dok. broj 11, str. 33. Inicijativu za rasterećenja partizanskih jedinica od talijanskih zarobljenika, naročito Druge proleterske divizije, dao je Radoje Dakić Brko, jer su partizani tada već imali više od hiljadu talijanskih zarobljenika, od kojih sc većina upotrebljavala za prijenos ranjenika i još neke druge fizičke poslove. Sredinom maja dijelovi Zetskog NOP odreda i Četvrte i Pete proleterske brigade okružili su, sjeverozapadno od Bioća, kod Podgoriee, talijanski bataljon 383. pješadijskog puka, poslije čega je bataljon likvidiran. Pognuto je 396, a zarobljeno oko 400 Talijana. (Niko Strugar, *Boj kod BioČa 16. i 17, maja 1943,* »Vojnoistorijski glasnik«, br. 3 od 1954. god.)

[2] Izjava Peka Dapčevića, maja 1983. god. u Beogradu; autorska zbirka.

Znajući kako se ponašaju Nijemci, a posebno Talijani iz prethodnih pregovora prilikom razmjene zarobljenika, partizanska je strana i ovaj put pokušala postići pismeni dogovor o obostranom tretmanu zarobljenika, što su Talijani kategorički odbili, ali sve uvjete za razmjenu su prihvatili.

»Na osnovu postignutog sporazuma, razmijenjena je prva grupa od 7 talijanskih oficira za isti broj uhapšenih partizana... «[1]

Od poznatih crnogorskih ilegalaca i aktivista tom prilikom su razmijenjeni dr Obren Blagojević, Gojko Garčević, Velimir Knežević, Ivan Vujošević, Savo Božović...

Dinamika razmjene je popustila[2], jer je talijanska strana teško dolazila do ličnosti koje je tražila partizanska delegacija. U međuvremenu, u Nikšić je, prikupljajući se za operaciju »Schwarz«, stigla zloglasna 7. SS »Prinz Eugen« divizija, i njen štab je onemogućio daljnje kontakte Talijana s partizanskim parlamentarcima.

Upravo tada počinje okupatorsko-kvislinška operacija »Schwarz«, koja će ući u historiju kao bitka na Sutjesci.

[1] Dr Zoran Lakić, isto.

[2] Na spomen-ploči koju je podigao SUBNOR općine Nikšić piše da je namijenjeno 200 zarobljenika, a po dokumentaciji i sjećanjima preživjelih učesnika, kao i prona istraživanju dra Zorana Lakića, razmijenjeno je više od 300 lica.

SPORAZUM UZ KRIGLU PIVA

U *Hromkgiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941 – 1942.* ima na strani 538, podatak tiskan u tri retka; godina 1943, 23. august »U rejonu s. Neština (kod Iloka) 3. vojvođanska NOU brigada iz zasede uništila nemaćku minersku četu ubivši 85 i zarobivši 24 nemačka vojnika, te zaplenivši 2 mitraljeza, 72 puške, 1,500 metaka i dosta druge opreme.« Sudionici ovog kratkog ali žestokog okršaja sjećaju se da se među malim brojem Nijemaca spasio i komandir minerske čete. Od onih koji su bili zarobljeni, narodni sud, sud iločkog narodnooslobodilaČkog odbora, petoricu je osudio, utvrdivši da su u Jugoslaviji počinili ratne zločine.

Komandant Rume, ambiciozni oficir s visokim vezama, od onih koji su uvijek bili o svemu obaviješteni, preko svojih je doušnika, odmah poslije borbe kod Iloka, pokušao naći neku vezu s partizanima na Praškoj Gori: želio je pregovarati o razmjeni zarobljenika. Jedan od onih koji su s komandantom Rume vrlo prisno surađivali, kvisling Felinger iz sela Bešenova, pristao je da na slobodnu teritoriju odnese poruku komandanta njemačkog garnizona iz Rume. Komandant je zatražio - izražavajući najveću spremnost za pregovaranje — da se organizira sastanak s nekim od partizanskih komandanata. Za zarobljene Nijemce ponudio je određeni broj pripadnika narodnooslobodilaČkog pokreta, koji su bili zatočeni u Rumi.

Čim je Felinger prenio njemačku ponudu partizanima, štab 3. vojvođanske brigade o tome je obavijestio Glavni štab Vojvodine. I komandant toga štaba, Aćim Grulović, bio je isto tako efikasan. Osobno je pokušao riješiti to pitanje. Zatražio je četiri dobrovoljca koji bi otišli u Rumu na pregovore, ali prije nego što je organizirano slanje četvorice dobrovoljaca, netko je iz štaba podsjetio da bi to najbolje obavio nastavnik u oficirskoj školi, Vukašin Bi-

volarević Volf. Bio je to čovjek svakojakih sposobnosti, i mudar i lukav, ponekad na svoju ruku, svojeglav, ali u biti vrlo savjestan i odlučan, profesionalni vojnik - nekadašnji narednik. Volfa su često iznenađivali neočekivanim zadacima, ali ono što mu je krajem augusta 1943. godine predložio Aćim Grulović, činilo se da je prevršilo sve mjere zar da ide baš u Rumu, u vučje ralje? Rekao je nešto u tom smislu, na šta Grulović — razmišljajući naglas — opsova komandanta Rume:

— Neka nacist dođe k nama, ako želi pregovarati.

Izgleda da je Grulovićevo odustajanje od nakane da netko ide u Rumu na pregovore barem okrznuta, ako nije i povrijedilo samosvjesnog Volfa. Ispravio se, zacaklile su mu se vedre oči, pogled kruži po Gruloviću i ostalim rukovodiocima:

— Stavljam vam se, drugovi, na raspolaganje!

S Felingerom je bilo dogovoreno da će izaslanik Glavnog štaba Vojvodine biti naredne nedjelje u deset sati na raskrsnici puta Ruma-Stejanovci—Veliki Radinci. Iz Rume je poručeno da će tu predstavnike partizana čekati njemački pregovarači.

— A ako me dočekaju mitraljeskim rafalima? — zamisli se Volf.

— Nadamo se da neće...

— A ako dočekaju?

— Onda će rafali dočekati i njihove zarobljenike koje imamo kod nas.

Volf mahnu glavom:

— Mala mi je to utjeha...

Kao da će na svadbu, svi su, s mnogo prisnosti, nastojali da ga opreme na najbolji način. Dobio je i novu uniformu, najbolji opasač, najfiniju košulju, najljepše čizme... A na opasač je naslagao nekoliko bombi: zlu ne trebalo.

— Neće biti jednostavno, druže Volli — reče mu netko od onih koji su ga opremali.

— Bit će barem interesantno. Ta prvi put partizan Vojvodine treba da pregovara s predstavnicima Trećeg Rajha. Izgleda da nas sve više priznaju kao zaraćenu stranu.

Na ugovoreni sastanak krenuo je biciklom. Tek što je krenuo, eto nevolje! Pomisli da se uzaludno spremao, oblačio, čistio, brijao i češljao. Sve se to u uskovitlanoj prašini sremske ceste moglo iznerediti. Zar musav, prašnjav, nečista lica da izađe pred protivnika? Razbjesni ga pomisao da bi oni koji će ga dočekati mogli reći: bandit i izgleda kao bandit. Zbog toga je odustao od vožnje biciklom. Mada je vrijeme brzo promicalo i već se uočavala mogućnost zakašnjenja, Volf je ipak odlučio da uredan stigne tamo kamo je krenuo. Svratio je kod svog prijatelja Joce Trnića u Bešenovu na rijeci Cikaš i, sažeto

mu objasnivši o čemu se radi, zamolio da ga u čezama odveze na sastanak sa Švabama, Trnić se nije dvoumio. Brzo je upregao konja i potjerao najvećom brzinom. Ipak nisu u ugovoreno vrijeme stigli na mjesto sastanka, na sjeverozapadnom ulazu u Rumi, premda je Trnićev dorat bio sav u pjeni.

Na raskrsnici nikoga; ni Nijemaca, ni Felingera.

Volf je počeo premišljati. Imao je na umu podatak da je neprijatelj prvi pokrenuo pitanje pregovora, i kao mjesto sastanka predložio stejanovačku raskrsnicu, pa, iako je on partizan, ipak su ga mogli malo sačekati! Očito, ili iz nepovjerenja, ili iz straha, njemački pregovarači nisu bili strpljivi. Možda su se i oni plašili da im partizani ne prirede neku klopku. Volf je bio najskloniji zaključku, da je njemačka pedantnost i ovom prilikom odigrala presudnu ulogu. Htjede Joci predložiti da se vrate, ali kad se prisjeti koliko su se u Glavnom štabu radovali što će biti oslobođeno toliko patriota iz njemačkog zatvora u Rumi, liši se neodlučnosti

- Sta misliš, Joco, da produžimo, pa kud puklo da puklo?

Dobroćudni seljak sliježe ramenima:

- Ti odluči!

- Onda, brale, tjeraj pravo u Rumu!

Ruma je onih dana bila puna Nijemaca. Tu su se, u prolazu, zadržale neke jedinice generala Rommela, na povratku iz Afrike. A Volf u čezama, gizdav u novoj uniformi, sija crvena petokrata na titovki, vozi se između njih, kao da je bećar među bećarima, a ne janje među vukovima. Mogao je očekivati svakakve reakcije od njemačkih vojnika, Bio je spreman da istom mjerom uzvrati, mada se nadao najboljem. Silno se obradova kad nasred ulice ugleda omraženo lice i joco ga je u isti mah primijetio, gotovo vrismr

- Eto Felingera!

Dobro su se poznavali, iz istog su sela.

- Zdravo, joco! - Felinger im priđe namrgođen.

- Zdravo! - procijedi joco, pokazavši Felingera pogledom na Volfa.

- Vidim: voziš partizana.

- Dobro je kad se to vidi! Ta zar se niste dogovorili da dođe kod vas?

- Zašto niste bili na raskrsnici u deset sati? - prvi put se Felinger obratio Volfu.

Volf objasni da je morao zakasniti. Daleko je, kaže, partizanska baza.

Felinger, koji je nervozno saslušao Volfovo objašnjenje, brzo se pope u čeze i sjede pored Volfa.

- Tjeraj dalje! - reče. - Idemo u komandu...

Volf je na putu kroz grad, pun njemačkih vojnika, mimo i dostojanstveno sjedio. Zainteresiran za predstojeće pregovore, nije ni razmišljao o tome

šta da radi ako Felinger otkrije da je on onaj poznati partizan za čiju je »živu ili mrtvu glavu« bila obećana visoka nagrada u markama.

Kola se zaustaviše pred zgradom u kojoj se nalazila njemačka komanda. Nekoliko se radoznalih prolaznika zaustavilo na pločniku. Ima među njima i Nijemaca i civila. Kad Volf skoči s kola i zateže opasač, svi su uokolo ušutjeli, jedva dišu. U taj mah iz komandne zgrade iziđe komandant Rume i prilazeći Volfu podiže ruku na pozdrav:

- Heil Hitler! - pozdravi ga.

- Smrt fašizmu! — Volf pozdravi stisnutom pesnicom partizanski.

Narod se uskomeša.

Rukovaše se.

Njemački komandant pokaza mu rukom na ulaz. U zgradi su ih stali pozdravljati. Volf svaki put diže stisnutu pesnicu-

- Smrt fašizmu, gospodo!

Uđoše u kancelariju.

- Sjedite! - ponudi ga njemački komandant.

Volf sjede. Uto u kancelariju uđe i poznati stručnjak Gestapoa Bauer, s pomoćnikom Hangom Hodinkom.

- Od vaših, dosta sam čuo o Volfu i Pavlu Rajhu — izjasni se gestapovae. — Ne bi mi bilo mrsko kad bih njih dvojicu imao u rukama.

Volf duboko uzdahnu.

- Biste li ih mogli prepoznati po fotografiji? - iznenadi ga Volf, obrativši mu se na dosta tečnom njemačkom jeziku.

- Pa, rekoh vam: o njima sam samo slušao!

Komandant prekinu to nadigravanje. Predložio je da pređu na pregovore. Volf izvadi iz džepa dva spiska sačinjena u Glavnom štabu. Na jednom su spisku bili bivši partizani, koji napustiše borbu i prebjegoše u njemački tabor, u izdaju, a na drugom imena zarobljenih patriota, do kojih je Glavnom štabu bilo vrlo stalo. Traženi su i jedni i drugi. Nijemci su se kratko konzultirali, neki su izlazili i vraćali se, bilo je i nekoliko telefonskih razgovora, a poslije svega toga komandant objasni da u Rumi nema nikoga od onih koje traže neki su bili internirani, a drugi osuđeni i već strijeljani.

- Pa, na kakve ste nas onda pregovore zvali? - vidljivo ljut, upita VoE

Njemački komandant objasni da za g*upu zarobljenih Nijemaca nudi sve one koji se nalaze u rumskom logoru, a mogli bi doći u obzir Ì neki iz mjesnog zatvora.

Volf se zamisli. Ta mogućnost nije bila predviđena.

- To je sve što imamo! - ponovi njemački komandant.

- Znate, ja se moram držati spiska. Ako se to mijenja, konačnu odluku će donijeti moja komanda. Shvatite: i mi smo vojska, nema samovoljnih odluka!

- Za razmjenu — vam nudimo šezdeset i tri lica uvjerljivo će njemački komandant, Volfu je bilo jasno da više ne može postići. Ipak, još je malčice premišljao, a onda ustade:

- Smatrajte da je posao zaključen!

Poslije dogovora izišli su van i sjeli u komandantov automobil. Ona dva gestapovca bila su više nego dosadna, ali ih je komandant morao tolerirati. Tako, uđoše i njih dvojica.

- Možda biste bili raspoloženi da u »Adleru« popijemo po kriglu pive? - predložio je njemački komandant.

- Sa zadovoljstvom, ako to vama ne smeta! — prihvati Volf.

Uđoše u krčmu koja se prije rata zvala »Orao«. Sad je to »Adler«. Unutra sve sama uniformirana lica.

Volf zapazi pravo zaprepaštenje u sali svi su buljili u njegovu partizansku uniformu i kapu s petokrakom. A on, visok i samouvjeren, s pištoljem i bombama na opasaču, s njemačkim automatom preko ramena, išao je među njemačkim oficirima pobjednički nadmoćno.

Na mig komandanta, jedna im grupa ustupi svoj stol.

Popiše po pivo.

- Da platimo! - pozva konobara njemački komandant.

- To je u ovom slučaju moja dužnost! - iznenadi ga partizanski oficir. - Dužnost domaćina!

- Domaćina? — začudi se njemački komandant.

- Ta ja sam ovdje rođen, a vi ste u prolazu, privremeni. Danas-sutra ćete odmagliti...

Gestapovci su kipjeli od bijesa, a komandant se zagonetno smješkao i sa stanovitom simpatijom gledao u Volfa.

- Biste li mi napravili jednu uslugu? - ohrabren, upita Volf.

- Kažite slobodno!

- Loše stojimo s porcijama. Po desetorica i više koristimo jednu...

Kao da ga nije razumio, komandant začuđeno uzdignu obrve.

- Naime, bi li mogao kupiti malo posuđa?

- Ali danas je nedjelja! - primijeti gestapovac. — Gdje da nađemo trgovca?

U maloj Rumi to zaista nije bio problem. Netko je brao pronašao trgovca, Volf je, plaćajući njemačkim markama, nakupovao sve što mu je trebalo, ukrcao u jodna kola i krenuo na Frušku goru.

Glavni štab Vojvodine prihvatio je prijedlog njemačkog komandanta iz Rume pa je razmjena ubrzo obavljena na kanalu jezovački gat, između Rume i Stejanovca.

KAPITULACIJA ITALIJE

O mogućoj kapitulaciji Italije, koja je u Jugoslaviji u ljeto 1943. držak 14 divizija i 3 obalne brigade, dugo se govorilo, a kad je pao Mussolini i general Pietro Badoglio preuzeo vlast, uspostavljajući primirje, kapitulacija se očekivala svakog časa. To se vidi i iz instruktivnog pisma Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od 8. augusta operativnom štabu za Dalmaciju:

»Novonastala međunarodna situacija, naročito raspadanje fašističkog sistema u Italiji, nagovještenje skorog izbacivanja Italije iz ratnog stroja, očigledna demoralizacija talijanske vojske i onih koji su uz nju vezani, u mnogome mijenjaju i odnos snaga u Dalmaciji u našu korist i stvaraju uz ove sve ostale uslove, povoljne perspektive za novi razvoj i polet narodnooslobodilačkog pokreta u Dalmaciji. Na čitavoj teritoriji koja je pretežno bila i još je uvijek kontrolisana i posjednuta talijanskim trupama, gube te trupe sve više svoj vojnički značaj i politički uticaj, gube udarnu snagu i ne predstavljaju više onu opasnost i prepreku za razvitak i podizanje naroda u borbu kao do sada...«[1]

U Splitu, kao i u cijeloj Dalmaciji, nastao je još intenzivniji proces političke diferencijacije. Kapitulacija Italije očekivala se sa snažnom bazom narodnooslobodilačkog pokreta. U dane kapitulacije, gdje god se mogla uspostaviti veza, predstavnici pokreta ili operativnih jedinica NOV i POJ pozivali su štabove talijanskih jedinica na predaju. Garantirano im je da neće biti osvete i da će svi, koji žele, biti pušteni kućama. Također im je garantirano da će im se pružiti svaka pomoć od strane NOV i POJ, u slučaju da ih napadnu Nijemci.

[1] *Zb. NOR*, V, knj. 18. dok, br, **21.**

Prema jadranskoj obali iz Bosne su, sjeverne Dalmacije i Like bile usmjerene sve slobodne partizanske jedinice, ali i četnici. Naime, »kapitulacija Italije probudila je neke nade i kod reakcije. Po direktivama Draže Mihailovića, sve četničke grupe koje su mogle doći u obzir za to žurile su prema jadranskoj obali u očekivanju da će doći u vezu sa zapadnim saveznicima i da će se moći stvoriti neka njihova baza za iskrcavanje Kralja i izbjegličke vlade, a, razume se, i anglo-američkih trupa koje bi bile glavni oslonac za nametanje Jugoslaviji starog režima (...) Da će I Irvatska biti 'okupirana' (izraz Vlatka Mačeka) od anglo-amerikanaca sa jadranske obale, bila je velika nada izdajnika Mačeka još u proleće 1942. godine kada je on, potcenjujući snagu narodnooslobodilaČkog pokreta, pokušao da organizaciju Hrvatske seljačke stranke u Dalmaciji uveri da je sa Jadrana mnogo lakše okupirati Hrvatsku, nego sa Volge, čemu se on naročito nadao 'ako bi Italija klonula pre Nemačke'.«[1]

Sva je Dalmacija uzavrela, naročito Split, gdje je u ilegali djelovalo oko 60 članova KPH i 45 kandidata. Oni su šest tjedana prije talijanske kapitulacije na ulice Splita izveli preko 7.000 demonstranata. Situaciju u Splitu možda je najbolje opisao Mjesni komitet KPH za Split 30. augusta 1943. godine, u izvještaju upućenom Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju:

»Stanje okupatora - obezglavljenje. Mase uzimaju sve više maha. Demonstrativan pogreb omladinca ranjenog u demonstracijama; demonstracije pred zatvorom; protestni štrajk radnika u brodogradilištu; ubistvo Račića. Okupator da bi održao mir, okuplja satelite. Tako je održan sastanak kod generala Sjjiga, na kojem su učesvovala oko 23 lica od 70 pozvanih ustaša i četnika. Četnici šire lažnu propagandu protiv NOV, špijunirajući i dostavljajući podatke neprijatelju. Nasilno mobiliziraju, bacaju letke; unose zabunu, okupljaju sve protiv NOP-a...«[2]

Komandant talijanskog 18. armijskog korpusa general Umberto Spigo na jednom je sastanku u Splitu sva dotadašnja zvjerstva talijanskih fašista pokušao protumačiti nesporazumom i razultatom nekakve neodgovornosti. Istovremeno je pokušao svoje potčinjene primorati da i u slučaju kapitulacije zauzmu nepopustljiv stav prema jedinicama NOV i POJ. Kad u tome nije uspio, iz Splita je pobjegao u Zadar, gdje se zamjerio Nijemcima, pa su ga uhapsili, saslušali i internirali u Njemačku.

Za partizanske jedinice najvažnije bijaše da jadransku obalu i gradove zaposjednu prije Nijemaca. Uglavnom, imali su prednost od nekoliko dana.

[1] Moša Pijade članak u »Komunistu« br. 1/1949.

[2] Pavle Babac, Andrija Božović, *Splitska operacija Rìdine 1943,* Zagreb, 1959, str. 24,

Tito je prema Splitu usmjerio i svoju najelitniju diviziju — Prvu proletersku. Kad je ta divizija već bila u pohodu prema obali, 8, septembra, Vrhovnom komandantu se javio britanski major Frederick Deakin, koji je u Vrhovnom štabu NOV i POJ bio od 28. maja 1943:

»U razgovoru s Titom 8. septembra u njegovom štabu u turskoj tvrđavi u Jajcu, koji je usledio posle savezničkog saopštenja preko radija o italijanskoj predaji, on se složio da pratim generala Koču Popovića i jedinice prve proleterske divizije u trci s Nemeima za ulazak u Split, na dalmatinskoj obali. Nagrada je bila zaplena italijanskih zaliha u ovom gradu. Pre polaska na put javio sam Kairu da je, u zbrci odjeka italijanske predaje, hitno potrebno da lično prisustvujem predaji najbliže komande italijanske vojske ... Noću 11. septembra otišao sam zaplenjenim nemačkim štabnim kolima, zajedno s kapetanom Bensonom, američkim oficirom koji je bio dodeljen našoj misiji, u štab jugoslavenske Prve proleterske divizije u Bugojnu. Volter Routon (Walter Wroughton) noseći sa sobom radio-stanicu, da bi u toku ekspedicije održavao vezu s bazom naše misije, i ako bude potrebno s Kairom, putovao je za nama partizanskim vozom ...

Naš zadatak je bio da stignemo u Split pre dolaska glavnih nemačkih snaga, koje su se kretale ka jugu duž obale Jadranskog mora i imale isti cilj, kao i naše jedinice. One su imale prednost od jednog dana, prema proračunima koje mi je Tito pokazao na karti...

Naš marš bio je uzor brzine i organizacije. Jugoslavenske jedinice, sa svojom dugom praksom u takvim pokretima, kretale su se u uređenim kolonama, danju i noću, zaustavljajući se samo povremeno da bi se nekoliko minuta odmorile...«[1]

Prema Splitu je tada hitao i član Vrhovnog štaba NOV i POJ Ivo Lola Ribar, koji se nešto ranije s nekolicinom članova Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju preselio iz Brštanova u Donji Dolac, odakle je - očekujući slom Italije — uputio više od trideset aktivista u sve krajeve Dalmacije, sa zadatkom da rasplamsaju aktivnost, da pomognu u razoružavanju Talijana i da osiguraju što uspješnije akcije na neprijateljske vojne formacije.

Dakako, prema Splitu su žurili i Nijemci. Cilj im je bio da, odmah poslije kapitulacije Italije, posjednu jadransku obalu, radi bržeg zauzimanja položaja u slučaju pokušaja savezničkog iskrcavanja i razoružavanja talijanskih divizija koje se ne namjeravaju dalje boriti na njemačkoj strani. U tu svrhu operativni štab Wehrmachta pripremio je operaciju »Achse«, koja se trabala odvijati na teritoriji Nezavisne Državne Hrvatske, Albanije, Cme Gore i Boke.

[1] F.VD. Dikin, ***Bojama planina***, Beograd, 1973, str. 265-266.

»Mora se računati sa italijanskim otporom«, kaže se 9. septembra u zapovijesti Druge oklopne armije potčinjenim komandama za posjedanje teritorije Jugoslavije pod talijanskom okupacijom, Rečeno je da »pojačana aktivnost ustaničkog pokreta ne sme da oslabi akcije« i da se protiv Talijana bez obzira na brojnu nadmoćnost mora najenergičnije nastupati«. Savjetovano je da »treba koristiti mogućnost da se putem pregovara postigne da predaju oružje«, što »ne bi smelo uticati na usporavanje akcije razoružanja«.[1]

Imajući u vidu pojačani i ubrzani pritisak njemačkih snaga, Vrhovni štab NOV i POJ također je donio odluku da ojača proletersku diviziju Koče Popovića sa 6. krajiškom brigadom 5. divizije.

Osim 7. SS »Prinz Eugen« divizije, prema Splitu su žurile i jedinice 114. lovačke divizije, i to pravcem; Bihać-Knin-Vrlika-Sinj, zatim; Drniš-Muć i Drniš-Unešić—Perković, a dijelom snaga pravcem Sibenik-Vrpolje-Perkovič, surađujući sa snagama »Prinz Eugen« divizije.

Kada je u osvit dana 14. septembra 1943. godine komandant 1. proleterske divizije Koča Popović sa isturenim patrolama izbio iz bosanskih šuma na padine dalmatinskih brda, nikakve ih neprijateljske straže nisu presretale. Talijani su u zoni nastupanja Prve proleterske bili »povučeni na kružnu liniju oko Splita«.

»Bili smo u veselom raspoloženju«, piše Deakin: »Iznenada se pojavio, dolazeći iz grada, mali automobil, 'fijat' koji je u ovom trenutku delovao smešno i deplasirano. Od vozača smo saznali da je italijanski garnizon u Splitu već razoružan u svojim kasarnama od strane organa ilegalaca mesnog partijskog odbora i učenika gimnazije.

General Popović, njegov politički komesar Mijalko Todorović i ja ugurali smo se u mali automobil i krenuli da oslobodimo grad, ostavljajući glavninu jedinica da nas prati, zajedno sa Besonom, Routonom i našom radiostanicom. Dok smo u vedrom jutru prolazili kroz sela na periferiji Splita, seljaci su stalno izlazili na put, oduševljeni našom neskladnom pojavom, nudeći nam na svakom zastanku vino i voće..,«[2]

jedinice pod komandom Koče Popovića manjim su dijelom snaga ušle u Spüt, ujutro 16. septembra, a glavnina tih snaga zaposjela je položaje na visovima iznad Splita i okolne obale, Sve jedinice u Dalmaciji, i brigade 4. operativne zone, i 4. krajiška divizija, tada su bile pod komandom štaba 1. proleterske divizije. U Splitu se tome štabu 16. septembra pridružio i Ivo Lola Ribar, delegat Vrhovnog štaba.

[1] ***Zbornik NOR-a,*** XII, knj. 3, dok, br. 134.

2 F. V. D. Dikin, nazn. dj. str. 267, 268.

Do ulaska proletera i njihovog štaba u Split, splitski su komunisti već bili sve učinili - pregovarajući s talijanskim komandama — za kapitulaciju talijanske vojske u gradu. Na prvu vijest o kapitulaciji Italije, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju — u vezi sa zadacima — pisao je jednom od svojih članova, Dragi Gizdiću Marku:

»Saznali smo za kapitulaciju Italije. Sutra ćemo izdati potrebne proglase i direktive... Najvažnije je podvući, da su glavni neprijatelji Nijemci i oni koji budu ma u kojem vidu išli s njima... Treba tražiti od Talijana da priđu nama u borbu protiv Nijemaca i da puste političke pritvorenike... «[1]

U suglasnosti s partijskim rukovodstvom, Narodnooslobodilački odbor grada Splita 9. septembra uputio je proglas talijanskim vojnicima, podoficirima i oficirima, podsjećajući ih da su »njemački fašisti sada naši zajednički neprijatelji« protiv kojih »moramo zajedno da se borimo«. Za pregovore s Talijanima u Splitu zadužen je Drago Gizdić Marko. On je PK KPH obavijestio u zoru 9. septembra da je kontakt s Talijanima uspostavljen u selu Zrnovnici, gdje je ugovoreno da se što prije organiziraju pregovori. »S njihove strane će doći general, a s naše komandant«, pisao je Komitetu Gizdić. Do 10 sati 9. septembra Talijani »nisu dobili nikakvo naređenje ža pregovore«, ali su — javljao je Gizdić — »pristali da po danu održavamo međusobne veze preko jednog vojnika«. Popodne 9. septembra Pokrajinski komitet je Gizdiću, kao i Anti Raosu, koji je preko Solina krenuo u Split, savjetovao:

»Proširite tokom dana što je više moguće kontakt s talijanskim vojnicima i razgovore s njima. Postavite preko tamošnje komande službeno pitanje jednog informativnog razgovora s predstavnicima njihove komande u Splitu.«[2]

Gizdić se sjeća kako se u Zrnovnici na brzinu opremio (»pronašao sam u selu neki žandarmski kaput, vojničke hlače i posudio partizansku kapu«) i kako je — da bi u predviđenom susretu s Talijanima - »stvorio jači utisak, na kaput stavio oznake komandanta partizanske divizije«. Terenski radnici, partijskoskojevski rukovodioci Ante Hrabar Rie i Fabijan Trgo su ga obavijestili »da su u Strožancu vodili razgovore s nekim talijanskim oficirima i da su tu, na granici anektiranog dijela, uz pomoć omladine m Zrnovnice, razoružali domobransku posadu naočigled Talijana... Poslije tog razgovora požurio sam s nekoliko drugova u Strožanac i ubrzo sam stupio u razgovor s jednim oficirom. Njemu sam se predstavio kao komandant partizanske divizije koja tek što je stigla na teren Mosora i koja treba da uđe u grad. Na naše traženje

[1] Babac-Božnvić, nazri. dj. str. 30.

[2] Isto, str. 33.

da se talijanski vojnici zajedno s nama bore protiv Nijemaca koji nadiru prema Splitu, ili, ako to nisu voljni, da nam predaju oružje, a mi ćemo im omogućiti da nesmetano odu u Italiju, oficir je odgovorio da nije ovlašten da to prihvati bez odobrenja komande u Splitu. Mi smo tada zatražili da nas telefonski spoje sa štabom divizije 'Bergamo' u Splitu, na što je on nazvao generala Becuzzia i rekao mu što hoćemo. Becuzzi je konačno izjavio da ni on nije ovlašten da prihvati takav zahtjev. Poručio nam je, međutim, da će hidroav ionom odletjeti u Zadar, do guvernera Dalmacije i komandanta 18. armijskog korpusa, generala Spigoa (koji se, naslutivši kapitulaciju Italije, dandva prije preselio iz Splita u Zadar) po instrukcije, pa će me po povratku obavijestiti.«

Gizdić se sjeća da je u pismu pisanom uveče 9. septembra Pokrajinski komitet Partije »opširnije obavijestio kako su tekli razgovori. Na pitanje Talijana da U smo voljni da se borimo protiv Nijemaca, ustaša i četnika, odgovorio sam potvrdno. Interesirali su se koliko nam je potrebno oružja, robe i hrane. Pitanje oružja stavili smo u prvi plan. Zatražili smo ukidanje 'bloka' kod Stobreča i u Solinu i ograničenja kretanja te slobodan ulazak naših vojnika i političkih rukovodilaca i jednog dijela naoružanih snaga u Split,., Interesirali su se tko bi od naših najodgovornijih rukovodilaca došao u Split, pa sam im dao ime druga Lole Ribara,«[1]

Dok je u Splitu ustaničko vrenje zahvatilo sve dijelove grada, Talijani su ostali u kasarnama, mirni. A komandant talijanske divizije je na konzultacijama u Zadru. Gizdić kaže da se iz Zadra vratio »poslije 17 sati« i da ga je tada »izvijestio telefonom da Zadar također nije kompetentan da prihvati naše zahtjeve, već da moraju sačekati uputstva od Badogliove vlade. Bilo mi je jasno da manevriraju kako bi dobili što više na vremenu. Zato sam im odgovorio da mi nemamo što čekati, jer je Badoglio već dan ranije preko radija izjavio da će se Talijani boriti na strani saveznika, a protiv Nijemaca i njihovih pomagača. Napomenuo sam mu da su naši borci nestrpljivi i ozlojeđeni zbog njihova odugovlačenja, jer žele da što prije uđu u Split, i da stoga ne preuzimam odgovornost za ono što se može desiti budu li Talijani oklijevali, 'Naši borci' kojima sam im prijetio bila je u stvari seoska partizanska straža u Žrnovnici koja se sastojala od svega šest boraca. Najbliže jače jedinice - Prva i Treća brigada - nalazile su se u Cetinskoj dolini, dok su manje grupe bile na sjevernoj padini Mosora, U daljnjem razgovoru talijanski general postao je mnogo Ijubezniji, pa kad sam mu ponudio da dođem do njega kako

[1] Drago Gizdić, *Ulazflk partizana u Split 1943,* »Zbornik 2* Instituta *m* historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, 1975, str. 324.

bismo se lakše sporazumjeli, odmah je prihvatio, ali pod uslovom da dođem bez pratnje i oružja. Ja sam ga na to upozorio da, što se uslova tiče, ako već netko može da ih postavlja, onda to nije on, nego mi, jer Italija je kapitulirala pred našim snagama i snagama naših saveznika. Rekao sam mu da ne zahtijevam pratnju i oružje da bih se tukao, već da to traži čast oficira i vojnika.

Becuzzi je najzad prihvatio moje uslove i obećao da će poslati kola po mene. Za svega dvadesetak minuta stigla su na 'blok' dvoja kola - jedna crna limuzina za mene, druga, otvorena, za moju pratnju. I pored tih kola poslali su i svoju počasnu pratnju od sedam motociklista. Limuzinom sam se odvezao ja, Hrabar i talijanski oficir s 'bloka', a u drugim kolima četiri partizana iz žrnovničke straže - Mate, Petar i Ivan Perčić i Šime Lolić. Kako smo se približavali Splitu, susretali smo sve više svijeta. Naša partizanska pratnja iz drugih kola izvikivala je neprestano antifašističke parole... Kad smo stigli na Bačvice, pred hotel 'Park', u kojem se nalazio štab talijanske divizije, sačekalo nas je nekoliko talijanskih oficira. Oni su mene i Hrabara uveli u dvoranu štaba gdje smo naišli na špalir postrojenih oficira koji su nas pozdravili u stavu mirno. Činilo nam je najveće zadovoljstvo što ta 'visoka' elita, do juče nasilnici, pozdravlja predstavnike partizanske vojske, ljude iz 'šume'. U sobi komandanta divizije dočekao nas je Becuzzi s pet viših, po godinama starijih oficira. Pošto smo se rukovali, odmah smo prešli na stvar. Rekao sam im da dolazim i govorim u ime člana našeg Vrhovnog štaba Lole Ribara i komandanta 4. operativne zone Vicka Krstulovića. Ponovio sam ono što sam već prije kazao: zajedno s nama u borbu do potpune pobjede ili predaja oružja. U protivnome, naglasio sam, nećemo moći zadržati naše borce koji su već pred vratima grada...

Dok smo vodili pregovore, pred zgradom štaba sakupilo se nekoliko tisuća građana... Da bismo pregovore kako-tako priveli kraju istupio sam s prijedlogom da civilnu vlast u gradu predaju još u toku večeri gradskom NOO i da puste zarobljenike na slobodu ... Becuzzi i njegovi oficiri pristali su na ovaj moj prijedlog i rekli su da će nam ujutro u Zrnovnicu poslati kola da bi se ponovo dovezli u Split i nastavili razgovore... Desetog septembra izjutra general Becuzzi poslao je manji autobus s tri oficira i pet motocik lista po nas u Zrnovnicu. Tim kolima pošti smo tada u Split Lola, Svetislav Stefanović Cećo, Vicko Krstulović, Rico Hrabar i ja... Zatekli smo sav grad na nogama ... U štabu divizije nastavili smo razgovore s Becuzzijem. Glavnu riječ imali su Lola i Vicko, koji su još jednom ponovili naše zahtjeve. Becuzzi je nastojao da izbjegne konkretne odgovore, tražeći da ponovo leti u Zadar,

radi konzultiranja s pretpostavljenima. Taj zahtjev nismo prihvatili, već srno mu, naprotiv, dali do znanja da ćemo ako ne prihvati naše zahtjeve, morati silom provesti svoj plan ... Nakon toga napustili smo štab... U toku dana narod je u Splitu, Kaštelima i Trogiru, predvođen komunistima i aktivistima NOP-a, počeo razoružavati talijansku vojsku ... «[1]

Becuzzi je zapovijedao s oko 14.000 vojnika. Nekima od njih pošlo je za rukom da u dane kaputilacije raznim brodicama preplove Jadran. Becuzzi je ostao da dijeli sudbinu svojih vojnika. Spočetka se nećkao predati sve naoružanje (oprema za oko 20.000 vojnika), ali kad su se u pregovore uključili i angloamerički oficiri, bez mnogo razmišljanja potpisao je dokument

»Ovaj dokumenat potvrđuje formalnu predaju cjelokupnog naoružanja i ratnog materijala pješadijske divizije 'Bergamo' i raznih jedinica armijskog korpusa koje se nalaze u splitskom garnizonu, kako je predviđeno klauzulama primirja, potpisanog na dan 8. septembra 1943. godine između savezničkih vlada i talijanske vlade. To je predano oružanim snagama NOVJ prema sporazumu između vojnih predstavnika Vrhovne savezničke komande, koji su ovlašteni za izvršenje predaje, komandanta pješadijske diyizije 'Bergamo' i Vrhovne komande NOVJ.

Ugovoreno je.

1. Oficiri zadržavaju pištolj na riječ komandanta divizije i biće snabdjeveni propusnicom sa dozvolom kretanja po gradu Splitu.

2. Komandant NOVJ se obavezuje da će se u granicama svojih mogućnosti pobrinuti za opskrbu italijanskog civilnog stanovništva i italijanskih jedinica i za njihov transport u Italiju.

3. Članovi savezničke vojne misije pri Vrhovnoj komandi NOVJ se obavezuju da obavještavaju svoju komandu o stanju italijanskih jedinica, sa ciljem da im se upute plovna sredstva pod pratnjom za transport u Italiju italijanskih grupa i za njihovo snabdijevanje, dok pomenuti transport ne bude izvršen.

4. Italijanska vojna lica, s obzirom da su pristala na ustave primirja, treba smatrati prijateljima, a ne neprijateljima. Stoga je garantovana njihova lična bezbjednost, sa izuzetkom nekih koje treba smatrati za ratne zločince.

5. Dozvoljeno je naoružanje puškama radi održavanja reda i discipline u logorima.

6. Komandi divizije 'Bergamo' ostaje pet automobila i dva kamiona.

General Emilio Becuzzi, komandant divizije 'Bergamo', General Konstantin Popović, predstavnik Vrhovne komande NOVH, Ivo Ribar, delegat

[1] Isro, str. 324-330.

Vrhovnog štaba NOV), Kapetan J. E. Burke, šef engleske misije za Dalmaciju, iMajor William Deakin, šef engleske misije, Kapetan M. O. Benson, predstavnik SAD kod engleske vojne misije«]

Istovremeno se pregovara s talijanskim divizijama u Sloveniji i u Crnoj Gori, svugdje s unaprijed pripremljenim i na čitavom jugoslavenskom području istovjetnim stavovima.

Na prvu vijest o kapitulaciji štabovi 14. i 15. divizije NOV i PO Slovenije, koje su držale položaje zapadno od željezničke pruge Kočevje—Ribnica i sjeverno od pruge Novo Mesto—Trebnje-Ljubljana, uputili su svoje delegacije u talijanske komande. Dušan Kveder, načelnik operativnog odjeljenja Glavnog štaba, prenio je direktive o pregovorima štabu 15. divizije. U noći 8. na 9. septembra iz štaba divizije u Straži poslan je u Novo Mesto inž. Edo Mihevc, a u Mokronog Niko Silih. Dušan Kveder se uputio u talijanski garnizon u Trebnju. Kveder i Silih u prvim pregovorima, ujutro 9. septembra, nisu imali uspjeha. Komandanti tih garnizona uporno su tvrdili da imaju naređenje sa svojim se jedinicama tokom dana premjestiti u Novo Mesto, i - drugog naređenja nemaju, niti će drugačije postupiti.

U Novom Mestu pregovori su vođeni dva dana Uza svu pregovaračku vještinu inžinjera Mihevca, koji je u Novo Mesto, gdje je bio štab divizije »Isonzo«, stigao s grupom boraca, uza sve opomene i prijetnje, talijanski general uporno je odbijao zahtjev da razoruža svoje pukove. Pristao je da iz magazina dade oko 400, a kasnije je čak i 1.000 pušaka i automata, ali vojsku nije htio razoružati.

Jedinica NOV u Novom Mestu nije bilo, Narodna zaštita tek se organizirala preko rajonskih odbora Osvobodilne fronte, pa se pritiskom nije moglo ništa učiniti. A postojala je opasnost da oružje preuzmu izdajničke jedinice Bele ili Plave garde, koje su se prikupljale oko Novog Mesta, Upornost komandanta talijanske divizije primorala je ujutro 10. septrembra inž. Mihevca da se vrati u Stražu i zatraži pomoć. Tamo je zatekao dio rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta. Tada je s Mihevcom na pregovore krenuo i sekretar CK KP Slovenije, ujedno i sekretar Osvobodilne fronte Boris Kidrič. Kidriča su pratili zamjenik komandanta Glavnog štaba Slovenije Jaka Avšič i britanski major, šef vojne misije, Kanađanin William Jones. Od zastupnika komandanta divizije »Isonzo« odlučno su zahtijevali da preda sve naoružanje partizanima, pa će — učini li tako — s kompletnom divizijom moći nastaviti pokret u Italiju. Talijanski general ostao je uporan: dio naoružanja iz magazina je ustupio, ali oružje svojih vojnika i motorizaciju nije dao.

' *Zk NOR,* V, 19, dok, br. 81.

No, dok su se u štabu divizije »Isonzo« odvijali tren pomirljivi, tren zaoštreni i žučljivi pregovori, situacija u Novom Mestu iz trena u tren se mijenjala. Spočetka prisutna tek preko malih grupa Narodne zaštite, NOV će već u podne 10. septembra, dolaskom Slandrove i dijelova Gradnikove udarne brigade, početi preuzimati situaciju u svoje ruke. Već do podne 10. septembra te su jedinice razoružale znatne dijelove talijanske divizije.

Štab divizije »Isonzo« je istovremeno pregovarao s partizanskim predstavnicima i pripremao trupe za pokret na zapad dolinom Krke. Na desnoj obali Krke bile su male partizanske snage, nedostatne da zaustave nerazoružane pukove talijanske vojske, s kojima su nastupali i izdajnički belogardejski bataljoni. Dok se ta kolona polako izvlačila, talijanska posada u Crnomlju je odložila oružje pred Tomšičevom brigadom, a kolonu zatečenu između Novog Mesta i Kovčevskog Roga razoružala je Gradnikova brigada. Glavnina divizije »Isonzo« zaustavljena je tek 11. septembra kod Starog Loga, gdje su obnovljeni pregovori prekinuti u Novom Mestu. U 11.30 sati 11. septembra zastupnik komandanta divizije »Isonzo« konačno je bio primoran da komandantima svojih pukova naredi[1]

»Svi vojnici, kao i oficiri, dužni su odložiti oružje …

U stvari, talijanske su jedinice razoružane gdje god su snage NOVJ stigle prije njemačkih motoriziranih trupa. Od Alpi do Crne Gore svuda su prema Jadranu hitale naše jedinice, još 4. augusta upozorene od Vrhovnog komandanta: »Približavaju se važni događaji... « Štabu 2. proleterske divizije, koji će uskoro prerasti u štab 2. udarnog korpusa, pri tome je naglašeno: »Morate raditi punom parom da i Crna Gora bude spremna.«[2]

Da bi uoči očekivanih »važnih događaja i Crna Gora bila spremna«, za to se pripremalo i vojno i političko rukovodstvo NOP-a. Na proširenoj sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku 17. augusta procijenjeno je da će Italija uskoro kapitulirati, pa je detaljno dogovoreno i o postupku prema Talijanima, i o organiziranoj protivčetničkoj akciji. Najvažnije je bilo da oružje talijanskog 14. armijskog korpusa, koji je u svom sastavu imao divizije »Veneziju« u Beranama, Andrijevki i Kolašinu, »Feraru« u Rijeci, Baru i na Cetinju, »Emiliju« u Boki Kotorskoj i »Taurinense« u Nikšiću, Danilovgradu i Podgorici, ne uzmu ni Nijemci ni četnici. Njemačke divizije, 7. SS i 118, držale su Sandžak i Hercegovinu. No, 2. korpus je malo kasnio. Tek je 12. septembra 5. crnogorska brigada upućena u Cmu Goru, a 2, proleterska u Sandžak, da bi tjedan dana kasnije kompletan korpus krenuo u pravcu Sandžaka i Kolašina, i to po naređenju Vrhovnog štaba.

[1] *Narodnmsvdmdilna vajna na Slovmtktm 1941-1945,* Ljubljana, 1977, str. 508,

[2] *Zb. NOR*, III, 10, dok. 60.

Kad je 8. septembra objavljena kapitulacija Italije, njemačke grupe, već pripremljene za to (Wehrmacht u Jugoslaviji nastupa po planu operacije »Achse«) razoružale su talijansku vojsku u Crnogorskom primorju i Bok i Kotorskoj. Tako su partizani ostali bez oružja divizija »Emilia« i »Ferrara« te dijelova divizije »Taurinense«. Kako u Crnoj Gori 8. septembra nema krupnijih snaga NOV, Glavni štab za Crnu Goru i Boku pokušao je nagovaranjem i pregovaranjem privoljeti talijanske komande na suradnju. Najprije je 8. septembra upućen pismeni poziv u kojem se jedinicama, koje predu na stranu NOVJ, garantira sigurnost i rješavanje svih problema dogovorno sa saveznicima. Obećano im je, »u slučaju ako njemački fašisti pokušaju da vas razoružaju«, da će dobiti svu potrebnu pomoć. Upozoreni su: »Ako dozvolite da vaše oružje padne u ruke njemačkih fašista ili nama neprijateljskoj organizaciji u Crnoj Gori i Boki, lično komandanti će biti odgovorni pred saveznicima i pred svojim vladom, a naročito pred italijanskirn narodom.« U pozivu je i za-.htjev da odmah oslobode sve zatvorenike, uhapšenike i zarobljenike.[1]

Radovan Vukanović, komandant 3. udarne divizije, čije su snage nadirale prema Crnoj Gori, piše da su se »komandanti italijanskih jedinica u početku kolebali da pristupe na stranu NOV, pored ostalog što su djelomično bili i pod utjecajem savjeta četničkih komandanata koji su nastojali da iskoriste kapitulaciju i oružje italijanske vojske za svoje potrebe. Ovu kolebljivost su iskoristile njemačke jedinice... Pošto su jedinice 2. korpusa još bile udaljene od Crne Gore, Pokrajinski komitet Komunističke partije je 10. septembra uputio direktivu partijskim organizacijama da izvrše mobilizaciju ljudstva na svojim područjima i da formiraju partizanske čete i bataljone sa zadatkom da prihvataju, odnosno razoružavaju italijanske jedinice ukoliko ne predu na našu stranu.«[2]

Istovremeno je i guverner Crne Gore Curio Barbasetti, grof od Pruna, podržavajući upute svoje vlade i dogovore o kapitulaciji, obećao da će talijanske trupe »izvršiti svoju svetu dužnost do kraja«, pri čemu je crnogorski narod pozvao na »spokojnost, prisebnost duha, mir i jedinstvo«. Svakako, ono što je najznačajnije jest da je conte di Prun naredio da se puste na slobodu svi politički zatočenici.

Glavni štab za Crnu Goru i Boku brzo je shvatio da se neće uspjeti dočepati oružja divizija s uskog obalnog pojasa, ali će se zato sve poduzeti da se jedinicama NOVJ priključe dijelovi divizije »Taurinense« i kompletna divizija »Venezia«. S terenskim radnicima, novomobiliziranim borcima i posto-

[1] *Zb.* NOR, III, 5. dok. 25.

[2] Radovan Vukanović, *Ratni put Treći divhjje,* Beograd, 1970, str. 194.

jećim partizanskim odredima učinjeno je sve što se moglo učiniti. U štab divizije »Taurinense« i u štabove njenih jedinica neprestano su dolazili, ili su barem pokušavali doći, partijski radnici od 9. do 13. septrembra. No, činilo se da se malo uradilo. Na nekoliko mjesta njemačke su kolone propuštene kroz raspored divizije bez suprotstavljanja, a uspjelo je i svim fašistima da se na vrijeme sklone. Zbog toga je parlamentarac Glavnog štaba 13. septrembra u štabu divizije izuzetno oštro prosvjedovao i ujedno predao pismeni protest opominjući talijanske komandante da su, »puštanjem neprijateljskih fašističkih njemačkih snaga, napravili prekršaj sporazuma između velikih saveznika«. Zahtijevao je da sve zatvorene Crnogorce »odmah i bez odlaganja« puste iz zatvora. Oficirski kor divizije »Taurinense« upozoren je da će, postupi li suprotno, »snositi odgovornost i za sudbinu »svojih vojnika.[1]

S talijanskom komandom u Danilovgradu vezu je uspostavio Dragoljub Ćipović Drago, član tamošnjeg komiteta Partije. Sjeća se kako je »sa izvjesnim osjećanjem nesigurnosti« krenuo u Danilovgrad, gdje je bilo mnogo četnika, koji su ga poznavali. »Na putu za Danilovgrad, u Orašju sreo sam se sa italijanskom patrolom koju je predvodio neki poručnik. Tek tada sam se prenuo i skoro sledio, jer je na meni bila kompletna italijanska uniforma s petokrakom zvijezdom na kapi.,. To je uslovilo da taj prvi susret ne bude onakav kako sam ga zmišljao.,. Najedanput se tu obreo Vlado Dragović, koji se nalazio na tom terenu kao naš obavještajac... Italijanska patrola je bila iznenađena i usplahirena... Ja sam se predstavio i za sebe rekao da sam oficir NOV i POJ i na kraju upitao da li bi htjeli da me dovedu u kontakt sa svojom komandom radi razgovora i utanačenja sastanka s mojim štabom. Italijanski poručnik se zainteresovao kojoj komandi pripadam. Kad sam odgovorio, on se zanimao za najkraći put do mora. Moj odgovor ga je očito razočarao. On je potom zaćutao i na kraju saopštio da će o svemu referisati svom komandantu i da bi ja odgovor trebalo da sačekam baš na tom mjestu gdje razgovaramo. 'Zašto ne bi na mostu? pitam ja. 'Na mostu ima mnogo četnika,' odgovara on, 'a četnici sa vama sigurno ne bi postupili nikako drukčije osim onako kako su navikli,'

Tako je i bilo. Oni su otišli, a nas dvojica ostali da čekamo. Poslije izvjesnog vremena Dragović je otišao u izviđanje... Nije ga bilo. Onda sam pošao i ja i zaputio se pravo prema mostu, na kome me presrela grupa zloglasnog četničkog komandanta, ranije agenta Intelidžen servisa, a kasnije Gestapoa Jakova Jovovića, koji je umro 1973. godine u SAD. Vrlo drsko su pitali što hoću i šta ja imam da tražim u Danilovgradu... Činilo mi se da su i oni

[1] *Zb, NOR,* in, 5. **28.**

bili ošarnućeni kapitulacijom Italije, a još više mojom pojavom, jer su me mnogi između njih poznavali. Ja sam sve živce upregnuo da sačuvam hladnokrvnost. Predstavio sam se kao izaslanik NOV i POJ, i — omalovažavajući to što sam sam pred njima - upitah da li bih mogao da dobijem čašu vode. Jedan, koji me poznavao, poslije izvjesnog snebivanja, posluži me … Tog trena pojavi se kolona iz sastava divizije 'Taurinense' i ja sam, iskoristivši komešanje četnika, krenuo u susret Italijanima i stao kod bornih kola, iz kojih izađe onaj poručnik s kojim sam se prije sat i po sreo u selu Orašju, Pozvao me da uđem u kola, u kojima sam se pozdravio sa italijanskim potpukovnikom. Zaboravio sam, zbog uzbuđenja da mu kažem da su četnici, dok sam se sa njima raspravljao na mostu, zaprijetili da im neće dozvoliti da sa oružjem iziđu iz Danilovgrada. Kad su četnici počeli da pucaju, Italijani su ozbiljnije shvatili svoj položaj, pa su počeli da zauzimaju borbeni položaj i odmah zatim pucnjava je prestala. Ja sam kolonu poslije toga odveo do Ceva.«[1]

Tamo se u pregovore uključio i Boško Đuričković, koji će kasnije o tome pisati;

»14. septembra 1943. godine oko 16 časova išao sam kamionom od Ceva ka Resni. Ispod sela Malošin Do sustigao nas je jedan italijanski vojnik na motociklu. Sa Ceva je sa njim išao jedan naš borac. Zaustavio nas je i obavijestio da divizija već kreće iz Danilovgrada i da će se njeni dijelovi još tokom noći prebaciti na Cevo. Obavijestio nas je o želji komande divizije da neko iz našeg štaba pođe njima u susret.

Ja sam se od drugova iz OK Cetinje jedini tu zatekao a i pravac kretanja Italijana bio je kroz kraj koji sam najbolje poznavao. Sio sam na motocikl s Italijanom i pošao u pravcu Zagarača …

Sad je nastala muka što nijesam znao italijanski i nijesmo se mogli sporazumjeti. Sjetili smo se da u selu Markovini ima jedan mladić koji je bio na liječenju u Italiji, pa smo poslali po njega. Nije nam mnogo pomogao, jer ni on nije znao jezik. Ipak smo shvatili da je njihova motorizacija pošla cestom i da su ih četnici presreli i zaustavili. Kad smo se pripremili da pođemo da bismo oslobodili prolaz, stiglo je kod nas čelo motorizovane kolone. Na čelu u jednoj tanketi bili su Dragoljub Ćipović i potpukovnik, načelnik štaba divizije. Načelnik je bio iz Furlanije, dobro je govorio slovenački, a i srpskohrvatski.

Dugo smo diskutovali o tome šta bi u toj situaciji trebalo da uradi njihova divizija. Mi smo im predlagali da kidamo komunikacije, napadamo manje (njemačke) garnizone i dejstvujemo u duhu taktike NOV Jugoslavije. Oni

[1] Izjava D. Ćipovića; autorska zbirka.

to nijesii prihvatili. Njihov plan je bio da produže za Kotor, misleći da će njihovi problemi biti riješeni, ako se dokopaju obale... a[1]

Potpukovnik-pregovarač bio je uglađeno ljubazan, gotovo servilno uslužan, ali bikovski tvrdoglav u odluci da njegova kolona ne mijenja pravac pokreta, »Boka je pred nama, i mi ćemo u Boku«, uporno je ponavljao. Zamoljen da komandanta Lovćenskog odreda Nikolu Popovića, ili nekog od partijskih rukovodilaca, Boša Đuričkovića, ili Jeftu Sćepanovića, poveže u Cetinju s komandantom talijanskog garnizona, i to je ljubazno odbio. A kad je, baš za vrijeme tih pregovora na Čekanju, naletjela njemačka motorizirana kolona, nitko na nju nije otvorio vatru. Začudo, ni Nijemci nisu pucali, niti su tražili ikakve veze s talijanskom komandom u tom rajonu.

Nikšić su Talijani prepustili četnicima u noći 13. i 14. septembra. Tada je već 2. bataljon 5, crnogorske proleterske brigade izbio na područje Nikšića. Kad su proleteri saznali da je talijanska kolona krenula iz Nikšića prema Grahovu, izvršili su brzi pokret i presjekli diviziji odstupnicu na komunikaciji Riđanske Rupe — Kuside. Kolona se zaustavila bez borbe. Odmah su počeli pregovori. »Na pregovore je došao komandantov delegat, potpukovnik, u pratnji dva mlađa oficira. Noć je bila vedra, pa su se i po noći likovi mogli raspoznati. U toku pregovora bilo je dosta ubjeđivanja, prijedloga, a na kraju — i razumijevanja. Talijanski oficiri za vezu odlazili su nekoliko puta do generala, komandanta talijanske kolone, Ì vraćali se natrag. Talijanska vojska je do prije koji dan bila okupator, ali se sada situacija izmijenila, jer su uglavnom i oni odobravali kapitulaciju Mussolinijeve Italije. Shvatili, smo: talijanski vojnici nose oružje, iako ga ne vole, jer bez njega ne smiju da se kreću. Predočavaju nam, ako vam damo oružje - ostaćemo bez ikakve zaštite, jer nas vi, partizani, ne možete obezbjeđivati. Da nastave da ratuju — neće, jer su se, kažu, naratovali. Oružje četnicima, vele, neće dati. Ta su uvjeravanja davali i Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku dok su bili u Nikšiću... «[2]

Pregovori su se odužili, ali su uglavnom uspješno okončani. Talijani su bataljonu 5. crnogorske proleterske brigade predali 400 pušaka, 10 puškomitraljeza, 5 mitraljeza, 4 minobacača, 15 konja natovarenih municijom i hranom i tri jahaća konja.

Najteži pregovori vođeni su s karabinijerima i, posebno, sa članovima talijanske fašističke partije. U mnogim slučajevima oni uopće nisu primali predstavnika NOP-a. Takvo ponašanje nije umanjilo djelatnost članova Po-

[1] Bosko Duričković, L" *Katunskoj nahijiposlije kapitulacije Italije septembra Ì94).* godine, »lstorijski zapisi«, goti, XXXI, knj. 35, str. 262,

[2] Maksim Kovačević i Lazar Milović, *Prihmtanje Talijana i obraiun sa àtnicima,* zbornik »Peta proleterska crnogorska brigada«, knjiga druga, Beograd, 1972, str. 455.

krajinskog i okružnih komiteta; sve su poduzimali da od pobijeđenog neprijatelja prikupe što više oružja. Rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori posebno se u pregovorima zalagalo da se, prije dolaska Nijemaca, oslobode zatvorenici. Tako je talijanska komanda ipak pristala da odmah rasformira zatvor u Mamuli kod Hercegnovog, odakle je oslobođeno blizu dvije hiljade zatočenika.

Divizija »Taurinense« je na putu do Grahova, a i kasnije, nekoliko puta zaustavljena od partizanskih jedinica i grupa parlamentaraca. U pregovorima, najviše uspjeha imala je grupa koju je predvodio komandant Lovćenskog odreda Nikola Popović. Kad je Popović obavijestio glavni štab da će se, po svoj prilici, glavnina talijanske divizije sa svim naoružanjem priključiti Lovćenskorn odredu, Blažo Jovanović je u ime Glavnog štaba komandantu divizije uputio pismenu poruku, ustvrdivši da je njegova odluka »da zajednički vodimo borbu protiv njemačkog fašizma« od historijskog značaja i da »u potpunosti odgovara interesima italijanskog naroda«. A u odnosu na prijedloge iznesene Popoviću, pisao je

»1. Vaše boračke jedinice, odnosno ljudstvo sposobno i spremno za borbu, uputite u pravcu Nikšića i to pravcima: Čevo-Ubli-Bijele Poljane-Broćanac-Ulica i Bata-Izvori-Kobilji Do-Brestice-Trubjela-željeznička pruga—Miločani. Kolone će sačekati naše patrole i to: prvu u Ulici, "a drugu na Trubjeli.

2. Motorizaciju ostavite na najpodesnijem mjestu, kao i artiljeriju koju ne možete sa sobom ponijeti, s najpotrebnijim pripadajućim ljudstvom. Za zaštitu njihovu ostaće jedan naš bataljon, o čemu smo izdali naređenje.

3. Vaš puk koji se nalazi na položajima Ledenice-Grkavac-Crkvice ostaće zasada na tim istim položajima.

4. O ljudstvu koje je nepouzdano, nespremno ili nesposobno vi sami odlučite, da li ćete ga povesti sa sobom ili otpustiti. Mi smo voljni da ukažemo svu pomoć i tome ljudstvu u pogledu obezbjeđenja i prebacivanja do naše glavne slobodne teritorije, a odatle za Italiju. Napominjemo da u tome postoje izvjesne teškoće.

5. Sva tovarna grla uzmite sa sobom i na njima prebacite koliko je najviše moguće ratnog materijala i hrane... «[1]

Komandant talijanske divizije nije postupio po nalogu Glavnog štaba, već se zaputio u pravcu Crkvica. Jednu kolonu u povlačenju napali su Nijemci. Došlo je do vrlo žestokog okršaja. Nijemci su kolonu razbili i zaplijenili teško naoružanje. Talijane je spasio brzi prodor 3. udarne divizije pod koman-

[1] y.k NOR, 111, 5, str. 77-78.

dom Radovana Vukanovića. Tada su prikupljeni svi Talijani koji su izrazili volju da se bore protiv Nijemaca i od njih je formirana talijanska brigada NOV i POJ »Aosta«.

Da je u komandama talijanske vojske bilo malo više odlučnosti za borbu protiv Nijemaca, veći bi se dio 14. armijskog korpusa septembra 1943. godine uključio u jedinice NOV Jugoslavije. No, te odlučnosti nije bilo, kao što nije bilo ni dovoljno partizanskih snaga da bi u pregovorima koristili silu kao argument uvjeravanja. No, i bez velike sile, jedinice NOV i POJ su razoružavale divizije — ili bar znatnije dijelove divizija - »Isonzo«, »Cacciatori delle Alpi«, »Lombardia«, »Murge«, »Maccerata«, »Celere«, »Bergamo« i »Sforzesca«. Pred partizanima su oružje položili i dijelovi divizija »Firenze«, »Ferrara«, »Messina, »Žara«, »Julia«, »Torino« i »Puglie«, kao i 14, 17. i 18. obalne brigade/Sklonost da prihvati partizanske uvjete pokazivala je i komanda divizije »Venezia« u Beranama. Samo, valjalo je žuriti, jer Nijemci su, koristeći motorizaciju, vrlo brzo zaposjeli Podgpricu, Nikšić, Cetinje i Kotor. Jedinice 2. udarnog korpusa žurile su se i bez motorizacije. Štab korpusa bio je u pokretu prema Beranama. Trebalo je preduhitriti četnike i Nijemce, i, u krajnjem slučaju, ukoliko bi štab divizije otkazao suradnju, barem se domoći oružja. Štabu te divizije, kao i štabovima svih talijanskih divizija u Crnoj Gori, prethodno su od rukovodstva NOP-a ponuđeni časni uvjeti kapitulacije. Radomir Radović Raso sjeća se da je baš on »cirkularno pismo Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku poslao i komandantu italijanske divizije 'Venezia' u Beranama. Dobili smo informaciju da je talijanski general pročitao pismo, ali kako je reagovao - to još niko nije mogao da sazna. Ostalo je drugovima Ivanu Milutinoviću, Peku Dapčeviću i Mitru Bakiću da to saznaju i riješe... Naši obavještajni oficiri su u međuvremenu saznali daje šef britanske vojne misije kod Draže Mihailovića pukovnik S. W. Bailey sa Lukačevićem ulazio u Berane ali nikakav sporazum nije postignut, iako je Bailey ucenjivao sa stavom saveznika, itd. ..«V

Jednako zanimanje za »Veneziju4 iskazuju i njemačke komande. Iz pravca Podgorice upućena je jedna njemačka motorizirana kolona sa zadatkom da u sistem njemačke okupacije uključi talijanske garnizone u Plavu, Gusinju, Murini, Andrijevici, Beranama i Bijelom Polju, Na iznenađenje Andrijevičko-beranskog partizanskog bataljona, ovu njemačku kolonu je u Kraljirha kod Andrijevice napala četnička Andrijevička brigada pod komandom Alekse Lalića. Ubili su dva vojnika, a devetoricu zarobili. Uništivši vozila, povukli su

' **Izjava** Radom **ira** Radovića-**Raša** u Beogradu decembra 1983; autorska zbirka.

se s mjesta okršaja da bi nekoliko dana kasnije, prihvaćajući njemačku komandu, zarobljenike predali Nijemcima u Podgorici.

Četnička Vrhovna komanda svojim je komandantima izdala naredbu da stupe u kontakt s komandama talijanskih garnizona i pozovu ih da nastave zajedničku borbu protiv partizana, a isto tako i protiv Nijemaca, ako bi došlo do savezničkog iskrcavanja na našoj obali Jadrana, li to vrijeme u štabu Draže Mihailovića šef britanske misije bio je pukovnik S. W. Bailey. Njemu je iz Londona naređeno da se osobno angažira oko talijanske divizije »Venezia« u Beranama, kako bi, ako se ne žele boriti protiv partizana, svoje oružje predala četnicima. Bailey je 9. septembra u Berane krenuo dogovorno s Dražom Mihailovićem. Teškoća za njega i njegovu misiju bik je, pored ostalog, u tome što je morao, krijući se, prolaziti i kroz partizanski i kroz njemački raspored, Na put je poveo provjerenog agenta Intelligence Service Vojislava Lukačevića Voja, Rudolfa Perhineka, Savu Vukadinovića i 30 četnika. U Berane su stigli 14. septembra.

Beranski četnici u najvećoj su tajnosti organizirali susret pukovnika Baileya s komandantom divizije »Venezia« generalom Giovannijem Battistom Oxilijem, koji je do nedavno bio šef talijanske vojne misije u Zagrebu. Lukavi general, dorastao svim špijunskim zamkama, mada u prvi mah iznenađen što pred sobom vidi britanskog pukovnika, odigrao je veoma perfidnu ulogu. On je pažljivo saslušao pukovnika Baileya i Lukačevića, izjavivši da je voljan priključiti se četnicima i odmah otpočeti borbu protiv hitlerovaca, ali ipak mora zatražiti suglasnost *iz* Rima.

Za sve to vrijeme pukovnik Bailey imao je radio vezu s Londonom. Od svoje vlade dobio je upute da Oxilia obavijesti kako će kod Mihailovića ubrzo doći novi šef britanske misije, general Armstrong, s ovlaštenjem vlade da definitivno uredi pitanje prelaska talijanskih trupa četnicima.[1]

Iz straha da, kojim slučajem, zbog neslaganja s pukovnikom S. W. Baileyem, Rudolfom Perhinekom ili majorom Vojislaven! Lukačevićem ne bude likvidiran, general Oxilia je izrazio zadovoljstvo što se s njima sreo i za sve vrijeme pregovora debelo im povlađivao. Ali je, ipak, rekao kako sumnja da će četnici Draže Mihailovića ratovati protiv Nijemaca. Pukovnik Bailey je dosadašnje držanje četnika opravdavao britanskom direktivom po kojoj su četnici jedino trebali da se bore protiv komunista do uništenja, u koju su svrhu slobodno mogli surađivati i s Nijemcima i s Talijanima. Bitno je bilo tući komuniste, dokle partizansku vojsku.-

[1] Dr Radoje Pajović, *Knntrammlucija u Crnoj Gori, četnički ifederalistitki poknt 194 1-1945,* Cctin|c, 1977, str. 394-396.

Major Lukačević obavijestio je talijanskog generala o stanju u Italji, u kojoj sad saveznici uspostavljaju novu vlast. Kao i pukovnik Bailey, i on je opomenuo generala Oxilia na posljedice ako se zajedno s divizijom ne priključi četnicima Draže Mihailovića,

Bit će da su četnici zbog toga i napali njemačku kolonu u selu Kralje kod Andrijevice.

O namjerama četnika u Beranama obaviješten je štab 2. udarnog korpusa, prije nego što će i on početi pregovore s generalom Oxilijorn. Za prikupljanje obavijesti o svim ovim britansko-četničkim kombinacijama zaslužan je sekretar Okružnog komiteta KP] za Berane Savo Joksimović. U pratnji ilegalaca Vučete Lakičevića i Sava Labovića, jedne noći početkom septembra upao je u kuću četničkog komandanta u selu Prijedlozi kod Berana. U kući je zatekao dvojicu četnika — oca i sina. Nisu stigli ni da se maše za oružje.. Upozoreni, moradoše ostati mirni

- Potrebni su mi podaci o namjerama četnika u odnosu na talijansku diviziju »Venezia« u Beranama! - otpoče Joksimović, kad su njegovi pratioci zauzeli mjesta u tijesnoj seoskoj brvnari.

Četnički komandant obori pogled.

- No, da čujem!

- Radi se na tome...

- Objasni lijepo, detaljno! - upozorio je Joksimović. Prvi je progovorio sin. Govorio je sve što zna. Otac se postidio kako mu je sin tako naglo klonuo, pa partizanima priča sve što zna.

- Ništavilo! - reče mu. - Ti, komandant četničke brigade! Kukavico... Nijesi moj sin...

Tri partizana bila su mirna.

- Talijanski general još ne zna što mu je činiti - nastavi četnički komandant - K Nijemcima neće, vas se boji, a do nas ne drži.,.

Joksimović je te podatke usmeno prenio Peku Dapčeviću, Mitru Bakićti i Ivanu Milutinoviću, koji su krajem septembra stigli do sela u neposrednoj blizini Berana. Njihove su jedinice do tada - što se vidi iz pisma koje je u ime Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku 30. septembra 1943. godine pisao Veljko Zeković - »zauzele Pljevlja, Prijepolje i Kolašin«.[1]

Smjestivši štab na prilazu Beranama, Ivan Milutinović, Mitar Bakić i Peko Dapčević odlučili su da na pregovore sa štabom talijanske divizije »Venezia« upute Rudolfa Primorca Rudija, Istovremeno, upućeno je pismo komandantu divkije generalu Qxiliju: »Mi smo juče stigli na prostoriju Berana

[1] *Zbornik dok. NOR-a,* IH, knj. 5, strana 444.

u cilju razbijanja četničkih bandi, koje danas u većini krajeva Crne Gore vode borbu zajedrio sa Nijemcima protiv nas i vaše divizije 'Taurinense', koja se junački bori oko Crkvice (Boka Kotorska) protiv Nijemaca zajedno sa našim jedinicama .., «[1]

Da bi se »Veneziju« primoralo na priključenje vojsci narodnooslobodilaČkog pokreta, ili da joj se makar oduzme oružje i ratna oprema, štab korpusa je od 2, proleterske divizije zatražio da 2, dalmatinsku i 2. proletersku brigadu odmah uputi prema Mojkovcu i Andrijevici:

»Prebacivanje kako Druge dalmatinske, tako i Druge proleterske smatrajte kao hitno, jer se radi o razoružanju jedne italijanske divizije i uništenju četničkih bandi u Vasojevićima, koje su ovdje digle glavu. Ne stignete li na vrijeme, može se dogoditi da italijanska divizija 'Venezia' pride četnicima i da nam komplikuje situaciju ... «[2]

Iz štaba korpusa upućeno je još jedno značajno pismo u vezi s pregovorima s Oxilijom. Tajnim vezama predano je u Beranama pukovniku Baileyix

»Prije neki dan saznali smo od italijanskih oficira da se nalazite u Beranama. Odmah poslije toga mi smo se obratili g-nu Dikinu, šefu Engleske misije kod Vrhovnog štaba NOV i POJ da nas poveže sa vama. NO odgovor nijesmo dobili, a pošto se događaji na savezničkim frontovima i u našoj zemlji brzo razvijaju, to smo odlučili da vam se direktno obratimo.

Našim saveznicima Engleskoj, Americi i Sovjetskom Savezu u potpunosti je poznata naša borba, sastav i karakter naše vojske i baš u vezi s tim kod našeg Vrhovnog štaba nalaze se engleska i sovjetska vojna misija.

Od našeg Vrhovnog štaba mi smo upućeni ovamo sa naših šest brigada, a pod našu komandu su stavljeni svi partizanski odredi Crne Gore, Boke, Hercegovine i Sandžaka, u cilju prihvata italijanskih garnizona i primjene ugovora o bezuslovnoj kapitulaciji Italije, kao i u cilju potpomaganja savezničkih vojnih namjera...

U vezi svega ovoga molimo vas, da se što prije prebacite kod nas u cilju upoznavanja situacije... «[3]

Od Baileya odgovor nije stigao, a Oxilia je u štab korpusa poslao jednog poručnika s porukom da prihvaća pregovore. U međuvremenu, Rudi Primorac je kompletirao pregovaračku delegaciju, uključujući u nju i talijanskog kapetana Maria Rivu, koji je donedavno bio komandant talijanskog garnizona u Kolašinu, gdje se priključio partizanima.

[1] S. Joksirnović, *bauUjoni narodnih odbornika,* strana 41,
[2] *Zbornik dok. NOR-a,* 111, knj. 5, dok. br. 59, strana 142
[3] *Zb. NOR-a,* III, knj. 5, dok br. 63, strana 151.

Dok se delegacija pripremala za pregovore, nad Beranama se pojavio njemački avion i bacio letke, u kojima se zahtijeva da štab divizije najdalje do 12. oktobra 1943. godine preda oružje njemačkim jedinicama; ako tako ne postupi, divizija »Venezia« biti će napadnuta i uništena.

Odmah zatim, posredstvom pukovnika Baileya, nad Beranama se nadvio i avion sa britanskim oznakama. Poslije uspostavljanja radio-veze sa štabom divizije »Venezia«, bacio je paket u kojem je bila šifra i instrukcije s napomenom da divizija tog istog trena uspostavi vezu s komandom savezničkih jedinica u Italiji. To je istovremeno značilo da će o njezinoj sudbini odlučiti saveznička komanda.

Rudi Primorac i kapetan Riva otišli su u Berane s dvojicom kurira. Dobili su pismena punomoćja i sljedeće instrukcije:

1. Divizija »Venezia« sastavni je dio talijanske vojske koja je kapitulirala pred saveznicima i kao takva nema prava da se u našoj zemlji ponaša kao gospodar.
2. Nikakvu zaštitu ne smije pružati četničkim vojnim formacijama, bez obzira tko im i što sa strane u vezi s tim sugerirao.
3. Divizija mora dopustiti ulazak Drugog udarnog korpusa u grad i potom se staviti pod komandu NOVJ za borbu protiv hitlerovaca.
4. Ukoliko ne prihvate ove točke, divizija će biti uskoro uništena.

U određeno vrijeme, na ugovorenom mjestu pojavio se načelnik štaba divizije »Venezia« pukovnik Stupareli. Kapetan Riva bio je mudar i prema njemu korektan, pa mu je čak priredio i stanovitu počast. Naime, premda se Rudolf Primorac tome diskretno usprotivio, kapetan Riva htio se ponijeti vojnički, rekavši da je potpukovnik Stupareli potpukovnik talijanske armije i da je on kao mlađi oficir dužan da mu ukaže dolično poštovanje. Postrojio je grupu talijanskih vojnika, naredio im da stanu mirno u znak pozdrava i potom, po talijanskim vojnim propisima, raportirao.

Potpukovnik Stupareli očito je bio iznenađen i ujedno, ushićen. Prišao je da izvrši smotru, ali kapetanu Rivi, i pored sve te neočekivane počasti, nije htio pružiti ruku, na što ovaj, međutim, uopće nije reagirao. Stao je, pogledao ga oštrim vojničkim pogledom i pozdravio.

Pogledavši punomoćja, potpukovnik Stupareli je izrazio želju da se sastane s komandantom korpusa Pekom Dapčevićem, čije je ime izgovorio lako i jasno, dodavši da je puno slušao o tom partizanskom komandantu. Drugo iznenađenje za potpukovnika Stuparelija bilo je to što mu je tada elegantno odjeveni Rudolf Primorac tečnim talijanskim jezikom rekao:

- Valjda vidite iz punomoćja da ću ja s vama pregovarati.

— Štab divizije traži gospodina Peka Dapčevića — ponovi potpukovnik Stupareli.

Rudi Primorac mu smirenim tonom objasni da je on, potpukovnik Stupareli, načelnik štaba divizije, a za sebe reče da je načelnik štaba korpusa, pa zar onda Stupareli želi nešto više?

— Ja iz vašeg pisma vidim što vi tražite — primijeti potpukovnik Stupareli. — Međutim, ja nisam opunomoćen za pregovore. Moj zadatak,.gospodo, samo je da vam prenesem zahtjev naše komande.

— Zar tako? - malo se ljutnu Primorac.

— Samo tako — odgovori potpukovnik Stupareli i dodade — Poslije toga moj komandant će donijeti konačnu odluku.

Nastade kratko zatišje.

— Možda bismo neka pitanja mogli i sada načeti? — inzistirao je Primorac.

Potpukovnik Stupareli se zamisli, pa se prenu, kao da se sjetio nečeg veoma značajnog

— Postavit ćete pitanje četnika?

— Svakako!

— To će biti problem.

— Pa zato smo tu da dotične probleme riješimo.

— Ali mi imamo stanovite obaveze prema tim ljudima...

— Bili su vam sluge i tu, možda, ima nečega — kao nemarno, tobože popuštajući poče Primorac. - Vi ste regularna vojska države koja je kapitulirala, a oni vaši dojučerašnji kvislinzi... Niste, valjda, toliko nesmotreni da i dalje s njima srljate u propast!

— Pa, vjerujem, da će i oni nas ustreba li, zaštititi...

— Gospodine potpukovniče, govorite li vi ono što zaista mislite? — unese mu se u lice Primorac.

— Možda bi ljudski bilo …

— ja vam u ime mog korpusa najozbiljnije skrećem pažnju da ćemo, ako ih ne prestanete pomagati, prema vama postupiti jednako kao i prema njima - prekide ga Primorac.

— Vi, gospodine načelniče štaba korpusa, gubite iz vida da mi u Beranama imamo divizija[1]

— Zato smo k vama i došli, I to u cilju obostrane koristi...

— Dobro, gospodine načelniče štaba korpusa, hoćete li sa mnom u Berane, pa da o svemu detaljnije porazgovarate s gospodinom generalom?

— Doći ću zajedno s Duro vicem.

— Ne treba vam nitko.

- Onda ću povesti kurire.

- Ni oni vam neće biti potrebni.

Primorac se zamisli. Posumnja da bi mu Talijani mogli i zamku namjestiti. Prilikom dogovora sa svojom komandom, mogućnost dodatnih pregovora nije bila predviđena, pa odluči pismeno izvijestiti štab korpusa o razgovorima s potpukovnikom Stuparelijem i odluci da ipak, samoinicijativno, uđe u grad.

Štab divizije »Venezia« nalazio se u zgradi gimnazije, pred kojom se zaustaviše kola s Primorcem i Stuparelijem. Ubrzo se nađoše u povećoj sali, u kojoj je bilo desetak oficira. Zatim su počeli pristizati i ostali, koji radoznalo zagledavahu Primorca: neki drsko, drugi sa simpatijama, treći iznenađeno, kao da je došao čovjek s neke druge planete. Primorac je, škrto razgovarajući s potpukovnikom Stuparelijem, mirno 'čekao da se pojavi general Oxilia.

A kad ovaj uđe u prostoriju, on mu pođe u susret i snažno prodrma ruku.

Obojica potom ponovo pozdraviše jedan drugog.

- A prevodilac? - obrati se general svom potpukovniku.

- Nadam se da neće trebati, budući da se ja dosta dobro služim talijanskim jezikom - reče Primorac, zagledajući svog sugovornika.

General je bio niska rasta, podebeo, živahan, radoznao. Lice mu se naglo, mijenja: čas je iznureno i blijedo, čas Ijutito i vatreno. Nikako da se uprisebi i staloži. Za razliku od njega, Rudolf Primorac je uzdržan, bolje podnosi tišinu i veoma uspješno izgovara svaku rečenicu - on je pobjednik i utoliko stabilniji i korektniji.[1]

' — Izvinite, izvolite - poslije izvjesnog čekanja pokaza Oxilia rukom na stolice.

Sjedoše. Primorac iz džepa izvadi blok i olovku. Pogleda na sat i zabilježi vrijeme.

- Što hoćete? Šta tražite od nas? - otpoče Oxilia.

- Sto hoćemo, to ste valjda saznali iz našeg pisma! - mirno odgovori Primorac i upita: - Jeste li se, gospodine generale, potrudili pročitati naše pismo?

- Ako uđete u Berane, vi ćete pobiti sve četnike - zabrza general.

- Što ste toliko zapeli za te četnike? - začudi se Primorac. - J a vam se divim ako to sad smatrate svojim glavnim problemom - dodade.

- Valjda ne sumnjate u to da i mi, bez obzira što je naša država kapitulirala, imamo nekoga tko nas brifuje! - reče general, pošto iskosi pogled.

' **Izjava R. Primorca 1977. godine, autorska zbirka.**

— Četnici su vam saveznici?

— Da,

— Sluge?

— Imamo ozbiljnih razloga da budemo za njih zabrinuti - nastavi general.

— Naša je stvar, gospodine generale, kako ćemo postupiti s četnicima. Naša unutrašnja stvar — objasni Primorac. - A nas, štab moga korpusa zanima, budući da je Italija kapitulirala, kakva vi prava možete polagati na četnički slučaj. Zar vam još uvijek nije jasno da su oni naša sramota i samo naš problem …

General Oxilia se zamisli. Iznenadio ga je ton toga neobičnog partizana ispečena lica i blaga pogleda. I Oxilia kao da se popustljivo osmjehnu.

Primorac je jedva zamjetno povisio glas; želi da ga svi čuju;

— Mi, gospodo, tražimo vašu oružanu suradnju u borbi protiv hitlerovaca!

General Oxilia poče blijediti, a onda, kao da je dobio blag srčani udar, klonu čelom prema stolu. Jedan je oficir istrčao iz prostorije i doveo liječnika. Prinesoše generala otvorenom prozoru. Popio je dvije tablete i čašu vode. Kada mu se poče vraćati boja lica, okrenu se prema Primorcu:

— Nije mi lako. A vi, koliko sam mogao da vas razumijem, rekoste neke teške riječi…

— Mi želimo da uđemo u grad bez borbe!

— U redu je, gospodine! — prihvati general, videči kako laknu i svim ostalim oficirima. — Sigurno neće biti nikakvih problema, ako jedna vaša jedinica uđe u grad. Ali, znate, moraćete se bar malo strpiti, jer i mi moramo pripremiti diviziju za taj vaš ulazak …

— Hvala vam, gospodine generale!

— A potom ćemo se dogovoriti o ostalim pojedinostima! — zaključi general, odajući čovjeka kojemu je laknulo, posebno i zbog toga što čitav njegov štab tu izjavu prima s neskrivenim zadovoljstvom.

— Drago mi je da smo se brzo sporazumjeli! — primijeti Primorac.

— Pozdravite vašeg generala Peka Dapčevića i kažite mu da bih iskreno stegnuo ruku tom vrsnom komandantu!

— Čuli ste za Dapčevića?

— Još dok sam bio u Hrvatskoj...

— To me raduje.

— Kako izgleda gospodin Dapčević?

— Izvanredno.

Sutradan bio je veliki miting u Beranama. Govorili su Ivan Milutinovic, Mitar Bakić i Peko Dapčević.

Divizija »Venezia« stavila se pod partizansku komandu. Od jedinica te divizije i dijelova divizije »Taurinense« 2. decembra 1943. godine formirana je divizija »Garibaldi« u sastavu 2. udarnog korpusa NOV-a i POJ.

Ali čitava »Venezia« nije prišla partizanima. Dva njezina bataljona - garnizon u Priboju — ostala su, u opkoljenom gradu, pod utjecajem četnika. Štab 2. proleterske brigade, koja je u oktobru 1943. godine imala zadatak osloboditi Priboj, pokušao je u pregovorima nagovoriti Talijane da odlože oružje. Tada su u štabu 2. proleterske brigade talijanski oficiri obećali da će netko od njih otići u Priboj, predati pismenu poruku štaba 2. proleterske brigade i posredovati u pregovorima."[1] Ljubinko Kalušević, borac 3. čete 1. bataljona 2. proleterske brigade, u svojim sjećanjima spominje samo jednog talijanskog oficira, piše da je štab brigade njega poslao s tim Talijanom:

»Sunčanog popodneva 17. oktobra, štab brigade uputio je mene i jednog italijanskog kapetana, zarobljenog u Pljevljima, na pregovore sa komandom pribojskog garnizona. Na konjima brzo smo izbili na bodljikavu žicu kojom je bio opasan Priboj. Na pokretnom prolazu, pored bunkera, stajale su duple straže: s jedne strane četnička, a s druge italijanska. Naš dolazak izazvao je pravu pometnju na ulazu, jer niko nije očekivao partizane. Zbunili smo se i ja i italijanski kapetan, jer nas je iznenadilo prisustvo četnika na ulazu. Italijan mi predlaže da skinem titovku. To nisam učinio. I onako je sve bilo kasno. Nismo mogli učiniti ništa drugo sem da pokušamo bekstvo iz žice, koju neprijatelj nije za nama zatvorio. Ali, i to je bilo nemoguće. U neposrednoj blizini nalazilo se više bunkera sa mitraljeskom posadom.

Uto se četnički stražar povukao. To nam je omogućilo da sa Italijanima počnemo pregovore. Moj pratilac se nešto sa njima dogovorio na italijanskom, pa mi se obrati: »Daj mi to pismo da idem u grad kod komandanta, a ti izađi van žice!« Složio sam se.

Čim sam izišao iz kruga bodljikave žice, na mene otvoriše vatru. Pošto me nisu pogodili prvi rafali i plotuni, sklonih se u jednu duboku jarugu s naša dva konja... «

Poslije snažne mitraljeske, puškomitraljeske i puščane vatre, talijanski se kapetan, na veliko iznenađenje Kaluševića, pojavio i donio odgovor talijanske komande. Po Kaluševićevom sjećanju, dogovorili su se da se Kalušević vrati u štab 2. brigade, a Talijan da ostane u Priboju i organizira predaju garnizona ...

[1] Sredoje Urošević, *Druga proleterska brigada,* Beograd, 1979. str. 317.

Kalušević nije znao što da radi. Do tog trenutka iznad njegove glave više od pola sata zviždala je tanad. Istovremeno, strahovao je da mu i taj isti kapetan ne priredi neku klopku, pa zauze dosta oprezan stav prema njemu.

»Pustih ga da ode«, piše Kalušević, »ali se odmah pokajah. Čim se on vrati u grad, Italijani obnoviše paljbu. A meni ostade da se nekako izvučem. Pošto vatra ne presta ni kad pade mrak, smislih plan: pustih konje da idu stazom kojom smo došli... Njihov topot privuče paljbu, koja ubrzo zamuknu. Ovaj predah iskoristih da se izvučem. Za brdom na moje iznenađenje, čekala su me neozleđena oba konja.

Kad sam u štabu sa osećanjem krivnje izveštavao kako me je moj pratilac prevario i kako je moja misija propala, komandant brigade Sredoje Urošević mi odgovori: 'Samo kad si se ti vratio živ, predaće se Italijani'... «

Sredoje Urošević piše[1] da je pismeni odgovor talijanske komande iz Priboja donio jedan talijanski oficir. Javljali su da se ne mogu predati bez pismenog naređenja štaba svoje divizije. Zapravo, izvlačili su se, jer štab divizije »Venezia« već je tada bio s partizanima. Tako se dogodilo da se Priboj moralo oslobađati jurišima i krvarenjem.

[1] Sredoje Urošević, nazn. dj. str. 318.

PARLAMENTARAC TETKA JOVANA

Početkom oktobra 1943. godine, onih dana kad sve talijanske jedinice još nisu odložile oružje, ili se još nisu svrstale u brigade NOV i POJ, na cesti Danilovgrad-Cetinje, između Ceva i Zagarača, ispod krševitog brda kojim su hitali mladi partizani Vukašin i Stevan Nenezić, upravo pušteni iz Lovćenskog odreda da posjete roditelje i usput zamijene rublje (to se uvijek prakticiralo ako bi se odred našao u blizini torceva sela) pojavila se motorizirana vojnička kolona. Komandant odreda Nikola Popović upozorio je Neneziće da obrate pažnju na neprijateljska kretanja, naročito na pojedine grupe Talijana-crnokošuljaša, koji su se priključivali Nijemcima, jer takve je svakako trebalo zaustaviti razoružati.

— Kakva prilika, samo da je kojim slučajem odred ovdje - uzdisao je Stevan.

— Ali ako su to Talijani? - uzbuđivao se Vukašin. - Njih bismo mogli i sami razoružati...

— Prije bih rekao da su Nijemci. - Stevan je oprezan.

Od njih do ceste nije bilo više od dvije stotine koraka. Bilo je očito da na put mogu izići prije kolone. Vukašin namiguje Stevanu:

— Pa, što kažeš?

— Sto da kažem? Talijani sigurno nisu. Bolje da požurimo, daleko je do naših...

Vukašin je bio mlad i zdrav, pun snage i poleta.

— Idem, Stevane, da iz presretnem!

— Ne luduj! - Stevan je zabrzao, da bi što dalje odmakao od kolone: — Čuo si prije nekoliko dana: nije cilj partizanskog ratovanja da se nešto uradi po svaku cijenu. Treba izvršiti zadatak i ostati živ!

Ali Vukašin krenu nizbrdicom prema cesti, gluh za Stevanova upozorenja. Hvatajući se rukama za grabove grane i vješto poskakujući s kamena na kamen, začas se nađe na cesti.

Kolona na zavoju uspori vožnju.

Vukašin podiže ruku.

Kolona se zaustavi.

Cetiri-pet vojnika i dva oficira krenuše k njemu. Tek mu sad postade jasno da su to Nijemci.

- Što je bilo? - jedan od oficira upita ga srpskohrvatski.

— Tu sam samo da vas zaustavim. Partizani su s obje strane ceste, u zasjedi. Ako ne odložite oružje, naše će jedinice otvoriti vatru i čitavu kolonu likvidirati.

Mnogo godina kasnije Vukašin Nenezić o tom će pisati:

»Njemački oficir me iznenađeno gledao... Bio je visok i mršav, blijedog i ovalnog lica, strogog pogleda. Gledao me je sa prezrenjem i činilo mi se da će svakog trena da otvori futrolu parabeluma i okrene pištolj prema meni... Ni sam ne znam kako sam bio tako nesmotren, pa da im padnem u kljuse. Neke priče o italijanskim vojnicima i njihovom razoružavanju su me ponijele dolje ka cesti. Činilo mi se da i mom životu nedostaje jedna takva akcija, jedan podvig, sa čime bih mogao da se pohvalim i hvalim cijelog života, Sa hitlerovcima, međutim, nije bilo šale. Njemački oficir nije dugo razmišljao. Saslušao je šta govorim, rekao mi je nešto na tečnom srpskohrvatskorn jeziku i potom naredio vojnicima koji su se našli oko mene da me razoružaju i uhapse. Nisam bio u stanju da im pružim bilo kakav otpor. Vezali su mi ruke, ugurali u automobil i kolona je nastavila prema Čevu... «[1]

Kada je štab Lovćenskog odreda saznao da je Vukašin Nenezić pao u ruke Nijemcima, nije znao što da poduzme, niti bi vjerojatno išta i poduzeo da nije bilo odlučne inicijative dviju žena. O tome priča ondašnji komandant odreda Nikola Popović

»Najedanput, neočekivano, banuše mi u štab dvije žene. Jedna se predstavila kao Vukašinova sestra, Milena Nikezić, a druga kao tetka, Jovana Stanojević, sestra Vukašinovog oca. Kada mi to kazaše zainteresovah se za VukaŠina. 'Odveli su ga', kaže tetka, 'za Danilovgrad, a potom za Podgoricu. Vidjeli su to neki naši.' 'Pa što da uradimo?' upitah se poluglasno. 'Da ga nekako spašavamo![1] Okrenuh se i tetku Jovanu pažljivo zagledah: 'Ne misliš valjda da treba sada da napadnemo na Podgorica[5]' 'nije mi to ni na kraj pameti, nego* - mudrovala je tetka — 'rekoše mi, da ste na Čevu zarobili neke

[1] Izvod iz pismene izjave V. Nenezića od S. oktobra 1983. godine; autorska zbirka.

njihove?'[1] Shvatih: 'To ne bi bilo loše … Da pokušamo? … Nego, ko bi odnio poruku za razmjenu?' Bila je jedna poduža klupa pored prozora i njih dvije sjedoše jedna pored druge. 'Kakvu poruku?' - pita tetka. 'Pismo' - odgovorih. 'Ja ću ga odnijeti!' 'Ne plašiš se?' Ustala je 'Da li se plašim ili ne, to je moja stvar, a da li ću odnijeti pismo i biti hrabra da ga predam lično njemačkom oficiru, u to ne sumnjaj!'... «

Jovana Stanojević ponovo pride komandantu Lovćenskog odreda i ovaj put ona njega pažljivo zagleda. Znala je čiji je i kako mu je otac pošao na jednu, a Nikola s bratom na drugu stranu — s partizanima. Znala je i za pregovore sa starim tvrdoglavim i surovim Krstom Popovićem, koji je u Crnu Goru stigao 1941. godine s Talijanima, dotad u dobrovoljnom progonstvu, uz kralja Nikolu vezan. Talijani su mu dali generalske epolete i pored svih nastojanja rukovodilaca ustanka, i pored uzastopno vođenih pregovora i pored dvojice sinova u partizanima, Talijane nije napustio: okorio u izdaji, do kraja je ostao na okupatorskoj strani.

Komesar Lovćenskog odreda Simo Džaković, crnoput čovjek srednjeg rasta, prije rata poznat kao odličan zidar i napredan omladinac, po sudu nekih pomalo prijeke naravi, ali pravičan i pošten, kad je čuo prijedlog Jovane Stanojević, rekao je da konačnu odluku prepušta komandantu Popoviću, ali je pri tome naglasio da mu »švapski podoficir ne vredi ni pišljivog boba«, dok bi mladog Vukašina Nenezića »više volio imati u odredu nego ne znam šta«.

Vitak i visok, malko povijen u ramenima, komandant odreda Nikola Popović poče da šeta preko sobe. Lice mu mršavo, preplanulo, jagodice rumene, pogled blag. O njemu se razložno govorilo kao o dobrom, karakternom i hrabrom čovjeku, koji je umio voditi i odred ali i grupu bombaša.

— I ja bih sve dao za Vukašina - kaže odlučno i već počinje pisati Nijemcima:

»… Prijedlog za razmjenu je 1:1 i to ako je mogućno odmah, po svim vojničkim propisima i na mjestu koje smo označili. Takođe očekujemo odgovor po donosiocu ovog pisma … «[2]

[1] Na Čevu je bio zarobljen neki njemački narednik. Rekao je samo svoje ime, čin i da je član Nacional-socijalističke partije. »To je sve sto ste čuli i što ćete ćuti od mene«, rekao je i iaćutao… Kad sam upao u prostoriju u kojoj su ga čuvali, borci su [»ustajali da me pozdrave. Hitro je ustao i Nijemac i zauzeo stav mirno. Bio je visok, Prus. Na njegovom licu straha nijesam zapazio, ali neku ironičnu gordost jesam … Vasko Ivanović, *Majka kao pojava nemoguća,* »Politika«, 7. august 1983. god, strana 9.

[2] Detalje o pismima i razmjeni autorima je dao Nikola Popović, general-major JNA u penziji. Na mnoge detalje ukazao je i Duro Nenezić, pukovnik u penziji.

Jovana je s mnogo nade, ali i s mnogo straha odnijela pismo u Podgoricu. Bez odmora je prepješačila više od trideset kilometara. Umorna i zabrinuta za sudbinu bratanca, zaustavila se tek pred rampom na ulasku u grad,

— Kuda? — dočeka je pomoćni stražar. Govorio je srpsko-hrvatski,

— U varoš.

— Ne može bez Ausweiss-a.

— Šta je to?

— Nazad, ne može u grad! — povisi glas njemački vojnik.

Jovana nije tako zamišljala svoj prvi susret s Nijemcima. Odlučno je prišla, spremna na sve:

— Nosim pismenu poruku partizanske komande vašem komandantu u Podgorici!

— Šta? - zaprepasti se stražar.

Ona pokaza pismo:

— Vodite me komandantu, pismo je samo za njega i samo njemu ću ga predati!

Stražar je pažljivo razgledao omotnicu s pečatom Lovćenskog partizanskog odreda, a potom je nekom telefonirao, da bi minut kasnije, spustivši slušalicu, uzbuđenu i prestrašenu ženu, koja je dobro krila strah, poveo prema komandi. ,

Na ulazu u kornandantovu kancelariju, Jovanu su pažljivo pretresli. Tek potom su je pustili, već najavljenu, do njemačkog komandanta, kojemu je predala pismo štaba Lovćenskog odreda.

»Kada je pročitao pismo rekao je Jovani da pričeka. Nedugo zatim, dobila je njegovo pismo:

'Štabu Lovćenskog odreda, komandantu …

Voljni smo da prihvatimo razmjenu zarobljenika koju nudite. Odredite uslove, mesto i vreme'... «[1]

To pismo potpisano rukom njemačkog pukovnika, Nikola Popović citirao je u spomenutom članku Vaska Ivanovića:

»Saglasni smo. Predlažemo da razmjenu izvršimo u selu Vodinama, između Zagarača i Markovine, nekoliko kilometara na našoj teritoriji. Prolaz vaših ljudi sa zarobljenikom štitiće borci našeg odreda. Garantujemo vaš bezbjedan povratak, jer nam ovo nije prvi put da vršimo razmjene zarobljenika. Neka vaši članovi parlamentarne delegacije nose sa sobom bijelu zastavu i neka niko, naročito od zalaska na našu slobodnu teritoriju ne skreće sa druma...«

[1] Vasko Ivanović, isto.

Presretna što je Vukašin živ[1] i što će biti razmijenjen, tetka Jovana se još istog dana, ne hajući za napore, vratila u štab odreda, a sutradan, u zakazano vrijeme, na dogovoreno mjesto stigao je njemački automobil s bijelom zastavom. Vozač nije skidao ruke sa sirene. Nijemce je dočekala grupa partizana, koju su predvodili Vukica Mićunović i Vaso Mitrović.

Kada su se kola zaustavila, Vukica i Vaso pozdrav i še ih stisnutim pesnicama. Hitlerovci su otpozdravili fašistički.

Razmjena je izvršena bez ikakvih teškoća i bez ceremonijala. Nenezić se vratio medu svoje drugove, da bi uskoro prešao u 2. proletersku brigadu, u kojoj će rat završiti na dužnosti obavještajnog oficira bataljona.[2]

Drugi pokušaj pregovora i razmjene zarobljenika s Nijemcima u Crnoj Gori učinila je 7. crnogorska udarna brigada, čiji je štab njemačkoj komandi u Podgorici pisao.

»Pošto se kod nas nalazi izvjestan broj vaših vojnika koje smo mi zarobili, to vam predlažemo da izvršimo zamjenu, tako da vam mi predamo vaše vojnike koje smo mi zarobili, a vi da nam predate one ljude koji se nalaze u vašem zatvoru. U vezi sa ovim odredite pregovarače, određeno mjesto i vrijeme kada se ima izvršiti razmjena... «[3]

Po primitku ovog pisma, komanda njemačkog garnizona iz Podgorice obratila se komandantu okupacionih trupa u Crnoj Gori, generalu Wilhelmu Keipperu, koji je onih dana o pitanjima pregovora i razmjene zarobljenika s partizanima razgovarao s inž. Hermannorn Neubacherom, opunomoćenim ministrom vanjskih poslova Trećeg Reicha za Jugoistok. Stav Neubachera bio je dosta liberalan, ali se s njegovim mišljenjem o uputnosti vođenja pregovora Wehrmacht, nije slagao.[4]

General Keipper je o pregovorima sa 7. crnogorskom brigadom trebao odlučiti dva dana poslije neuspjelog atentata na Hitlera (20. jula 1944. godine), kada su nastala masovna obračunavanja ne samo unutar njemačkog generaliteta, nego i u obavještajnim službama. Da bi bio sasvim čist, što bliskiji Hitlerovim shvaćanjima, odgovorio je da ponudu štaba 7. crnogorske brigade ne treba prihvatiti. To Keipperovo odbijanje pregovora o razmjeni nije izmi-

[1] Vukašin Nenezić svjedoči da su ga oficiri Abwehra i Gestapoa mučili na razne načine »Tri prva dana, od mog dovođenja u Podgoricu, pa sve do dolaska pisma štaba Ijovćenskog NOP odreda, islednid su me podvrgavali raznim mukama... Najedanput sve se izmijenilo i to mi je bilo jako sumnjivo. Ni na kraj pameti da će doći do razmjene... Tek kad su došli kod mene i rekli da se spremim, kazali su mi o čemu se radi____Onda mi je malo laknulo... «

[2] V. Nenezić, isto.

[3] Arhiv VII JNA, Kl 391, reg. br. 4/42-9.

[4] Abwehr (Vojnoobavještajna služba) se zalagao za pregovore, dok su se Gestapo i SS, po izričitom naređenju Heinrichs Himmlera, potpuno distancirali.

jenilo stav NOVJ u Crnoj Gori prema ratnim zarobljenicima, što potvrđuju dva slučaja: štab 8. crnogorske brigade 18. oktobra 1944. godine u pismenom naređenju štabovima bataljona upozorava da će primijeniti oštre kazne prema svima koji ne budu poštivali međunarodnim pravom utvrđene obaveze prema ratnim zarobljenicima, a štab 7. crnogorske brigade je svojim jedinicama prenio naređenje štaba 3. udarne divizije, u kojem se, među ostalim, kaže:

»Prema radiogramu od danas štaba Treće udarne divizije, a po naređenju štaba Drugog udarnog korpusa, prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima, a naročito prema ranjenicima, mora se postupiti prema međunarodnom ugovoru. Za odstupanje od ovoga biće odgovorni ne samo borci, nego i štabovi. Zato se skreće pažnja da se svi neprijateljski zarobljenici sprovedu ovom štabu radi daljeg postupka.«[1]

[1] *Zbornik doku/umata NOR-a,* tom JU, knjiga, 8, dok, br, 332,

MISIJA INŽINJERA BAKRAČA

Poslije martovskih pregovora vodenih u Zagrebu 1943. godine, odnos Nijemaca prema zarobljenim borcima NOVJ nije izmijenjen nabolje. Tako je samo u majskim i junskim operacijama na tromeđi Crne Gore, Sandžaka i Bosne, u bitki na Sutjesci, ubijeno na stotine i stotine zarobljenih ranjenika i tifusara, što je precizno utvrđeno u procesu generalima Löhru, Schmidthuberu, Kiibleru i drugima februara 1947. godine. Ali čim bi se u partizanskom zarobljeništvu našlo više njemačkih vojnika, posebno kad bi bio zarobljen neki ugledniji oficir, pokretani su svi pregovarački mehanizmi da dođe do razmjene.

Jedinice Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske, s odobrenjem Vrhovnog štaba, gotovo sve vrijeme poslije martovskih pregovora razmjenjuju zarobljenike s Nijemcima. Ti pregovori i razmjene dobivaju određenu formu i stalnost. Obostranim opredjeljenjem, na sastanku kod generala Glaisea-Horstenaua, utvrđen je postupak oko razmjena i izabrano mjesto i za pregovore i razmjene. Za mjesto pregovora i razmjena izabrana je Pisarovina u Pokuplju, tridesetak kilometara jugozapadno od Zagreba. Pisarovina i zona do 5 kilometara uokrug Pisarovine proglašava se neutralnom zonom, koju neće zaposjedati ni njemačke ni partizanske jedinice. Dogodi li se da njemačke jedinice ipak zađu u spomenutu zonu, bile su, po dogovoru o neutralnosti Pisarovine, obavezne suzdržavati se od svih represalija protiv stanovništva, niti su smjele ometati rad partizanskih straža, koje bi se našle u pratnji zarobljenika odabranih za razmjenu. I okupatorsko-kvislinško zrakoplovstvo obavezalo se da ni na koji način neće remetiti mir neutralne zone Pisarovine. Nijemci su, kao i partizani, bili obavezni da omoguće miran transport razmijenjenih zarobljenika, odnosno zatvorenika puštenih iz radnih logora, na putu Zagreb-Klinča

Selo-Pisarovina, ali su pregovarači s jedne i druge strane bili dužni pravodobno najaviti svoj dolazak. Na vozilima su morale biti izvješene bijele zastavice.

Sve vrijeme trajanja sporazuma, od februara 1944. godine do 8. maja 1945. godine, neutralnost Pisarovine bila je uglavnom poštovana. Pregovori u Pisarovini najčešće su vođeni u kući apotekara Kreše Martinica, koji je s mnogo domišljatosti i odlučnosti nabavljao lijekova u Zagrebu i slao ih partizanima. Neki pregovori vođeni su i u stanu mjesnog liječnika dra Ante Dančevića, a neki u kući autoprevoznika Adama Kolomana.

Dr Vladimir Bakarić, do formiranja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije u novembru 1943. godine komesar Glavnog štaba Hrvatske, u svom ratnom dnevniku piše da su Nijemci 3. novembra 1943. godine predložili osnivanje stalne komisije za razmjenu zarobljenika, kao i neutralnu zonu za razmjenjivanje. A, zapravo, o takvoj komisiji i zoni razmjene bilo je razgovora i u obje runde Zagrebačkih pregovora, i u augustu 1942. sa Stilinovićem, i u martu sa Đilasom i Velebitom.

Sporazum o uspostavljanju neutralne zone za razmjenu zarobljenika potpisao je, u ime NOV i PO Dragutin Kabalini; na dokumentu bez datuma zapravo je samo Kabalinijevo partizansko ime — Veljko. Po više podataka dade se zaključiti da je »Veljko« spomenuti sporazum potpisao početkom februara 1944. godine, najvjerojatnije između 5. i 10. februara. U vezi s uspostavljanjem pregovaračke neutralne zone u Pisarovini sačuvano je i jedno pismo Glavnog štaba Hrvatske, po svoj prilici pismo njemačkom majoru Hansu Ottu - negativni odgovor na njemački zahtjev da drže svoju posadu u našoj slobodnoj teritoriji Pisarovini.

No, rekosmo, razmjene su obavljane i prije uspostavljanja stalne komisije u Pisarovini. Poslije Marijana Stilinovića, koji je u tri navrata odlazio na pregovore u Zagreb, od juna 1943. do kraja marta 1944, u irne Vrhovnog štaba NOV i POJ pregovarao je Josip Brnčić, a potom na prijedlog ondašnjeg organizacionog sekretara CK KPH Ivana Krajačića - inž. Boris Bakrač.

Kao i Marijan Stilinović, koji je prvi odlazio na pregovore u Zagreb, i Brnčić i Bakrač raspolagali su pismenim punomoćjem Vrhovnog štaba NOV, a isto tako i njemačkim propusnicama za kretanje po okupiranoj teritoriji i, posebno, po Zagjrebu. Brnčić je imao isprave na ime Stanka Perovića, a Bakrač na ime Ivana Žuljevića.

Josip Brnčić je, čini se, odlazio u Zagreb pet puta i organizirao pet razmjena, u kojima je bilo oslobođeno do 200 pripadnika NOP-a. Među razmijenjenima — po Brnčićevom sjećanju - bilo je 50 do 60 drugarica. Posljednju grupu razmijenio je 6. marta 1944.

Komandant Drugog udarnog korpusa NOVJ Peko Dapčević govori vojnicima, podoficirima i oficirima talijanskih divizija »Venezia« i »Taurinense«, koji su poslije kapitulacije Italije, septembra 1943. prešli da se bore na strani NOVJ u Crnoj Gori.

Kommandant mjesta S t o l a c

26. 6. 44

Stožeru Južnog Part. Herc. Odreda

Br. Per. 214-2
K. 1627

Potvrdjujemo primitak Vašeg lista od 26.6.44 i Vam dokazujemo da smo mi za razmjenom zarobjenika na od Vas predloženom mjestu i vremenu sporazumni.

Naša pratnja dolazit će 27.6.44 u 10,00 sati kod kote 286 i će isturiti kao znak bjelu maramu. Isto Vam javljamo, da je Vas borac M r g an momentalno bolestan, typhus, i se sada nemoze izmjeniti. Zato cemo izmjeniti borca K o m e n o v i ć - a.

Izvan toga Vas upomenjujemo na naše pisanje od 24.6.44 u kojem Vas molimo, da nam posaljete jednog oficira Vase brigade i Vas jos jednom isto molimo, jer imamo za riješiti puno stvari u pogledu vojničkog prava izmedju dvih borbenih partijama.

Mi Vam predlazemo i Vas molimo, da isti oficir bude takodjer kod razmjene nazoči. On deve dogovarat mozda dva tri sata snama i onda neka njega doceka u Drenovcu Vasa patrola. Do Drenovca ce on biti pratčen od naše patrole.

Heil Hitler!

Prepiska između štaba Južnohercegovačkog NOP odreda s komandom njemačkog garnizona u Stocu juna 1944. godine.

6.

Š T A B
JUŽNO HERC. PART. ODREDA
Br. 180

Br. Per. 151-2
K. 1627

Najhitnije

936.

Polpžaj, 21 juna 1944 g.

KOMANDI NJEMAČKOG GARNIZONA
S T O L A C

Dana 20 ovog mjaseca naše jedinice zarobile su dva vojnika iz Vražje divizije i to: Ewald Aulke podnarednik i Gerhard Pylzeiz kaplar, i nalaze se kod naših jedinica u zarobljeništvu.

Predlažemo vam da izvršimo zamjenu od ova dva vaša borca za dva naša borca koji se nalaze vjerovatno kad vas u zatvoru, a koje možete lako pronaći, ukoliko nisu kod vas.

Mi tražimo: Salka Mrgana seljaka iz sela Bivolje brdo /Dubrave/ srez Stolac koga su hrvatski žandarmi sa stanice Domanovići skoro uhvatili i vjerovatno sproveli u zarobljenički logor u Mostaru i Danola Miletića iz sela Vlaka srz Trbinje, koga je skoro uhvatio četnički bandit Jovan Peranić u selu Vlaci sa svojim bandama i vjerovatno sproveo za Hum ili Trebinje i predao njemačkoj komandi.

Odgovorite nam do 22 VI.44.g. do 20 sati preko naše prve jedinice koja se nalazi blizu Stoca. Odgovor možete poslati po nekom gradjaninu i adresirati ga na ovaj štab sa oznakom "Najhitnije". U odgovoru naznačite dali pristajete na predloženu razmjenu i kada i gdje će se razmjena izvršiti.

S M R T F A Š I Z M U - S L O B O D A N A R O D U!

Politički komesar

Zam. komandanta

Brnčić je dva puta posjetio ustaški zatvor na Savskoj cesti, gdje je - pušten medu zatvorenike — osobno birao drugove za razmjenu. Dva puta je vodio razgovore u štabu opunomoćenog generala Wehrmachta za NDH Glaisea—Horstenaua.

S njemačke strane u pregovorima o razmjeni i samom razmjenjivanju zatvorenika poslije Hansa Otta, ili paralelno s njim, sudjelovali su sonderfiihreri Wilim Nemetsehek, Manze i Peternel, kapetan Brauchitsch i podoficir Otto Unger. Kasnije, na kraju rata, u pregovore se uključju i predstavnici štaba Löhrove grupe armija, odnosno štaba Jugoistoka, pukovnik Selfhof i major Stephani.

Preuzimanje zatvorenih drugova i drugarica u Zagrebu, obavljao je Bakrač uglavnom u dvorištu rezidencije generala Horstenaua, Zrinjevac 19, a neki su mu »predavani« u logoru Jankomir na Kanalu. Obavljajući te poslove, Bakrač je u Zagreb putovao 25 puta. Bez njegove prisutnosti u Pisarovini izvršeno je 12 do 15 razmjena. Po procjeni inž. Bakrača, njegovim zalaganjem razmijenjeno je 800 do 900 zatvorenika.

Bakrač je u Zagreb odlazio s njemačkim pregovaračima, koji su automobilom s bijelom zastavom dolazili u Pisarovinu. Dolazeći u Pisarovinu po već ranije utvrđenom planu, njemački su pregovarači u kamionu dovozili zatočene pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, na bazi dogovora o razmjeni, izvučene iz raznih zatvora i logora. I na kamionu je, kao i na limuzini njemačkih pregovarača, bila istaknuta bijela zastava.

Rukovodstvo NOP-a uglavnom je imalo sređene podatke o svojim pripadnicima u njemačko-ustaškirn zatvorima i logorima pa je redovno, od augusta 1942. godine, sastavljalo spiskove za razmjenu, Kad je Pisarovina postala službenom zonom razmjene, ovi su poslovi već bili uhodani. Iz GSH, CK KPH ili — ponekad — od OZNE, Bakrač je dobijao spisak drugova i drugarica koje je trebalo zamijeniti, pa je taj spisak predavao njemačkom pregovaraču. Preko neuništive mreže nopokovske ilegale, uglavnom se znalo tko je u kome zatvoru ili logoru, tko je mučen, tko ubijen, kome prijeti smrt... Njemački pregovarači, poslije provjere podataka o ličnostima s Bakračevih spiskova, dolazili bi na naredni sastanak s točnim obavještenjem o traženim licima. No nisu uvijek izvještavali istinito. Neke drugove nikako nisu mogli naći, bar su tako tvrdili. Kad bi po elementima ponašanja i inzistiranja naših predstavnika prosudili da je rukovodstvo NOP-a izuzetno zainteresirano za pojedine drugove, krili bi podatke o njima i odugovlačili s razmjenom, i stoga što su nastojali da od tih drugova, po sistemu gestapovske torture, saznaju što više podataka o nopokovskoj ilegali, i stoga što su nastojali da za takve ličnosti dobiju što više svojih ljudi. Ponekad su njemački pregovarači, preva-

reni od ustaša, i nehoteć davali lažne podatke, jer su ustaše, premda obični slugani, ipak imali svoje separatne računice,.. No, kako se rat bližio kraju, tako su razmjene bile sve učestalije. Nekad su obavljane gotovo iz nedjelje u nedjelju; na primjer od 15. januara do 29. marta 1945. godine bilo ih je II. Najveća grupa zarobljenih Nijemaca, koji su u Pisarovini predani njemačkim pregovaračima, imala je 78 ljudi. Među značajnim ličnostima, o čijoj je razmjeni pregovarao Bakrač, bili su njemački general Dewitz, major Wolter, ustaški bojnik Ivan Džal, veliki župan dr Ante Buć, veliki župan dr Sefkija Balie, ustaški tabornici Cvitan i Segota ... Naravno, kriterij razmjene je podešen prema visini čina i funkciji zarobljenog neprijatelja. Za njemačkog generala traženo je čak 30 naših drugova, za neke oficire po 19, a za druge 11... Za neprijateljske visoke oficire i okupatorsko-kvislinške funkcionare obično su traženi istaknuti komunisti iz logora Jasenovac i Stara Gradiška, Najviše zatočenika ponuđeno je za generala Karla Krebs a De wit za, kojega su, septembra 1944. godine, u Banjaluci zarobile jedinice Slavka Rodića, s još 3,336 oficira, podoficira i vojnika.

Dewitz je zarobljen pet dana prije obustavljanja borbi u Banjaluci, 22. septembra. Bio je komandant borbene grupe »Dewitz« i trupnog poligona u Slavonskom Brodu, a prethodno, po nekim podacima, na istočnom frontu, zapovijedao je 69. divizijom. S njim je zarobljen i ustaški zločinac Blažo Gutić. O njihovom zarobljavanju štab 13. krajiške brigade 24. septembra 1944. godine javlja štabu 39. divizije

»Patrole 2. bataljona zarobile su njemačkog generala fon Devica sa pratnjom od pet vojnika, a izviđačka četa zarobila je zapovednika ustaške policije Blaža Gutića... «[1]

Tada je u uličnim borbama u Banjaluci zarobljen i SS major Willi de Wolter, šef operativne komandne operacije SIPO-a i SD-a.

Kada se u Vrhovnom štabu na Visu saznalo da su jedinke Petog korpusa zarobile generala Dewitza, Edvard Karde!) je zamolio vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, koji je operacijama za oslobođenje Srbije rukovodio iz Krajove, da se poduzmu mjere u cilju razmjene Dewitza za velikog slovenskog pjesnika Otona Zupančiča, koji je bio u njemačkom zatvoru. Tito je prihvatio Kardeljev prijedlog i 6. oktobra 1944. godine naredio svome štabu na Visu:

»Otona Zupančiča zamijenite za njemačkog generala koji se nalazi kod Petog korpusa... «[2]

1 *Zb. NOR-a,* IV, knj. 29, str. 452.

2 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, k. 26, reg. br. 12—4.

Pregovori su potrajali sve do marta 1945, ali se pregovaranje isplatilo. 0 zamjeni Dewitza Bakrač je dogovore postigao s poručnikom Heinzom iz Gestapoa. U Pisarovini su razmijenjeni i general von Dewitz i SS-major Willi Wolter. Zupančič, autor borbenih stihova »Pjesniče, znaš li svoj dug«, koje je objavio organ CK KP Slovenije »Delo« u septembru 1941, bio je spašen, a mnogi za kojima se uporno tragalo, nisu nažalost, ni razmijenjeni, ni spašeni. Neki, opet, nisu razmijenjeni, ali su spašeni. Tokom 1944, najprije Brnčić, a onda i Bakrač, uzaludno traže srpskog književnika Ste vana Jakov ljevica, autora čuvene »Srpske trilogije«, i sveučilišnog profesora Milana Bartoša, Čak su saznali da su u zarobljeničkom logoru M. Stammlager 325, Panzerkaserne, Stri) kod Lavova, ali — nisu zamijenjeni.[1]

Prilikom razmjene, čak ni svi oni za koje je razmjena utanačena nisu, sticajem raznih okolnosti, stizali na odredište. S jedne ili druge strane upućivano je manje, a ponekad i više zarobljenika. Tako su nastajali »dugovi« što su kasnije, u narednim razmjenama, »vraćani«. Ako je suditi po podacima inž. Borisa Bakrača on i Brnčić, od novembra 1943. do kraja 1944. upriličili su »slijedeće razmjene: Novembra 1943. g. 47 drugova iz logora, od toga 8 članova KP, 3 člana SKOJ-a, ostalo simpatizeri; 12. XII 1943. g. 32 druga iz logora, od toga 7 članova KP, 2 člana SKOJ-a, a ostalo simpatizeri; 18. I 1944. g. 15 drugova iz logora, svi članovi KP i 44 borca za koje nedostaju podaci; 21. I 1944. g. 30 boraca, od toga 1 sekretar čete (misli se na partijskog rukovodioca jedinice), 1 zamjenik komandira čete i 2 desetara; 10. II 1944. g. 57 boraca, od toga 1 sekretar brigade, 1 sekretar čete, 2 vodnika, svega 9 čl. KP, 4 čl. SKOJ-a, ostalo simpatizeri; 15. III 1944. g. 30 boraca, od toga 6 čl. KP, 3 člana SKOJ-a, a ostalo simpatizeri; 27. III 1944. g. 5 drugova iz logora, svi čl. KP i 16 boraca bez preciznih podataka;[2] 7. IV 1944. g. 5 boraca, od toga 1 član KP; 15. IV 1944. g. 32 borca, od toga 1 komesar bataljona, 1 komandir čete, 6 članova KP, ostalo simpatizeri; 25. IV 1944. g. 32 borca, od toga 2 komandira čete, 1 sekretar bataljona, 1 komesar čete, svega 11 članova KP, 2 člana SKOJ-a, a ostalo simpatizeri; 27. IV 1944. g. 25 boraca, od toga 2 komandira čete, a nedostaju podaci o partijskom članstvu.

Poslije ove zamjene bio je zastoj sve do 6. VII jer je došlo do tragičnog nesporazuma u kojem je ubijen njemački pregovarač. Trajalo je dosta dugo dok smo opet uspostavili vezu tako da su slijedeće zamjene bile

6. VII 1944. g. 37 boraca, od toga 1 sekretar odreda, 3 člana KK KPH, 1 član ROC-a (rajonskog obavještajnog centra), 1 sekretar bataljona, 1 se-

[1] *Zk* NOR, II, 12, str, 167,

[2] Oko te razmjene istovremeno su bili angažirani i Brnčić i Bakrač.

kretar čete, 1 komesar čete, svega 15 članova KP i 9 članova SKOJ-a; 14. VIII 1944. g. 10 drugova iz logora, od toga 1 član OK KPH, 1 sekretar KK KPM, ostalo članovi KP (svi iz zagrebačke organizacije); 12. X 1944. g. 34 borca...; 15. XI 1944. g. 184 borca, a Nijemci su ih dali akonto jer ih nisu imali čime hraniti; 30. XI 1944. g. 79 boraca; 4. XII 1944. g. 32 borca, od toga 2 člana Pokrajinskog komiteta SKOJ-a; 20. XII 1944. g, 39 boraca, od toga 2 člana KP, 2 člana SKOJ-a i 1 vijećnik ZAVNOH-a, a ostalo sve simpatizeri][1]

Nažalost, o razmijenjenim rodoljubima od kraja 1944. do maja 1945. godine nema podataka; ništa osim sjećanja inž. Bakrača. Ali sačuvani su Bakračevi izvještaji o njegovim pregovorima 1945.

Bio je rat, strašan i nemilosrdan. Samo onda kad je razmjenom trebalo spašavati suborce, s neprijateljem se nije razgovaralo preko nišana i mušice, Sami pregovarači uglavnom su uvijek bili zaštićeni. No, to ne znači da je sve uvijek išlo po dogovoru, Bilo je dosta manjih i nekoliko krupnijih incidenata. Tako je jednom grupa pijanih Nijemaca i Kozaka htjela ubiti i Brnčića i njemačke pregovarače Nemetscheka i Peternela. To se dogodilo u januaru 1944, Zbog snijega, auto je stao u Zdenčini. Incident su izazvali neki podnapiti njemački oficiri, koji nisu razumjeli na kakvom se zadatku Peternel i Nemetschek nalaze. No, obojica su se domišljato i hrabro suprotstavili, spremni da u obrani Brnčića i sebe upotrijebe i pištolje. Nemetschek je čak rekao Brnčiću da, ako oni otpočnu pucati, onda neka puca i on. Ipak, do oružanog obračuna nije došlo. Uspjeli su smiriti izazivače i nekako se izvući iz nezavidne situacije,

U razdoblju Brnčićevih pregovaračkih aktivnosti, marta 1944, dogodio se vjerojatno najteži incident. Tada se, naime, dogodilo da je njemački parlamentarne Peternel upao u partizansku zasjedu. Grupa boraca nije primijetila bijelu zastavu na autu pa je otvorila paljbu, kola se zapalila, a Peternel i vozač poginuli.

Jednom prilikom ranjeno je i nekoliko naših, koje su Nijemci vozili na razmjenu u Pisarovinu. Tom su prilikom partizanski diverzanti zaboravili izvaditi mine kraj mosta ispred Pisarovine, tako da se njemački kamion, s još nerazmijenjenim borcima, u eksploziji zapalio.

Boris Bakrač doživio je više nesporazuma, ali - svikao da nosi glavu u torbi - nije od toga pravio suvišne drame. No, kad su se zajedno s njim našli u opasnosti i neprijateljski parlamentarci, oštro je protestirao preko Glavnog štaba Hrvatske. Jedan takav incident izazvali su borci partizanskog odreda.

[1] Boris Bakrač, ***Razmjena*** *ratnih v&rebljenika i ubapimika na pod rulju* ***Pisanmne,*** *Treća grdi na narodtmslobodilačkog rata na području* ***Karlom, Korduna, Like,*** *Pokuplja i* ***Žuherka,*** **»Zbornik** 8 Historijskog instituta u Karlovcu«, Karlovac, 1977, str. 849-850.

koji se, u sastavu 34, divizije, nalazio u akciji na jugozapadnim prilazima Zagrebu. Komandant 34, divizije Martin Dasović bio je pravodobno obaviješten da će 26, januara 1945. biti razmjena, ali je, čini se, od štaba divizije do najisturenijih jedinica prema Zagrebu vijest negdje zalutala, tako da svi nisu znali da će uvečer 25. januara kamion iz Pisarovine u Zagreb voziti puštene njemačke zarobljenike. Kola su iz Pisarovine, u pratnji limuzine u kojoj su se nalazili pregovarači Hans Ott, Nemetschek i Boris Bakrač, zbog snijega, krenula sa zakašnjenjem. Bakrač je Ott u predao 16 njemačkih vojnika. Kamion s razmijenjenim zarobljenicima i osobna kola s pregovaračima u prvi sumrak 25. januara prelazili su dio puta šumom kod Rakovog Potoka, petnaestak kilometara ispred Zagreba. Bijelu zastavu, istaknutu na kolima kao i obično, vod Jaskansko-turopoljskog odreda, koji je držao zasjedu u rakovopotočkoj šumi u polumraku nije zapazio. A možda je neiskusni momci nisu htjeli ni vidjeti. U svakom slučaju, na vozila je otvorena paljba i nekoliko dana kasnije pred komandantom Glavnog štaba naći će se detaljan izvještaj Borisa Bakrača:

»… Najedanput smo čuli rafal iz mitraljeza i smjesta smo stali. Uz to smo čuli vikanje Stoj! Stoj! i opet rafal iz šmajsera; pojedini partizani su se počeli uz viku dizati iz snijega i grmlja kraj ceste i kako se koji dizao, raspalio je iz puške po autu. Vikali su; 'Izlazi napolje', a ipak pucali po nama. Čim smo stali i čim sam vidio par partizana, ja sam počeo vikati: 'Drugovi, ne pucajte, mi idemo iz Pisarovine sa zamjene.' I znam da je tada netko pitao: 'Kakva zamjena, otkud iz Pisarovine?' i onda opet 'Izlazi napolje, ruke u vis' i opet par metaka. Tek tada su pritrčali ono par metara do auta, razoružali nas, uz psovke ugurli nas opet u auto i naredili šoferu da vozi. Dva partizana stala su na papuču auta. Zaboravio sam napomenuti da su Nemeček i Ott već od prvih metaka bili ranjeni, Ott je još jedan metak dobio kad smo ja i on već ležali u jarku kraj auta, Šofer je vozio auto još oko 100 metara cestom i tada smo skrenuli putem dalje, gdje smo jedva 100 metara mogli voziti i par stotina metara gurali auto. Pošto se dalje nije moglo autom, nekako su prenijeli Nemečeka, Ott je uz podupiranje partizana nekako odšepesao. Na zaokretu sa glavne ceste spazio sam nekog poručnika i pokušao rastumačiti tko sam i što sam ali nije htio ni o čemu čuti, Odveli su nas u jednu kuću cca 500 metara od glavne ceste, isti taj poručnik (komandant bataljona) naložio mi je da idem s njim. Tražio sam da ostanem s Nemečekom i Ottom, tim više što su oni neprestano jauk ali neka ih ne napuštam, ali morao sam otići. Odmah pred kućom nastojao sam uvjeriti poručnika tko sam i da me pusti da

ostanem uz Nijemce, ali nije htio ni da gleda dokumenta, već da moram s njim u štab odreda … «[1]

Tek u štabu, gdje su Bakrača prepoznali i komandant i komesar odreda, a naišao je slučajno i komesar jedne od brigada 34. divizije Tomo Dijanović, nesporazumi su riješeni. Ali - pregovarači su bili ranjeni. Istina, bit će sve učinjeno da im se pomogne, bilo je naređeno »da se s njima najljepše postupa, da im se sve njihove stvari vrate i pruži liječnička pomoć«; »smjestili smo ih dobro, njegovali odlično i bili su prosto oduševljeni«.[2] Kasnije će Ott i Nemetschek zamjeriti »što Odred nije bio obaviješten, što su i dalje pucali po nama, premda smo stali i što naši uopće nisu htjeli vjerovati tko sam, jer ako meni nisu htjeli pogledati dokumente, što onda istom vrijede njihovi dokumenti«.[3]

Ott i Nemetschek su i poslije ranjavanja, oporavljeni, nastavili posao pregovarača. U više navrata izražavali su sklonost da Bakraču i njegovim drugovima učine različite usluge. Zahvaljujući njihovom zalaganju, Bakraču je pošlo za rukom da izvan spiskova za razmjenu iz Zagreba izvede na slobodnu teritoriju pojedine partizanske obitelji kojima je prijetila smrtna opasnost.

Neke jedinice, odnosno predstavnici nekih jedinica NOV-a u Hrvatskoj počinjali su pregovore neovisno o akciji Borisa Bakrača, ali bi Bakrač obično i to završavao. Tako se dogodilo i u jesen 1944. godine s pregovorima u vezi razmjene za Poljake koji su dobrovoljno služili u sastavu Wehrmachta, to jest u 329. legionarskoj diviziji. Te Poljake, koji su začudo i 1944. godine iskazivali vjernost Hitleru, zarobili su u Istri borci 43. istarske divizije, kojom su komandirali Savo Vukelić i Josip Skočilić. Za razmjenu je s početka bio zadužen oficir OZN-e Zvonko Barac, a predložila ju je, oktobra 1944. godine, Komanda njemačkog garnizona u Ogulinu. Izmijenivši nekoliko pisama, Barac se dogovorio da se povedu neposredni pregovori. Sastanak delegacija sa zarobljenicima i uhapšenicima bio je ugovoren na čistini kod crkve svetog Jakova, pored Ogulina. Barac je tamo stigao u ugovoreno vrijeme. Uskoro su tu došla, umjesto njemačke delegacije, dva podoficira iz ustaške nadzorne službe. Barac s njima nije htio pregovarati;

— Moraju doći oni koji su obećali. Ja nemam posla s podoficirima...

Poznat po hrabrosti, a ne manje i po tvrdoglavosti, mladi oficir OZN-e pokazao je na zaleđe i slagao da je sav taj prostor zaposjednut partizanima.

Poslije toga ustaški se podoficiri povukoše, a pred crkvu sv. Jakova stiže njemački luksuzni automobil iz kojega je izišao kapetan Wehrmachta u pratnji jednog poručnika, potporučnika i dvojice podoficira.

[1] Boris Bakrač, nazn. dj, str. 848.

[2] Isto.

[3] Isto, str. 849.

Poslije uobičajenog pozdravljanja, njemački kapetan izvadi tabakeru i Barca ponudi cigaretom, koji uzvrati

— Vaše cigarete ne želim pušiti na ovakav način!

— A na kakav ih način pušite?

— Najprijatnije su kad ih zarobimo, baš kao što smo zarobili i ove legionare, koje vam sad vraćamo.

Kapetan je potom brižljivo pregledao Poljake. Mrštio se, primijetivši da su na njima neke stare poderane uniforme. Partizani su im uzeli nove. No, nije stigao prigovoriti, jer Barac se počeo ljutiti

— Kasnije, kapetane! A vaši još i ne dovode naše ljude...

— Pa, nismo ih mogli ovamo ni dovesti - počeo je objašnjavati njemački oficir. - Dogodilo se nešto što nismo mogli predvidjeti. Svi ljudi koje ste po spisku tražili nalaze se u Karlovcu. Ali će vam, jamčim to oficirskom čašću, u najskorije vrijeme biti predani.

— Očekivali smo da sve to završimo danas i ovdje — protestirao je Barac. No, ipak je bio primoran zadovoljiti se službenim dopisom, koji mu je predao kapetan. U tom dokumentu bila su navedena imena uhapšenih pripadnika NOP-a, koje je iz Karlovca trebalo dovesti u Pisarovinu. U dva naredna dana sve poslove oko razmjene obavio je inž. Bakrač. Za 30 poljskih legionara Nijemci su iz zatvora u Karlovcu pustili 30 jugoslavenskih rodoljuba.

Kako se rat približavao kraju, tako su i Nijemci pokazivali sve veći interes za pregovore. Krajem 1944. i početkom 1945. godine pregovori su sve učestaliji i sve više je razmijenjenih lica. U pregovore se uključuje i hauptman Brauchitsch, a zatim pukovnik Selhof i major Stephani.

Bakrač je poslije svake razmjene, a posebno poslije povratka iz Zagreba, slao GSH opširne izvještaje, u kojima se jasno vidi širina njegovih interesa i zapažanja. Navest ćemo samo onaj što je pisan u januaru 1945. godine

»Došao sam u Zagreb 15.1 uveče oko 7 sati, a otišao iz njega 17. I u pola 10 h, tako da se može reći da sam bio praktički svega jedan dan. I taj dan proveo sam uglavnom u uredu opunomoćenog generala za Hrvatsku, pregovarajući slijedeće razmjene zarobljenika.

Na putu od Pisarovine do Zagreba nema ništa novog, što već nisam prije opisao. Utvrđenja oko Zdenčine i Stupnika nisu pojačana — promijenili su samo posadu u Zdenčini, sada je tamo neki jògerbataillon.

Pred samim Zagrebom i u Zagrebu nema nekih novih rovova i bunkera - sve sam to već opisao, a i osobe s kojima sam govorio, vele da je jenjala groznica izgradnje bunkera. Jadno što se sad na sva usta govori da su sve važnije zgrade u Zagrebu minirane, a to mi je isti i Nemeček potvrdio.

Odrediti broj vojske u Zagrebu za mene je nemoguće. Osim toga vlada strahoviti nered i u njihovoj vojsci. Tvrdi Nemeček da njihovi vojnici falsificiraju dozvole boravka, objave itd. da se zadržavaju u Zagrebu ili u kojem drugom mjestu mimo odobrenja, jednom riječi, zabušavaju svakako, samo da ne idu na front. Vidi se to i po pojačanim patrolama i ophodnjama, koje neprestano krstare ulicama i kontroliraju vojničke isprave, a isto tako i po prenoćištima. Mene je isto tako jedna ophodnja digla rano ujutro iz hotela i kad smo se razjasnili, ispričao mi se dežurni oficir, major i naveo gornje razloge za taj njihov postupak. Pričao mi je da je te noći digao tako jednog potpukovnika, koji se je 5—6 dana neovlasno zadržavao u Zagrebu i predao ga vojnom sudu.

Vojska se viđa na ulicama nešto manje nego što je bio slučaj prije mjesec dana, navodno je većina te vojske u prolazu. Većinom su to Nijemci, ustaše se dosta rijetko mogu vidjeti.

Tramvaj vozi samo do 3 sata poslije podne, i to samo dva smjera. Svijetlo se daje samo do 5 sati po podne, redarstveni sat je od 10 uveče.

Ustaški teror je strahovit, vješanja su na dnevnom redu, a mnoga se vješanja ne objavljuju u novinama. Psihoza je takva da više 'ni brat bratu ne vjeruje' - mnogo je bilo slučajeva provokacije. Znam za par ljudi koji sigurno nisu imali nikakve veze s pokretom pa su sada nedavno uhapšeni i to pod dosta teškom optužbom.

Skupoća je strašna, cijene svakodnevno rastu, a osim toga' osjeća se velika oskudica živežnih namirnica. Seljaci dosta rijetko dolaze u grad ili već prodaju putem u grad. Do konca ovog mjeseca ne dobiva se u Zagrebu kruha na karte, već neka se građani pomažu kako znadu. Tvrde neki da ima izgleda da će nestašica kruha potjerati i dalje.«[1]

Duže vremena tokom zime 1944. i 1945. godine medu pregovaračima nije bilo nesuglasica. Ott i Nemetschek nisu čak ni svome ranjavanju kod Rakovog Potoka pridavali sad osobit značaj. No, onda se dogodilo nešto što se dugo nije dešavalo. Nijemci su zaprijetili da će strijeljati 16 zarobljenih rukovodilaca 1. bataljona 3. brigade 34. divizije NOV. Taj bataljon je u gotovo punom sastavu zarobljen početkom januara 1945. godine, kad je oko 700 njemačkih vojnika iz sastava 1. rezervnog lovačkog puka napalo u šumi Kupčini podoficirski kurs 34. divizije 4. korpusa NOV Hrvatske. U pomoć kursu upućen je 1. bataljon 3. žumberačke brigade. Ovaj bataljon Nijemci su dočekali u dobro postavljenoj zasjedi, potom ga okružili kod sela Jamnice i nanijeli mu velike gubitke. Iznenađen i neprimjereno razvijen za borbu, bataljon se branio

[1] Isto, str. 851,

neorganizirano pa se nije uspio probiti iz okruženja. Poginuli su komandant, politkomesar i 14 boraca, dok ih je više desetina ranjeno. Oko 120 neprijatelj je zarobio.[1] Nijemci su pristali da obične borce odmah razmijene za svoje u partizanskom zarobljeništvu, ali 16 rukovodilaca nisu htjeli mijenjati: bilo je odlučeno da ih strijeljaju. Tada je počela dinamična misija inž. Bakrača, Ott i Nemetschek su ga obavijestili o svojoj nemoći da išta učine. Na to je Bakrač zatražio intervenciju od Glavnog štaba. Njemačkoj je komandi u Zagrebu poručeno da će za svakog ubijenog zarobljenika biti strijeljano po 10 njemačkih oficira, za 16 - njih 160, To je djelovalo. Krajem februara 1945. Nijemci su u Pisarovinu doveli sve zarobljene borce i rukovodioce Zumberačke brigade; Bakrač je Ottu za njih predao 26 njemačkih oficira.

U vrijeme dogovora oko razmjene zarobljenih boraca Zumberačke brigade, krajem februara 1945. godine, u pregovore se uključuje major Stephani. Major je imao ovlaštenje da vodi preliminarne razgovore o mogućnosti obustavljanja borbe od strane njemačke vojske u Jugoslaviji. Da će Njemačka uskoro izgubiti rat bilo je sasvim jasno i njemačkom pregovaraču, ali je bio uporan u tvrdnji da će »do tada poteći još mnogo krvi«. Stephani ipak pokušava sondirati teren za ono neminovno vrijeme poraza. Stephani je u pregovorima s Bakračem iznosio mogućnost da bì Nijemci najradije napustili Jugoslaviju bez borbe i da bi ostavili sve teško naoružanje i tehniku, samo ako ne bi bili napadani. U opširnoj analizi situacije i procjeni raznih mogućnosti, Bakrač je uporno iznosio samo jednu mogućnost: totalna, bezuvjetna kapitulacija!

Inž. Bakrač ponovo je u Zagrebu 12. marta. Ostao je četiri dana. I ovoga puta najčešće je razgovarao s inž. Ottom. Bakrač pamti da su ti razgovori bili otvoreniji nego ikad ranije. Ostaje dojam da je inž. Hans Ott u martu 1945. godine sklon da otkriva i ono što je do tada bilo najstrgža vojna tajna. Vjerojatno je prikupljao poene za sutrašnje - već neumitno - sučeljenje s pobjednicima. Bakrač se sjeća da mu je onog posljednjeg ratnog marta inž. Ott otvoreno govorio o ustašama:

— Cjelokupna Pavelićeva vojska broji oko 220.000 vojnika. Ustaški generali Moškov, Luburić, Boban i Herenčić komandiraju sa oko 80.000 dobro naoružanih ustaša, spremnih da se bore do kraja.

— A kako je s njemačkim trupama?

Ott je Bakraču rekao da u Jugoslaviji ima još oko 170.000 njemačkih vojnika i da je to »vojska koja će se boriti do zadnjeg jer namaju više nikakve nade da će se izvući, predati se ne žele, jer žive pod uplivom propagande -

[1] *Zbornik NOR-a,* V, knj. 35, str. 420.

samo ne živ u partizansko ropstvo«, Ì pri tome je zamjerio, zapisat će Bakrač, da »se ni ne trudimo da ih jednom jačom propagandom uvjerimo u protivno«.[1]

- Slažem se da na toj propagandi nismo ozbiljnije radili, ali vi gubite rat, o vašoj se koži radi, pa bi trebalo da oni Nijemci koji se namaju čega bojati kad sutra polože oružje pred Jugoslavenskom armijom, demaskiraju gebelsovsko gestapovsku propagandu — primijeti Bakrač.

- Antipropagandi pogoduje i loš postupak prema njemačkim zarobljenicima koje s vama razmjenujetno. Svaki vaš nekorektan postupak stostruko je uvećan u našoj propagandi. Jaltskim sporazumom Saveznici su odlučili da Njemačka mora biti uništena, i Wehrmacht i Treći Reich. Vjerojatno i to doprinosi da se Nijemci tako očajnički bore. To onemogućava parcijalnu kapitulaciju na jugoslavenskom prostoru, čak i u slučaju da vrhovna komanda Jugoistoka s tom mogućnošću računa. Imamo samo jedan izlaz: ubrzanije povlačenje na Zapad, s tim da ustaše stvore uvjete, prostorne i vremenske, za naše izvlačenje iz Jugoslavije. No, ja osobno smatram da ste i mogli i trebali više utjecati na raspoloženje njemačkih vojnika. Zašto avioni ne bacaju nad Zagrebom i okolinom vašu štampu, da i vojska i Zagrepčani vide kako se stvari odvijaju. To bi posredno pozitivno djelovalo i na njemačke vojnike.

Ovaj je dijalog voden 12. marta. Sutradan, 13. marta s inž. Bakračem po drugi put je razgpvarao major Stephani (Bakrač kaže »Major, ili potpukovnik, ne pamtim sigurno!«), predstavnik generalštaba grupe armija »E« generala Lohra. Bakrač smatra da je Stephani za Löhra bio pouzdaniji od Hansa Otta, ali ako i nije bilo tako, logično je da je Löhr imao više povjerenja u čovjeka iz svog štaba nego u Hansa Otta, kojega je površno poznavao, i to više po izvještajima nego osobno. Major Stephani, predstavivši se kao opunomoćeni zastupnik komandanta grupe armija »E«, generala Alexandera Lohra, koji će desetak dana kasnije, 27. marta, postati komandant svih njemačkih snaga Jugoistoka, zamjenjujući na toj dužnosti feldmaršala Weichsa, govorio je 13, marta otvorenije nego 28. februara:

- General Lohr odavno je već spoznao da je maršal Tito jedini predstavnik stvarne vlasti u Jugoslaviji, pogotovo poslije Jaltskih odluka. Prenosim generalov prijedlog da Jugoslavenska armija pristane na soluciju da snage grupe armije »E« predaju oružje i ratnu opremu, a da se ljudstvo prebaci u Austriju i preda Anglo-amerikaneima.

- A zašto ne nama? Pa mi smo od snaga antihitlerovske koalicije priznata armija i kao takvi držimo jedan od četiri saveznička fronta u Evropi,

[1] B. Bakrač, nazn. dj. str. 853.

povezujući sovjetske armije koje nadiru Panonskom nizinom sa onima savezničkim koje nastupaju talijanskom čizmom. Nema nikakva razloga da se ne predate Jugoslavenskoj armiji, koja će prema zarobljenicima postupati prema važećem međunarodnom pravu.

— Ima tu teškoća. General Lohr, kao i feldmaršal Weichs ne vide nikakav rezon da dalje ostaju u Jugoslaviji; što se njih tiče, mi bismo već bili izvan jugoslavenskog prostora. Ali Hitler i Vrhovna komanda na tome bezrazložno inzistiraju. Mogu vas obavijestiti, a vjerojatno i vi to zapažate, da naše trupe sad ne razaraju vaša naselja, industrijska postrojenja i prometnice, onako kako to Vrhovna komanda zahtijeva. Ako bi se vi složili s našim prijedlogom, moglo bi se sačekati povoljan trenutak i mi bismo predali oružje i ratnu opremu, a ljudstvo bi odmarširalo preko granice u Austriju. Taj mornenat, po našoj procjeni, još nije nastupio, ali će brzo. Za njega se treba pripremiti i zajednički o svemu dogovoriti.

— Ako štab Jugoistoka vidi da je besmisleno daljnje ratovanje, razaranje i prolijevanje krvi i da je rat izgubljen, treba samoinicijativno postupati i ne slušati lude zahtjeve Vrhovne komande koja će i sama kapitulirati čim se ratni vihor približi Berlinu. Tamo nisu u potpunosti ni svjesni u kakvoj se vi teškoj situaciji ovdje nalazite. Vaše samonicijativno djelovanje uštedjet će mnoge živote i smanjiti patnje vaših vojnika. A učinit ćete uslugu zemlji kojoj ste kao okupatori nanijeli goleme žrtve i razaranja. Treba bezuvjetno kapitulirati pred Jugoslavenskom armijom. Njoj, kao pobjedniku, treba predati i ljudstvo i oružje i opremu.

Stephani ne pobija mogućnost njihovog djelovanja mimo naređenja Vrhovne komande Wehrmachta, dapače je i sam uvjeren da će »njemačke čete uskoro doći u situaciju da neće moći postupati po naređenjima i direktivama Vrhovne komande Wehrmachta; mnogi štabovi će biti prinuđeni da dejstvuju samonicijativno, ovisno o situaciji«. No, i pored toga smatra da »još nije nastupio momenat za takve odluke«. Bakrač je uporno uvjeravao subesjednika da ono što je neumitno treba već danas prihvatiti i tako se ponašati; čemu čekanje, kad je jasno da za Njemačku nema izlaza osim kapitulacije.

— General Lohr je svjestan činjenice — slagao se Stephani — da će Njemačka biti raskomadana, ali vjeruje u budućnost Austrije, koja će ponovo biti samostalna država. Lohr je Austrijanac i dobro pozna Balkan. On će nastojati da na vodeća mjesta u štabovima postavi i učvrsti što više Austrijanaca. Ovom rezoniranju mnogo je pristupačniji Lohr nego feldmaršal Weichs.

— Austrijanac Lohr, do sada vjeran Hitleru i njemačkom imperiju, odjednom interes Austrije stavlja iznad svega! Pa Austrija je jedna od prvih žrtava hitlerizma, ali Lohr aneksiju svoje domovine nije smatrao nesrećom

nego srećom Austrije. Ipak, neovisno o tome, neovisno o činjenici da se veliki broj Austrijanaca nalazi u vašoj armiji i posebno u okupacionom aparatu, koji je provodio teror u našoj zemlji, mi ipak pozdravljamo nastojanje Austrijanaca da jedinice Wehrmachta kapituliraju u Jugoslaviji.

— Njemačka komanda u Jugoslaviji ne inicira pregovore o kapitulaciji. Ovlašten sam obavijestiti vas da su armije generala Lohra spremne da u određenom trenu polože oružje u Jugoslaviji, uz uvjet da im bude dopušten slobodan odlazak u Austriju. To je osnov pregovora za koje smo zainteresirani. Predlažemo da se u neutralnoj zoni, na primjer u Pisarovini, sastanemo s generalom Vladimirom Velebitom. Znamo da se Velebit vratio iz Londona, i to za nas ima poseban značaj. U slučaju vašeg pristanka, u ime Wehrmachta pregovarao bi neki viši predstavnik štaba Jugoistok.

— Taj vaš prijedlog mogu samo prenijeti svome višem štabu i odgovoriti vam najkasnije do 26. marta.

Poslije sumorno dugog razgovora s majorom Stephanijem, 13. marta uveče ponovo su se sreli inženjeri Bakrač i Ott. Tom prilikom Ott je pokušao uvjeriti Bakrača da će Nijemci uskoro upotrijebiti novo oružje

— Riječ je o plinu koji uspavljuje. Jasno nam je da to neće otkloniti naš poraz, ali će ga odgoditi i saveznici bi mogli pred svoju konferenciju u San Francisku steći dojam da je Njemačka još jaka. To bi moglo, koliko-toliko, ublažiti uvjete kapitulacije.

U jednom trenutku major Ott je zapitao Borisa Bakrača šta mu on osobno predlaže da radi a da bi nam bio od koristi. Bakrač mu je odgovorio da nam najviše može pomoći na položaju koji sada obnaša.

Za dva dana, 15. marta, s Bakračem u Zagrebu ponovo razgovara major Stephani i još jednom inzistira na povlačenju njemačkih trupa u Austriju, bez borbe; i čudi se našem nerazumijevanju tih njihovih prijedloga. Objašnjava kako mi ne vidimo da će u protivnom naša zemlja biti još više razorena. Traži veze s Glavnim štabom NOV Slovenije, ističući da će možda oni imati više razumijevanja za te njihove prijedloge i založiti se da ih maršal Tito razmotri i prihvati. Predlaže da GS NOV Hrvatske izda inž. Hansu Ottu propusnicu za glavni štab NOV Slovenije.

Stephani je također tražio da se omogući jednom njemačkom brodu da pod zastavom Crvenog križa otplovi iz Sušaka do Paga, Raba, Krka, Karlobaga, Jablanca i Senja i da otuda pokupi njemačke ranjenike. No, za tu akciju nije više bilo vremena, jer je 4. armija Petra Drapšina i Boška Šiljegovića obavljala posljednje pripreme za otpočinjanje završnih oslobodilačkih operacija prema Rijeci i Trstu.

Za određene obavještajne usluge Bakrač se u Zagrebu mogao obratiti i nekim našim poznatim pozadinskim radnicima i obavještajcima, kao na primjer arhitektu Zvonku Marohniću, koji je, po Bakračevim informacijama, bio školski drug njemačkog pregovarača i obavještajca Wilima Nemetscheka. Ovaj posljednji je za te sastanke znao i prešutno ih odobravao. Činio je i druge usluge, a najčešće posredovao u ilagalnom prebacivanju nekih naših ljudi na slobodnu teritoriju.

Od suradnika NOP-a, s kojima se sastajao uz njemačku suglasnost, Bakrač je saznao da je Ante Pavelić iz Hrvatske državne banke uzeo 5 milijuna talijanskih lira, 220.000 švicarskih franaka, a nešto kasnije (14. aprila) 14.000 dolara i još 75.000 švicarskih franaka, što je značilo da se obavljaju pripreme za napuštanje Zagreba i bježanje iz zemlje.[1]

Posljednji su put Nijemci Bakrača pozvali u Zagreb 6. maja. Guste kolone partizanskih jedinica već su bile na domaku grada. Pisarovina za sve vrijeme rata nije vidjela toliko vojske. Odjednom, između partizanskih kolona, pojavio se njemački automobil s bijelom zastavom. Mještani, koji su dobro poznavali taj automobil i znali za razmjenjivačke misije, smirili su partizane da ne napadnu na dvojicu njemačkih oficira u automobilu. Ubrzo je nađen i onaj kojega su tražili, major JA Boris Bakrač, pa su nesporazumi riješeni. Njemački oficiri molili su šefa jugoslavenske misije da odmah s njima pođe u Zagreb, zbog važnih pregovora. Nikad Bakrač na putovanjima u Zagreb nije bio siguran, a 6. maja ta je sigurnost bila svedena na nulu. Mogao je poginuti i od naših jedinica, osumnjičen od nekog neobaviještenog oficira, a isto tako i od Nijemaca, posebno od ustaša, koji više nisu držali ni do kakve discipline.

Zbunjen, računajući na rizik, ali i na svoje dužnosti, Bakrač je za odlazak u Zagreb zatražio suglasnost svog pretpostavljenog u Glavnom štabu. Javlja mu se telefonski. Pretpostavljeni smatra da svakako treba ići, da treba vidjeti što Nijemci hoće »Jeste rizično, ali ti si naučio da nosiš glavu u torbi... «

[1] Upravo na dan kada je Boris Bakrač izvršavao svoj posljednji zadatak pregovarača u Zagrebu, 6. maja 1945. godine, Pavelić je naredio svom ministru Mirku Puku da zajedno s doglavnikom Jurom Pavičićem, ustaškim dopukovnikom Vilkom Pečnikarom, stožernikom drom Ivanom Musoni, ustaškim dopukovnikom Slavkom Starcom i ustaškim bojnikom kirilom Kraljem opljačka banku. Od 40 sanduka zlata, 36 sanduka sakrili su u grobnici ispod oltara franjevačke crkve na Kaptolu i u nadbiskupskom dvoru. Pokupljeni sir dukati, napoleondori, zlatne turske lire, nakit, biserne ogrlicc i dragocjenosti opljačkane od žrtava, pretežno bogatih židovskih obitelji koje su uništene. Zlato je raspoređeno u vrećice, s točno ispisanim imenima sa spiska koji je odobrio Poglavnik. Po tom spisku i dr Vlatko Maček dobio je nekoliko vrećica, u kojima je, po iskazu sa suđenja visokim ustaškim funkcionerima bilo ukupno 1.000 zlatnika.

Prije nego što se Bakrač pripremio za put, pozvao ga je komandant 23, srpske divizije, pukovnik Miladin Ivanović. Ta je divizija, u sastavu 2. armije JA nastupala preko Pisarovine. Ivanovića je zanimalo što njemački oficiri traže u Pisarovini. Kad mu je Bakrač objasnio poslove svoje misije i značaj Pisarovine u razmjeni zarobljenika, Ivanović mu je, kao pratioca, dao jednog od svojih mladih obavještajnih oficira, Ratka Anđeikoviča. A možda bi bilo bolje da je krenuo sam. Jer je Andelković, u pobjedničkom oduševljenju, predložio da ne idu putem kojim je inače išao Bakrač, preko Zdenčine, nego preko Brezovice, jer »sad je Brezovica već slobodna«. Tako su i učinili, i tako su predveče 6. maja uletjeli u ustaški raspored u Brezovici. Zapovjednik ustaške posade nije imao, ili nije htio da ima, ni pojma o misiji njemačkih oficira. Kad su ta dvojica emisara (jedan od njih bio je hauptman Brauchitsch, a onoga drugog Bakrač nije ni poznavao) izišli iz automobila da u ustaškom štabu objasne o čemu se radi, nekoliko je ustaša Bakrača i Anđeikoviča izvuklo iz kola. Počeli su ih najprije psovati, mahati im noževima ispred nosa, prijetiti pištoljima, a zatim su Anđekovića počeli tući. Mladi oficir iz 23, divizije bio je sav izubijan, a uniforma mu gotovo u ritama, Spasio ih je neki mlađi ustaški oficir, koji je naredio da partizanske oficire privedu u štab, Tamo su njemački izaslanici uspjeli uvjeriti ustaše da ih trebaju poslati bar do više ustaške komande. Ustaše su vjerovali da su njemački oficiri i oficiri JA u zoni Brezovice zbog pregovora o predaji neke njemačke jedinice, koja se nalazila na obližnjim položajima. Ipak, poslije dramatičnog natezanja, pristali su da sumnjive putnike otpreme u Jastrebarsko, gdje je bio štab korpusa Pavelićeve vojske. Kad je spomenuto da je u Jastrebarskom general, znameniti zločinac Ivo Herenčić, Bakrač je protrnuo; Herenčić je Bakrača poznavao i ovome je bilo jasno da ga Herenčić neće živa pustiti iz Jastrebarskog. Ali je šutio, u nadi da će se ipak naći neko rješenje. Na putu do Jastrebarskog ispred njih je, u kamionu, išla grupa ustaša, dok se nekoliko oficira nalazilo iza njih, u luksuznom autu. U Grančarima ih je zaustavila neka njemačka jedinica, ali tu su kratko zastali, Bakrač se naljutio: prigovara kapetanu Brauhitschu zašto nije od Nijemaca tražio da ih oni sprovedu u Zagreb. Brauhitsch širi ruke, iznerviran, kaže da se jednostavno nije toga sjetio. U Jastrebarskom su prošli bolje nego što je Bakrač očekivao. Zaokupljen brigama o bijegu, Herenčić od kapetana Brauhitscha i ustaškog oficira *iz* Brezovice nije ni tražio da mu privedu partizanske parlamentarce. Odobrio je da se odmah produži u Zagreb.

Kroz guste kolone neprijateljske vojske i civila, koji su gonili zaprežna kola i tjerali stoku, sporo su se probijali prema gradu. Oko 22 sata 6. maja stigli su na Zrinjevac, u njemački štab. Za put od tridesetak kilometara trebalo im je pet sati.

Dočekao ih je pukovnik Selhof. Već vidljivo iznerviran ne samo zbog dugog čekanja, nego i zbog svega što se zbivalo, zahtijevao je da se odmah sjedne za pregovarački stol. A Bakrač, umoran i ljut, slježe ramenima:

— Zar sve ovo nije moglo počekati do sutra?

Andelković iza njega jedva čujno mrmlja:

— Nema za njih sutra, druže majore - a Selhof objašnjava i objašnjenjem zaprepašćuje i Bakrača i Anđelkovića:

— Sutra mi, gospodine majore, napuštamo Zagreb.

Bakrač se istinski obradovao što njegov Zagreb neće biti razaran, ali se i čudio kako to da se o tome ništa nije znalo. Oraspoložen, pažljivo je slušao subesjednika, koji je, čim su sjeli, počeo superiornim glasom zahtijevati da Jugoslavenska armija pusti armije Jugoistoka da se bez daljnjih torbi povuku preko jugoslavensko-austrijeke granice. »Dio tehnike i naoružanja, sve ono što nije neophodno, generalštab Jugoistoka ostavlja Titovoj vojsci!«

— Iz dva razloga moram odgovoriti negativno - tiho, a inače, po naravi, smiren, odgovorio je major Bakrač. I nastavio: — Prvo, nemam ovlaštenje da o tom pitanju pregovaram. Ali to ne znači da svoje pretpostavljene neću obavijestiti o zahtjevu generalštaba Jugoistok. Drugo: ja osobno mislim da je zahtjev te vaše komande naivan. I sami znate da nema separatnih pregovora 0 kapitulaciji. Wermacht mora bezuvjetno kapitulirati na svim frontovima, pa 1 na jugoslavenskom. Možda biste mogli prenijeti moj prijedlog tom vašem generalštabu: neka vojska stane tu gdje se zatekla, neka vojnici počnu odlagati oružje, a mi ćemo sjesti za zeleni stol i pregovarati. Jeste li ovlašteni da ovakav prijedlog dostavim svojoj vrhovnoj komandi?

Selhof se mračno okrenuo Brauchitschu:

— Nađite gospodi smještaj. Vidjet ćemo se sutra...

Bakrač i Andelković spavali su u štabu na Zrinjevcu. Umorni, i uza sav oprez prirođen čovjeku u tuđem prostoru, nisu čuli kako se pale motori automobila ü štapskom dvorištu i kako Nijemci zgradu napuštaju. Shvatili su tek ujutro, 7. maja, kad su ustali i krenuli u salu za pregovore, da je štab sasvim pust. Ali kako da ih nitko, ni jednom riječju nije o tome obavijestio? Što da se radi? Gledaju kroz prozor: promakne, žurno, poneka grupica ustaša, protrči neki civil... Odjednom, koraci. Sklonili su se, dok ne vide tko je. A bio je jedan Zagrepčanin u uniformi njemačkog vojnika, krojač Jurak: Bakrač ga je poznavao iz ranijih posjeta štabu na Zrinjevcu, gdje je Jurak službovao. Nije se činilo da je Iznenađen vidjevši Bakrača i Anđelkovića. Ako je po tome suditi, onda je netko od njemačkih oficira s Jurakorn nešto dogovorio. 1 zaista, Jurak im je uručio dvije njemačke uniforme, kako bi mogli izići u grad u kojemu je još uvijek bilo i Nijemaca i ustaša. Tek što su Bakrač i Anđel-

ković, u njemačkim uniformama, Bakrač s epoletama poručnika, a Anđelković s legionarskim oznakama, ušli u Jurakovu krojačnicu blizu ugla Zrinjevca i Nikolićeve ulice, pojavio se tamo i Brauch it sch. Nije moglo biti slučaja, mada će Brauchitsch reći

- Oprostite, gospodo. U žurbi, nisam se sjetio na vas. Vraćam se iz Slovenije, Moja je obaveza da vas odvedem do vaših položaja...

Krenuli su odmah, Brauchitschevim kolima, ali ne starim misijskim putom, prema Pisarovini, nego na istok, preko Dubrave prema Sesvetama. Međutim, nisu stigli daleko. U krkljancu vojske i različitih vozila, morali su stati na izlazu iz Dubrave. Dalje se nije moglo. A pokazat će se da Brauchitsch nije ni htio da ih vodi dalje. On je, naime, sve radio po planu svog, njemačkog interesa. Naglo je otkrio karte

- Morate nam, gospodine majore, pomoći...
- Ništa ja ne moram. Ali vas saslušati mogu.

Brauchitsch je, kao Ì Selhof, spomenuo generalštab jugoistoka i Lohrovo ime: traže da JA, Brauchisch je rekao: »Vjerojatno su to jedinice vaše 1. armije«, puste iz obruča kod Dugog Sela neku njemačku jedinicu.

- Samo toliko da našima doviknem: Sklanjajte se, drugovi, Nijemci traže slobodan put!

Razgovor je potrajao desetak minuta. Brauchitsch, iznerviran, na rastanku prijeti. A rastali su se u gradu, blizu Nikolićeve, »Mene čekaju pretpostavljeni u Sloveniji«, rekao je Brauchitsch i ne pruiivši ruku na rastanku, »a vi se sami postarajte o sebi, možda vam pomogne her Ju rak!«

Juraka su zatekli u krojačnici, sad već u civilu. Slušao je Radio—Zagreb. Spiker je upozoravao Zagrepčane da bez panike i straha dočekaju ulazak jedinica Jugoslavenske armije.

Bakrač, Anđelković i Jurak odlučile da oslobodioce dočekaju u Jurakovu stanu, nekoliko kilometara dalje od centra na Trešnjevci, iza Remize. Morali su pješačiti, jer tramvaji nisu vozili. I tako, jedan za drugim, krenuše prema Remizi: njemački poručnik, koji je bio major J A, legionar, koji je bio obavještajac 23. divizije JA, i civil, koji je bio njemački vojnik, s vrećom u kojoj su se nalazile dvije partizanske uniforme. Opasnost vreba na svakom koraku. Njemačka ili ustaška patrola može ih, utvrdivši da nemaju isprave, začas likvidirati. Ilegalci, neka borbena skojevska grupa, ili kakva partizanska izvidnica, također ih može, kao neprijateljske oficire, u hipu poubijati... A kad se napokon nađoše u Jurakovu stanu, lako se uvjeriše da nisu došli na osobito sigurno mjesto. Jer susjedi otprije mrzeći »Švabu« Juraka, sad, kad je u svoj stan doveo još i dvojicu njemačkih oficira, bijahu spremni na sve. Stoga je

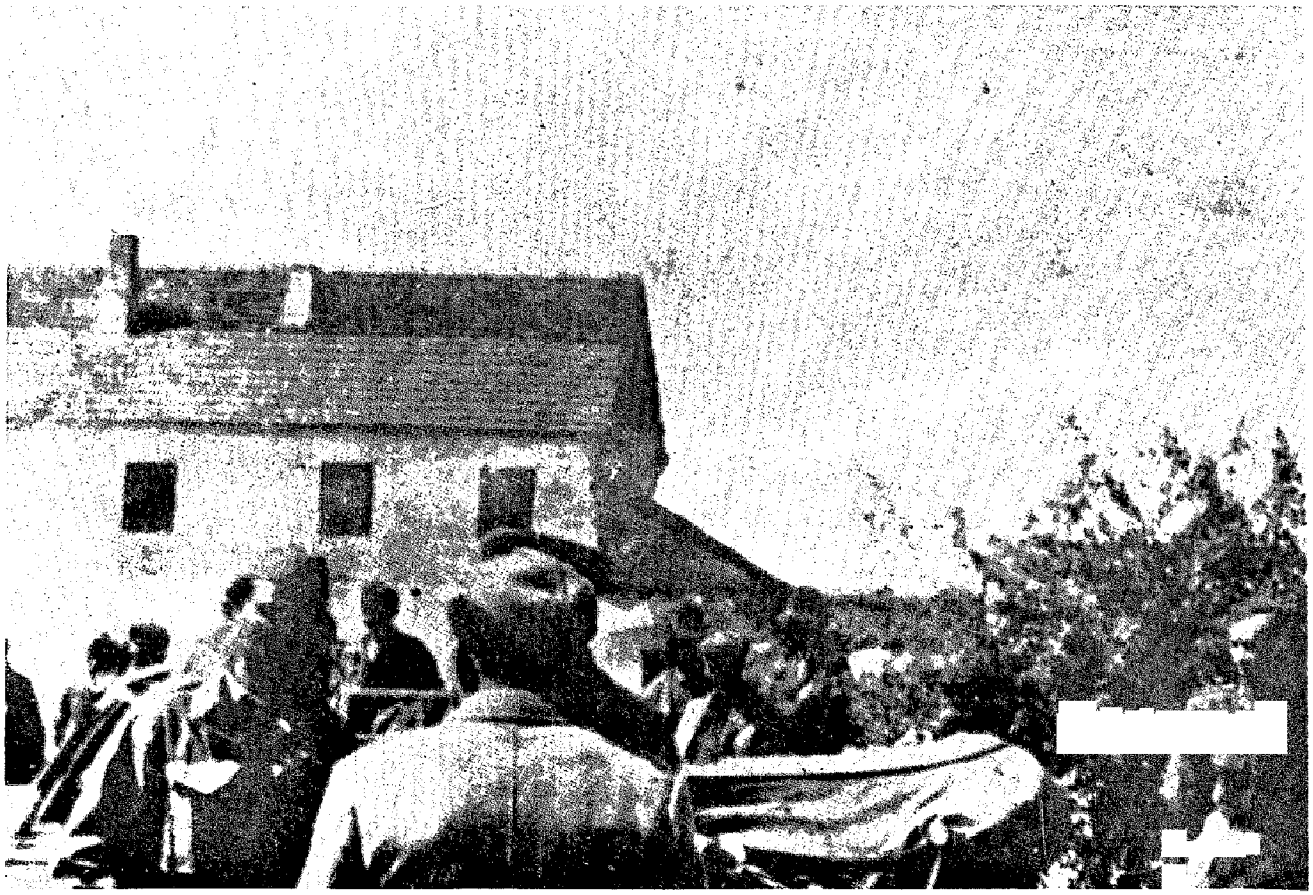

Boris Bakrač sa suradnicima za vrijeme razmjene zarobljenika za partijske aktiviste u Pisarovini.

Detalj sa pregovora na koti 286 kod Drenovca - Stoiac.

Grupa njemačkih vojnika zarobljena u Šoštanju kod Celja.

Sabirni logor za njemačke zarobljenike u Maksimiru u Zagrebu.

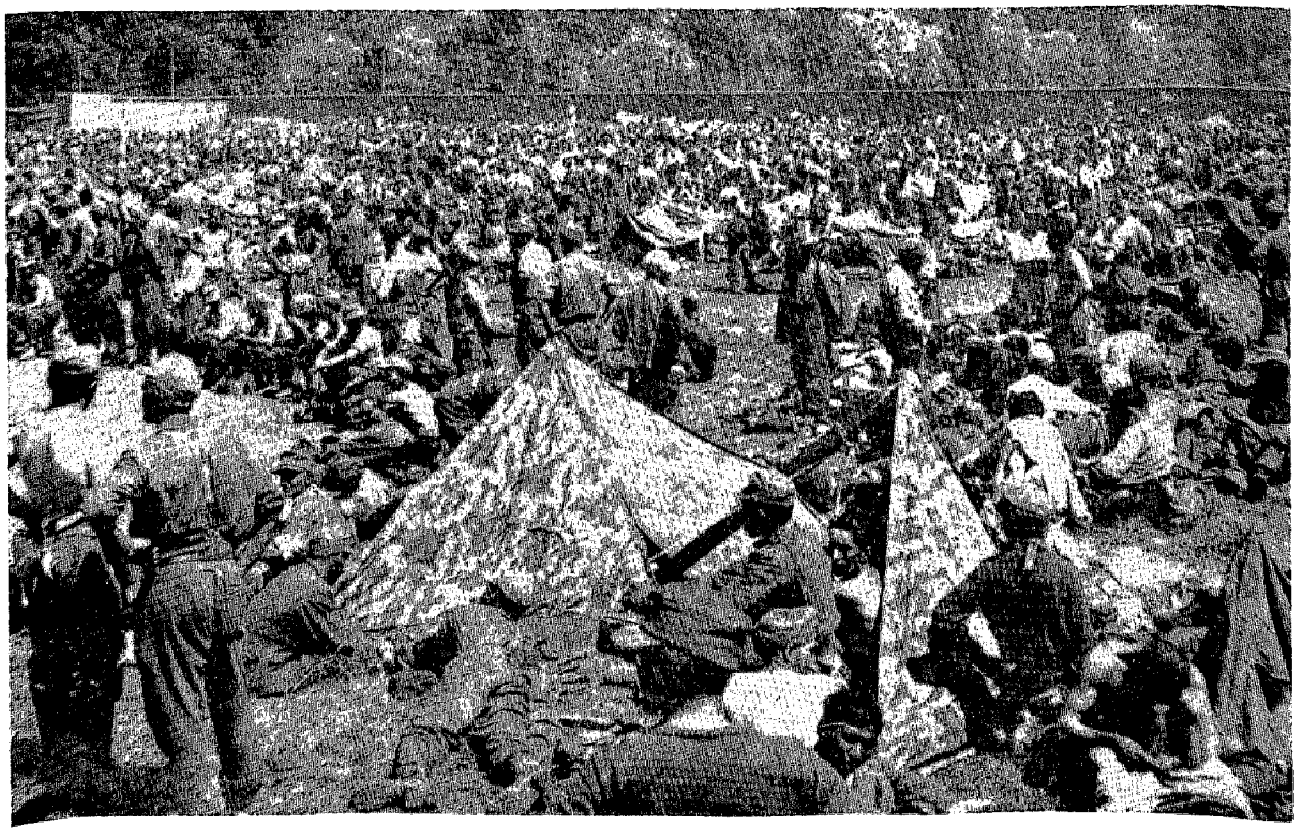

Bakrač odlučio da se vrati u grad i potraži smještaj kod nekog od znanaca, a Anđelkoviću nije bilo druge — morao je svoje suborce čekati kod Juraka.

U Jurakovu građanskom odijelu, ali bez ikakvih isprava, Bakrač je odšetao sve do centra grada. Doduše, nitko se na njega nije obazirao, jer svi su biü obuzeti svojim brigama, no on je ipak strahovao da bi mogao zapasti u kakvu nevolju. Zbog toga je odlučio da se skloni s ulica. Na Kazališnom trgu potražio je znanca, kod kojega je proveo noć sa 7. na 8. maja. Iz toga stana na Kazališnom trgu Bakrač je sutradan, 8. maja, oko 14 sati gledao kako Savskom ulicom prema centru grada dolazi partizanska kolona. I sad se sjeća kako ga je prvi partizan, viđen u Zagrebu u 14 sati 8. maja oduševio:

»Taj prašnjavi partizan krvavih očiju od nesanice i nogu oguljenih od pješačenja, s puškom vruće cijevi od stalnog pucanja, to je Pobjeda, to je Sloboda … Nisam izdržao u stanu. Moje dvodnevno ilegalstvo je završilo. Sletio sam na ulicu među drugove, među svoje, u novi život, na pločnike slobodnog Zagreba... «

Uskoro je požurio u Jurakov stan. Stigao je na vrijeme da Juraka i Anđeikoviča spasi od razjarenih Trešnjevčana, koji su mislili da je Anđelković neki legionar, zločinac. Tek kad je Bakrač obukao svoju uniformu s majorskim oznakama, i kad je to isto učinio Anđelković, tek se tada Jurakovi susjedi primiriše te, silno uzradovani, stadoše grliti Titove oficire.

BUGARI U STUPICI

Jačanjem narodnooslobodilaČkog pokreta na jugu Srbije 1943. godine, kad su stvorene nove partizanske jedinice i znatno proširene slobodne teritorije (Rasina, Toplice, Jablanica, Pusta Reka, Lužnica, Crna Trava, Pčinja i druge), osigurani su uvjeti za krupnije vojne operacije i za napade na veće i utvrđene neprijateljske garnizone. Tada su uspješno napadnuta uporišta bugarskih okupatora na desnoj obali južne Morave — Crna Trava, Trgovište, Sveti Ilija,. Kićer, a početkom 1944. godine likvidiran je jak neprijateljski garnizon u Krivoj Feji Od okupatora su očišćena i mnoga manja mjesta, tako da su bugarske trupe mogle opstati samo tamo gdje su koncentrirali krupnije snage. Samo su povremeno Bugari slali jedinice u »ekspedicije čišćenja« nekih manjih, ali za promet važnih naselja. Takav je garnizon bio u selu Jelašnici, 20 kilometara sjeverno od Vranja, Posada u jelašnici osiguravala je hidroelektranu odakle je Vranje s okolicom dobijalo električnu energija

Zbog nepovoljne konfiguracije terena i mogućnosti većih ljudskih gubitaka u napadu, Okružni komitet KPJ za Vranje i štab 8. brigade oklijevali su napasti garnizon u Jelašnici. Međutim, vremenom je taj neprijateljski punkt sve više smetao komuniciranju naših snaga raspoređenih duž obiju obala Morave, pa je krajem jula 1944. godine odlučeno da se bugarska posada u Jelašnici ipak likvidira. Kad je napad bio pripremljen, predloženo je da se potraži lakše rješenje da se uspostavi veza s bugarskim oficirima i da ih se pozove na predaja

Veza je boo uspostavljala. Bugari su pristali na pregovore.

Pregovore su 28. jula 1944. godine vodili sekretar Okružnog komiteta partije Slavoljub Petrović Đera, predsjednik Okružnog NOO Mihailo Durović Bata i član OK KPJ Atanas Ivanović Srećko. Posebno za ovu knjigu

Dcra Petrović je o tim pregovorima napisao svoja sjećanja 29. maja 1984. godine

»... Pomenutog dana preko naših aktivista iz istoga sela pozvali smo bugarske oficire na pregovore o predaji. Pregovori su vođeni u selu Jelašnici u dvorištu kuće svećenika Uroša Popovića, čija je cijela porodica pripadala NOP-u, a sin i kćerka su od ranije bili u našim vojnim jedinicama. U zakazani sat naši i bugarski pregovarači došli su u pratnji jedne desetine naoružanih boraca koji su ostali na propisnom odstojanju od mesta gdje su pregovori zakazani. Jedinice naše 8. brigade, Vranjskog partizanskog odreda, kao i komande mesta, zaposele su ceo teren iznad mesta pregovora. Radoznao mada nepozvan, narod se okupio u okolnim dvorištima. 1 naši i njihovi pregovarači imali su po dva naoružana pratioca.

Kada su se bugarski oficiri pojavili, mi smo već bili pored stola pripremljenog za pregovore. Dok su nam se približavali, bugarski poručnik je komandovao paradni korak. Zaustavili su se pred nama, odlučno nas pozdravili i najstariji među njima pružio mi je ruku za pozdrav. Stojeći mirno nisam hteo da mu otpozdravim, ali sam rekao: 'Sve dotle dok se kao okupatorski vojnik nalazite na našoj teritoriji i porobljavate naš narod mi vam ne možemo i nećemo pružiti ruku. Međutim, pozvali smo vas na ozbiljan razgovor i izvolite zauzeti svoja mjesta.'

Bugarski oficir se zbunio, za momenat zastao, izjavio da mu je žao što mu nije pružena ruka, vratio se par koraka nazad i s dvojicom svojih pratilaca kratko se dogovarao. Nakon izvesnog ok le van ja seli su za sto i pregovori su otpočeli.

Pošto je Bata Đurović znao bugarski jezik najbolje među nama, služio je i kao prevodilac. U polučasovnom izlaganju pokušao sam da bugarskim oficirima prikažem nezavidnu situaciju u kojoj se nalazi cela fašistička Bugarska i njihova okupaciona armija. Pošto smo, preko naših obaveštajnih kanala, znali o paničnom strahu i neprospavanim noćima okupatorske posade, koja je već par mescci opkoljena sa svih strana našim snagama, živela kao u nekom kotlu, poseban sam akcenat dao zahtjevu da se predaju, Saopštio sam im odluku našeg štaba da ćemo ih napasti iste večeri, da im ne dozvoljavamo prolaz ni u pravcu Vranja, ni u pravcu bugarske granice, ali da im nudimo časnu predaju. U slučaju predaje, rekli smo im, oficiri i podoficiri bi zadržali oružje i lične stvari, a vojnici bi morali položiti oružje. Sav ratni materijal uzeli bismo mi. Ponuđeno im je da stupe u kontakt sa komandom bugarskih partizanskih jedinica koje su se nalazile na našoj slobodnoj teritoriji u neposrednoj blizini događaja.

Predlog o kontaktu sa bugarskim partizanima izazvao je kod prisutnih bugarskih oficira različito reagpvanje. Dok su glavni pregovarač i njegov pomoćnik (karijerni oficiri) odbili kontakt sa bugarskim partizanima, drugi poručnik, rezervista, po izgledu stariji od prve dvojice a po profesiji učitelj, započeo je sa pitanjima o bugarskim partizanima i sa neskrivenim simpatijama prihvatio ideju da se sretne sa njima. Stvorena je malo povoljnija atmosfera u razgovorima. Bugari su bili jako zainteresovani za našu procenu da je kraj rata vrlo blizu i izjavu da će bugarska vlada i armija, kao i svaki pojedinac, odgovarati za zločine okupatora na našoj teritoriji.

Trojica bugarskih oficira su se izdvojila i, stojeći, kraće vreme dogovarala. Ponovo su seli za sto, ali sada već daleko pomirljivijeg tona, iz čega smo mogli zaključiti da je kolebanje oko predaje daleko manje nego u početku. Da bih potvrdio ozbiljnost ponude 'časna predaja' i da bih im otvorio još veću perspektivu, govorio sam kn o novoj otečestveno-frontovskoj Bugarskoj, o Dimitrovu, o našim budućim odnosima. Ponudio sam im da se posle predaje mogu sresti sa engleskom vojnom misijom pri našem štabu.

Sve je ovo uticalo da su se nakon kraćeg vremena bugarski oficiri odlučili na predaju. U 6 časova po podne bugarska četa (formacija od blizu 200 vojnika) izašla je iz hidroelektrane JelaŠnice i predala se našim jedinicama. Za vreme mog govora dobrodošlice, par podoficira je počelo **da** puca prema meni, pozivajući vojnike **da** se suprotstave »izdaji oficira i predaji komunistima«; samo je pet-šest vojnika, u nastalom metežu, potrčalo za njima i nestalo u pravcu šume dok su ostali prihvatili parole koje sam ja izvikivao o prijateljstvu sa bugarskim narodom i saradnji naših i bugarskih partizana. Bugarski poručnik-rezervista održao je kraći govor i parolama ohrabrio bugarske vojnike koji su se par sati kasnije već mnogo sigurnije osećali u direktnom kontaktu **Sa** našim borcima.

Iste večeri bugarskim oficirima srno omogućili kontakt sa britanskom vojnom misijom, a pošto sam ja bio prevodilac, zamolio sam savezničke oficire, da naglase ocenu o skorom završetku rata i pomenu odgovornost bugarskog okupacionog korpusa za zločine na pomenutom području. Razgovor je tekao vrlo dobro i bugarski oficiri su napustili sagovornike zadovoljni, jer ih je i ovaj razgovor uverio da su pravilno postupili što su se predali našim jedinicama.

Nekoliko dana kasnije predali srno zarobljene bugarske vojnike bugarskim partizanima i, sem zanemarljive manjine, svi su im se dobrovoljno pridružili.

Načelnu saglasnost za pregovore sa neprijateljskim jedinicama dobili smo od člana Vrhovnog štaba, druga Tempa, još početkom 1943. godine sa

izričitom napomenom da predmet pregovora može biti predaja neprijateljskih jedinica, izjava spremnosti da se bore protivu Hitlerove Nemačke i fašističke Bugarske ili razmena zarobljenika. Mi smo se toga pridržavali i u pomenutom slučaju.

Doznavši o predaji bugarske čete, drug Tempo nam je zamerio što smo je razoružali i što je nismo netaknutu predali bugarskim partizanima.

Međutim, i pored Tempove primedbe OK KPJ je ostao pri svojoj odluci, imajući u vidu dà bugarska četa nije dobrovoljno nudila predaju, nije prišla partizanima već je bila prinuđena na to potpunom vojničkom blokadom naših snaga. Isto tako mi nismo smeli dozvoliti da zbog silnih zločina, nad narodom toga kraja od strane iste 29. divizije bugarskog okupacionog korpusa, njihova jedinica ostane nerazoružana a narod ne doživi i to zadovoljstvo. Posebno, drugovi koji su bili izloženi direktnim pucnjima fašističkih elemenata iz iste čete, uverili su se u pravilnost odluke o razoružanju... «

Bilo je još pokušaja da se pojedinci i jedinice bugarskih okupacionih trupa pregovorima navedu na predaju. No, većina ih je tvrdoglavo ostala vjerna tótlerovskim gospodarima svè do sloma koburške Bugarske u septembru 1944. godine. Tako su i pregovori koje su vodili predstavnici Okružnog komiteta KPJ za Niš s bugarskim pukovnikom Ivanom Kirčevom (to nije önaj koji je napisao knjigu »Otečestveni rat 1944-1945«) završeni neuspješno.

»S pukovnikom bugarske fašističke vojske pregovarali smo nekoliko daria prije dugo čekane vijesti ö povlačenju bugarskih trupa«, sjeća se Branko Popović, ondašnji sekretar Okružnog komiteta KPJ za Niš: »Sam on, taj surovi pukovnik tražio je da se sastanemo i pregovaramo. Razumljivo da je naš osnovni zadatak bio da tim pregovorima suzimo neprijateljski front i smanjimo broj neprijatelja, a naroč to onih iz bugarske fašističke armije;, koji su se u posljednjoj fazi rata udvostručenom snagom borili na *zb'ot* i smrt... Susret je bio takav, da sam od prvog trena shvatio da pred sobom imamo jednog običnog primitivnog pokvarenjaka, zaprskanog ražinim uljem i drugim mirisima što su izazivali gađenje... «[1]

Pretvori niskih komunista i bugarskog pukovnika Kirčeva vodeni su sjeverno od Niša, na izvoru Miljkovca, u planini. Pregovarači su se sreli ü omanjoj seoskoj kući. Sa sekretarom Okružnog komiteta Brankom Popovićem bio je i član Glavnog štaba NOV i PO Srbije Ljubodrag Đurić, koji b tome kaže;

' Izjava Branka Popovića septembra 198% Poipović-je autorima'dao obiman materijal ö ovim pregovorima; autorska zbirka. .

»Bio sam radoznao isto koliko i moj drug Branko Popović *,. Nimalo straha nismo pokazivali, jer je sastanak organizovan na slobodnoj teritoriji... Što se toga tiče, Bugarin je trebao strahovati, a ne mi. Doveli su ga naši kuriri, Bio je to bugarski generalštabni pukovnik Ivan Kirčev, načelnik štaba 2. pešadijske divizije Prvog okupacionog bugarskog korpusa sa štabom u Nišu.«[1]

Dočekali su ga na vratima kuće, vojnički, korektno, ali vidljivo suzdržano. Među njima nije moglo biti prisnosti, možda samo stanovitog razumijevanja. Pukovnik Kirčev bio je osrednjeg rasta, čvrsto građen, energičnih pokreta: oficir od karijere. Oči mu krupne, pogled lukav, teško ulovljiv. Ne gleda u sugovornike, nego negdje mimo njih, u stranu, zuri u nešto; naoko zamišljen, htio bi ostaviti dojam da o svemu želi zauzeti jasan stav, da je temeljit i, svakako, sklon na suradnju. A lagao je, i neinteligentno, i drsko. Kad bi se koncentrirao da izvali neku krupniju laž, onda bi se, po dojmu i Popovića i Đurića, prenapregnuo, izbuljenim bi pogledom netremično gledao do neprijatnosti

— Kao što vidite, stigao sam - htjede zametnuti razgovor bez mnogo oficijelnosti. Đurić mu nije dao priliku. Smrknut, kaže:

— I kao što vi vidite: čekali smo vas!

— Nadam se da ćete biti korektni[5] — pogleda ih upitno.

— Nas dvojica srno potpuno uvereni da vi vrlo dobro znadete za postojanost komunističke etike — tiho, i jasno, progovorio je Branko Popović. — Mi komunisti reč ne gazimo: ako smo rekli da ćemo pregovarati, pregovarajmo. Ima vremena i za ratovanje, ako vam je do ratovanja. Pozitivno smo ocenili vašu inicijativu...

— Cilj nam je da dođe do dogovora koji bi koristio i bugarskom i našem narodu - Ljubodrag Đurić je bio nepotrebno nestrpljiv.

Pukovnik Kirčev slušao ih je oborena pogleda, pognute glave, zamišljen. Odjednom duboko uzdahnu, a kad je progovorio činilo se da samom sebi govori, sobom nezadovoljan.

— Ja, na žalost, nemam skoro nikakva ovlaštenja. Prava su moja sukna, ja samo trebam prenijeti vaše stavove...

Ljubodrag Đurić odmah je pročitao lukavog pukovnika, pa, autoritetom i snagom pobjednika, udari izravno:

— Želimo znati samo jedno: predaje li se vaša divizija ili ne predaje. Radi se o šansi koju vam iz humanih razloga pružamo. Moral vaše vojske i njena sposobnost da se i dalje bori, da u takvoj borbi izdrži mesec ili dva, nas uopš-

[1] Izjava Ljubodraga Đurića septembra 1983; autorska zbirka.

te ne interesuje. Jedno je sigurno: svakog dana će vas biti manje, a kad se konačno predate, neće biti olakšavajućih okolnosti. Jasno?

Pukovnik Kirčev nije shvaćao, ili nije htio priznati da shvaća kako je i za vojsku koju predstavlja i za Borisovu fašističku Bugarsku sve izgubljeno. Đurić i Popović, uza svu odbojnost koju su osjećali prema njemu, ne samo stoga što je neprijateljski oficir, pošteno su mu nudili šansu, priliku da barem preživi. Ali Kirčev nije htio shvatiti da on vise, osim bijele krpe, nema nikakve druge zastave. Nadmen, kao da od njega nešto ovisi, počeo se šepuriti zlatnom tabakerom, dragim kamenjem na zlatnom prstenu, pun sjaja u bogatoj uniformi sa crvenim lampasima:...

- Ja, dakako, želim čuti vaše zahtjeve i vašu ocjenu situacije. To je ono zbog čega sam ovdje. Imajte na umu da sam ja pukovnik carske armije!

Ljubodrag Đurić u osnovnim je crtama iznio situaciju na svim frontovima, dodavši da, po svoj prilici, bugarske oficire o tome ne informiraju. S više preciznih podataka ukazivao je na neizbježni krah hitlerovske Njemačke i na brzu katastrofu borisovske Bugarske.

- Vama, koji ste toliko zla nanijeli našim narodima, jedini je izlaz da, makar u ovim posljednjim danima, bar imalo doprinesete njemačkom protjerivanju iz ove zemlje. Osim toga, tako biste i najbolje poslužili pravim interesima bugarskog naroda - uvjerljivo je zaključio Ljubodrag Đurić.

Bugarski pukovnik ponovo je počeo vrdati. Kratko pogledavši jednog pa drugog sugovornika, bijaše prisiljen zašutjeti.

Ljubodrag Đurić potom je zatražio informaciju o snazi neprijateljskih jedinica u Nišu i bližoj okolini,

- Osim moje divizije o kojoj, kako vidim, imate dosta podataka, u gradu je i jedna četa Wehrmachta.

- Eto vam prilike - prvi put se osmjehnu Branko Popović: - Razoružajte naciste!

Pukovnik Kirčev igrao se zlatnom tabakerom

- To bih i ja htio - a onda utiša glas: - No, odluka ne ovisi o meni, nego o stavu komandanta divizije. Pokušat ću utjecati na njega...

»Pukovniku Kirčevu još je jednom predočeno da su naše brojne jedinice usmjerene ka Nišu, da se više divizija NOV prikuplja u dolini Morave, da moramo imati na umu silno velike osjećaje za osvetom, osjećaje mržnje prema bugarskoj fašističkoj vojsci, da je u jedinicama usmjerenim na Niš rijedak borac kojemu nitko od familije nije bio žrtva bugarske soldatske, pa bi za sve nas bilo najbolje da se bugarske jedinice odmah stave pod našu komandu i zajedno s nama nastave borbu protiv Nijemaca« - sjeća se Branko Popović, i kaže »Kao alternativu, ponudili smo mu da bugarske jedinice ostave sve

oružje, da bismo lakše vodili borbu protiv Nijemaca, pri čemu bismo bugarskoj vojsci osigurali povratak u Bugarsku.«

Sve je govoreno uzarnan. Za uši koje neće da čuju, i najuvjerljivije činjenice odbojna su muzika. Pukovnik Kirčev nije rekao da nije razumio što mu se nudi, i nije odbio nijednu ponuđenu alternativu, ali je inzistirao na svojim ograničenim ovlaštenjima. Javit će, obećao je, za koju će se varijantu opredijeliti komandant. Ali se nije javio. Bugarska 2. pješadijska divizija nije htjela predati oružje. Osim jednog bataljona u Soko Banji, koji je položio oružje pred partizanima, sve jedinice 2. divizije 1. bugarskog korpusa razoružali su Nijemci. A pukovnik Kirčev se izgubio i nitko ga više nije vidio u Nišu.

Poslije, oslobođenja Niša, oktobra 1944. godine, 13. srpska brigada 24. divizije bila je raspoređena tridesetak kilometara zapadno od Prokuplja, na sjevernim obroncima Vidojevice. Kontrolirala je cestu kojom su se povremeno povlačile prethodno tučene njemačke trupe prema Brusu. Jednu je takvu kolonu, 10. oktobra, kod sela Potočić u zasjedi sačekao 1. bataljon 13. brigade. U koloni je bilo oko 200 Nijemaca. Poslije prve vatre, Nijemci su pozvani da se predaju. Tada su i Nijemci obustavili vatru. Jedan od grlatijih boraca, polegao uz komandanta bataljona, vikao je iz svega glasa:

— Vi ste opkoljeni! Predajte se.

S druge strane netko je nešto dobacio na njemačkom.

Dok su borci inzistirali da Nijemac ponovi ono što je rekao, na položaj 1. omladinskog bataljona stigao je i komesar 13. srpske brigade Jevrem Popović. Nitko nije pucao; i partizanska zasjeda i njemačka kolona zaustavljena na cesti pribiru snage i smišljaju što da dalje čine.

— Da na cestu pošaljemo parlamentarca? — predložili su komesaru brigade. Bilo je očito da Nijemci žele pregovarati, bar zasad, dok ne utvrde kakve su ih snage zaustavile. Većina je boraca htjela to iskoristiti, ali je komandant bataljona bio u dilemi:

— A ako se radi o podvali?

— Onima više sigurno nije do podvaljivanja — zaključi komesar 13. brigade, iskusan prvoborac. Dok je to govorio, netremično je gledao u komesara 4. čete 1. bataljona, Acu Aranđelovića. Aco je naslutio izuzetnu priliku, te se nasmiješi i očima i usnama. Ispravno je procijenio komesarov pogled, pa i bez upita, prihvaća li zadatak, unaprijed klimnu glavom. Komesar mu se tek tada obrati

— Aranđeloviću, možda bi najbolje bilo da ti pođeš na pregovore?

— Slažem se, druže komesare brigade - spremno prihvati mladi komesar čete.

— Opremi se dobro. Povedi kurira!

— Razumem, druže komesare brigade.

— I budi kategoričan: ili predaja ili će rafali osuti po njima, nezaštićenim na cesti. Objasni da ćemo prema njima postupiti po međunarodnim konvencijama.

— Razumem, druže komesare - samouvjereno je odgovorio onog davnog oktobra Aco Aranđelović, a maja 1983. se sjećao:[1]

»Bio sam svjestan opasnosti kojoj se izlažem. Ali zar je komesar čete smio da se boji? Za omladince kojima sam bio okružen moja hrabrost bila je normalna stvar. Da je drug Ješa bilo kojeg od njih izabrao za ovaj izuzetni zadatak, ni jedan ne bi ustuknuo. A možda bi čak bili odlučniji i od mene. Dok sam, ispred kurira, išao prema Nijemcima, znao sam da me drže na nišanu … Kad sam ugledao crnoputo lice njemačkog vojnika s mašingeverom u pripravnom stanju, učini mi se da mi srce zaigra, ali sjetih se: komesar sam, gledaju me drugovi, a i Nijemci, pa nastavih još odlučnijim korakom da bi dvojica, kada sam dovoljno prišao, izišla iz zaklona,

— Vi ste oficir? - dočekao me je komandir njemačke čete.

— Da, komesar čete! Ovlašten da pregovaram, tu sam.

Za njih su komesari bili partija, ideologija, odgojitelji, nešto što pokreće, pothranjuje i daje snagu partizanskom pokretu. Moj zadatak je bio da im prenesem poruku štaba brigade i nisam bio spreman da se upuštam u rasprave i da citiram međunarodne konvencije o ratnim zarobljenicima, jer ih uostalom nisam ni znao. Rekao sam da je pred njima naša čitava brigada i da će, ako u načelu prihvataju naš predlog, s njima pregovarati komesar brigade Ješa Popović. Prihvatili su … «

Poslije se pojavio komesar brigade Jevrem Popović, elegantan u novoj, utegnutoj uniformi, izbrijan i uopće takvog izgleda da je imponirao svakom borcu. Komandir njemačke čete bio je iznenađen izgledom partizanskog komesara. Valjda zato što je već bio odlučio predati četu, ponašao se s osobitim poštovanjem prema njemu.

— Znam, gpspodine komesare, samo jedan uvjet: želim vašu riječ da ćete poštivati međunarodne konvencije o ratnim zarobljenicima - govorio je mladi njemački oficir, umoran, izgledom mnogo stariji od svojih godina.

— Mi smo od početka rata poštovali međunarodno pravo. Na žalost, Wehrmacht ga nije poštivao. No, to nije ovisilo o vama…

Blagost komesarova glasa, pitomina njegova karaktera, osilile njemačkoga oficira, pa, umjesto poniznosti, odvrati prijetnjom:

— U suprotnom, ovaj ćemo razgovor završiti!

[1] Izjava Ace Aranđelovića, maja 1983; autorska zbirka.

— Šta će biti u suprotnom? — unese mu se u lice komesar Popović.

— Borit ćemo se do poslednjeg!

— To bi bilo uzaludno samoubijstvo.

— Nećete nas streljati?

— To obećavam. Imat ćete sve što pripada zarobljenicima. Ali ako među vama ima ratnih zločinaca, njima će se suditi!

»Dok su komesar Ješo Ì njemački oficir razgovarali«, sjeća se Aranđelović, »njemački vojnici su počeli da se okupljaju i bacaju oružje na gomilu … A meni je komesar Ješa kasnije poklonio pištolj valten mali pištolj, rekao je pred strojem, *za* veliku hrabrost... «

KOTA 286 JUŽNO OD STOCA

juria 1944. godine štab Južnohercegovačkog NOP odreda, koji je bio u sastavu 29. hercegovačke divizije, dobio je zadatak da s komandom 369. legionarske divizije organizira razmjenu zarobljenih Nijemaca za zarobljene borce NOVJ i zatočene aktiviste i simpatizere NOP.

Komandi 369. legionarske divizije bile su potčinjene sve kolaboracionističke jedinice u Hercegovini i u rajonu Dubrovnika. Komandant te divizije bio je general Fritz Neudholdt, koji će za počinjene ratne zločine biti u februaru 1947. suđen na smrt vješanjem. Njegov se štab nalazio u Mostaru, a jedno vrijeme i u selu Blagaj.[1]

U vrijeme pregovora sa 369. »vražjom« divizijom, komandant Južnohercegovačkog NOP odreda bio je Dako Kundačina, a njegov zamjenik Mile Vukalović, koji će 1. jula 1944. postati komandantom. Politički komesar bio je Miloš Stamatović, a zamjenik političkog komesara Lazar Domazet. Pismo s prijedlogom za pregovore uputili su njemačkoj komandi u Stocu Miloš Stamatović i Mile Vukalović 21. juna 1944:

»Dana 20. ovog mjeseca naše jedinice zarobile su dva vojnika iz Vražje divizije i to Ewalda Aulke, podnarednika i Gcrharda Wilcajca kaplara, i nalaze se kod naših jedinica u zarobljeništvu.

Predlažemo vam da izvršimo razmjenu od ova dva vaša borca za dva naša borca koji se nalaze vjerovatno kod vas u zatvoru, a koje možete lako pronaći, ukoliko nisu kod vas.

Mi tražimo: Salka Mrgana,[2] seljaka iz sela Bivolje Brdo (Dubrava), srez Stolac, koga su hrvatski žandarmi sa stanice Domanovići skoro uhvatili i vje-

[1] D. Komnenović i M. Kreso, *Dvadeset deveta bertcgivačka divizija,* strana 176 i 177.

[2] Salko Mrgan bio je politički radnik na terenu, jedno vrijeme i sekretar komiteta KPJ 2a Stolac.

rovatno sproveli u zarobljenički logor u Mostar, i Danila Miletića[1] iz sela Vlada, srez Trebinje, koga je skoro uhvatio četnički bandit Jovan Ceranić u selu Vlaci sa svojom bandom i vjerovatno sproveo za Hum ili Trebinje i predao njemačkoj komandi.

Molimo da nam odgovorite do 23. juna 1944. godine do 20 časova preko naše prve jedinice koja se nalazi blizu Stoca.

Odgovor možete poslati po nekom građaninu i adresirati ga na ovaj štab sa oznakom 'najhitnije'.

U odgovoru naznačite da li pristajete na predloženu razmjenu i kada i gdje će se razmjena izvršiti.

Smrt Fašizmu - sloboda narodu.«[2]

Komandant njemačkog garnizona odmah je odgovorio štabu Južnohercegovačkog odreda da prihvaća pregovore o razmjeni zarobljenika i predložio da se pregovori vode u Stocu. Predstavnicima NOV garantirana je sigurnost. Komandant stolačkog garnizona tražio je od štaba odreda da mu, ako je moguće, odgovori još u toku sutrašnjeg dana. Politički komesar i zamjenik komandanta odreda, Stamatović i Vukalović, nisu pristali da se pregovori vode u Stocu. Predložili su slobodnu zonu, brdo Drenovac, kota 286, južno od Stoca. U pismu je naznačeno da njemački pregovarači mogu doći u pratnji voda vojnika, koji će zauzeti položaje ispred kote 286. Njemački pregovarači, s bijelom zastavom i bez oružja, mogu do mjesta pregovora, do kote 286, doći bez ikakve pratnje: štab odreda garantira im punu sigurnost.

Na to pismo komandant garnizona u Stocu odgovorio je srpskohrvatski, s mnogo grešaka:

»Potvrđujemo primitak vašeg lista od 26. 6. 1944. i vam dokazujemo da smo mi sa razmjenom zarobljenika na od vas predloženom mjestu i vremenu sporazumni.

Naša pratnja dolazit će 27. 6. 44. u 10,00 sati kod kote 286 i će isturiti kao znak bijelu maramu. Isto vam javljamo da je Vaš borac Mrgan momentalno bolestan (tifus) i se sada ne može izmjeniti. Zato ćemo razmijeniti borca Komnenovića.

Izvan toga Vas opominjemo na naše pisanje od 24, 6. 44. u kojem vas molimo da nam pošaljete jednog oficira Vaše brigade i Vas još jednom molimo, jer imamo za riješiti puno stvari u pogledu vojničkog prava između dvih borbenih partijama,., «[3]

[1] Danilo Milerić, borac partizanskog bataljona »R. Pravice«,

[2] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, reg. br. 15 1-2 k. 1627.

[3] Arhiv VII JNA, reg. br. 21/1-2, kutija 1627,

Na ovo, greškama krcato ali smislom jasno pismo, u ime štaba južnohercegovačkog NOP odreda odgovorili su politički komesar Miloš Starnatovi i komandant Dako Kundačina, koji će nekoliko dana potom otići iz odreda na novu dužnost

»Njemačkom komandantu mjesta Stolac

Primili smo Vaš odgovor od 26. VI u kome nas obavještavate da traženog Mrgana ne možete zamijeniti zbog bolesti, već mjesto njega nudite Komnenovića. Time nijeste ispunili svoj raniji pristanak da zamijenite naše tražene borce Salka Mrgana i Danila Miletića.

U vezi izloženog mi ne možemo pristati na Vašu ponuđenu razmjenu od danas, već onako kako smo ranije predviđali, tj. mi tražimo Salka Mrgana iz Dubrave, srez Stolac i Danila Miletića iz Vlaka, srez Trebinje. Ponuđeni Komnenović za nas je nepoznat, zato ga ne možemo primiti za razmjenu...

Možete imati puno povjerenje da će Vaša patrola i oficir biti u potpunoj bezbjednosti prilikom dolaska, razmjene i odlaska___«[1]

U pismima nije postignut dogovor o ličnostima za razmjenu, ali je dogovoreno da se delegacije susretnu i nastave neposredne pregovore na koti 286 kod Drenovca, pod krošnjom starog hrasta.[2] Stab Južnohercegovačkog odreda na prvom pregovaračkom sastanku predstavljali su politički komesar Miloš Starnatovi i zamjenik komandanta Mile Vukalović. Pratilo ih je nekoliko naoružanih boraca. Njemačku stranu zastupala su dva oficira; jedan od njih bio je Volksdeutscher. Stigli su s bijelom zastavom. Njihova jaka pratnja zauzela je položaj sjeverno od kote 286.

Odmah poslije pregovora, na kojima su utvrđena imena traženih zatvorenika, 29. juna izvršena je i prva razmjena. Narednog dana štab Južnohercegpvačkog odreda o tome obavještava štab 29. hercegovačke divizije

»Juče 29, juna razmijenili smo jednog Švabu za Zoru Kruševac-Roganović. Na sastanak na Drenovcu došli su iz Mostara predstavnici 'Vražje divizije' jedan kapetan i jedan natporučnik sa pratnjom od trideset vojnika. Predložili smo im da zamijenimo jednog 'Vražjaka' za Stojana Vukčevića, oficira Engleske vojne misije, koga su četnici bolesna uhvatili i predali Nijemcima i Švabe su pristale na razmjenu koja treba da se izvrši sjutra... «[3]

[1] Isto, reg. br. 20/1-2, br. kut. 1627.

[2] Izjava Miloša Stamatovića od 18, decembra 1983; autorska zbirka,

[3] Arhiv VII JNA, reg. br. 23-1—2, kut. 1627. Poručnik Stojan Vukčević, Kanađanin jugoslavenskog porijekla, bio je elan engleske vojne misije pri 3. udarnom korpusu. Štab južnohercegovaćkog partizanskog odreda je saznao za Vukčevića od Satka Mrgana, prilikom njegove razmjene. Njemačka strana je za njega tražila i dobila dva podoficira.

Miloš Stamatović se sjeća da su pregovori 29, juna trajali oko četiri sata. Tom prilikom je razgov arano o postupcima u borbama, kao i načinu utvrđivanja pouzdanih podataka o traženim zarobljenicima i zatvorenicima.

Kako se vidi iz dokumenata, a i iz izjava samih sudionika, njemačka pregovaračka strana nije bila sastavljena samo od oficira iz stolačkog garnizona, nego i od predstavnika štaba 369. legionarske divizije iz Mostara. Njemački su pregovarači bili dobro pripremljeni, a imali su ovlaštenja da pokrenu i pitanja obnavljanja pregovora na višem nivou, pri čemu je spominjano i davnašnje posredovanje inžinjera Hansa Otta, što parlamentarcima južnohercegovačkog NOP odreda nije bilo poznato. Nemački pregovarači su izjavili da bi željeli razgovarati sa štabom 29. hercegovačke divizije, a isto tako i s komandom 2. udarnog korpusa. O svemu je tome štab Južnohercegovačkog NOP odreda odmah obavijestio štab 29. udarne divizije.

Poslije pozdrava, prilikom susreta, njemački su oficiri, uz dopuštenje pregovarača štaba Južnohercegovačkog NOP odreda, razgledali okolinu kote 286, gdje su vođeni pregovori, i lako se uvjerili da se nalaze između partizanskih i njemačkih položaja, i da partizanska strana nije napravila nikakve zamke.

Pregovarači jedne i druge strane međusobno su se vrlo korektno ponašali.

Jedan od njemačkih oficira dosta je dobro govorio srpskohrvatski, ali se za vrijeme razgovora nije naročito isticao. Za sebè je rekao da je Austrijanac, dok se Stamatoviću činilo da se radi o slavonskom Volksdeutschem. Glavnu riječ vodio je njemački kapetan Kurtz, koji se predstavio kao pravnik, sudac. On je bio potpisan skoro na svim dopisima štabu odreda, kao šef njemačke delegacije za razmjenu. Kasnije se utvrdilo da je kapetan Kurtz stalno kontaktirao s funkcionerima SIPO-a i SD, a naročito je intenzivno surađivao sa SS-potpukovnikom Vestom u Sarajevu. U svakom slučaju, Kurtz je bio u vezi i s Gestapoom, tako da ga neki publicisti svrstavaju među najaktivnije agente njemačkih obavještajnih službi u sastavu legionarske 369. divizije, O razgovorima vođenim na koti 286 redovno je slao izvještaje Vestu u Sarajevo, kao i oficiru Abwehra pri štabu 15. brdskog korpusa. Ostavljao je dojam lukava čovjeka, a po ponašanju i načinu vođenja razgovora lako je bilo zaključiti da je imao široka ovlaštenja.

U pregovorima na koti 286, Stamatović govori Kurtzix

1. Njemačke trupe, u suradnji s ustaško-domobranskim i četničkim jedinicama, surovo postupaju prema neboračkom stanovništvu. Pale kuće, razaraju čitava naselja, ubijaju ili u zatvorima muče zarobljene borce i ranjenike, aktiviste, simpatizere i obitelji naših boraca. Tako postupaju ne samo u toku

borbe s jedinicama NOVJ, već i u akcijama na teritoriji koju kontroliraju. Takvim represalijama prema stanovništvu i postupcima prema jedinicama naše NOVJ, njemačke trupe se ne ponašaju kao regulama vojska, čiji se vojnici bore protiv svoga neprijatelja, već postupaju kao policijske jedinice koje raznim terorističkim metodama i masovnim represalijama masakriraju, teroriziraju i deportiraju mirno stanovništvo i uništavaju sva njegova dobra. Njemačke jedinice se ne pridržavaju važećih propisa i pravila međunarodnog ratnog prava, što će im u skoroj budućnosti biti uzeto kao zločin.

2. Njemački Reich i njegovi saveznici okupirali su Jugoslaviju kao državu, ali njezinu Narodnooslobodilačku vojsku i partizanske odrede ne priznaju kao ratujuću stranu. (Tog trenutka kapetan Kurtz je prekinuo Starnatovića: »Mi smatramo da ste pobunjenici, ali vas kao borce cijenimo. Znamo da ste neprijatelj, koji se viteški ponaša, herojski protivnik! Ali isto tako znamo da je vaš narodnooslobodilački pokret u službi međunarodnog boljševizma i angloameričke plutokratije... «)

3. Mi međutim, ne priznajemo komadanje Jugoslavije, a samim tim ni aneksiju nekih njenih dijelova, niti priznajemo okupatorsku i kvislinšku vlast. Imamo veliku slobodnu teritoriju i svoju narodnu vlast. Borimo se protiv okupatora naše zemlje i protiv okupatorskih saveznika i suradnika, a za oslobođenje čitave jugoslavenske teritorije, za novu federativnu Jugoslaviju. Naša vojska, Narodnooslobodilacka vojska Jugoslavije, koja u svom sastavu ima stotine brigada, ima divizije i korpuse, a ima i lokalne jedinice — odrede.

4. NOVJ priznaju i podržavaju svi saveznici ujedinjeni u antihitlerovskoj koaliciji i visoko cijene naš doprinos antifašističkom ratu.

5. NOP je nezavisan pokret koji okuplja progresivne i patriotske snage svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, a imamo u našim redovima i Volksdeutschera, imamo čak njihovu partizansku četu u Slavoniji.

6. Narodnooslobodilački pokret organizirao je NOO u cijeloj zemlji, na svim nivoima, od sela i općine do federacije - AVNOJ-a, predstavničkog i zakonodavnog tijela, i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, njegova izvršnog organa. Sve ovo pokazuje da smo već organizirani, ne samo kao vojska nego i kao država.

Kapetan Kurtz, koji je pažljivo slušao političkog komesara odreda Miloša Stamatovića, odgovorio je pribrano;

1. Jedinice 29. hercegovačke divizije i druge vaše jedinice ne pridržavaju se dogovora da ne ubijaju zarobljene pripadnike njemačke vojske. Raniji dogovor treba poštovati i zarobljenike ubuduće ne ubijati.

2. Njemačka strana smatra da zarobljenike i ubuduće treba razmjenjivati. Predlaže da se o ovome pregovara na višem nivou — ili sa štabom 29. divizije, ili sa štabom 2. udarnog korpusa NOVJ.

3. Njemački predstavnici najradije bi se sastali s komandantom korpusa, general-lajtnantom Pekom Dapčevićem, kako bi utanačili dogovor o svim spornim pitanjima.[1]

4. Nezavisna država Hrvatska je suverena država i naš saveznik kome moramo pomoći. U NDH su svi stanovnici dužni da budu lojalni, a vlasti ove države se moraju braniti od svake subverzije i preduzimati kaznene mjere prema stanovništvu koje podržava ili simpatizira komuniste.

Poslije žučne prepirke o tome šta je endehazija i čija je to država, kapetan Kurtz je pokušao u pomirljivom tonu objasniti da ustaše i njihov poglavnik nisu uvijek slušali Nijemce:

- Pavelić je išao predaleko u politici i postupcima prema stanovništvu, naročito prema Srbima u NDH. Nije provodio njemačke preporuke da postupa blaže i opreznije. Masovne represalije prema srpskom stanovništvu dovele su do Pavelićeve kompromitacije i izolacije i kod Hrvata i kod Muslimana u NDH, tako da je to preokrenuta simpatije stanovništva prema borbi koju vode komunsti. Na to su iz Berlina upozoravali Pavelića nekoliko puta, ali se borba protiv njega sve više razbuktavala... Mi sada nemamo alternative za Pavelića i ne preostaje nam ništa drugo već da s njim idemo do kraja. Zabranili smo da se odsad u zatvorima ubijaju zarobljeni partizani i civili. Naredili smo ustašama i četnicima da sva uhvaćena lica predaju Nijemcima, a i kod Gestapoa smo intervenirali da ubuduće ne budè surovosti prema zatvorenicima...

U nastavku razgovora njemačka strana je predložila đa partizanske jedinke ne napadaju na komunikacije kojima se kreću njemačke trupe, a njemačke jedinice u tom slučaju ne bi napadale na partizane van komunikacija.

Pregovarači štaba Južnohercegpvačkog NOP odreda odmah su dogovorili da se taj prijedlog ne može prihvatiti.

Tada se kapetan Kurtz zainteresirao za sudbinu lani zarobljenog zrakoplovnog kapetana Joachima Kirchnera, komandira 1.514 eskadrile u Mostaru,

- Za kapetana Kirchnera osobno se zanima njegov kum maršal Göring, koji nam je pofučio da se za Kirchnera učini sve... Mi bismo za njega dali svako lice za koje ste zainteresirani. . . Ukoliko kapetan nije živ, predlažemo

[1] U to vrijeme grupa **di**višnja, pod komandom Peka Dapčevića, grupirala se u Limskoj dolini (okolina **Murino**-Andrijevica-Berane), odakle će krajem jula 1944. početi sa silovitim prodorom kroz Srbiju, pa se postavlja pitanje je li kapetan Kurtz o tome obaviješten ili pak samo provocira.

da se njegov lei, s odlikovanjima, iskopa i prenese u Mostar, što bi, uz vaše dopuštenje, mogao obaviti jedan vod naših naoružanih vojnika.

Odgovoreno je da je kapetan Kirchner poginuo, a da su poginuli i vojnici njemačke potjerne jedinice, koja je bila poslana iz Mostara da traži oborenog pilota. Sto se tiče prijenosa leša kapetana Kirchnera, delegacija Južnohercegovačkog NOP odreda obećala je obavijestiti štab svoje divizije i zatražiti odobrenje.[1]

Kundačina i Stamatović pisali su štabu 29. divizije da su »švapski oficiri zamolili da prenesemo štabu XXIX divizije ovu njihovu molbu:

1. novembra 1942. godine predstavnik njemačke vojske Hans Ott pregovarao je s Vrhovnim štabom NOV i POJ o postupku i razmjeni zarobljenika i dobio pristanak da se vrši zamjena, a ne ubijanje i da se postupak što više humanizira. Kažu da XXIX divizija nije po tome postupila, već ubijala i masakrirala. Zato mole da date pristanak da dođe jedan predstavnik njemačke vojske, a ne 'Vražje divizije' da po tom pitanju lično pregovara sa generalom Dapčevićem za čitavu korpusnu oblast.., Mole da kn se odgovori po ovom pitanju što prije. U zatvorima kažu sada ne ubijaju naše zarobljenike i civilno stanovništvo, a naredili su četnicima i ustašama da im sva uhvaćena lica predaju i da će 'samovlasne' postupke u tom pogledu kažnjavati smrću.

2. Mole da se dozvoli da se kapetan sa hrastovim lišćem J. Kirhner iskopa iz Hrasna i odnese za Mostar, a ukoliko ne mogu naši vojnici, njihovi bi vojnici došli bez oružja.

Mi iz štaba odreda nijesmo bili u mogućnosti da damo odgovore na ova pitanja... «[2]

Načelnik štaba 29. divizije Drago Đukanović dao je, 31. jula 1944, južnohercegovačkom odredu daljnje upute za pregovore i razmjenu:

»Upućene zarobljenike razmijenićete sa njemačkom komandom u St ocu, no prilikom slanja pisama njemačkoj komandi, ne upotrebljavati molećiv ton i adresa njemačkoj komandi treba da bude: Privremenoj okupacionoj komandi — Stolac. O svemu ostalom upravljaćete se prema direktivama koje ste dobili od političkog komesara ove divizije... «[3]

[1] Kasnije je dopisom štaba odreda saopćeno njemačkim pregovaračima da štab divizije ne dopušta dolazak njemačkih vojnika radi iskopavanja i prijenosa dotičnih leševa. ***Zbornik dokumenata i podataka*** NOR-*a* tom XII, knjiga 4, str. 18. Detaljnije o cijelom tom slučaju u ***Zborniku,*** tom IV, knjiga 20, dok, br. 143. U naredbi oklopne armije (tom XII, knpga 4, strana 17 i 18) između ostalog se kaže: »Predviđeno je da se izvrše mjere odmazde Ta ubistvo nosioca Ordena gvozdenog krsta s hrastovim lišćem, kapetana Kirtinera, koje su izvršili crveni, tako što bi se likvidirao, po mogućstvu, veliki broj crvenih zarobljenika, iz, za pomenuti slučaj, odgovorne 29. div. koja se nalazi u Hercegovini... «

[2] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, reg. br. 23/1, kutija **br.** 1627.

[3] Isto, reg. br. 2-7, kut. 1145, II.

Tada su razmijenjena dva njemačka podoficira i tri vojnika.

Kad je komandant okupatorskog garnizona u Stocu dobio pismo naslovljeno na »privremenu okupacionu komandu«, odgovorio je vrlo ažurno i vrlo drsko: »Još postojećem stožeru južnohercegovačkih partizanskih bandi«, Bio je to razlog da štab odreda u narednom pismu neprijatelju objašnjava:

»Vaše oslovljavanje n^šeg štaba u prošlom dopisu jeste svjesno neshvatanje činjenice da smo vojska, koju su priznali naši saveznici, a koju ste i vi kao naš neprijatelj i okupator osjetili kroz trogodišnju borbu dok je vaša komanda u Stocu privremena i okupatorska... «[1]

No, to nije smetalo da se pregovori ne nastave. 1 pored toga što su pregovarači bili nesmiljeni neprijatelji, na koti 286 pregovori su i dalje vođeni, dopisi su i dalje putovali od jedne do druge komande, i zarobljenici su redovno razmjenjivani, kao i u Pisarovini,

»Kad srno se posljednji put sastali na koti 286« - sjeća se Miloš Starnatović - »onda kad se već i u njemačkim redovima jasno uočavalo rasulo, pregovarači to ipak nisu htjeli priznati. Na rastanku smo ih, kao i uvijek, pozdravili uobičajenim pozdravom, 'Smrt fašizmu … ', a kapetan Kurtz je na to, kao i njegova pratnja, nešto glasnije nego drugih prilika, čak rekao bih preglasno, i pomalo ljuto, uzviknuo 'Heil Hitler'... Potom smo se rukovali i zauvijek otišli svatko na svoju stranu.«

[1] AVII JNA, k. 1627, reg, bf. 36/3-2.

PUKOVNIK JE DOŠAO POSLIJE DVANAEST GODINA

Sredinom jula 1944. godine njemački artiljerijski puk, koji se ranije nalazio u sastavu Rommelovih snaga u Africi, povlačeći se iz Grčke raspoređen je na obali Dunava, od Starih Banovaca do Belegiša i Surduka.

Komandant puka Alfred Fayder bio je smještan u Belegišu u kući trgovca Milana Popoviča, koji je bio i značajna partizanska veza u varošici U Popovićevoj kud nalazilo se skladište narodnooslobodilačkog fonda za određene vrste namirnica i drugog materijala, ali zbog lukavo smišljene susretljivosti prema komandantu, ovome ni na kraj pameti nije bilo da posumnja baš u svoga domaćina. [1]

Stari Banovci, Belegiš i Surduk našli su se u veoma nepovoljnom položaju, Specijalna jedinica Fayderovog puka, zadužena za opskrbu, počela je harati po varošici i okolnim selima. Oduzimali su sve što im je bilo potrebno. Narod je počeo strepiti od bahatih fašističkih vojnika, koji su presretali djevojke po ulicama, nepotrebno ih pretresali i raskalašeno ismijavali.

Ponašanje vojnika Fayderovog puka prešlo je sve granice, kad su iz obijesti ubili tri osobe. Obaviješten o svemu tome, Jovan Veselinov Žarko, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, naredio je da mu se odmah na razgovor javi Nikola Dekić Kinez, poznat po najsuptilnijim akcijama, koje je izvršavao s puno lakoće i hrabrosti. Ulazio je on ilegalno u Zemun, Belegiš, Pazovu i Batajnicu, i bez teškoća izvršavao sve zadatke.

Susret Nikola Đekića sa Žarkom Veselinovim bio je kratak. Kinez je bez raspravljanja primio zadatak da sa štabom njemačkog puka treba pregovarati u interesu zaštite stanovništva,

Kinez je trebao prilikom pregovora zahtijevati od njemačkog pukovnika da svojim vojnicima odmah zabrani pojedinačno i grupno upadanje u kuće,

da obustavi pljačke, hapšenja, šikaniranja i silovanje djevojaka i žena, da zabrani pljačku stoke i ukine zabranu kretanja iz jednog u drugo mjesto. Ovlašten je da se njemačkom predstavniku predstavi kao potpredsjednik Okružnog vojnog suda za istočni Srem.

Odmah poslije razgovora sa Žarkom, Kinez je napisao pismo koje je preko Milana Popovića uručeno pukovniku Fayderu. Nije mu objasnio što želi, samo ga je pozvao na pregovore:

»U ime naroda, poziva Vas kao komandujućeg Okružni partizanski vojni sud na pregovore. Predmet pregovora biće usmeno izložen. Predlažemo da pregovori budu održani u Belegišu, u Orljevom progonu. Susret zakazujemo za 10, jul 1944. godine u 10 časova. Na pregovore uz pregovarača mogu doći najviše dva naoružana pratioca... U drugom slučaju, ukoliko se od današnjeg dana pa na dalje oseti mobilnost Vaših jedinica, pregovori se neće održati i srnatraćemo da ih apriori odbijate.., Da ne bi došlo do zabune ili kakve sumnje, sve Vaše jedinice smeštene u Belegišu izvedite na obalu Dunava...

Vaše kidnapovanje ili ubistvo ne dolazi u obzir i u to ne treba da sumnjate, jer Vas na pregovore poziva zvanični narodni sud i tako nešto u ovom slučaju je izlišno.

Pretpostavljam da je do pregovora od Vašeg prijema ovog pisma ostao samo još jedan dan i zato mene kao ovlašćenog pregovarača nećete moći da pronađete ako mislite da pomerite datum ili menjate mesto zakazivanja pregovora.«[1]

Pukovnik Alfred Fayder primio je i pročitao pismo posredstvom Milana Popovića.

— Dakle, tako?

— Slobodno možete otići na pregovore - osmjelio se Popović. - Ja vam garantujem život.

— Sve mi je to čudno - zbunjeno je pukovnik vrtio glavom.

— Sta vam je čudno, gospodine pukovniče?

— Čudi me kako nisu doznačili predmet pregovora?

— U pismu kažu da će to biti saopšteno na licu mesta.

— Ali o čemu?

— Ne bih znao - sliježe Popović ramenima.

— Kako mogu biti spreman za pregovore, kada ne znam o čemu treba pregovarati? - širi ruke pukovnik Fayder. Ipak, podstican od Popovića, rekao mu je neka javi partizanskom predstavniku da pristaje na razgovor.

[1] Korištena knjiga *Maje suh Bekgii,* Beograd, 1980. kao i podaci iz izjave general-majora Nikole Đekića; autorska zbirka.

Nikola Đekić na pregovore u Belegiš krenuo je u pratnji Nebojše Mirćetića i Ilije Pejinovića. Vjerovao je u korektnost Wahrmachtovog pukovnika i točnost izvještaja komunista Milana Popovića. Usput je susretao neke poznanike: znali su ga svi u Belegišu, gdje je bio vrlo omiljen. Njegovo produhovljeno lice, čisto i svježe izbrijano, smeđa kosa i prodorni pogled, ostavljali su na svakog prijatan dojam. Nosio je njemački automat, opasač, bombe i parabelum. Bio je lijepo obučen. Nova oficirska bluza, njemačke gojzerice i hlače, na kapi petokraka sa srpom i čekićem.

Dvadesetak partizana rasporedio je na periferiji Belegiša. Trebali su stupiti u akciju ako bi se njemu i dvojici njegovih pratilaca išta nepredviđeno dogodilo.

U Belegišu ih je dočekao stražar, prethodno obaviješten o njihovu dolasku. Na poziv stražara, pred trojicu partizana izišao je stariji podoficir, koji ih je odveo do pukovnika Faydera. A tamo, gdje je bio Fayder, pred njima se najprije pojavio neki podoficir, a zatim i sam Fayder, u pratnji jednog automatičara. Fayder je prema partizanima išao sigurnim koracima: nekoliko mitraljeskih cijevi virilo je iz okolnih vrtova, s krovova, kroz prozore i iz bunkera. Bio je to čovjek lijepih cm ih očiju i tamne kose. Njegovo ozbiljno Uče izgledalo je kao da ispoljava i malo zbunjenosti, ali zato mu je pogled bio radoznao i kao da mu nije bilo potrebno puno vremena da smisli pitanje i dade odgovor.

Stao je mirno dižući ruku na fašistički pozdrav.

Iza pukovnika i njegovog pratioca išao je Milan Popović. Fayder ga je zamolio da bude prevodilac.

Nikola Đekić i njegovi pratioci pozdravili su stisnutih pesnica, partizanski

— Smrt fašizmu!

Pukovnik Fayder, kojemu je i pozdrav preveden, kao da ga preču, a primijeti bez ljutnje

— Na pregovore se ne ide s oružjem.

— To ne bi trebalo da vas zabrinjava, gospodine pukovniče. Više je vašeg oružja oko nas - ne bez ironične žaoke odvrati Nikola Đekić.

— A šta ste vi po činu, molim vas? — popusti pukovnik.

— Poručnik NOV i POJ — odgovori Đekić.

— I mislite da je u redu da jedan pukovnik pregovara sa poručnikom?

— U nuždi, može da se pređe preko toga — odgovori Nikola. — Uostalom, neovisno o činu, ja u ovom kraju predstavljam najvišu vlast. Čin nije važan …

— Moram priznati da sam vas drukčije zamišljao.

- Možda zato ito nas tretirate kao bandite. - Kinez je govorio krajnje ozbiljno, ali je taj način djelovao pomalo podsmješljivo. A tko je, gospodine pukovniče, zaista bandit, jasno je cijelom svijetu: tko ubija žene i djecu, tko pali kuće, tko pljačka, tko siluje djevojke i žene. To su, inače, pitanja o kojima želim pregovarati

Pukovnik Alfred Fayder zamišljeno se zagledao u zagonetnog Kineza. Pomno je slušao Popovićev prijevod, ali Popovića nije gledao. Prvi put se osmjenuo:

- Imate, gospodine poručniče, lijepo, blago lice i topao pogled. Nadam se da ćemo se sporazumjeti.

— Drago mi je ako mislite tako - prihvati Dekić.

Poslije dogovora da se prestane s pljačkom, hapšenjem i maltretiranjima, što je pukovnik Fayder uvjetovao obustavom napada na puk, ponovo su nastavili razgovarati o nevažnim stvarima.

Prilikom rastanka nisu jedan drugom bili bliskiji nego prije, ali i Kinez i Fayder imali su dojam da obojica razumiju što zaista želi protivnik. A što se tiče dogovora, pridržavali su ga se, zapravo: Fayder se pridržavao obećanja da će njegov puk, sve dok ostane u Belegišu, Starim Banovcima i Surduku, poštovati tamošnje stanovništvo i ponašati se prema njemu na najkorektniji način.

Pregovarači iz Belegiša drugi su se put sreli jula 1956. godine: toga je dana bivši pukovnik bivšeg Wehrmachta posjetio, u njegovu stanu u Beogradu, general-majora JNA Nikolu Đekića Kineza. Stigao je u pratnji kćerke i zeta, s poklonom u rukama. Zagrlio je Dekića i, više kćerki i zetu nego domaćinu, uzbuđeno govorio:

— Mnogo sam se naratovao, svašta doživljavao, ali mi ništa tako lijepo nije ostalo u sjećanju kao susret s vama u Belegišu. Lijep sam dojam stekao o vama osobno i jugoslavenskim partizanima uopće…

ZATOČENIK IZ OKLOPNOG VLAKA

Bližio se kraj rata. Njemačke su jedinice u stalnom povlačenju. Iz dana u dan povećavao se broj oslobođenih gradova i širila slobodna teritorija Jugoslavije. Tako je, pored ostalih, bio oslobođen i Travnik, što je general-pukovniku Alexanderu Löhru kvarilo planove za izvlačenje grupe armije »E« dolinom rijeke Bosne. Naređeno je da se taj grad na tako važnoj komunikaciji ponovo osvoji. U tom je cilju štab 104. divizije 27. decembra 1944. godine pristupio pripremama operacije, koja je dobila šifrirani naziv »Lavina«. Poslije žestoke borbe, koja je počela 19. januara, jedinice NOVJ su 22. januara 1945. godine napustile Travnik, u koji će ponovo, potukavši u četverodnevnim borbama pukovsku grupu »Eberlein« 104. divizije, 19. februara ući 10. krajiška divizija. Komandant grupe »Eberlein«, inače komandant 639. puka za osiguranje, pukovnik Ritter Eberlein, tada je iz Travnika uspio umaći, ali će se nekoliko dana kasnije naći pred cijevima pušaka krajiških partizana.

Pukovnik se pokušao iz Bosne izvući u oklopnom vlaku. O tome vlaku su komandanta 6. krajiške brigade Milana Miljevića Milančića obavijestili iskusni krajiški obavještajci Morie Levi i Pero Vukić. Da onemogući izvlačenje neprijateljskog blindiranog vlaka iz Busovače, komandant Mi lančić je zadužio Nikolu Japundžu, komandanta 4. bataljona. Ne gubeći ni trenutka, jedan od »vukova s Grmeča«, iskusni komandant 4. bataljona 6. krajiške, odmah je naredio pokret prema selu Strane na željezničkoj pruzi između Busovače i Lašve. Bataljon je ojačan grupom minera i topovskim vodom. Kasno uveče pripremili su zasjedu, a oklopni vlak je naišao u zoru narednog dana. Borci iz zasjede u početku su pomislili da je to teretni vlak, jer je lokomotiva pred sobom gurala dva vagona napunjena kamenjem, zatim nekoliko putničkih va-

gona, pa je tek onda bila zakačena čelična grdosija i za njom opet vagoni s dva tenka. Čitava kompozicija imala je 16 vagona.

Prvo je odjeknula jedna, a zatim i druga eksplozija.

Svi borci Četvrtog bataljona jasno su vidjeli kako u provaliju pod mostom lete vagoni što ih je lokomotiva gurala pred sobom. Uto hitlerovci počeše iskakati iz vlaka, kojeg je preciznom vatrom tukao partizanski top.

Uviđajući da je svaki otpor uzaludan, kroz prozore oklopnog vlaka izvješen je bijeli barjak predaje.

»Koliko se sjećam, nama je osnovni cilj bio da uništimo voz i likvidiramo neprijateljsku posadu u njemu«, sjeća se Branko Damjanović »U toj akciji moja četa je dvaput gazila Lašvu, a bila je zima, februar ,.. Glavno je bilo da zadatak bude izvršen!«[1]

U oklopnom vlaku bio je i pukovnik Ritter von Eberlein. Shvativši da kompozicija ne može ni naprijed ni nazad, naredio je da se izvjesi bijela zastava, a zatim je i sam krenuo prema pobjednicima, dovoljno priseban da prikrije očajanje. Baš tad su na položaje 1. bataljona stigli komandant brigade Milančić Miljević i komesar Sveto Aleksić, koji o tome svjedoči:

»Milančić Miljević, koji je bio legenda podgrmečkog kraja, ovaj se puta nije miješao u komandovanjc Nikole Japundže. Ponašali smo se kao obični borci. Kada je pala komanda za juriš, jurišali smo i nas dvojica. Sa nama je bio i rukovodilac SKOJ-a u brigadi Branko Damjanović. Hilerovci su se našli u bezizlaznom položaju. Ipak, čini mi se da je nekoliko njih iskočilo i, zahvaljujući kanalu pored železničkog koloseka, uspjelo pobeći prema BusovačL«[2]

Komandant Japundža nije očekivao da će se grupa »Eberlein« tako brzo predati. Kaže da ne zna »je li to bilo za mene iznenađenje ili radost, a kada sam počeo prilaziti sredovečnom nemačkom oficiru, kome je krvarila rana na licu, posebno sam se uzbudio. Uzbudila su me i tri gvozdena krsta na njegovoj bluzi.«[3]

Oficir o kojem govori Japundža bio je pukovnik Ritter von Eberlein, čovjek šezdesetih godina, po osobnom Hitlerovom odobrenju aktiviran iz penzije. S njim je bio i njegov tridesetogodišnji sin, major. Eberlein mlađi krhotinama granata bio je teže ranjen u bradu, dok je stari pukovnik dobio lakšu ogrebotinu pored lijevog uha, koju namjerno nije htio previti. Čini se da je ranjavanje majora Eberleina bitno utjecalo na pukovnika Eberleina, da se sa svojom grupom u oklopnom vlaku preda 4. bataljonu 6. krajiške brigade.

[1] Izjava Branka Damjanovića; autorska zbirka.

[2] Izjava Svete Aleksića, aprila 1984. godine u Beogradu; autorska zbirka.

[3] Izjava Nikole Japundže, aprila 1984, godine; autorska zbirka.

Razgovor komandanta brigade Miljevića i komesara Aleksića s pukovnikom Eberleinom bio je dosta kratak, Stari pukovnik nije htio davati izjave o planu svoje jedinice. Predstavio se, i sina je predstavio, nabusito i samouvjereno, čime je htio prikriti zebnju za svoju i sinovljevu sudbinu, a onda je, pomalo panično, stao inzistirati:

— Molim da se poštuju međunarodne konvencije o pravima ratnih zarobljenika!

— A što mislite, gospodine pukovniče, jesu li i vaše jedinice poštovale bilo kakve pravne regule kada su se obračunavale ne samo s nama, s našim ranjenicima, nego i s golorukim narodom? - zasiktao je komandant 6. krajiške brigade.

Sin zarobljenog pukovnika stajao je iza oca. Nije se uplitao u razgovor, zadovoljan što mu je pružena prva pomoć.

- Sto sad namjeravate s nama? — pitao je uznemireni pukovnik Eberlein.

- Sada ćemo preko rijeke, do naše više komande! — odgovorio je komandant brigade.

- ja rijeku ne mogu gaziti. Star sam. Studen bi me ubila!

— Ako si se mogao boriti kao svi ostali, onda ćeš i rijeku gaziti kao ostali! — podbadao ga je netko iz štaba, na što pukovnik von Eberlein uskiptalo poče mrmljati nešto o pravu na zaštitu zarobljenika.

- Budi sretan što te nećemo streljati!

Nešto kasnije, po naređenju komandanta 4. bataljona, jednako kao i svi borci, u vodu je zagazio i Von Eberlein.

U štabu 4. divizije, za vrijeme saslušavanja, Eberlein se ponašao vrlo korektno. Mada je spočetka prijetio da ništa neće odati, odjednom je počeo govoriti i o onome o čemu ga nisu ni pitali. Upitan o ishodu rata, odgovorio je sasvim kratko:

- Mi gubimo!

— Pa, zašto ste se onda borili?

— Tako, mislili smo da će nešto promijeniti neko novo oružje... Međutim - nastavio je iskreno - svi smo znali da bi se moralo dogoditi čudo, pa da mi ovaj rat dobijemo …

Na kraju istrage, obavještajni oficir štaba 4. krajiške divizije upitao je starog Eberleina:

— Imate li neku želju?

— Imam ih više - sumorno uzdahnu pukovnik.

- Recite!

- Prva i osnovna: da sačuvam sina. Naravno: da ga izliječim i sačuvam. Godinama ga vučem uza se, zbog čega su mi se iza leđa i smijali i rugali, ali

sve sam to podnosio. I sad, kad je sve gotovo, bilo bi nepravično da ga izgubim. Naime, ima još puno vaših zarobljenika u ustaškim zatvorima i u našim logorima...

- Da, znamo, ali to ne ovisi samo o nama...

Pukovnik Eberlein bio je kasnije u nadležnosti komandanta 5. korpusa, najmlađega našeg generala, Slavka Rodića, koji je obavještajnom odjeljenju pri štabu korpusa dao suglasnost da organiziraju pregovore s nekom njemačkom komandom u cilju razmjene. Ubrzo se iz neprijateljskog tabora saznalo da je čak i generalštab Alexandera Lohra zainteresiran za sudbinu pukovnika Eberleina. Iz Viteza, gdje je bio štab SS generala Schmidthubera, javljeno je da bi moglo doći do razmjene pod najpovoljnijim uvjetima za partizansku stranu. U ime štaba 5. korpusa pregovore je vodio major OZN-e Stipe Bilan. Za dvojicu Eberleina tražio je grupu drugova zatočenih u logoru i sav ratni materijal što su ga Nijemci zaplijenili prodrijevši iznenada u Vitez.

Pregovori su brzo okončani. Nijemci su prihvatili sve zahtjeve štaba 5. korpusa.

Pukovnik Ritter von Eberlein i njegov sin, major Rudolf Eberlein, s grupom drugih zarobljenika iz borbene grupe »Eberlein«, razmijenjeni su već početkom marta. Dva mjeseca poslije toga, jedinica koja je zarobila dvojicu Eberleina na pruzi kod Busovače, ponovo se srela s njima. Kad je ovaj put stari Eberlein bio priveden u štab 6. krajiške brigade, sumorno se nasmijao na svoj račun;

- Vi za mnom u stopa' Sto se može, takva je sudbina...

PREGOVORI U RATU POSLIJE KAPITULACIJE

U proljeće 1945. godine otpočele su i uspješno okončane završne operacije JA za oslobođenje Jugoslavije. Preko 800.000 boraca Jugoslavenske armije glavninom snaga nastupa frontalno, a dio jedinica glavnih štabova Hrvatske i Slovenije, pod operativnom komandom štabova taktikom partizanskog ratovanja, vodi uporne i žilave borbe u neprijateljskoj pozadini.

Od Mađarske do Jadrana, Jugoslavenska armija drži samostalni front, jedan od četiriju evropskih fronto va snaga antifašističke koalicije, povezujući armije maršala Tolbuhina, koje su nadirale preko Mađarske i Austrije, i armije feldmaršala Alexandera, koje su nastupale prema sjeveru Italije.

Jugoslavenska armija imala je zadatak da slomi otpor komande njemačkih snaga Jugoistok, dio mađarskih fašističkih snaga, četnike, utaše i domobrane, slovenske bjelogardiste i domobrance, ljotićevce, nedićevce i dijelove armije generala Vlasova.

Događaji su se odvijali vrtoglavom brzinom. Berlin je pao 2. maja. Istog dana, poslije primirja zaključenog 29. aprila u Caserti, u sjevernoj Italiji, kapitulirala je njemačka grupa armija C, osim njenog 97. korpusa koji je bio na jugoslavenskom prostoru. Tri dana kasnije njemačke armije kapituliraju u sjevernoj Njemačkoj, Nizozemskoj i Danskoj.

Grupa armija G počinje kapitulirati u Bavarskoj i Austriji 6, maja.

Veliki admiral Dönitz, koji je 30. aprila 1945. godine postao Hitlerov nasljednik, smatrajući da je kapitulacija pred zapadnim saveznicima sanno privremeni poraz, nadao se da će biti stvorena nova koalicija u kojoj bi Nijemci bili Anglo-Amerikancima partner u borbi protiv boljševizma. Dönitz tih dana izjavljuje »da će sve učiniti kako bi se zemlja spasila od ponora boljševizma« i objašnjava da se »Führer vojujući protiv boljševizma, takođe borio

za Evropu i civilizaciju«. Po njemu, Englezi i Amerikanci produžuju rat očito bez ikakvog svog interesa, samo u funkciji širenja boljševizma u Evropi.

Dönitz je delegirao admirala barona Frcideburga da od feldmaršala Montgomeryja iznudi separatnu kapitulaciju. Zaista, akcija je uspjela i Montgomery je 3. maja pristao na parcijalnu kapitulaciju njemačkih armija na teritoriji zapadne Njemačke, Danske i Holandije, Parcijalna kapitulacija Nijemaca provedena je prethodno i u Italji, ali zato se na istočnom bojištu krv lila još tri, a u Jugoslaviji čak sedam dana poslije službene obustave ratnih neprijateljstava u Evropi.

General Lohr, komandant Jugoistoka, u aprilu je tražio od engleskog komandanta u Italiji, feldmaršala Alexanders, da saveznici što prije uzmu Trst, Slovensko primorje i Korušku, a da će on, sa svojim trupama, što duže držati front na tzv. Zvonimirovoj liniji, zapadno od Zagreba. Taj podatak iznosi načelnik štaba generala Löhra, general Erich Schmidt-Richberg u knjizi *Završne borbe na Balkanu.* Austrijancu Lohr u i te kako je bilo stalo da jugoslavenski partizani ne udu u sjevernu Štajersku i Korušku prije Engleza.

Löhr je tada raspolagao sa šest armijskih korpusa, nekoliko samostalnih divizija i više policijskih pukova, s ustaško-domobranskim snagama (oko 140.000 - 150.000), srpskim Dobrovoljačkim korpusom (8.000 ljudi), Dinarskom četničkom divizijom popa Đujića (7.000), crnogorsko-hercegovačkom četničkom grupom (oko 10.000 ljudi), sa desetak talijanskih teritorijalnih bataljona i manjim brojem pripadnika Rupnikovog Slovenskog domobranstva i belogardista. Bilo je tu i ljotičevaca, kozačkih jedinica, u sastavu njemačkih divizija, zatim nešto mađarskih fašista. Sve u svemu - oko 500,000 vojnika i oficira. Kako se rat bližio kraju, sve ih je manje. U posljednjih nekoliko dana rata Lohr je imao samo oko 300.000 svojih i kvislinških vojnika. Od toga ih je u Donjoj Štajerskoj bilo oko 200.000.

U 2,30 sati 7. maja 1945. godine u štabu generala Eisenhowera u Remsu njemački general Jodl potpisao je bezuvjetnu preliminarnu kapitulaciju Njemačke. Definitivan dokument o kapitulaciji potpisan je u berlinskom predgrađu Karlhorst, u noći 8. i 9. maja, kada je na svim frontovima trebalo biti obustavljeno neprijateljstvo. Kapitulacija je ratificirana šesnaeste minute 9. maja 1945. godine. Ipak, Nijemci su do 12. maja davali otpor Crvenoj armiji u Cehoslovačkoj, a do 15. maja u Jugoslaviji,

Zašto je bilo tako? Nijemci, i sve ono zlo koje se iz Jugoslavije s njima povlačilo, igraju, istina bez aduta, na kartu da će, kao osvjedočeni antikomunisti, iskoristiti različite proturječnosti u antihitlerovskoj koaliciji, koje su se pred svršetak rata sve više ispoljavale u borbi oko podjele interesnih sfera i uopće oko uređenja svijeta poslije pobjede. Nacisti su priželjkivali i predviđali

da će ubrzo biti potrebni zapadnim silama kao saveznici u neminovnom ratu protiv Sovjeta, pa i protiv Titove Jugoslavije. 1 neki krugovi zapadnih saveznika, pohranjivali su kod njemačkih vrhova nadu u brz raspad antihitlerovske koalicije i stavili im u izgled da će njemačka armija biti potrebna Zapadu kao mogući saveznik u »budućoj borbi protiv boljševizma«. Zato su podstrekivali nacističko komandiranje da njemačke armije kapituliraju samo pred anglo-američkim armijama, a da se s Crvenom i Jugoslavenskom armijom bore što duže, dok se ne steknu povoljni uvjeti za izvlačenje i predaju zapadnim saveznicima.

General Jodl još je 1. maja predlagao Don it zu da se odmah obustavi otpor zapadnim silama i da se 12. njemačka armija hitno prebaci iz Italije na istočni front.

Dan uoči potpisivanja kapitulacije u Remsu, 6. maja, feldmaršal Kesselring pozvao je komandanta Jugoistoka, generala Lohra, i komandanta 2. njemačke oklopne armije, generala Maximiijana de Angelisa, u Graz i u duhu Dönitzove odluke naredio im, kao što je zapisano, da se povuku u Austriju, Jer, rekao je, »nipošto ne smijemo dopustiti da naše snage padnu u ruke Titovih partizana«. Angelisu je naređeno da — radi dobijanja u vremenu — povede pregovore o predaji sa Sovjetima, a u međuvremenu da svoje snage prebaci u zonu djelovanja anglo-američkih snaga u Austriji. De Ange lis je imao sreću da se sa svojom 2. oklopnom armijom povlačio ispred Bugara. Od njih se odvojio već 9. maja i gotovo kompletnu armiju predao Anglo-Amerikancima. Tako su bugarske jedinice, koje su nastupale u sastavu Fronta maršala Tolbuhina, dobile priliku da bez otpora uđu u nezaposjednut prostor u Austriji i da svojim lijevim krilom prije JA zaposjednu dio Jugoslavije, i to u zoni operacija Treće armije Koste Nađa,

Snagama koje su već bile u Austriji, u Koruškoj — 34. njemačkom korpusu - Lohr je naredio da kapituliraju pred Englezima, a za pregovore s Jugoslavenskom armijom, gdje je bilo još nekoliko korpusnih štabova, pravo pregovarača zadržao je za sebe, uvjeren da će on sam to učiniti tako da svoje trupe izvuče iz Jugoslavije i da ih, ako bude neophodno, preda Angloamerikancima.

Hiljade i hiljade kvislinških i njemačkih vojnika, podoficira i oficira, među njima veliki broj ratnih zločinaca, nalazile su se - kako će to kasnije napisati general Schmidt-Richberg - »svega 72 sata« hoda do Austrije i anglo-američke demarkacione zone. Ako izdrže tih 70 sati, izvući će se preko Karavanki, izbjegnuvši kapitulaciju u Jugoslaviji.

Do 9. maja, odnosno od onog trenutka kad su Wilhelm Keitel, Hans Georg Friedeburg, Hans-Jürgen Stumf potpisali akt o bezuvjetnoj kapitulaciji

pred maršalom Georgijem Žukovom, maršalom britanske avijacije Arthurom Tedderorn, američkim generalom Karlom Spatzom i francuskim armijskim generalom Jeanom Lattreom de Tassignyem, mada je gotovo sva Jugoslavija oslobođena (neprijatelj je još samo u Štajerskoj i Koruškoj) i mada su trupe 4. armije generala Petra Drapšina već deseti dan bile u Trstu, kapitulirao je samo jedan njemački korpus - 97, kojim je komandirao general planinskih trupa Ludwig Kubier. I taj korpus, zapravo ojačana korpusna grupacija, čije su dvije divizije imale čak po četiri puka, a osim toga bile su u njemu i dvije borbene grupe divizijske snage, pokušava odmah poslije pada Trsta da se izvuče preko Ljubljane na sjever, ali komandant Jugoistoka to nije mogao odobriti, jer bi se lijevo krilo njegove glavne kolone našlo na bočnom udaru. General Lohr je tek poslije pada Trsta odobrio generalu Kübleru da se sa snagama svoga korpusa i drugim priključenim jedinicama, s oko 20.000 ljudi, u formaciji »ježa« probija prema Ljubljani. Trećeg maja naše jedinice ušle su u Rijeku. Tada Petar Drapšin osobno preuzima rukovođenje operacijama za uništenje 97. korpusa, kojeg iz najneposrednije blizine napadaju 8. i 19. divizija, a postupno obruč oko njega stežu 13, 26, 43 i 7. divizija. Od 3. do 6. maja 97. korpus se probijao kao »jež koji se valja«, vodeći ogorčene borbe, prema sjeveru, da bi se zaustavio ušavši glavninom u Ilirsku Bistricu. U cik zore 6. maja počele su odsudne borbe. Tada su se jedinice 8. kordunaške i 19. sjeverodalmatinske divizije silovitim jurišima uklinile u ježevski raspored 97, korpusa. Naročito pogubno neprijatelja tuče artiljerija 14. brigade 19. divizije. Kordunaši se probijaju dolinom Reke u centar Ilirske Bistrice, gdje je bilo oko 1.100 ranjenih Nijemaca. U takvoj situaciji komandant 97, korpusa general brdskih lovaca Ludwig Kiibler, koji će 1947. biti, kao i njegov brat general Joseph Kiibler, osuđen na smrt zbog ratnog zločina, šalje parlamentarce u štab 8. divizije i moli da se obustave neprijateljstva, (prvo) da bi dobili vremena za izvlačenje svojih ranjenika, i (drugo) da bi poveli pregovore o kapitulaciji.

Zamjenik komandanta 19, divizije Danilo Damjanović Danić, koji je u taj mah obavljao dužnost komandanta (komandant divizije Stanko Parmač i komesar Pepa Babić bili su u Opatiji), dobro pamti žestinu napada na opkoljeni 97. korpus, pamti artiljerijsku kanonadu 14. brigade, a isto tako i dolazak njemačkog osobnog automobila s bijelom zastavicom. U automobilu je, s njemačkim, oficirom i prevodiocem, nekim Volksdeutscherom, bio i jedan od oficira 8. divizije: tražili su da 19. divizija pošalje »svog najstarijeg oficira radi pregovora s predstavnicima 97. korpusa«. Damjanović je prihvatio inicijativu i odmah krenuo u Ilirsku Bistricu. S njim su pošli i pomoćnik komesara Slavko Božović i komandant 14. brigade Dušan Batinica, koji će ih do-

pratiti samo do ilirsko-bističkog hotela, a onda se vratiti ha položaje s instrukcijama kako da se reagira »ako kola krenu naopako«.

General Danilo Damjanović, čovjek od mjere i riječi, među ključnim ličnostima ustanka u Lici, tvrdi da su pregovori povedeni u jednom salonu hotela u Ilirskoj Bistrici i da su u ime NOVJ pregovarali komandanti i komesari 8, 13. i 19. divizije, te obavještajni oficir Ciro Sikirica. Ali kako se zna da je dokument o kapitulaciji potpisan u štabu 4. korpusa NOVJ, i da je taj štab tada bio u selu Zagorju, gdje su pregovori zaključeni u 6 sati i 4 minute 7. maja[1], onda je razložno povjerovati da su pregovori vođeni u dvije runde, i to najprije u Zagorju, ili u štabu 4. korpusa ili u štabu 8. divizije (pregovarači su načelnik štaba 4. korpusa pukovnik Stanko Bjelajac i komesar 8. udarne divizije potpukovnik Sukrija Bijedić), a tek potom u ilirskobističkom hotelu, ovoga puta u prisutnosti predstavnika 8, 13. i 19. divizije NOV. Da su s predstavnicima njemačke grupacije utanačena dva dogovora, najprije u Zagorju, a zatim u Ilirskoj Bistrici, vidi se i po tome što su u prvim pregovorima (samo da bi dobili na vremenu) predstavnici 4. korpusa pristali na uvjete štaba 97. korpusa:

»... Čitava grupacija pod komandom general-majora planinskih četa Küblera ima da izruči i bezuslovno preda sve oružje i materijal u ispravnom zatečenom stanju.

3. Predaja oružja i materijala ima odmah da uslijedi i da se stavi na raspolaganje štabu VIII udarne divizije.

4. Ljudstvo s oficirima i podoficirima po dijelovima razdužuje se oružjem i stavlja pod komandu VIII divizije do daljnjeg naređenja.

5. Do konca mjeseca ove godine grupacija koja se predala biće prebačena iz naše zemlje u svoju zemlju i sa obezbjeđenjem sa naše strane do prihvata ove grupacije od strane jedne jedinice u drugoj zemlji. Teški ranjenici biće zadržani u našim bolnicama i do mogućnosti prebacivanja u svoju zemlju ostat će u našoj zemlji.

6. Po želji zarobljene grupacije, biće upućena u svoju zemlju na prostor Klagenfuffta... «[2]

Ovaj dokument »u ime generala planinskih trupa Küblera« potpisao je pukovnik Reindl, inače komandant jedne pukovske borbene grupe u sastavu 97. korpusa. Potpisavši taj dokument, on je, čini se, inzistirao da se front smiri i na pravcu nastupanja 19. divizije, čija je artiljerija ubitačno tukla opkoljene Nijemce. Tako je došlo do nove runde pregovora u hotelu u Ilirskoj Bistrici.

[1] Dr L'roš Kostić, *Oslobođenje hire, Slwma'ckog primorja i Trsta 1945,* Beograd, 1978, str. 517. 7.

[2] Isto.

O toj rundi pregovora imamo svjedočenja dvojice naših generala, Danila Damjanovića i Nikole Grubora, koji u jednom pismu kaže da su pregovarači u ime Jugoslavenske armije »osim mene bili i Joco Tarabić i Sukrija Bijedić iz 8. divizije, komesar moje divizije Mirko Lenac i dva druga iz 19. divizije, od kojih sam dobro znao Danića Damjanovića«.[1] Te ličnosti kao pregovarače spominje i Danić Damjanović. Samo u jednom nisu načisto, u imenu zastupnika generala Kiiblera. Damjanović pamti da je 97. korpus predstavljao general Schwarz, »stariji general, Austrijanac, došao s istočnog fronta«[2]. Uvjerljiviji je general Grubor, koji piše da je »kontakt s našim snagama uspostavio jedan njemački pukovnik, misli Rajndl, a u pregovorima su sudjelovala dva generala, komandanti divizija u 97. korpusu«.[3] Iz sačuvane dokumentacije znamo da su pregovarali generali von Heslin (komandant 188. divizije) i Hans Grawenitz (komandant 237. divizije), te pukovnici Reindl i Lothar Zimmermann,[4] a po svoj prilici i načelnik štaba 97. korpusa pukovnik Hauffmann.

Danilo Damjanović je zapisao da su pregovarači »okupljeni u prizemlju hotela čekali da se s kata spusti general Kübler, a onda nam je rečeno da on ne može ustati iz kreveta, da je ozbiljno ranjen i da će ga u pregovorima zastupati komandant 188. divizije, koji nam je predložio uvjete za kapitulaciju njihovog korpusa, zapravo čitave opkoljene grupacije u kojoj je bilo više od 16.000 vojnika:

a) Nijemci pobjedničkoj vojsci ostavljaju sve naoružanje i ratnu opremu s tim da svi oficiri, podoficiri i vojnici budu bez ikakvog zlostavljanja pušteni svojim kućama;

b) da se oficirima ostavi lično naoružanje, oficirske oznake i odlikovanja fBilo bi napodnošljivo sramno vratiti se kući bez ordenja i činova.., ').

Mi nismo imali nikakvih ovlaštenja, Bjedić ni ja, ali smo znali jedno: niti ćemo Nijemcima dati da se povuku nekažnjeni, niti ćemo prihvatiti ikakve njihove uvjete... «

Damjanović se sjeća da su tada uspostavili radio-vezu sa štabom 4. armije, a dok je čekan odgovor, pamti kako su s njemačkim generalima vodili neformalne razgovore. Međutim, sudeći po sačuvanim dokumentima, pregovori prekinuti u Ilirskoj Bistrici, nastavljeni su u štabu 4. korpusa NOV u selu Zagorje.

No, dajmo riječ generalu Damjanoviću:

[1]i [3] Pismo Nikole Grubora od 14. aprila 1975; autorska zbirka.

[2] Zapisi, djelomično objavljivani, Danila Damjanovića.

[4] Arhiv VII JNA, k. 1017, reg. br. 39/8.

»U jednom trenutku komandant 13. divizije Nikola Grubor zapitao je njemačkog generala kakvo mišljenje ima o borbenim sposobnostima naših divizija. Schwarz (a bit će da je to bio šef njemačke delegacije von Heslin - op. red.) odgovorio je neusiljeno, odmah: govori o našim divizijama s mnogo podataka, o svakoj od njih. Za 26. dalmatinsku kaže da je bila nezadrživa u napadu, u obrani nešto slabija. Artiljeriju naših divizija hvali, i za vrijeme torbe na frontu Rijeka—Klana i sad oko Ilirske Bistrice kaže da je bila izvanredna. Za 8. i 19. diviziju nema previše laskavih riječi, ali kaže da nisu slabe. Najslabija je bila 13. divizija. Ta ocjena je za Grubora bila izazov. Onako visok, crvena lica, goropadan, Nikola se počeo žestoko prepirati s njemačkim generalom, a mi smo se slatko smijali... «

Damjanović tvrdi da je dokument o kapitulaciji 97. korpusa potpisan poslije upute primljene iz štaba 4. armije, u kojoj se savjetovalo da »Nijemcima u svemu mogu izići u susret osim da im dopuste odlazak u Njemačku«,

Od onog što je utanačeno u selu Zagorju, u ilirskobistričkim pregovorima prihvaćeno je sve osim točaka 5 i 6, odnosno: štab 4. armije je inzistirao — a to će poslije dužeg natezanja njemački parlamentarci i prihvatiti — da se »njemačka vojska razoružana do kraja stavlja na raspolaganje pobjedničkoj vojsci«. Razoružanje 16.000 vojnika i oficira trebale su provesti jedinice 8. kordunaške i 19. sjeverodalmatinske divizije. Pri tome su oficirima ostavljani pištolji, oficirske oznake i odličja.

Po sjećanju Danila Damjanovica, Nijemci su razoružavani po divizijama i dvije pukovske borbene grupe. Njemačka komanda bila je obavezna da svoje trupe pripremi za razoružavanje do 12 sati 7. maja.

Njemački generali sa svojim su se jedinicama opraštali kratkim govorima. Damjanović kaže da je komandant 188. divizije svojim trupama rekao da su »vodile časnu borbu za Vaterland« i da vojnici nisu krivi za izgubljeni rat.

Većih nesporazuma 7. maja nije bilo. Ali 8. maja tamo gdje su oružje odlagale jedinice 188. divizije došlo je do pucnjave. Naime, grupa oficira 3. bataljona 15. SS policijskog puka, koji se borio u sastavu 903. puka 188. divizije, pokušala se izvući. »Naš obavještajac, poručnik Rašković, javio mi je - sjeća se Damjanović — »da su esesovci ubili dvojicu naših ljudi i da su poginula dva njemačka oficira. Bijeg je, uglavnom, osujećen. Obavještenje me je ogorčilo. Naredio sam da mi odmah privedu generala von Heslina ili pukovnika Hoffmanna. Došao je Hoffmann s prevodiocem, kapetanom. Namjerno sam ga pustio da me nekoliko minuta čeka, kao zauzet izdavanjem naređenja prikupljenim oficirima. S njemačkim generalom sam govorio strogo. Najprije sam ga podsjetio na njemačke zločine u Jugoslaviji. Kažem: zna li gospodin pukovnik kako je radiostanica 'Donau' danomice ponavljala prijetnju: za 1

Deutschera ili 1 Volksdeutschem bit će streljano 100 Srba, Ì zna li, što je strašno, da su te prijetnje izvršavane. Muči pukovnik, zgrčilo mu se lice, zatamnile oči, pale mu ruke teške niz tijelo, a ja polako, riječ po riječ, težu jednu od druge, kazujem: sad ću ja narediti — za jednog ubijenog borca oslobodilačke vojske, streljati stotinu vojnika okupatorske vojske, koja se ne pridržava sporazuma o kapitulaciji. Tek što je prevodilac to rekao, pukovnik Hoffmann pade na koljena, sklopi ruke, kao da sam majka božja, stade me preklinjati... Moram reći, tek tog trena, kad je načelnik štaba njemačkog korpusa klečao preda mnom, osjetio sam slast pobjede. Svečano je izjavio: ako se desi još jedan sličan prestup, njegov život je na raspolaganju, mada je, ponavljao je, teško komandovati esesovskim jedinicama, kojih ima u korpusu... «

Razoružane jedinice 97. njemačkog korpusa upućene su u zarobljeničke logore u Hrvatskom primorju. Na prolasku kroz Rijeku tih 16.000 vojnika, četrdesetak oficira i tri generala[1] zaprepastili su sve one koji su se onog majskog dana zatekli u Rijeci: čim su stupili na ulice razorenog grada počeli su stupati paradnim korakom i pjevati, kao da pobjednici ulaze u grad. »Sve nas je to zaprepastilo, ali nismo se snašli i nismo stigli da reagujemo.«[2]

Poslije 7. maja jedini izlaz za neprijatelja prividno je postojao samo na sjeveru Slovenije. Ključni rajoni i izlazna vrata za Zapad nalazila su se u trokutu Celje-Dravograd-Pliberk. Sve neprijateljske snage, Nijemci, Mađari i kvislinzi raznih boja, nagomilale su se u zone rasporeda 4. operativne zone Slovenije, ispred jedinica 3.. jugoslavenske armije, kojoj će se do 15. maja priključiti i dijelovi 1. i 2. armije.

Kolone generala Lohra neprestano su potiskivane do 9. maja, a zaustavljene su u zoru toga dana između Celja i Slovenj Gradeca. Na temelju ultimatuma štaba 4. operativne zone, što je glavnokomandujućem Jugoistoka predan putem radio-veze štaba njemačke divizije, koja je bila s načelnikom štaba 4. zone u kontaktu sjeverno od Celja, generalštab Jugoistoka je pristao na kapitulaciju. Na bazi te odluke generala Lohra, došlo je do razoružavanja spomenute njemačke divizije u Soštanju. No, tada je komandant Jugoistoka ostao bez radio-veze sa štabom svoje razoružane divizije i sa štabom 4. operativne zone. Prethodno upozoren da bi mogao biti napadnut sa zemlje i iz zraka, Lohr je odlučio da sam potraži naše jedinice i s njima stupi u vezu. Njegov je štab procjenjivao da su jače partizanske snage raspoređene u Savinjskoj dolini, pa je u tom pravcu poslao jednog majora sa zadatkom da pre-

[1] Dr L'ros Kostić, nazn. dj, str. 435.

[2] Zapisi Danila Damjanovića.

da pismeni poziv »predstavniku Titove vojske na razgovor u selu Braslovče radi pregovora o daljnjem povlačenju njemačke vojske s teritorije Jugoslavije.«

Löhrov izaslanik uspostavio je vezu oko 10 sati 9. maja s Ivanom Dolničarom, politkomesarom 14. slovenske divizije, koji je rukovodio pohodom 6. i 11. brigade 14. divizije iz Savinjske doline preko Solčave i Kaple na sjever. Löhrov je izaslanik Dolničaru predao pismeni poziv na razgovor u selo Braslovče uvjeravajući ga da su pregovori i hitni i neophodni. Nije propustio naglasiti kako bi bilo najbolje da se njemačkim trupama omogući nesmetano povlačenje iz Jugoslavije. Dolničar je prihvatio poziv na pregovore, ali se nije složio da mjesto sastanka bude u sjedištu Löhrovog štaba, u selu Braslovče, nego na pola puta — u Letušu. Lohr je s grupom generala i viših oficira iz svoga štaba i s jakom oružanom pratnjom stigao u Letuš oko 13 sati, nešto prije Dolničara. Oko gostionice kod mosta u Letušu bilo je postavljeno nekoliko teških mitraljeza. Dolničar je došao samo s jednim drugom. Od oružja su imali jedino pištolje.

Soba u kojoj se smjestio Lohr bila je pripremljena tako da na posjetioca ostavi dojam kao da je generalov štab tu duže vrijeme. Na zidovima, kao i na stolu, oko kojeg su bile poredane stolice, bilo je više različitih karata. Sve je bilo režirano za predstojeće pregovore.

Na ulazu u gostionicu, Dolničara i njegova pratioca je dočekao u stavu mirno već poznati major parlamentarac. Izjavio je da je general Lohr, pristao, zbog ozbiljnosti razgovora, da dođe na pola puta i da je spreman otpočeti pregovore.

Do posljednjeg trenutka komandant Jugoistoka, general Lohr, htio je održati na visini vojničko dostojanstvo svoga štaba. Sve je išlo po određenom redu i uigranom protokolu. Lohr je bio upadljivo najniži među prisutnima. Ogrnut crnom pelerinom, izgledao je manji od stvarne visine. Ispružio je nervozno dignutu ruku u znak hitlerovskog pozdrava. Predstavio se i brzo počeo predstavljati članove svoga štaba - dva generala i pet oficira. Zatim je stao nabrajati kojim sve jedinicama komandira, iako su mnoge od njih već bile uništene. À smatrao je razložnim i pripomenuti koliki ima utjecaj i na druge jedinice, posebno kvislinške. Poslije nabrajanja imena i jedinica, htio je da mu se kaže Dolničarev čin i snage kojima on, i oni koje zastupa, komandiraju. Dolničar mu se predstavio imenom, činom i funkcijom, a o jedinicama koje zastupa rekao je nešto neodređeno. Lohr, smrknut, vidljivo nezadovoljan situacijom u kojoj se zatekao, brzo je govorio:

»Odlučio sam da se stavim na raspolaganje maršalu Titu, da mu predam veću količinu naoružanja i preuzmem odgovornost da će moje jedinice disciplinirano napustiti jugoslavensko tlo.« Kao: oni će otići ne praveći proble-

me, a to što su došli u krvi, to što su četiri godine bili u funkciji strašnih **zločina, to** je zanemarljivo i zaboravljivo, Herr Löhr je ljut već i stoga što **mora** obećati: »Preuzimam odgovornost da će moje trupe disciplinirano napustiti Jugoslaviju.« Pritom je ustvrdio da ima pod komandom oko 300.000 ljudi, a hrane je mala imaju je još samo za 3-4 dana. Naglasio je da povlačenje treba ubrzati, dok su trupe još disciplinirane. Bude li se moralo čekati, neće moći da odgovara za njihovu disciplinu, eventualna nasilja i pljačku. Jasno, kaže **Löhr,** njemački će vojnik u svakoj prilici ostati disciplinirani, ali nikad se ne može znati šta će učiniti vlasovci,[1] ustaše i četnici, kojih je mnogo u njemačkim kolonama.

Na pitanje koliko i kakvo to oružje treba da predaju Jugpslavenskoj armiji, načelnik štaba jugoistoka general Schmidt-Richberg odgovorio je da **će sve rezerve** oružja i dio vojničke opreme staviti na raspolaganje Jugoslavenskoj armiji Satno traži da se za održavanje reda svakom desetom vojniku ostavi puška, a svim podoficirima i oficirima osobno naoružanje. Za prijevoz hrane zadržat će potreban broj kamiona, a na svaki kilometar kolone zadržali bi po tenk, odnosno oklopna kola, radi održavanja reda i za potrebe komandiranja.

Dolničar se nije složio s prijedlozima Alexandere Löhra i njegova štaba. Spomenuo im je već potpisanu bezuvjetnu kapitulaciju i pitao ih poštuju li taj akt i zašto sad, poslije službeno objavljenog prestanka rata, zadržavaju kompletne štabove i tolike količine oružja. Lohr i njegovi generali su izjavili kako se potpisani akt o kapitulaciji ne odnosi na Jugoslaviju, a osim toga, čak da se i odnosi na Jugoslaviju, oni ipak, ne dopusti li im se brzo povlačenje, ne mogu jamčiti da će se sve jedinice pokoriti naredbi da odlože oružje.

»Razgovor Je trajao oko 30 minuta«, piše Dolničar,[2] »i kako nisam mogao sam odlučiti o prediogu generala Löhra, zahtevao sam od njega da ide sa mnom u Štab IV operativne zone Slovenije na dalje razgovore. Posle kraćeg šavetovanja sa svojim štabom i kolebanja, saglasio se da pođe sa mnom. **Oko** 14 časova krenuli šmo u pravcu Soštanja.

Pitt od Letuša do Soštanja bio je dosta težak. Cesta je na mnogo **mesta pofušena** i pretrpana vozilima i ljudstvom. Na putu su nas presretali naročito **vlasovci,** zaustavljali Lohra i molili ga da ih ne predaje partizanima i Rusima **dajući mu** obećanje da su spremni pod njegovom komandom i dalje na svaku

,1, Pripadnici armije sovjetskog generala Vlasova, koji se 1941. predao Nijemcima i oigMiiàrao.fuske kvisUnške jedinke u sastavu Wehrmachta.

[2] Ivan Dolničar, ***Obrui bez** pukotine,* »Narodna armija«, Beograd, 6. maja 1966. godine.

žrtvu. Svi koji su prilazili pozdravljali su sa 'Hajl Hitler' a Löhr je otpozdravljao istim pozdravom.«

Budući da je put na jednom mjestu bio jače porušen, Lohr i njegova pratnja, zajedno § Dolničarom, nastavili su kroz šumu, pješice. Nijemci se ni za tren nisu odvajali od Dolničara. Cini se da im je strah od šume duboko bio ušao u kosti. Poslije dvosatnog pješačenja našli su se u štabu 4. operativne zone u Topolščici, gdje su pregovori povedeni u 16 sati i 50 minuta. Delegaciju jugoslavenske armije predvodio je Matevž Hace, koji je kasnije pisao:

». .. S moje strane sjedili su komesar 14. divizije Janošek (Ivan Dolničar) i naš korpulentni i veseli liječnik dr. Jože Binigar. Bili su tu i načelnik štaba Petar Brajović, obavještajci Nace Mikić i Jože Lampret, potom operativni oficiri i kulturnjaci...

- Koliko ljudi imate sada pod svojom komandom? — pitao sam. General me pogledao i mirno odgovorio:

- Samo 300.000 ljudi.[1] Od toga je oko 200.000 u Donjoj Štajerskoj.

Njegov načelnik ga je dopunjavao i nabrajao SS divizije, planinske, lovačke, tenkovske i avio-jedinice.

Rekao sam da bi njihove divizije mogle otpočeti odmah da predaju oružje, da treba raznijeti pismenu zapovijest o neodgodivoj predaji i da ne smiju zaplijenjeni ratni materijal kvariti. Sav vojni materijal mora se sakupiti u označenom prostoru. Lohr je odgovorio:

- Razoružanje svoje armije htio bih provesti u rajonu Ceiovca. Tamo ima za to dovoljno prostora.

Načelnik štaba Brajović dopunio me je rekavši:

- Naprijed nećete ni koraka. Razoružanje mora otpočeti odmah i tamo gdje su jedinice zatečene.

General Lohr nas je pogledao ironično, i kao da nas je htio ustrašiti, odgovori:

- Sta ako uprkos tome budemo ipak išli naprijed?

- To se neće dogoditi, jer smo u radnom kontaktu s Glavnim štabom Slovenije i Vrhovnim štabom JA. Lako ćemo dobiti nekoliko eskadrila aviona. Predaju morate odmah potpisati, inače ćemo vaše kolone bombardirati — naglo sam mu odgovorio.

Löhr je na to nervozno uskliknuo:

- Molim vas, ne bombardirajte moju ionako očajnu armiju koja želi mir i povratak kući... «[2]

[1] U broj od 300.000 vojnika Löhr je vjerojatno uračunao i Pavelićevu vojsku, crnogorske četnike, slovenske domobrane i ostale kvislinge.

[2] Matevi Hace, ***Srdanje z nmdkimi generali,*** Ljubljana, 1959.

Löhr je, kako rekosmo, prije ovih pregovora, 9. maja ujutro, bio pristao na kapitulaciju svojih snaga. Ali tu odluku, zasnovanu na aktu berlinske kapitulacije, sad više ni on ni njegovi komandanti nisu poštovali. Njegove jedinice i dalje su vodile borbe, os»m divizije u Soštanju, koja je odložila oružje i nekih manjih jedinica koje su se pred našim jačim snagama predavale i bez odobrenja svojih pretpostavljenih.

Na pitanje zbog čega Nijemci ne poštuju njegovu jutrošnju odluku o kapitulaciji, Löhr je odgovorio da su kapitulaciju Njemačke potpisali Anglo-Amerikanci i Rusi, a da Jugoslaveni nisu u tom potpisivanju sudjelovali, niti su spominjani. To njegovi potčinjeni znaju. Löhru je, kao neupućenom pučkoškolcu, objašnjavano da je Jugoslavija sa svojom oružanom silom u sastavu antihitlerovske koalicije i da kao član te koalicije vodi borbene operacije u sklopu općih ratnih planova savezničkih armija. Netko od pregovarača, kao dokaz svemu tome, spomenuo je prisutnost anglo-američke vojne misije u štabu 4. zone.

Različitim riječima, ali redovno snagom iste uvjerljivosti, Löhru je rečeno da mu ne preostaje ništa drugo nego da potpiše dokument o kapitulaciji i da naredi svim svojim jedinicama da se odmah predaju najbližim jedinicama Jugoslavenske armije. Konačno, Löhr je shvatio da i pismeno mora učiniti ono što je već jednom toga dana uradio usmeno - pristao je da potpiše zapisnik o bezuvjetnoj kapitulaciji. Osim njega, u ime Wehrmachta, dokument je potpisao general Erich Schmidt-Richberg, a u ime JA politkomesar 4. operativne zone Slovenije Matevž Hace i načelnik štaba zone Petar Brajović. O potpisivanju kapitulacije radiogramom je obaviješten Glavni štab Slovenije, od kojeg su tražena pojačanja radi razoružanja i prihvata Löhrovih snaga. S propusnicama, potpisanim i od generala Lohra i majora Brajovića, upućeni su jugoslavenski i njemački oficiri u štabove njemačkih korpusa i divizija, s uputom da odmah otpočne razoružavanje i predaja.

Löhr nije prihvatio odgovornost za predaju ustaša i četnika, ni za njihovo ponašanje:

- To su samostalne vojske. Ako i jesu s nama surađivali, nisu pod mojom komandom.

Da bi se cesta od Celja na sjever prema Dravogradu i Pliberku donekle oslobodila, štab zone je dio njemačkih snaga usmjerio na zapad od Celja, prema Kamniku, gdje ih je razoružavala 15. slovenska divizija. Divizije, nagruhane duž ceste od Zidanog Mosta preko Celja na sjever, razoružavale su 6. i 11, slovenska brigada, jedinice Kamničko-zasavskog, Kozjanskog i Laekovog partizanskog odreda, te dijelovi Prekomurske brigade i 3. brigade KNOJ-a. Divizije Treće jugoslavenske armije, koje su tek pristizale, nadirući

kroz Zagorje i Prekomurje, također su razoružavale dijelove njemačkih armija zatečene na pravcima svog nastupanja.

Lohra i njegov štab, zadržan u zarobljeništvu u Topolščici, osiguravao je Zaštitni bataljon štaba 4, zone. Lohr je iz Topolščice, na zahtjev štaba 4. operativne zone, radiogramom zatražio od štaba svog 21. korpusa da prenese naređenje o kapitulaciji svim njemačkim jedinicama zadržanim u Jugoslaviji

»Grupa armija E preko radio-stanice 21. korpusa šalje 9. maja 1945. svim komandama i ustanovama naređenje: jugoslavenski predstavnik Vrhovne komande garantirao mi je da vojni zarobljenici ni u jednom slučaju neće biti izručeni Rusima, nego će biti iz Jugoslavije pušteni svojim kućama. Rok trajanja zarobljeništva i drugo zavisit će od konferencije saveznika. General Lohr.«

Ta radio-depeša prenesena je njemačkim divizijama u različito vrijeme 9. i 10. maja. Preneseno im je i dodatno naređenje načelnika štaba grupe armija E i štaba Jugoistoka, generala Schmidt-Richberga:

»Jugoslovenska armija označila je konačne uvjete koji proizlaze iz kapitulacije i sve njemačke jedinice zaustavljene južno od Drave treba da odlože i predaju oružje i opremu. Za oficire i vojnike bit će označeni posebni odvojeni zarobljenički logori. Naloge jugoslovenskih i njemačkih oficira, koji su određeni da tu odluku provedu, treba ispunjavati U slučaju opasnosti i nesigurnosti od strane legionarskih jedinica, bit će pravovremeno izdana posebna zapovijest. Poljske kuhinje, zaprežna i motorna vozila za prijevoz hrane ostaju pri jedinicama. Za legionarske jedinice Jugoslo veni će izdati posebne odluke. Njihova sudbina je za sada neizvjesna.«

Legionarske jedinice bile su, po njemačkom tumačenju sve kvislinške jedinice, sve one trupe za koje Lohr nije htio odgovarati poslije 9. maja. U posljednjem kritičnom trenutku kvislinzi su odbačeni, i prepušteni svojoj sudbini.

Pavelićeva vojska, a s njom i ostaci crnogorskih četnika, povlačila se Mislinjskom dolinom preko Slovenj Gradeca prema Dravogradu i Pliberku. Ta se vojska predavala samo pod udarom oružja, u borbi, uz prolijevanje krvi, Kad su te kolone izbile u Sloveniju, s njima su se najprije borile jedinice Kamniško-zasavskog i Kozjanskog odreda, te 6. Slanderova brigada, 11. Zidanšekova brigada i drugi dijelovi 14. slovenske divizije, dijelovi Prekomurske brigade, 3. brigade KNOJ-a, Narodne zaštite i, nešto kasnije, u posljednjem obračunu, glavnina Treće armije.

Stab 4. zone uputio je 9. maja proglas narodu u kojem naglašava da treba spriječiti svaki pokušaj da se neprijatelj izvuče preko teritorije 4. operativne zone u Austriju. Svako kretanje raznih grupa tuđih vojski treba javljati naj-

bližoj komandi mjesta. Tako će se najbrže onemogućiti nasilja i nesreće. Letak su potpisali Hace i Brajović.

Mnogi zločinci tražili su različite načine da izbjegnu kaznu. Napuštali su svoje jedinice presvučeni u civilna odijela i bježali izvan borbenih zona. Löhrove i Schmidt-Richbergove naredbodavne depeše o predaji njemačkih jedinica nisu kod svih podređenih komandi primljene poslušno. Nekim generalima i pukovnicima kao da nije bilo dosta ratovanja, a ruski kvislinzi, vlasovci, ni po koju se cijenu nisu htjeli predati Jugoslavenima, uvjereni da će biti izručeni Sovjetskom Savezu.

Jedan od oficira 4. zone, koji su s njemačkim oficirima nosili Löhrovu i Brajovićevu uputu o kapitulaciji. Drago Markovič, pamti kako je kasno uveče 9. maja s kurirom i njemačkim majorom automobilom krenuo iz Topolščice prema Mislinjskoj dolini. U Zgornjem Doliču zaustavila ih je i maltretirala manja grupa vlasovaca, a sutradan u Srnartnom i, posebno, u Podklancu, veće skupine razbješnjelih ruskih izdajnika, saznavši da nose uputu o kapitulaciji, htjeli su ih strijeljati, U posljednjem trenutku spasio ih je neki kozački major. U Slovenj Gradecu, u ime štaba njemačke divizije, primio ih je neki visoki pukovnik, koji je pristao na kapitulaciju, ali je tražio da pobijeđenu vojsku razoružavaju jugoslavenske snage, jer on bez autoriteta oružja ne može kozake i ustaše natjerati na predaju. Budući da JA tu nije bilo, visoki pukovnik je sa svojom divizijom nastavio pokret prema Dravi i Austriji. Sam Markovič, dakako, nije ih mogao zaustaviti. Nastavio je put za Dravograđ u štab 69. njemačkog korpusa.

Konačno, i sam Lohr je odustao od kapitulacije pred pobjedonosnom vojskom jugoslavenskog narodnooslobodilačkog pokreta, To će dio njegovih snaga uvaliti u nova krvoprolića na Poljani, a on će u neuspješnom bijegu zatražiti zaštitu kod Anglo-Amerikanaca. No, za vojsku Jugoistoka sve je bilo kasno. I za samog Lohra. Dva puta je pregovarao o kapitulaciji, a kad je — poslije bijega iz Topolščice - po treći put izišao pred predstavnike naše armije, ovoga puta uz suglasnost savezničke komande u Austriji, s njim više nitko nije htio pregovarati. Ratni zločinac, bjegunac iz prvog zarobljeničkog punkta u Topolščici, razoružan je i odveden u zarobljenički logor, a nepune dvije godine kasnije i pred vojni sud, koji mu je sudio za ratne zločine.

Da su se 9. maja pred Nijemcima i kvislinzima, u Štajerskoj i Koruškoj, zatekle krupnije snage JA, vjerojatno je da Löhrove jedinice ne bi onako nasumce nasrtale prema anglo-američkim trupama koje su tek pristizale u jugozapadnu Austriju. No, jedinice 3. armije JA, usmjerene Titovom zapoviješću preko Maribora na Graz, tek se 11. maja počinju organizirano raspoređivati prema pravcima izvlačenja neprijateljskih vojski iz Jugoslavije. Prvi ključ-

ni punkt bio je u Dravogradu, drugi u Pliberku, a treći u Velik ovcu. Na svim tim pravcima, za sve vrijeme od 9. do 15. maja, djelovale su vrlo agilne jedinice 4. operativne zone Slovenije, ali one su bile razvučene na prevelikom prostoru i zbog toga nemoćne da se oružjem uspješno suprotstave desecima hiljada neprijateljskih vojnika.

Prva veća jedinica koja se ispriječila pred neprijateljem u Dravogradu bila je ojačana 51. divizija 3. armije. Ona je stigla na vrijeme da zaustavi glavninu Pavelićeve vojske, a sam se Pavelić u posljednjem trenutku izvukao, prije nego što je zatvoren obruč na Dravi zapadno od Maribora. Jedan od autora ove knjige, onda komesar 51. divizije, imao je dužnost i čast da na dravskom frontu vodi i zaključi povijesne pregovore o neumitnoj kapitulaciji ostatka neprijateljskih snaga Jugoistoka, crnogorskih četnika i kompletne preostale vojske onih za koje je CK KPH 1941. godine ustvrdio da su »trulo meso na zdravom hrvatskom tijelu« - vojske pavelićevske NDH.

Kasnije će u ustaškim tekstovima biti dokazivano da je NDH pala bez borbe, poražena u pliberskim pregovorima. Desetak godina po svršetku rata, u »Hrvatskoj reviji«[1] Eugen Kvaternik Dido, sin »vojskovođe« Slavka, proglasivača NDH 10. aprila 1941, glavni šef Pavelićeve policije (UNS) i glavni organizator masovnih pokolja i konclogora smrti u NDH, pisao je da »NDH šapatom pade … bez zadnje odlučne bitke«.

U histeričnoj apologiji »rodoljubivog« ustaštva, Dido Kvaternik u svom se napisu gorko žali rra svog poglavnika Antu Pavelića, što Nezavisnu državu Hrvatsku - taj mrtvački brod koji je od prvog dana postojanja uporno tonuo u mutne vode zločina — nije na vrijeme izvukao iz oluje drugog svjetskog rata, kao da je Pavelić mogao, da je i htio, išta odlučiti bez volje Nijemaca. Poslije katastrofe Nijemaca kod Staljingrada, ili poslije pada Italije, pa čak i poslije iskrcavanja zapadnih saveznika u Normandiji, mogla se, po Đidi Kvaterniku, otkazati Nijemcima poslušnost. Paveliću gorko zamjera što je i nakon pada Berlina ostao na strani Wehrrnachta. Trebalo je spasiti NDH, makar i bez Pavelića, Kvaternik u emigraciji neće da shvati, ili u svoju laž želi uvjeriti Zapad, da je »ustaški brod« po logici nastanka morao ploviti kursom što su ga nalagali njemački nacistički interesi. Osim toga, oružane snage narodnooslobodilaČkog pokreta Jugoslavije bile su toliko jake, da Pavelićevu kvislinšku državu ništa nije moglo spasiti od propasti.

Slično Hitleru, koji je razmišljao i planirao da se povuče u Austriju, da u Alpama stvori čvrsti odbrambeni bedem i tu sačeka priželjkivani sukob Istoka i Zapada, tako se i Ante Pavelić nadao rascjepu u antihitlerovskoj koa-

[1] Publikacija koju su ustaški emigranti izdavali u Argentini.

liciji, Pomišljao je da svoje elitne jedinice povuče u Liku i da osloncem na Velebit i Kapelu, u zaleđu Jadrana i Italije, organizira obranu od nastupajuće Jugoslavenske armije. Tu bi ustaše, nadao se, mogle sačekati planirani sukob između »zapadne civilizacije« i »istočnog barbarizma« i uključiti se u »sveti rat« protiv »crvene najezde«. Prijelaz iz njemačkog u anglo-američki antikomunistički lager podrazumijevao je, među ostalim, i smjenu na vrhu najovisnije Nezavisne države. Ustaški vrhovi su, uoči konačnog sloma, planirali da vlast predaju ili dru Vlatku Mačeku ili pak zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu: pomišljali su da bi svaki od ove dvojice mogao biti most za vođenje uspješnih pregovora È Anglo-Amerikancima i za obnovu NDH, sad pod drugim patronatom. Ustaše su se nadali da bi, podržani anglo-američkim oružjem, mogli čak spriječiti i ulazak Jugpslavenske armije u Zagreb.

U tom cilju Pavelić se nije libio da hvata veze i s komandantom izdajničke četničke vojske Dražom Mihailovićem. Po njegovu rezoniranju, Draža bi ga, preko svojih prijateljskih veza na Zapadu, posebno onih oko Fotića u SAD i kralja Petra II u Londonu, mogao dovesti u kontakt s nekim uticajnim političarima Zapada i tako ih zainteresirati za sudbinu NDH. Sklon suradnji sa svakim tko je bio protiv nove Jugoslavije, Draža Mihailović, svjestan da mu predstoji totalni krah, razmjenjivao je u martu i aprilu 1945. godine emisare s Pavelićem i Stepincem, predlažući ujedinjavanje zajedničkih napora u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Slovenski kvislinzi, biskup Rožman i general Rupnik, kao i Mihailović, predlažu Pavcliću stvaranje antikomunističkog fronta Srba, Hrvata i Slovenaca, u koji bi se uključili Maček i razni drugi antikomunistički raspoloženi političari koji imaju neke veze s izbjegličkom vladom u Londonu ili bilo s kakvim uglednikom Zapada.

U toj groznici posljednjeg pokušaja spasavanja nespasivog, Pavelić šalje svoga ministra dra Vjekoslava Vrančića posebnim avionom u savezničku komandu u Italiji. No, pregovora s Vrančićem zapravo nije ni bilo; u Alexanderovom štabu nitko nije držao do »poglavnika izdaje«. Pavelićev memorandum je kao razloge za pregpvore, kao razloge da ga Zapad zaštiti, navodio »značajne« podatke, na primjer: da je NDH članica »Međunarodne poštanske unije« i »Međunarodnog crvenog križa«, da je turski ambasador u Londonu rodom iz Bosne i da su Dalmatinci i Primorci iskusni pomorci (kao da je i za to zaslužna NDH!), ili to, da su svojim trupama naredili da ne pucaju na anglo-američku vojsku… Groteskna su tvrđenja u tome memorandumu da ustaše nisu »nikoga napadali«, da su vodili »nacionalni obrambeni rat«, da su bili bez »zavojevačkih ambicija«, da *iz* »humanih obzira« traže zaštitu, a ne spominju bestijalnost svoga poketa koji je zločin uspostavio kao sistem, ne spominju da su poubijali stotine hiljade nevinih ljudi, da su bezdušno klali i

djecu, i žene, i starce. No, nije Pavelić toliko naivan pa da se uvjerava kako zapadnim saveznicima nisu poznati monstruozni zločini njegovih ustaša, nego je računao, i ne bez razloga, na raskol u antihitlerovskoj koaliciji. On s takvom računicom moli za milost i nudi svoje usluge, tvrdeći da bi uz najmanju »pomoć izvana« mogli uspješno »uništiti neprijatelja«. Naivno, jer kao da saveznicima nije poznato da to oni nisu uspjeli učiniti ni za sve vrijeme rata, uz obimnu podršku moćnih nacističkih armija, što su na početku agresije predstavljale najjaču ratnu mašinu koju je do tada svijet vidio.

Kad je predsmrtna ura već počela otkucavati, a vjerovanje u njemačko tajno oružje, pa onda i u sukob medu saveznicima antihitlerovske koalicije iščililo, Pavelić je svoje privrženike uvjeravao da će ih ipak zapadni saveznici uzeti pod zaštitu, tvrdio je da već ima njihovu vizu, da neće biti bačeni u logore, da će kao politički emigranti dobiti kod njih azil i status slobodnih ljudi Doduše, Pavelić je to tada lagao, ali će se kasnije potvrditi da je govorio istinu.

Ustaški general Ante Moškov, zapovjednik Pavelićeve garde, PTS-a. Poglavnikova tjelesnog sdruga, poslije će rata, u zarobljeništvu, izjaviti kako je» razgovarajući s poglavnikom u aprilu 1945, shvatio da mu je »voda bila došla do grla. I zaigrao je samo na kartu izbjeglica. Treba povući što više ljudi iz Hrvatske, doći pred Anglo-Amerikance sa stotinjak tisuća vojnika i civila. I reći: oni su svi za mene, i tada Anglo-Amerikanci moraju računati s njegovom osobom. To je bila igra.«

U to vrijeme Treća armija JA, pod komandom generala Koste Nada, već je bila zauzele Viroviticu i nastavila nastupanje Podravinom prema Koprivnici i Bjelovaru.

Prva armija JA, pod komandom generala Peka Dapčevića, izbila je na rijeku Ilovu, vanjsku liniju odbrane Zagreba.

Druga armija JA, pod komandom generala Koče Popovića, prelazila je Unu i nezadrživo nadirala prema Karlovcu.

Četvrta armija JA, pod komandom Petra Drapšina, hitala je prema Trstu.

Ostaci onoga što se zvalo NDH bili su stegnuti samrtnim zagrljajem.

Tada je Pavelić donio konačnu odluku o bijegu. U 2 sata u noći 27. aprila 1945. pozvao je u vilu Rebar grupu najodgovornijih i najodanijih ustaških oficira, izložio im vojnu situaciju i predočio potrebu povlačenja iz Zagreba zajedno s Nijemcima.

Pavelić je nervozno odgađao odlazak sve do 5. maja. Toga je dana telefonirao predsjedniku vlade dru Nikoli Mandiću, davši mu znak za polazak. Mandić će kasnije reći da je sav ustreplao, slušajući glas svoga poglavnika:

»Polazimo sutra. Recite ostalima. Saopćite također svim ministarstvima i svim funkcionerima državne uprave. Dokumenta neka se spale.«

Naravno, nije se trebalo mnogo objašnjavati, budući da se o tome i ranije razgovaralo i odlučivalo što valja raditi kada kola nezadrživo pojure nizbrdo, u provaliju poraza.

I tako je na dati znak vođe počela utrka s vremenom. Za mnoge okorjele ratne zločince, a toga su oni bili itekako svjesni, bila je to trka između života i smrti.

Za bježanje na Zapad trebalo je pridobiti - što nimalo nije bilo teško - i vođu HSS-a dra Vlatka Mačeka, kako bi se pred javnošću zapadnih zemalja moglo prikazati da su i neustaše primorani bježati ispred »boljševičke« opasnosti. Osvjedočeni antikomunist ustašama je presudno pomogao u uspostavljanju NDH, pozivajući stanovništvo da sluša i surađuje s kvislinškom ustaškom vlašću. Njegova dobro naoružana partijska vojska, Seljačka i Građanska zaštita, odigrala je važnu ulogu u razoružanju bivše jugoslavenske vojske u aprilskom ratu, u organiziranju dezerterstva, širenju demoralizacije i kapitulanstva: bila je to prva oružana snaga NDH. Mačekova politika pomogla je Paveliću u organiziranju domobranstva. Bilo je jasno da će Vlatko Maček ustašama pomoći i 1945, prikazujući ih Zapadu kao »nacionalne borce koji se povlače pred komunizmom«.

Odlučivši da se povlači prema Austriji, Pavelić se nije povlačio sa svojom vojskom. Nije čak sačekao ni pokret kolone svoje garde i ostalih koji su bili određeni da ga u emigraciji štite. Svoju vojsku i desetke tisuća nenaoružanih građana i seljaka, koji su uglavnom prisilno svrstani u izbjegličku kolonu, ostavio je na cjedilu prepustivši sav taj jad i bijedu sudbini ratnog vihora.

U vrijeme ulaska jedinica JA u Zagreb, Pavelić je još bio u zemlji. Oprezan, nije jako žurio, nego je provjeravao tko se nalazi ispred njegove kolone, gdje su slovenski partizani, gdje anglo-američke trupe, a gdje jedinice Crvene armije. Kad se nešto bolje informirao o stanju na teritoriji kroz koju je namjeravao proći, 8. maja oko 11 sati krenuo je iz Novih Dvora kod Zaprešića preko Ptuja, Maribora i St. Andreje do Spilfelda. U strahu da ne padne u sovjetsko zarobljeništvo, Pavelić je napustio svoju kolonu koja ga je do tada štitila, ostavio je i automobil, pa sa sinom Velimirom i ustaškim funkcionerima Lisakom, Rebemščakom, Kirinom i Dolores Braeanović nastavio bijeg kroz šumu. Nakon 14 dana takva bježanja bespućima Tauernskih Alpi, uspio se dočepati američke zone i smjestiti blizu Hinterseea u lovački dvorac Leingreit, koji je ranije zakupio, a već u jesen 1944. tamo je poslao suprugu sa dvije kćeri i 15 kamiona opljačkane robe.

Maček drugom maršrutom bježi u Pariz. Pavelić mu je za pratnju dao oficira svoje garde i 1.000 zlatnika opljačkanih 6. maja iz Državne banke NDH, što su kasnije u istrazi potvrdili mnogi uhvaćeni visoki ustaški funkeioneri,

Vojska je krenula iza njih. S vojskom se povlači i veliki broj civila. Mnogi su već ranije dovedeni u Zagreb iz svih krajeva NDH, zavisno od nastupanja Jugoslavenske armije. Napuštajući gradove, ustaše su primoravali sve mladiće da idu s njima. Bilo je više slučajeva, u Karlovcu i Zagrebu, da su tako u ustašku izbjegličku kolonu uključeni i neki skojevci, koji će se priključiti našim jedinicama tek poslije 15. maja. Vojni kamioni, topovi, limuzine, seljačka kola, negdje čak i dječja kolica, napravili su pravi kaos, tako da se na zagušenoj cesti prema Crnomercu nije znalo ni tko pije ni tko plaća. Ustaše su planski povećavali izbjegličke kolone. Željeli su prikupiti što više civilnog svijeta, kako bi se Anglo-Amerikancima prikazali kao pokret uz koji je narod, spreman da se za njih žrtvuje, odlučan da s ustašama napusti i pradjedovsko ognjište. Po povlačenju iz Zagreba, već u Hrvatskom zagorju, najveći dio tog stanovništva počeo je izostajao iza vojnih kolona. Poslije prvih većih okršaja na Sutli i u Sloveniji, kolone civila, stale su se osipati još jače.

Povlačeći se obroncima Zagrebačke gore, ustaše su činile posljednje zločine nad hrvatskim življem. U selima udaljenim samo nekoliko kilometara od Zagreba, u Markuševcu, Daščevcu, Bačunu, Gračanima i Šestinama ubili su 75 nedužnih seljaka, koji se nisu htjeli s obiteljima uključiti u njihove izbjegličke kolone.

Brzi prodor 4. armije na lijevom krilu povezanog fonta jugoslavenskog ratišta, onemogućio je njemačko-kvislinškim trupama da na tom sektoru iziđu u okupacionu zonu anglo-američkih armija. Budući da je izlaz na zapad zatvoren, još nedotučene njemačke i kvislinške snage u Jugoslaviji gomilaju se sjeverno od Save; komunikacijama od Ljubljane, Zidanog Mosta i Zagreba na sjever pokušavaju se izvući u dolinu Drave u Štajerskoj i Koruškoj, gdje očekuju prihvat od zapadnosavezničkih trupa.

Međutim, to će spriječiti brzi prodori dijelova 3. i 4. armije JA, koje će do 15, maja zatvoriti sve prilaze do anglo-američke zone.

U štabu 3. armije JA, u dane njemačke kaputulacije, 9. i 10. maja, smatralo se da pred njenim jednicama stoje samo manje neprijateljske snage u povlačenju. Zbog toga su na borbenoj liniji zadržane samo dvije divizije 3. armije. Šesnaesta divizija bila je angažirana na okružavaju, zarobljavanju i razoružanju 21. njemačkog korpusa, a 17. je gonila ustaško-domobransku kolonu južnim padinama Pohorja. Dvije vojvođanske divizije, 36. i 51, i 12. slavonska divizija, po starom planu vrhovne komande, dobile su zadatak da za-

posjednu mali pojas u južnom dijelu Austrije, duž jugosiavensko-austrijske granice, od Graza do Celovca, između sovjetskih i anglo-američkih armija. Zapadni saveznici odbili su da jugoslavenskoj armiji, iako je držala jedan od četiri evropska fronta, dodijele okupacionu zonu u Koruškoj, koju je naša via-, da tražila 2. aprila 1945.

Kad je već počeo pokret divizija 3, armije na sjever od Maribora i kad je 40. slavonska divizija dobila zadatak da od 51. divizije preuzme garnizonsku službu u Mariboru, saznalo se da se zapadno od rasporeda 3. armije, između Celja i Dravograda, sporo pomiče vrhovna komanda Jugoistoka s ostacima svojih grupa armija E i F s kompletnom ustaško-domobranskom vojskom. Tada je štab 51. divizije odlučio da odustane od već započetog pohoda prema Grazu: bilo je neophodno da što prije, sa što više snaga, zaposjedne Dravograd Ì da tu zatvori prijelaze preko Drave u Austriju. Mariborski željezničari sve su poduzeli da uz pomoć 51. divizije za nekoliko sati osposobe promet prugom Maribor-Dravograd. Zahvaljujući zalaganju željezničara, štab 51. divizije uspio je da svoje dvije brigade, 7. i 8, odmah prebaci vlakom u rajon Dravograda, tako da su tamo ipak pravodobno zaposjednuti dravski prijelazi povezivanjem dijelova 6. brigade 36. divizije, 1. brigade 14. slovenske divizije i novofomirane Prekomurske brigade s glavninom 51. divizije.

Štab 3. jugoslavenske armije, na bazi dobijenih novih podataka, ubrzo poslije toga odobrava i pohvaljuje ovaj korak i samoinicijativu štaba 51. divizije, te na sektor Dravograda ubrzano šalje nova pojačanja.

U to vrijeme desno krilo 3. armije bilo je povezano s crvenoarmijsklm jedinicama 3. ukrajinskog fronta. Između nas i crvenoarmijaca nastupala je, pod sovjetskom komandom, 1. bugarska armije, koja se iz Austrije spustila u granični prostor kod Dravograda prije 51. divizije. Tako se dogodilo da je na tom sektoru neprijatelj prvi kontakt uspostavio s Bugarirria. Čak su otpočeli pregovore o prelasku ustaške vojske u Austriji i o predaji oružja Bugarima. Čini se da je u pregovorima sudjelovao i bugarski general Sterju Atanasov. Do dolaska 51. divizije u zonu Dravograda, ustaški emisari su i po nekoliko puta dnevno prelazili na lijevu obalu Drave radi pregovora s Bugarima, koji im nisu bili neskloni u traženju načina da se, makar i bez oružja, izvuku iz zona na udaru naših armija.

Ustaše će poslije rata pisati kako su im Bugari u dravogradskim pregovorima ukazali na mogućnost da se izvuku iz okruženja preko slabije zaposjednutog terena, pravcem Guštanj-Poljana-PIiberk. Upozorili su ih da je kraći pravac, preko Dravograda, zaposjednut jakim partizanskim snagama,

Uočivši tu konfuznu situaciju, već 12. maja u podne, štab 51. divizije je zabranio da se vode bilo kakvi pregovori bez znanja i suglasnosti komande

51. divizije. Bilo je jasno da neprijatelj tim pregovorima želi dobiti u vremenu radi pregrupiranja i koncentriranja snaga za proboj, I Bugarima su zabranjeni daljnji pregovori s ustašama: sektor Dravograda je u zoni djelovanja 51. divizije, a ne bugarskih snaga. Osim toga, neprijatelj se nalazi desetine kilometara u dubini jugoslavenske teritorije Potpuno je nepotrebno to miješanje snaga i kompetencija, što može samo otežati našu situaciju i pomoći neprijatelju, rečeno je Bugarima. Pojedini bugarski viši oficiri, pa i sam general Sterju Atanasov Viktor, pokušali su izvrdati naredbu štaba 51. divizije, pa je u štabu divizije došlo do žestokog sukoba između bugarskog generala i jednog od autora ove knjige. Mislili smo da će saveznički general, stari komunist, španjolski borac, suradnik u jugoslavenskom antifašističkom pokretu izuzetno uvažavanog Georgi Dimitrova, bez dvojbe prihvatiti naše stavove. Ta Atanasov je s jugoslavenskim partizanima proveo gotovo punu godinu. On se s dvojicom bugarskih komunista spustio padobranom u Bosansku krajinu 19. septembra 1943. godine, doletjevši iz Moskve u naš Vrhovni štab, da bi preko naše teritorije uhvatio vezu s partijskom organizacijom u Bugarskoj. Prisustvovao je drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu. U izvještajima Moskvi najpovoljnije je ocjenjivao međunarodni značaj narodnooslobodilaČkog pokreta Jugoslavije, No, iznenadio nas je odbojnim stavom u Dravogradu. Kad su ga naši oficiri na dravogradskom mostu zaustavili, upozorivši ga na naredbu štaba divizije o zabrani pregovora, Atanasov je sa svojom pratnjom ipak nastavio put prema ustašama. Jedan naš komandant bataljona mu je rekao da ga, kao savezničkog generala, neće oružjem zaustavljati, ali upozorio je da će pucati ako i jedan neprijateljski parlamentarac krene prema bugarskim jedinicama kroz naše položaje. Na to je Atanasov, uzbuđen i ljut, počeo protestirati.

O toj neugodnoj situaciji odmah sam obaviješten telefonom.[1] Naše drugove na mostu zamolio sam da se prema bugarskom generalu ponašaju što korektnije, s vojničkim poštovanjem, bez obzira na njegove zahtjeve, i da ga obavijeste da ga taj i taj politkomesar 51. jugoslavenske divizije, njegov poznanik iz Jajca, moli da dođe u naš štab što se nalazi nepun kilometar od mosta, da bismo se dogovorili o što boljoj koordinaciji. Desetak minuta kasnije naš je oficir dopratio čuvenog Bugarina. Primili smo ga srdačno, uvjereni da smo prijatelji. Komandant divizije Sreta Savie Kolja objasnio mu je da neprijatelj, u želji da dobije u vremenu, taktizira i vodi lokalne pregovore. Zbog toga je štab divizije naredio da niko ne može pregovarati bez našeg odobrenja. Kolja je zamolio Atanasova da objasni bugarskim oficirima, koji se nalaze na našem

[1] Milan Basta

sektoru, da poštuju naše razloge. Ukoliko nam u mogućem sukobu s neprijateljem bude potrebna pomoć, mi ćemo im se već drugarski obratiti...

Na naše iznenađenje, general Atanasov je izjavio da su naše pripreme za borbu suvišne, jer ustaše će se bez borbe predati. Istina, kaže, s obzirom na zakrvljenost u četvorogodišnjoj borbi, oni ne žele da se predaju jugoslavenskim partizanima. Njemu su, reče, tako govorili predstavnici ustaške glavne komande. Ustaše pristaju da odmah polože oružje, ukoliko im se garantira da će njihovo ljudstvo biti pušteno u Austriju, da bi se tamo predalo Englezima. Sirio je ruke: zašto ne pristati na to? Vidjevši naša iznenađena i namrštena lica, rekao je, s mnogo uvjerljivosti, da bi ih Bugari mogli razoružati, a da onda nastupimo mi, pa da radimo što želimo.

Nismo se složili. Uvjeravali smo Sterju Atanasova, pozivajući se na prikupljene podatke i iskustvo, da se neprijatelj ne želi predati ni njima, ni nama, već da pregovorima taktizira kako bi dobio vremena da izvrši koncentraciju i proboj kroz naše položaje prema teritoriji zapadnih saveznika. Neprijatelj je još bio pred 3. armijom, 40-50 kilometara u dubini jugoslavenske teritorije, pa smo ideju da bugarska armija preuzme od nas opkoljene neprijateljske snage ocijenili i nesprovodljivom i neprihvatljivom. Kolja je, koliko se sjećam, s mnogo takta uvjeravao bugarskog generala da bismo za prihvaćanje takve bugarske inicijative morali tražiti odobrenje od štaba naše armije, odnosno našeg generalštaba.

General Atanasov je odmah poslije toga, bez kolebanja, ali i bez malo uljudnosti i poštovanja prema domaćinu, rekao da smo mi Jugoslaveni uobraženi zbog uspjeha u oslobodilačkoj borbi. Primijetio je, povisujući glas, da mi prvo uzvikujemo »Živio Tito«, pa tek onda »Živio Staljin«. Patetično nas je poučavao: »Svi smo mi pod komandom Crvene armije. Na istočnom frontu riješila se sudbina svijeta, pa i Jugoslavije. Sto se vi tu prsite s vašom partizanskom borbom!«

Bili smo naprosto frapirani ovakvom grubošću. Zbunjen, uzbuđen, s osjećajem povređenosti, u jednom sam dahu objašnjavao da su narodi Jugoslavije pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije digli ustanak još 1941. godine, da smo do 1944. bili bez ičije pomoći, da smo priznanje Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika dobili svojom borbom u najtežim danima rata. Spominjao sam Teheran i Jaltu, Churchila i Staljina, uvjeravajući ga da naša samostalnost nimalo ne krnji prijateljstvo sa Sovjetskim Savezom ... To što bugarska armija nema te samostalnosti i što je pod komandom Trećeg ukrajinskog fronta, to se nas mnogo ne tiče, niti vidimo, u stvari, da je to neka greška. Bugarska je poražena zemlja, i sve do ulaska Crvene armije na njezin teritorij, septembra 1944, bila je u fašističkom taboru. To što je Crvena

armija oslobodila Bugarsku, organizirala njenu armiju i pokrenula je protiv Hitlera, korisno je za bugarski narod …

— Da, ali bez Crvene armije ne biste bili oslobođeni ni vi, ni mi. Bez Crvene armije nema socijalizma — povisio je glas bugarski general. A meni je prigovorio: — Sve što si rekao, druže komesare, samo je odraz vaše uobraženosti.

Ustali smo. Situacija je bila napeta.

Pored sveg uzdržavanja, odgovorio sam mu, sada i ja grub, povišenim tonom da nitko od nas ne negira najveći doprinos Crvene armije pobjedi nad fašizmom, i da je jasno kao dan tko su glavni nosioci borbe. Ali ne znam kome koristi umanjivanje značenja naše borbe. Jer Crvenoj armiji, dok je vodila borbu na život i smrt pred vratima Moskve, pred Lenjingradom i u Staljingradu, nije nimalo smetalo što je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije vezivala jake snage fašističkih okupatora. Naprotiv! Te bi grupe inače bile na istočnom frontu, kao što bi tamo bile i bugarske armije, da ih nisu vezale snage NOV i POJ u Srbiji i Makedoniji. I Staljin je u toj teškoj situaciji ukazivao na naš primjer, pozivajući narode Evrope da slijede jugoslavenski primjer. Mi smo dali svoj doprinos velikoj oslobodilačkoj borbi u najtežoj situaciji, a to su mogli učiniti i drugi narodi.

General je na to, blijed od srdžbe, povikao kako svatko može biti ponosan da ga oslobodi SSSR, tvrđava svjetskog proletarijata i socijalizma. A onda je stišao glas:

— Treba, druže komesare, izbjeći uobraženost od koje se ne vidi što je glavno, a što sporedno i beznačajno - i ode Sterju Atanasov, na nas ljut, ali ipak ni on, ni njegovi potčinjeni s ustašama nisu više pregovarali.

Nekoliko dana osjećao sam gorčinu. Nisam mogao naći neko valjano objašnjenje za takav potcjenjivački stav prema našoj borbi. Ipak, smatrao sam da je iz Atanasova govorila zavist prema svemu onome što je KPJ učinila u drugom svjetskom ratu. Tri godine kasnije napokon sam shvatio da to nije bik samo zavist jednog ambicioznog bugarskog generala—

Ustaško-domobranska vojska, Nijemci, kozaci, četnici i drugi povlačili su se *iz* šireg rajona Zagreba prema Austriji u tri kolone Zagreb-Rogaška Siatina-Slovenska Bistirica-Slovenj Gradec, Zagreb-Celje-Soštanj-Slovenj Gradec-Dravograd, odnosno Crna-Mežice; Zagreb-Zidani Most-Celje-širi rajon Dravograda. U trokutu Celje-Dravograd-Pliberk od 12. do 15, maja gomilale su se potučene vojske, još spremne da ratuju, iako je rat već bio završen. Uoči njemačke kapitulacije, kolone Pavelićeve vojske ulazile su u Celje. Budući da su se tada njemačke jedinice počele predavati malobrojnim i na širokom prostoru razvučenim jedinicama 4. operativne zone Slovenije, ustaše su predstav-

nicima Narodnoosvobodilne fronte na pregovorima u Celju prijetile da će zapaliti čitav grad, ukoliko bez borbe ne budu pusteni u Austriju. Nešto ranije i Nijemci su prijetili da će minirati industrijske i druge značajnije objekte u gradu,-'ali su, poslije pregpvora s našim predstavnicima odustali od te zločinačke namjere. U gradu su tada bile samo manje snage Kozjanskog i Kamniško-zasavskog partizanskog odreda, jtdan knojevski bataljon, nešto oružanih grupa Narodne zaštite, novomobilizirane straže i politički aktivisti. Ustaška komanda je bila u celjskom magistratu. Iz zapisa tadašnjeg sekretara komiteta KP za Celje Martina Klančišara Nande može se vidjeti da je došlo, po svemu izgleda 9, maja (točan datum nije naznačen), do pregovora naših predstavnika i neprijateljske komande u tom magistratu. Pošto ni u Celju nì u bližoj okolini nije bilo naših jačih snaga, sa pregovorima se htjelo dobiti bar u vremenu. Štab 4. operativne zone bio je obaviješten o situaciji pa je naredio Šlanderovoj i Zidanšekovoj brigadi 14. divizije da što prije udu u Celje.

U pregpvaračkoj delegaciji u celjskom magistratu sa strane JA bili su Martin Klančišar Nando, novoimenovani komandant mjesta Celje, Cveto Vidovič, pomoćnik politkomesara Kamniško-zasavskog partizanskog odreda, Milica Grabovec Lenka, član partijskog rukovodstva i sekretar OF za Celje, i Još neki drugovi iz OZN-e. Ustaše je u tim pregovorima predstavljao neidentificirani pukovnik sa svojim štabom. Da bi uvjerio partizanske pregovarače da će zaista zapaliti grad, pukovnik je organizirao ustaše da ispod prozora magistrata igraju i pjevaju uz zapaljene vatre. Što je sve utjecalo na Klančišara i njegove drugove da ustuknu pred ustašama i da im prepuste inicijativu u pregovorima - teško je reći, no, u svakom slučaju, celjskim pregovorima ustašama je omogućeno da nerazoružani nastave pokret prema jugoslavensko-austrijskoj granici Vjerojatno su naši pregovarači vjerovali da će ustaška vojska biti sačekana i tučena na putu prema granici, kao što se i dogodilo.

Nijemci su pokazivali mnogo više sklonosti za odlaganje oružja nego ustaše, ali su i oni u pregovorima na svim nivoima tražili da budu, makar i razoružani, pušteni u Austriju. Njemačke jedinice su kapitulirale i po pukovskim i po divizijskim grupama, ovisno o situaciji u kojoj su se našle. Bilo je pri tome i tragičnih i dramatičnih prilika. Mnogi wehmiachtovci naprosto nisu mogli doći k sebi. U porazu, gubili su osnovne elemente razboritosti. Stari general von Ludwiger, komandant korpusa, prihvativši uvjete kapitulacije, otišao je u štab 3. armije uplakan, a načelnik njegova štaba, potpisavši dokument o bezuvjetnoj predaji, izvršio je samoubojstvo. Samoubilačke hice ispalili su i neki oficiri 7. SS divizije u zoni Zidanog Mosta, gdje je iznurene kolone te divizije zaustavila 7. crnogorska brigada 3. divizije. Jednako su bile iz-

nurene jedinice naše 3. divizije, kao i esesovci, ali su borci NOR bili - pobjednici. Omladinski rukovodilac 7. crnogorske omladinske brigade, Vidoje Zarković, kasnije će zapisati da je brigada s mnogo rizika ušla u posljednji sudar s esesovcima:

»Dio jedinica 7. brigade bio je usmjeren da zauzme most na rijeci Savinji i spriječi odstupnicu neprijateljskih snaga iz Radeceg i da bočno blokira glavnu neprijateljsku kolonu, a dio je - pretežno iz Prvog bataljona i prištapskih jedinica, na čelu sa proslavljenim junakom Krcunom Mašanovićem, komandantom brigade, i Petrom Vojvodićem, komandantom Prvog bataljona — prešao na lijevu obalu Save i uključio se u veliki krkljanac, probijajući se ka Zidanom Mostu. Gužva je bila neopisiva. Njemačke jedinice su nastojale da očuvaju kakav-takav marševski poredak, ali su komore, zbjegovi, brojni kamioni i zaprežna kola to skoro onemogućavali... «[1]

Bataljon pod komandom Petra Vojvodića probio se u neprijateljsku kolonu i zaustavio pokret jedinice »Prinz Eugen« divizije. Esesovci su se zaustavili, dok je grupa ustaša i domobrana nasrnula na partizane, koji su ih žestokom paljbom iz puškomitraljeza primorali da dignu ruke, ili da ih mrtve odnosi nabujala Sava.

»U nastojanju da se preteknu i zaustave njemačke i ustaške kolone, koje su se protezale u nedogled, neki dijelovi Prvog bataljona, s komandantom na čelu, probili su se do Zidanog Mosta i naišli na štab Sedme SS divizije 'Prinz Eugen'. Komandant bataljona Petar Vojvodić stupio je u kontakt sa njemačkim generalom, komandantom divizije i od njega zatražio da se njemačke jedinice predaju … «[2]

Vojvodiću se pridružio i komandant brigade Krcun Mašanović.

Kada su se pojavili pred Nijemcima, njemački komandant samo što nije upotrijebio oružje. Mašanović je podigao ruku:

- Delegacija - uzviknuo je Mašanović, idući prema grupi njemačkih oficira.

— Prije svega, neophodno je da odmah naredite da se čitava vaša kolona zaustavi - upao je Petar Vojvodić, prilazeći najstarijem oficiru.

— Prvo, moramo razgovarati — usprotivi se njemački oficir.

- Prvo, ovaj vaš kaos mora prestati! - uzviknuo je Vojvodić.[3]

[1] Vidoje Žarković, *Razoružinjt 7, SS divizije »Princ Euvt/i«*, Zbornik »Sedma crnogorska omladinska brigada 'ludo Tomovi«!«, Titograd, 1980, str. 629.

[2] Todor janjić, *Pos/ednje berbe Sedm brigade,* - »Sedma crnogorska omladinska brigada 'Budo Tomović«, strana 618.

[3] Izjava Petra VojyoÄa, Budva 1970. gpdine.

»Nijemci su uspjeli da smire pritisak kolone i ona je zastala u čitavoj svojoj dužini.,, a[1]

Kada se kolona umirila, Vojvodić je prišao njemačkom oficiru i rekao mu smirenim glasom:

— Sada je neophodno da naredite svojoj jedinici da polako, disciplinirano i kako to dolikuje vojsci koja je izgubila rat, odloži oružje.

Njemački oficir počeo se snebivati. Kao i svi Volksdeutscher! iz te jedinice, znao je dobro srpskohrvatski, pa je rekao:

— Oprostite, ali ja tu naredbu nemam pravo izdati... To sada može jedino komandant divizije...

Nešto kasnije Mašanović i Vojvodić imali su priliku pregovarati i s komandantom »Prinz Eugen« divizije. General Schmidthuber pozdravio je vojnički i predstavio se činom, funkcijom i imenom. Komandant Sedme brigade mu je otpozdravio:

— A ja sam, generale, Krcun Mašanović, iz vama dobro poznate Crne Gore. Ja sam komandant Sedme crnogorske brigade.

— Treća divizija? upitao je njemački komandant i nastavio: — mi se dobro poznajemo … Mnogo puta je moja divizija vodila borbe s jedinicama 3. divizije … Mi smo vas uvijek cijenili kao dobre ratnike …

— Hvala, hvala — upade Petar Vojvodić, ponašajući se kao da nimalo ne drži do riječi njemačkog generala.

— Nadam se, također, da ni vi niste mogli drukčije misliti o mojoj diviziji — nastavi njemački general. — Zato mi je više nego krivo što nam u ovom posljednjem trenutku niste ukazali određenu počast koju kao vojnici zaslužujemo. Zašto nije došla čitava Treća divizija da joj položimo oružje? Znate li vi da je dovoljan samo jedan pokret moje ruke pa da vaše grupe i vaših jedinica odavde do Radeča nestane?[2]

Razljućen ovakvom tiradom, komandant Sedme omladinske brigade nije htio odugovlačiti, iako je vidio jaka njemačka osiguranja, koja su za tren mogla rafalima obasuti njega i Vojvodića, pa je, ipak, zakoračio još bliže njemačkom generalu:

— Mani se toga, generale … Tu je Treća divizija ,. .[3] Tu smo i mi… Vaša vrhovna komanda potpisala je bezuvjetnu kapitulaciju i vi ste dužni odmah položiti oružje.

[1] Vidoje Žarkovic, nazn, cijelo; Todor Janjić, nazn. djelo.

[2] V. Žarković, nazn. djelo.

[3] »Progoneći neprijatelja, Treća divizija je izbila u dolinu Save, prebacila se dijelovima na njenu lijevu obalu, između Brega i Zidanog Mosta i pristupila zarobljavanju neprijatelja u ovom prostoru. Sedma brigada je dijelovima zaposjela mostove na Savi i Savinji, nadvožnjak Dubrave i spriječila dalje povlačenje

— Da, znam na žalost, i postupit ću u skladu s obavezama moje vlade - rekao je general i pozvao komandante pukova, naredivši im da sve njihove jedinice polože oružje i pođu u ratno zarobljeništvo.. .[1]

Kad je počelo pedantno slaganje oružja, neki njemački oficiri su se uzbunili, zahtijevajući da im se ostavi hladno oružje. Počeli su se pozivati na Ženevsku konvenciju o pravima ratnih zarobljenika. »Ali brzo je stigao komesar 3. divizije Sveto Radojević, koji je razljućen zahtjevom njemačkih oficira viknuo:

— Kako vi imate obraza da se pozivate na međunarodne kovencije, koje ste tako drastično i bezočno gazili? A vaša tvrdnja o pravu da po osnovu Ženevske konvencije zadržite pištolje, obična je laž.

Poslije toga svima su oduzeti pištolji, a oni zajedno sa svojim vojnicima, upućeni u logore ... «[2]

Nešto kasnije, »probijajući se kroz njemačku kolonu, stigao je u Radeče i general Burić i poveo razgovor s komandantom njemačke divizije. Pozivajući se na odredbe Ženevske konvecije o zarobljenicima, njemački general je tražio da se omogući njegovim jedinicama prelaz u Austriju i da se oficirima ne oduzima oružje. General Burić nije prihvatio takav zahtjev, već je uporno i odlučno tražio da njemačke jedinice bezuslovno i bez ikakvog odlaganja prekinu vatru i odlože oružje.. .[3]

Glavnina 7. SS divizije je u Zidanom Mostu odložila oružje, postupajući po naređenju svog komandanta Augusta Schrnidthubera, ali jedan dio zločinaca napustio je kolonu i priključio se onima koji su se probijali prema Austriji. Na svim pravcima povlačenja povremeno je dolazilo do puškaranja, no s početka većih borbi nije bilo. Sve dok se nije saznalo da je Lohr pobjegao iz Topolščice, njemački su komandanti poslušno prihvaćali pregovore i odlagali oružje. Tako je jedna manja slovenska jedinica u Soštanju razoružala čitavu njemačku diviziju i u Mozirju pukovsku grupu od oko 3.000 vojnika. Na izlazu iz Celja predalo se oko 2.000 Nijemaca... Predavali su se i neki kvislinzi. Od 10. do 12. maja predalo se oko 2.000 ustaško-domobranskih vojnika i 1.000 rupnikovaca. Na cesti između Polzcle i Celja zarobljeno je oko 300 četnika. A 12. maja počele su borbe, žestoke naročito na graničnom prelazu u Borovlju, gdje je Bračićeva brigada izgubila više od 80, a Koruški partizan-

neprijateljskih dijelova prema Celju, a ostale njene jedinice su razoružavale neprijatelja, prikupljale i sređivale plijen, obezbjeđivale zarobljenički logor ...« (Radovan Vukanović, R*amt uz rame rproslavljenim brigadama,* »Sedma omladinska brigada "Budo Tomović'«, Titograd, 1980, strana 628).

[1] V. Žarković, nazn. djelo.

[2] Isto.

[3] T, janjić, isto.

ski odred 37 boraca. Od 12. do 14. maja 17. istočno-bosanska divizija 3. armije imala je u borbama s ustašama na putu kod Zg. Doliča, Hude Luknje i Turjaka 82 poginula i 186 ranjenih. Iz stroja 3. jugoslavenske armije u završnim borbama od 9, do 15. maja bilo je izbačeno 570 boraca, od toga su 142 poginula.

U zoru 13. maja počele su žestoke borbe za dravogradske mostove, na koje je napadala 8. Pavelićeva divizija. Rajon Dravograda branile su snage 51. divizije, 6. brigada 36. divizije i dijelovi Tomšičeve i Prekomurske brigade. Sva vatra naših artiljerijskih oružja i pretežnog broja mitraljeza u Dravogradu bila je koncentrirana oko mostova. Svi okolni dominanti visovi bili su zaposjednuti. Baražna vatra i ručne bombe čule su se dugo toga dopodneva.

Napad na Dravograd i pokušaj da ovlada dravogradskim mostovima, preko kojih bi se ustaška vojska dočepala austrijske teritorije i pobjegla u naručje Englezima, nije uspio. Tada komandanti neprijateljske grupe pribjegavaju lukavstvu i šalju parlamentarce, pozivajući se na celjski dogovor s predstavnicima Osvobodilne fronte. Ocijenili smo da im je to taktika da bi dobili u vremenu za prikupljanje i razvoj za napad svojih pristiglih jedinica radi prodora preko granice na dužem i težem pravcu: Prevalje-Pliberk. Gori im tlo pod nogama. Za petama im je sedam naših divizija: 3,4. i 10, divizija 2. armije, 5. i 11. divizija 1. armije i 16. i 17. divizija 3. armije. Kako vrijeme odmiče, sve više snaga Jugoslavenske armije pristiže na dravogradski font. Obruč oko nagomilanih njemačkih jedinica i ustaša sve se jače stezao. Svaki minut bio je dragocjen. Zato se ustaški komandanti prihvaćaju naknadnog rizičnog pregovaranja i žrtvovanja, radi mogućeg spasavanja glavnine kolone. U jednom protivnapadu na lijevom krilu dravogradskog fronta 13. maja zarobili smo oko 10.000 neprijateljskih vojnika, uglavnom domobrana.

Oko 14 časova 13. maja, kad je odbijen jedan od ustaških napada na dravogradske mostove, javio nam je s položaja obavještajni oficir 51. divizije Vasa Vesković, da ustaše ponovno traže pregovore i da novu grupu parlamentaraca predvodi neki kapetan (satnik) Miljković. Vesković je stekao dojam da je riječ o višem oficiru. Nešto kasnije, prije nego što je grupa stigla u štab divizije, javljeno nam je da je jedan oficir iz Miljkovićcve pregovaračke grupe iskoristio priliku i našima otkrio da je satnik Miljković u stvari ustaški pukovnik Franjo Sudar, komandant jedne od Pavelićevih divizija.

Teško je bilo odmah povjerovati da se jedan od najvećih ratnih zločinaca odlučio s nama pregovarati. Čuo sam za nj dok je u prvom periodu narodnooslobodilačkog rata sa svojom bojnom žario i palio po Lici. Treća lička proleterska brigada (bio sam joj komesar od osnutka, septembra 1942, do proljeća 1944.) imala je bezbroj okršaja sa Sudarovom bojnom. A sad, zar za-

ista dolazi da pregovaramo? Telefonom je naređeno da se spomenuti »satnik« što prije dovede u štab divizije, Uskoro je stigao s Veskovicem.

Naš je štab bio smješten na katu jedne postarije kuće na periferiji Dravograda, Vesković je obavijestio da je doveo navodnog Miljkovića:

- Potpuno je naoružan. Ako je to Sudar, kao što izgleda, trebamo biti oprezni...

Otkočio sam revolver i zadržao otkopčanu futrolu. Bio sam spreman za razgovor, pa i preko pištolja, ako ustreba.

- Ja ću s kurirom ostati pred vratima - dodao je Vesković. - Ako bude potrebno, dovoljno je da se samo javiš i ja ću upasti...

Nešto kasnije, k meni je uveden ugojen, omalen, crn čovjek četrdesetih godina, gustih crnih brkova, bujne crne kose, svježe obrijan. Upadljivo krupne oči bile su neznatno izbuljene i hladne. Da nisam mislio na zločinca i da nije bilo hladnog sjaja u njegovim tamnim očima, mogao me se dojmiti kao lijep muškarac.

Dočekao sam ga kao parlamentarca, stojeći, i ponudio mu stolicu, kad je stao mirno poslije blagog naklona. Primijetio sam da je za pojasom imao pištolj »browning« sa 14 metaka i 2 male njemačke »oficirske« bombe. Pamtim to, jer sam i sam imao isti tip pištolja i bombu iste vrste. Govorio je s mnogo autoriteta u glasu:

- Došao sam da pod određenim okolnostima ponudim predaju... — tako ne govori običan kapetan koji prenosi tuđe poruke. Normalno bi morao reći u čije ime kao parlamentarac dolazi i šta predlaže onaj koji ga šalje. Pokušao sam ga zbuniti

- Zašto to niste učinili jučer, kad smo vam uputili ultimatum? Nego to činite sad kad ste doživjeli još jedan neuspjeh...

U međuvremenu je u sobu ušao komandant 51. divizije, pukovnik Sreta Savić Kolja. Kad sam ga predstavio, ustaški parlamentarac je ustao i lako se naklonio. Savić mu je srdito rekao da je drugi svjetski rat završen, da je potpisana kapitulacija i da je najobičniji zločin to što oni nastavljaju s besmislenim otporom,

- Tko će nama garantirati i u ovom slučaju vašeg traženja pregovora da nije reč o nekom novom manevru da biste dobili na vremenu i izvršili pregrupiranje vaših preostalih snaga za novi napad? - prigovarao je Kolja.

. Sudar se na to neraspoloženo osmjehnuo:

- Znamo da je sve gotovo... Ali nije tako laka stvar da poslije četiri godine teške borbe ljudstvo odmah pristane na predaju. Uostalom, i ja i jedinice koje ovdje predstvljam hrabro smo se borili za nezavisnu Hrvatsku.

Govori otvoreno, i govori drsko.

Ubrzo je komandant Kolja morao izaći. Mislim, zbog telefonskog poziva s položaja. Još nisam bio siguran da li je preda mnom baš Sudar. Kad smo ostali sami, pomislih da ga to upitam direktno, ali sam se opredijelio za okolišanje:

— Mi se, čini mi se, poznajemo...

— Ne znam, ne vjerujem - bio je zaista iznenađen.

Šutljivo sam ga gledao, sve uvjereniji da je preda mnom Sudar. U svježem mi je sjećanju jedan susret na bojnom polju sa Sudarovom po zvjerstvima čuvenom ustaškom bojnom. Bilo je to s proljeća 1943. godine. Moja je brigada kod Brušana, nedaleko od Gospića, imala žestoku iznenadnu susretnu borbu s tom bojnom. Po pričanju zarobljenika, sam je Sudar bacao bombe predvodeći ustaški juriš. Ostao je u jedinici i kad je ranjen.

Zamišljen, parlarnentarac je prvi prekinuo šutnja'

— Zaista ne znam otkud bismo se mogli poznavati?

Tada sam tiho, gotovo šapatom rekao:

— Iz Like, gospodine pukovniče. Zemljaci smo.

Upadljivo je poblijedio. Desno mu oko zaigra, odjednom zacrvenjeno. Iznenadio me, nije poricao da je Ličanin i da je pukovnik. Samo se čudio otkud ja to znam i po čemu sam ga prepoznao:

— Ako ste Ličanin, otkud ovdje? Čiji ste? - ovo posljednje izgovorio je u pola glasa i u žurbi kao da se boji da razgovor ne krene drugim tokom. Pokušava glasu dati neku prisnost: — Ako me pustite da pređem na Zapad, predat ću vam svoju diviziju, samo vama, kao zemljaku.,.

Izgubio je prethodni mir. Shvatio sam njegovo raspoloženje. Nije jednostavno biti čuveni ustaša, komandant divizije, odjednom otkriven u partizanskom štabu. Ipak, brzo je savladao nesigurnost. Počeo je, hineći samouvjerenost, pričati o sebi, o tome kako je naš davnašnji »ideološki« protivnik, stari ustaša i hrvatski nacionalist, o tome kako je imao veze i s poznatim »ustaškim pučem« u Brušanima 1932. godine, o tome kako je u ovom ratu više puta ranjavan. Zaključuje:

— Vrijeme mi je za odmor, Pustite me preko granice i više za mene nećete čuti, a vojsku ću vam predati.

Manje bi mi se gadio da je tražio milost za čitavu diviziju, a ne samo za sebe. Čudno. A u ratu je zaista bio hrabar komandant. Od hrabrosti komandanta uvijek je u velikoj mjeri zavisila borbenost i udarna snaga jedinice kojom se komandira. Sad ga je zanimala samo osobna sudbina. Igra na »zemljačku kartu«:

— Ama, kažite mi točno odakle ste, zćmljače.

— Od Udbine - odgovorio sam neprecizno.

— Da niste iz same Udbine?

— Ne, iz okoline …

— Srbin ili, možda, Hrvat?

— Zar je važno jesam li Hrvat ili Srbin? ja sam partizan, Jugoslaven.

— Ako ste Hrvat, da niste možda Lovinčanin? — inzistirao je Sudar. Dok šutkn, on glasno razmišlja: — Ako ste iz Lovinca, čiji biste mogli biti? Vjerojatno ste iz drugog kraja otišli u partizane, jer iz Lovinca, koliko znam, nije bilo partizana koji bi imao vaš čin i položaj.

Znači, Sudar je poznavao naše oznake činova i bio svjestan da se nalazi pred potpukovnikom i politkomesarom divizije. Otvoreno je tražio i najmanju mogućnost da bi se spasio. U njegovom glasu osjećao se prizvuk molbe. Onaj u početku arogantni i drski pregovarač vrlo brzo otvoreno me počeo moliti da ga, »kao zemljaka«, pustim preko granice, a on će mi se za to »znati odužiti«.

Ustao sam i oštro rekao:

— A što ćemo sa zločinima i krvavim terevenkama, kad si naređivao da se kolju čak i tek rođena djeca?

Uzdrhtao je i ruka mu, tako mi se učinilo, pođe k pojasu. Praveći se da nisam primijetio njegov pokret, napravio sam još korak-dva kroz sobu. U tom času u sobu su, upozoreni škripom poda, s uperenim strojnicama upali Vesković, major Ilija Romanović, komandant 6. vojvođanske brigade i štapski kurir. Sudar je razoružan u tren oka.

Franju Sudara zadržali smo u zatvoru, a ostalim pregovaračima smo rekli samo jedno: da divizija odmah odloži oružje i u stroju, razoružana, pođe u logor. »Bit će svi ispitani. Ratni zločinci će biti suđeni.« No, nisu tu kapitulirali. Nisu se probili, ali nisu ni oružje odložili. Još su se nadali spasu.

Na čelo duge kolone isturena je »Crna legija« zloglasnog zapovjednika Bobana. Budući da nisu mogli preko dravogradskih mostova, poduzimaju pokret na zapad, dolinom Meže, u pravcu Ravne-Pliberk, ostavljajući samo dio snaga da vrši pritisak i neutralizira glavninu naše divizije na sektoru Dravograda Ubrzo su uspjeli presjeći dio naše jedinice raspoređene prema Poljanama i nad dolinom Meže. Naša 7. i dijelovi 8. brigade povezali su se sa tri bataljona 1. Tomšičeve brigade, dijelovima KNOJ-evske brigade i Prekomurske brigade organizirajući manevarsku obranu. Bile su to snage u jačini od oko tri brigade. Ali, naprijatelj je bio višestruko nadmoćniji i očajnički se, po cijenu velikih žrtava, probijao prema granici.

Razvile su se žestoke borbe. Nastao je veliki metež. Dok se na jednom mjestu borilo, na drugom se neprijatelj predavao. Pomiješali su se na pojedinim mjestima ustaše, domobrani, partizani, četnici i Nijemci. Na cestama

kamioni, topovi, kola i oprema. Često se po uniformama nije mogao poznati tko je tko, ako nije bilo uočljivih znakova na kapama. Ali mnogi su bili go-Ioglavi. Pojedine naše desetine, pa i vodovi, upadali su iznenada u neprijateljske kolone, koje su negdje odmah razoružavane, a negdje su naši momci bili razoružani i zarobljeni.

Na dravogradskom pravcu mi smo brzo iz obrane prešli u protivnapad. Opću situaciju pred frontom 3. armije opisuje depeša komandanta generala Koste Nađa, upućena 14. maja vrhovnom komandantu Maršalu Titu:

»Protekle noći i tokom dana u području Dravograda vode se borbe nesmanjenom žestinom. Prije podne uspjelo je našim snagama razbiti neprijatelja i potisnuti ga s područja Dravograda i proširiti mostobran za oko 3 km, te povratiti Poljanu i Guštanj (Ravne). Dok je jedan dio snaga 51. divizije nastavio s pritiskom na tom pravcu, dotle je drugi dio snaga te divizije hitno upućen preko I.abota da odstupajućim neprijateljskim snagama zatvori put ka Blajburgu (Pliberku) u čijem području su bile engleske jedinice, što je i uspjelo.

12. divizija, čim je pristigla u područje Dravograda, upućena je preko Labota za Blajburg, radi šireg opkoljavanja neprijateljske grupacije u tom prostoru sa sjevera i zapada.

U prostoru Št. Ilj (na Pohorju)-Mislinja-Pušnik, 17. divizija u žestokim borbama razbila je neprijateljsku odbranu i do podne oslobodila Slovenj Gradec, a potom napredujući ka Dravogradu u toku dana izbila do Bukovske Vasi i spojila se sa 51. divizijom. U ovim borbama neprijatelj je pretrpio teške gubitke. Ubijeno preko 1.500 a zarobljeno preko 7.000 neprijateljskih vojnika.

Glavnina 16. divizije jutros je kamionima upućena pravcem: Celje-Ljub-Ijana-Kranj, da preko Jezerskog, Ajzenkapela (Zelezne Kaple), Iberna (Dobrle Vesi) obuhvati neprijateljsku grupaciju kod Blajburga sa zapada i onemogući joj probijanje ka Celovcu.«

U privremenim logorima za ratne zarobljenike, jedinice treće armije 14. maja imaju preko 70.000 zarobljenika. U zoni Celje, po izvještaju komandanta 16. divizije Marka Peričina Kamenjara, ostalo je još oko 20 hiljada nerazoružanih Nijemaca. Zbog toga je ujutro 14. maja komandant 3. armije Košta Nad molio generalštab da intervenira kod 1. ili 2. armije, kako bi ta grupacija bila razoružana i izbjegnuta svaka opasnost njemačkog pritiska u zaleđu snaga 3. armije.

Obaviješten da smo zarobili više od 70.000 neprijateljskih oficira i vojnika, Tito u 18 časova 14. maja u depeši upozorava:

»Preduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane naših jedinica, pojedinih organa i

pojedinaca. Ukoliko postoji između zarobljenika i uhapšenika takvo lice koje treba da odgovara za djelo ratnih zločinaca, te predavajte na revers vojnim sudovima radi daljeg postupka.«

Sutradan u 9,30 iz Generalštaba JA nam je naređeno:

»Sve ratne zarobljenike predajte na revers sa vašim obezbjeđenjima Gl. štabu Hrvatske i Slovenije. Preduzmite mjere sigurnosti radi onemogućavanja bjegstva zarobljenika. Uputstvo za dalje transportovanje i raspored zarobljenika slijedi... «

Za to vrijeme ustaše su sumanuto nadirale prema granici. Ipak, neprijatelj nije imao daha da izdrži do kraja. Samo je čelo ustaške kolone prodrlo nekoliko kilometara preko granice. Na našoj teritoriji ostala je glavnina nerazoružanih neprijateljskih snaga.

Neprijateljski prodor stavio nas je pred novu situaciju, koja je tražila nova rješenja i pružala nove mogućnosti jednima i drugima. Pokazalo se da smo mi te mogućnosti umjeli iskoristiti bolje od protivnika. Vrijeme je radilo za nas, iako nismo imali mnogo vremena za razmišljanje.

Ušavši čelom kolone oko 3-4 kilometara u dubinu austrijske teritorije, neprijatelj trenutno nije znao šta da radi. To nije bio uobičajeni proboj iz okruženja u tzv. operativni prostor radi spajanja s vlastitim snagama. Drugih njegovih snaga koje bi ga prihvatile više nije bilo. Naprijed su naše ne baš brojne jedinice i savezničke snage. Ustaški zapovjednici, odlučni da se s vojskom i desecima hiljada jadnih izbjeglica predaju savezničkim snagama, tražili su putove do neke njihove komande, što im nije bilo lako, jer su posvuda oko njih bile naše, veće ili manje, jedinice. Tražeći mogućnosti da pregovaraju s našim saveznicima, ustaše su se zaustavile na granici južno od Pliberka.

Sada je došao red na nas. Trebalo je da za to vrijeme pokažemo svoju aktivnost, da organiziramo napad, jer je neprijatelj stao. Stab 3. jugoslavenske armije naredio je 13. maja da se 12. proleterska slavonska brigada uputi prema Dravogradu i stavi pod komandu štaba 51. divizije. U istom pravcu je iz armijske rezerve upućena i jedna brigada 40, divizije. Procijenivši situaciju, štab 51. divizije naredio je 12. i dijelovima 8. brigade da što prije otpočnu napad na neprijatelja na desnoj obali Drave, pri čemu je neophodno uspostaviti vezu s našim odsječenim jedinicama u dolini Meže. U noći 14. i 15. maja, kad smo izvršili novi raspored snaga na dravogradskom sektoru, komandant Kolja i ja smo se dogovorili da odmah pođem u pravcu mogućeg povlačenja naše 7. brigade, dijelova 8. brigade i nekih jedinica 14. divizije. Želio sam uspostaviti vezu sa svim odsječenim jedinicama 51. divizije i dijelovima 14. slovenske divizije, povezati ih i djelovati prema datoj situaciji. Osnovno je bilo da se ponovo zatvori obruč i ne dopusti neprijatelju proboj.

Sreta Savić Kolja, koji je još bio rekonvalescent, ostao je na komandnom mjestu da rukovodi svim raspoloživim jedinicama divizije, i da one koje pristižu što prije uvede u boj.

Ja sam na put polazio s mnogo zebnje, mada sam se nadao da će se naše ođsječenć jedinice snaći i, ako se ne bude ništa drugo moglo učiniti, uzmaći pred neprijateljem prema šumovitim padinama Strojne, Uršlje gore ili Savinjskih Alpa i neće dopustiti da neprijatelju padnu u ruke, mada bi se u tom slučaju moglo dogoditi da neprijatelj ode nekažnjen. S mnogo nespokoja krenuo sam na put prema Pliberku, u praskozorje 15. maja, u džipu, s dvojicom kurira. Opredijelio sam se za cestu preko Labota. To je bilo malo zaobilazno, ali jedini prolaz kojim se moglo stići bez većih teškoća u rajon Pliberka, gdje su se, po mojoj procjeni, mogle nalaziti naše otcijepljene jedinice. U neizvjesnoj situaciji, bili smo oprezni. Imali smo tri automata, nešto ručnih bombi i pištolje.

Iza neke okuke gotovo smo se sudarili s jednim kamionom. Stali smo i mi i kamion, na kojem je bilo mnogo naoružanih vojnika. Nismo znali tko su, pa smo brzo poskakali iz džipa i polegli u jarak uz cestu. Isto su učinili i nepoznati vojnici. Po uzvicima brzo zaključismo da su to saveznici, Englezi. Preko tumača, Slovenca, koji je bio s njima, uskoro smo se objasnili, obavještavajući ih da idemo uspostaviti vezu s našim jedinicama koje su odstupile, vjerojatno u pravcu Pliberka.

Savezički oficir, komandant te grupe, malen i dežmekast čovjek, ljubazno nam je objasnio da su njihove snage u toku noći pristigle na jugoslavensku granicu i da vjeruje kako do Pliberka nećemo zateći neprijatelja, Oprostili smo se vrlo prijateljski. Potapšao me je po ramenu, osmjehujući se. Valjda je primijetio da nisam raspoložen. Taman smo krenuli, kad on doviknm

— Hallo, boys — mahnuo nam je rukom u kojoj je bila čutura. Popili smo po gutljaj viskija. Smijao se kad sam se stresao i kada su mi nenaviknutom na žestoko piće, ncsusprezivo grunule suze.

Pretpostavka savezničkog oficira da neprijatelj još nije prodro do puta kojim smo mi išli, pokazala se točnom. Vrlo brzo smo stigli na raskrsnicu Hrust, nedaleko od Pliberka. Tamo smo zatekli našu 7. brigadu, dijelove 8. i jedan bataljon 1. Tomšičeve brigade 14. slovenske divizije. Iza njih se vidjela zaustavljena neprijateljska kolona. Njeno čelo je doprlo do Hrusta, 3 kilometra u dubinu austrijske teritorije. Savezničke snage, sa svojim prethodnicama, pristigle su u selo Hrust u zoru 15. maja. Tako se dogodilo da su se tu, kod Hrusta, na raskrsnici željezničke pruge i ceste našle dvije pobjedničke vojske i uglavnom već razbijene trupe različitih jugoslavenskih kvislinga.

Naše jedinice djelovale su organizirano. Poslije povlačenja zaposjele su nove položaje ispred neprijatelja na teritoriji Austrije. Bez dovoljno hrane i municije, bez veze s komandom i glavninom divizije, danima u neprestanim borbama i borci i komandni kadar bili su krajnje iscrpljeni.

Mnoge čete bile su nepotpune. Pojedine grupe odbačene u šume u prethodnim sudarima, stalno su se prikupljale. Sedma brigada još nije znala za sudbinu svog 3. bataljona, iz kojeg je stigla samo jedna nepotpuna četa. Komandant 8. brigade Glišo Opačić dočekao me neraspoložen. Skočio je od radosti kad sam ga obavijestio da se glavnina njegove brigade bez većih gubitaka povukla u Dravograd.

Komandant 7. brigade Milan ješić prethodnog je dana ranjen u nogu, ali nije napustio jedinicu. Sačuvao je hladnokrvnost i preuzeo komandu nad svim jedinicama koje su se zatekle na tom sektoru. Imao je i kompletan štab, koji je djelovao homogeno. Snalažljivost Ješića i njegovog štaba u tim kritičnim trenucima bila je vrlo značajna.

Dok su se naše jedinice raspoređivale za borbu, odlučne da neprijatelja zaustave pred Hrastom, nekoliko minuta prije mog dolaska tamo, četiri ustaška visoka oficira otišla su na pregovore u štab engleskog ekspedicionog korpusa. Naši o tome ništa nisu znali.

Postojala je opravdana bojazan da će saveznici prihvatiti i odvesti Pavelićevu vojsku, koja je nanijela nezapamćeno zlo našim narodima. Drugovi iz Slovenije pričali su nam da su savezničke jedinice kod Zelezne Kaple naprosto otele nekoliko hiljada njemačkih zarobljenika i velike količine ratne tehnike i oružja što su prethodno zaplijenile slovenske jedinice.

U Velikovcu su slovenske jedinice spremile benzinsku burad za paljenje drvenog mosta, da bi, ako nasrne u tom pravcu, onemogućili neprijatelju prelazak na lijevu obalu Drave. Međutim, grupa engleskih vojnika stalno je, s aparatima za gašenje požara, stražarila uz naše borce. Na sektoru naše divizije za sada nema nikakvih nesporazuma, ali svi strepimo: što učiniti ako saveznici s tenkovima pođu u susret ustašama i pokušaju ih izvući iz našega obruča?

Bojali smo se da nam neće na vrijeme stići pomoć i da s ovako malim snagama nećemo moći potpuno spriječiti izvlačenje neprijatelja iz zemlje, ukoliko se on brzo sredi. Pa ipak, premda smo trenutno na ovom važnom sektoru bili brojno slabiji, znali smo da smo po općem odnosu i objektivnoj situaciji nadmoćniji. Osjećali smo da su svi glavni elementi situacije na našoj strani, iako ih sve nismo sasvim čvrsto držali. A nismo ih sasvim sređeno ni analizirali.

Prvo: neprijatelju treba još dosta vremena da cjelokupne snage izvuče s naše teritorije. Jedna komunikacije nije mogla primiti tako veliku i izduženu kolonu vojske i izbjeglica.

Drugo: naše jake snage pritiskale su neprijatelja sa začelja i s bokova, te mu je zaista gorilo pod petama. Pored trenutnog i djelimično taktičkog uspjeha, neprijatelj je u operativno-strategijskom pogledu bio u izgubljenom položaju. Njegova borbena moć bila je u silaznoj liniji, već na izmaku. Svuda su naše snage jače nego ovdje, na čelu kolone, Ali treba se srediti i izdržati dok ne pristignu naše svježe snage. Tada ćemo oko neprijatelja zatvoriti čvrst obruč i prisiliti ga da poklekne.

Na našu veliku sreću, radio-stanica 7. brigade bila je sačuvana i poslije određenog vremena osposobljena za rad. Uspostavili smo vezu sa štabom divizije, Komandant divizije Sreta Savić Kolja, obaviješten o stanju odsječenih jedinica i o neprijatelju, odlučio je da hitno pošalje pojačanje našem dijelu fronta, Kolja je javio da će nam hitno, čim pristigne u Dravograd, poslati odmornu 12. slavonsku proletersku i s njom veći dio naše artiljerijske brigade. General Nad je zahtijevao, rekao mi je Kolja, da do pristizanja novih snaga ni po koju cijenu ne dopustimo neprijatelju izvlačenje iz obruča.

Čim sam stigao u Hrust, organizirali smo komandno mjesto u jednoj kućici u vrtu, uz cestu na južnom ulazu u selo, pola kilometra ispred neprijateljske kolone. Rastjerali smo i pohapsili razne sumnjiva lica, za koja smo držali da su ustaše i njihovi agenti, mada u civilu.

Prikupljanje i sređivanje naših izmorenih i raštrkanih jedinica, organiziranje položaja koji su mogli poslužiti i za napad i za odbranu, prema situaciji, trajalo je cijelo dopodne. Namjeravali smo da poslije svih tih pripremnih radnji pošaljemo ultimatum i postavimo uvjete i rokove predaje. Računali smo da će naše jedinice najkasnije u 15 sati biti spremne za svaku vrstu intervencije ukoliko neprijatelj ne prihvati ultimatum. Jasno, pri tome sam računao i na dolazak 12, slavonske proleterske brigade.

Sve ove neskrivene pripreme imale su željeni učinak. Kad smo već bili pri kraju naših priprema, pred našim štabom se zaustavio džip s našim potpukovnikom i savezničkim oficirom, koji je zatražio na čistom srpskohrvatskom jeziku od komandira naše straže da ga uvede kod »novog partizanskog komandanta«. Upravo smo utvrđivali konačni tekst ultimatuma.

Mene je više zanimao naš potpukovnik nego britanski oficir. Bio je to prilično visok, koštunjav i vitak momak, blagih očiju, čini mi se plavih, odmjereno sporih kretnji, koje su krile dinamičnu narav. Njegova pojava i stav ulijevali su mi povjerenje. Teško se i sporo izražavao na srpskohrvatskom je-

ziku Bio je to komandant 14. slovenske divizije, čuveni junak t vafl Rovačič Efenka. Po pričanju, znao sam da je hrabar, sposoban i snalazljK- komandant

Savezнički oficir bio je Kanađanin jugoslavenskog porijekla i odlično je govorio naš jezik. Čini mi se da je rekao da je član Savezničke misije pri Glavnom štabu NOV-e Slovenije. Obavijestio nas je da savezнički komandant motomehaniziranog korpusa želi razgovarati s novim odgovornim pMtizm-skim rukovodiocem o predaji ustaško-domobranske vojske i p r ^ ^ da do_đem u njegov štab ili štab njegove divizije, koji je udaljen od n^ desetak kilometara.

Tog trenutka nalazio sam se u velikoj dilemi. Ići na razgov0r> ^ j.0j- nemam nikakvih ovlaštenja i čiji je ishod potpuno neizvjestan, ili ostati na položaju i čekati razvoj situacije ne utječući na nju? je li savezнički prijedlog dobronamjeran? Možda hoće, kao i Bugari, da preuzmu neprijatelji vojsku? A možda se u ovom pozivu skriva namjera da me u presudnog času uklone s komandnog mjesta? Možda žele da se što prije raščisti ova neizvjesna situacija i da nam pomognu? Obuzimale su me svakojake misli i sumnje. S druge strane, nisam mogao biti siguran u uspješnost naših nedovoljnih snaga kod Hrasta, niti sam želio krvoproliće sedam dana poslije kapitulacije. Dođe li do ustaškog napada, bojao sam se da će se rukovodeća »elita« ustaškog vojnog i državnog aparata izvući iz okruženja... Ne pokazujući koliko sam grozničavo razmišljao šta da radim, glumeći hladnokrvnost, potpukovniku Efenki i britanskom oficira nonšalantno sam rekao:

- No, dakle, hajdemo, da gospodin komandant korpusa ne čeka.

Komandu nad svim jedinicama povjerio sam, dogovorno § Efenkom, komandantu 7. brigade Ibri Ješiću. Njegova rana na nozi nije bila opasna, iako se teže kretao. S njim sam se dogovorio da ne šalju ultimatum o predaji dok se komandant 14. divizije i ja ne vratimo, odnosno da ga pošalju za 90 minuta, ako se do tada ne vratimo. Ukoliko neprijatelj ne prihvati ultimatum, treba ga napasti svim raspoloživim snagama.

Savezнička korpusna komanda nalazila se u raskošnom dvorcu u staroj borovoj šumi nedaleko od Pliberka.

Ispred dvorca, okruženog vozilima, zatekli smo dosta savezničkih oficira i vojnika. Promatrali su nas sa zanimanjem i pozdravljali prijateljski. Na ulazu nas nitko nije zadržavao.

U prostranom predsoblju dočekao nas je jedan oficir i zamolio da trenutak pričekamo savezničkog komandanta. Zaprepašten, primijetio sam u jednom uglu velikog mramornog predsoblja dva Pavelićeva generala i jednog pukovnika Kasnije im se priključio još jedan general.

Ovaj susret nisam očekivao. Nismo pretpostavljali da su predstavnici Pavelićeve vojske već uhvatili kontakt i nudili predaju savezničkim jedinicama. Iz zapisa jednog od pregovarača, koji je 15. maja izbjegao zarobljavanje, ustaškog pukovnika Danijela Crljena, vidi se da su kontakti s Englezima uspostavljeni 14. maja. Za oficira za vezu s Englezima bio je određen domobranski poručnik Deutsch-Macelski, koji je delegaciju Pavelićeve vojske, posredstvom određenih engleskih oficira, doveo u dvorac kod Pliberka. Isto tako me iznenadilo što je savezički oficir za vezu, član Savezničke vojne misije koji nas je ovamo doveo, to prešutio.

Ushodao sam se predsobljem krajnje zbunjen. Krv mi je šiknula u glavu. Mučilo me zašto su saveznici prešutjeli da su neprijateljski pregovarači već u njihovom štabu? Počela me mučiti misao da sam pogriješio što sam se odazvao pozivu. Pošao sam na razgovore sa saveznicima, a očekuju me pregovori s neprijateljem, i to uz asistenciju i vjerojatan pritisak saveznika. A odobrenje iz štaba armije uopće nisam tražio. Početak ne može biti gori. Doći na pregovore na ovakvom nivou i u ovom kritičnom trenutku, odvojiti se od položaja bez ovlaštenja višeg štaba, a još ti saveznici ne kažu pravo stanje stvari - bila bi po današnjem rezoniranju zaista velika avantura. Ono su, istina, bila druga vremena, ali i za one okolnosti — previše.

Osjećajući se prevarenim, pomislih kako bi bilo dobro da kažem engleskom komandantu - kad dođe do razgovora - da ove neprijateljske generale lično poznajem. Na taj način stavio bih mu do znanja da će jugoslavenska i svjetska javnost saznati ako oni ostanu pod okriljem saveznika.

Nekoliko minuta kasnije visoki i smireni Ivan Kovačič Efenka i ja smo pozvani u kabinet savezničkog komandanta. Dočekao nas je visok, suhonjav general, komandant 5. engleskog ekspedicionog korpusa, Charles F. Keightley,[1] potpuno sijed, brižljivo obrijan, klasičnog vojničkog držanja. Rukujući se s nama prilično srdačno, izjavio je da mu je naročito milo što je došao u kontakt s Titovom vojskom i njegovim višim oficirima. Rekao je da je o nama dosta slušao za vrijeme kampanje u Italiji i divio se našim naporima i herojstvima.

Odgovorio sam da smo i mi pratili svaku akciju savezničkih snaga u Italiji i na dragim frontovima i da naši ljudi cijene pomoć koju smo od njih dobijali u ratnom materijalu. Napomenuo sam mu da su naši borci često imali i osobne kontakte sa savezničkim avijatičarima, koji su, vraćajući se s bombardiranja iz Njemačke, bili prinuđeni da se spuste na našu teritoriju. Mi smo

[1] U emigrantskim publikacijama ističe se da je na pregovorima bio komandant engleske motomehanizirane divizije irski general T. P. Scott, koji je, uistinu, bio komandant 38. irske pješadijske brigade.

ih prihvatili i ranjene liječili. Mnogo godina ratujemo protiv zajedničkog neprijatelja, što je pridonijelo stvaranju ratnog drugarstva koje mi cijenimo. Dok su moje riječi prevodili, general je odobravajući klimao glavom.

Ponudio nam je mjesto na čelu dugačkog stola. Meni zdesna sjeo je Ivan Kovačič Efenka, a slijeva komandant 5. engleskog motomehaniziranog korpusa general Keightlev, čije su trupe zaposjele sjevernu Korušku. Kraj prozora je stajalo pet ili šest oficira Keightleyeva štaba. Malo dalje .od stola, iza generala, sjeo je britanski oficir koji nas je doveo. On je u ovim razgovorima bio prevodilac. Prije prelaska na razgovore, s uočljivim nezadovoljstvom sam napomenuo da sam iznenađen što vidim da su ovdje primljeni meni osobno dobro poznati Pavelićevi generali, a da o tome prethodno nismo bili obaviješteni. General je odmah odgovorio da su oni došli da se predaju i da nas je zbog toga pozvao da se kao saveznici dogovorimo.

- Pred vama se nalazi 300.000 neprijateljskih vojnika — poče general Govorio je mirno, namećući nam se svojom superiornom ulogom posrednika. — Rečeno mi je da se ta vojska, iz razumljivih razloga, ne želi predati vama i da će, ne uspiju li ovi pregovori, u borbenom naletu otvoriti put u Austriju. Međutim, rat je završen i nema nikakvog smisla dalje prolijevati krv. Oni se žele predati nama, a budući da smo saveznici, mi ćemo kasnije stvar lako riješiti.

Reagirao sam, nenaviknut na ovakve razgovore, prilično brzo i nervozno, objašnjavajući da ustaško-domobranske jedinice nemaju više od 30.000 ljudi. Tada sam stvarno vjerovao da ih nema više. Međutim, tek kasnije se ispostavilo da je u toj posljednjoj grupaciji bilo oko, 100.000 Pavelićevih vojnika, ne računajući četnike, ni one koje smo ranije zarobili, kao ni civilne izbjeglice. Dodao sam, sada već mirnijim tonom, da naš protivnik, zato što mu je to u interesu, uveličava broj svojih vojnika i prisilno tjera u emigraciju nevine civile. Naš neprijatelj nije više sposoban da se bori, jer je desetkovan, demoraliziran i pritisnut sa svih strana našim jedinicama. Naglašavao sam, podržavan pribranim stavom Efenke, da saveznici ovo pitanje moraju tretirati kao čisto jugoslavensko. Mi imamo i snage i volje da situaciju sami riješimo onako kako dužnost, čast i pravičnost nalažu. Naša je želja, ako već ne mogu da nam pomognu, da nam bar u tom pogledu ne čine smetnje.

General se osmjehnuo, iskazujući mi simpatije, ali je u isti mah ponovio kako je teško uvjeriti vojnike da treba ginuti kad je rat već završen. I, kaže, čemu uopće da itko gine, kad je to nepotrebno!

- Ne, naprotiv - opet sam se uzbudio: - Sve dok ovaj neprijatelj ne preda oružje, mi ćemo se boriti i ako treba ginuti. U pitanju je neprijatelj koji je četiri godine, uz pomoć okupatora, žario i palio u našoj zemlji. Zato su naši

borci spremni da se s njima bore do konačnog rješenja, bez obzira na to koliko će sukob trajati. Uostalom, po istoj logici, samo s mnogo više razloga, može se postaviti pitanje tko će uvjeriti većinu demoraliziranih i malaksalnih neprijateljskih vojnika, koji se danonoćno povlače iz svoje zemlje i napuštaju svoja ognjišta, da se i dalje, bez ikakvih izgleda na uspjeh, bore za račun Pavelića i njegovih komandanata, koji bježe od odgovornosti za učinjene ratne zločine.

Instinktivno sam osjetio da je general u nedoumici i zato sam nastavio govoriti o vojničkom ponosu, s kojim se takođe mora računati, jer je riječ o tome da neprijatelja treba da na predaju prisili ona snaga koja ga je i pobijedila. Obična vojnička solidarnost nalaže da tu pobjedu ne može uzeti nitko, čak ni ratni saveznici, iz ruku onih koji su je izvojevali. Glavnina neprijateljskih snaga nalazi se još na teritoriji Jugoslavije, bez velikih izgleda da se prebaci preko granice. Osim toga, rat je završen i svaki dalji otpor je neregularan. Oni su vođenjem borbe poslije 9. maja već prekršili međunarodnu konvenciju i možemo se prema njima ponašati kao prema odmetnicima.

— Imam izričito naređenje - rekao sam na kraju, a Efenka je nijemo klimnuo glavom - da neprijateljsku vojsku, ukoliko prekine s otporom, preuzmem po svim ratnim pravima. U protivnom, treba da je, snagama koje mi stoje na raspolaganju, prisilim na kapitulaciju. Kao vojnik, dužan sam da to naređenje poštujem i sve učinim da bih ga izvršio, bez obzira na svekolike okolnosti. A ovamo sam došao da se to najbolje i što bezbolnije riješi.

Osjetio sam da me stari engleski vojnik, general, čim sam spomenuo da kao vojnik moram izvršiti naređenje, vidjevši našu riješenost, gleda s novom pažnjom.

Poslije kraće šutnje, general me je upitao o roku kad bi trebala početi kapitulacija. Odgovorio sam da to treba učiniti najkasnije jedan sat poslije mog povratka na položaje. Tada je bilo blizu 14 sati.

Engleski komandant izrazio je sumnju u mogućnost izvođenja tako brze predaje velike mase neprijateljskih vojnika i tehnike. Predložio je da se čitava stvar odgodi za sutra ujutro. Preko noći bi se ipak mogle obaviti nekakve pripreme, tako da bi predaje tekla organizirano. Treba popisati oružje, ljude, odvojiti civile...

Brzo sam objasnio da ovdje nije riječ o tome da se u roku od jednog sata izvrši primopredaja cjelokupne vojske i materijala po spisku, nego da u roku od jednog sata od završenih pregovora, odnosno vraćanja pregovarača na položaje, počne kapitulacija. Važno je da predaja počne u najkraćem mogućem roku, a ona može poslije toga trajati, ako treba, i nekoliko dana. Okrenem se komandantu 14. divizije, koji je i ovaj put samo potvrdno klimnuo

glavom. Inače, Efenka nije progovorio ni jednu riječ, očigledno se slagao s mojim izlaganjima.

Inzistirajući na tome da se vremenski termin kapitulacije produži, general je dobacio, uz uzdržan smiješak, da jugoslavenski komandant za jedan sat ne može obavijestiti ni svoje jedinice o roku kapitulacije i izdati sve potrebne upute. Na tu njegovu primjedbu odgovorio sam istim tonom, da imamo na raspolaganju američki džip, a u štabu engleske telefone preko kojih ćemo izvijestiti jedinice o vremenu kapitulacije najkasnije za 10 do 15 minuta. Svoje zadatke u vezi s primopredajom neprijateljskog ljudstva, tehnike i sprovođenja zarobljenika naše jedinice znaju. Već smo ih pripremili. Uostalom, pobijeđenog i razoružanog neprijatelja nije teško voditi, teže je s njim ratovati.,.

Začas je stvoreno dobro raspoloženje.

— Cuo sam ja za partizansku dovitljivost i spremnost — reče sijedi general — ali bih ipak htio da o svim tim uvjetima ponovo razgovaram s predstavnicima neprijateljske vojske.

Ponovo odlaganje definitivne odluke djelovalo je na Efenku i mene dosta neugodno. Obuzelo me dvostruko osjećanje. S jedne strane, bio sam zadovoljan svojim istupanjem. Ispalo je mnogo bolje nego što sam mogao zamisliti. I Efenka je zadovoljan: odlučno smo iznijeli naše stavove i zahtjeve, a ipak nismo zatvorili vrata za razgovore i eventualnu saveznički suradnju. Ipak, pitao sam se što sada saveznici imaju ponovo razgovarati s neprijateljskim pregovaračima. Očito je da je saveznički general bio dobro obaviješten 0 rasporedu i broju naših i neprijateljskih jedinica. Stekao sam dojam da je on ustašama dao i neka obećanja, jer zašto bi inače stalno zastupao stavove koji su se razlikovali od naših. I sad, kad se suočio s našom odlučnošću, osjetio se nesigurnim. Trebalo je, očito, nešto mijenjati u prvobitnim stavovima. Možda je svoj viši štab obavijestio o događaju, pa na osnovi našeg razgovora traži novu odluku pretpostavljenih. Zato, valjda, ponovo i poziva endehaške generale da s njima još jednom nasamu razgovara, da i on dobije u vremenu. U svakom slučaju, njegove namjere su nejasne ...

S Efenkom i sa mnom u drugu je sobu pošao i jedan viši saveznički oficir. Sjedili smo i čekali da nas pozovu da nastavimo razgovore. Naš novi pratilac stavio nam je na znanje da ne zna ni hrvatskosrpski ni slovenski jezik. 1 tako, dok smo čekali na nastavak razgovora, najviše nas je mučio dojam da je saveznički general uzeo ulogu arbitra. On već drugi put pregovara s neprijateljskim delegatima, a nas ne obavještava o tome što oni traže, kakve podatke i uvjete iznose. Pored toga, nije nam dao ni naslutiti o čemu će, bez nas, ponovo razgovarati s neprijateljem.

Opet sam osjetio kajanje što sam samoinicijativno pristao na ove razgovore, Neizvjesna situacija s pregovorima, nepoznavanje stanja na našim položajima dok sam bio odsutan, sve to me je učinilo toliko nervoznim da mi se onih desetak minuta čekanja učinilo kao vječnost. Stalno sam šetao po sobi, gledao kroz prozor i ponešto od svoje sumnje tiho saopćavao Efenki.

Na kraju smo, mučeći se, pola na francuskom, pola na njemačkom, objasnili našem pratiocu da dugo čekamo i zamolili ga da generalu kaže kako treba ubrzati razgovore, jer ćemo inače otići. On je izišao i brzo se vratio. Nismo ga ništa razumjeli. Trenutak kasnije tražili smo od njega da komandantu prenese našu odluku: ako nas za pet minuta ne pozove na konačne razgovore, odmah odlazimo.

Dok smo čekali, Efenka je gledao kroz prozor. Naglo me pozva, gotovo klikće stotinjak metara ispred dvorca, ubrzanim maršom, prolazile su neke naše jedinice s artiljerijom. Nije mi bilo teško prepoznati da je to kolona 12, proleterske slavonske brigade, koju je s artiljerijom *iz* Dravograda uputio komandant 51. divizije Kolja Savić. Stigli su u rekordnom vremenu, u pravi čas. Pravi proleteri!

— To su naši, to su naši - povikao sam punim glasom. Bio sam uzbuđen. Zagrlio sam Efenku. On je bio pomalo zbunjen mojim izljevom radosti, Pripitao me kakve su to jedinice, otkud tu.., Tek sam sad shvatio da on i ne zna da nam iz Dravograda Košta i Kolja šalju obećanu pomoć...

Uto su nas pozvali k savezničkom komandantu. Pavelićeve generale prethodno je otpustio, da se ne bismo sreli, prije našeg, savezničkog dogovora:

— Prije nego što ponovo uđu neprijateljski predstavnici, mi saveznici sjest ćemo zajedno s jedne strane stola — reče general i pokaza rukom.

Trebalo je što prije okončati ovu predstavu. Uostalom, naše nove snage su pristigle. Vrijeme je radilo u našu korist i jutrošnji su se uvjeti izmijenili. Ako od pregpvora ne bude koristi, neće biti ni štete, samo ih treba brzo okončati, najviše za 20—30 minuta, i onda se hitno vratiti na položaj. Englez nam ništa nije rekao o svom razgovoru s ustašama, očito odlučan nama prepustiti da u pregovorima s,ami nađemo, ili bar potražimo, pravo rješenje. Sjeli smo za našu stranu stola, a onda je naredio da u sobu, po treći put od jutros, uđu ustaše. Ovaj put, dakle, bili su suočeni i s dvojicom partizanskih oficira.

U sobu su sad ušla samo dva njihova pregovarača, general i pukovnik. Druga dvojica nisu se pojavljivala, vjerojatno su ostala u predsoblju. Duboko su se poklonili, ostavši dugo u stavu mirno. Dosta je vremena trebalo da sjednu.

Gledao sam ih ispod oka. Zbunjeni su. Za jednog od ovih, koji je prvi sjeo, mislio sam da je načelnik generalštaba oružanih snaga NDH, Tomislav Sertić, inače moj zemljak, Ličanin iz Udbine. Po ustaškim izvorima, na pregovorima je bio šef delegacije ustaški zapovjednik Ivo Herenčić (poznati ustaški emigrant i krvnik), drugi je bio ustaški pukovnik, poznati propagandist i tumač ideologije klanja Danijel Crljen. Tada sam i za njega mislio da je jedan od Pavelićevih generala i komandanata Ispred vrata, u predsoblju, kraj pregovora su — po Crljenovom svjedočenju — čekali generali Vjekoslav Servatzy i Vladimir Metikoš. Dvojica pregovarača, Herenčić i Crljen, nisu dovedeni u zarobljenički logor. Obojica su našli načina da se iskradu iz obruča, Vodu ustaške delegacije na pregovorima u pliberškom dvorcu ja sam zapamtio kao čovjeka plave kose, srednjeg rasta. Bio je prilično ugojen, ali ne debeo, dosta očuvan. Učinilo mi se da nema više od 45 godine. Možda je bio nešto mlađi. S obzirom na priliku u kojoj se našao, djelovao je glasom i gestama dosta staloženo, odmjereno, i kasnije me začudilo kad su oni koji su ga dobro znali tvrdili da je dosta tup. Drugi pregovarač bio je crn, bujne kose, prilično sijed, iako se ne bi reklo da je bio stariji od glavnog pregovarača. Visok, koštunjav, krajnje nervozan, uzbuđeno je gužvao kapu.

Nisam potpuno sredio svoje prve utiske, kada saveznički komandant korpusa, bez ikakvog uvoda, saopći da riječ daje jugoslavenskom komandantu. Pogledao sam Efenku malo zbunjeno, jer se nisam pripremio za ovakvu vrstu pregovora. Sve se odvijalo neočekivano brzo. Efenka me ohrabri pogledom pametnih očiju. Srećom, odmah sam se sjetio uvjeta za predaju, koje smo pisali u štabu gotovo svakog dana od 7. maja. Poslije kratke šutnje, počeo sam prilično odsječno i glasno diktirati uvjete kapitulacije. Uostalom, sada smo, dolaskom naših novih snaga, postali uveliko gospodari situacije.

Tekst uvjeta kapitulacije, što sam ih tada diktirao, svodio se uglavnom na sljedeće

- Ostaci vaše ustaško-domobranske vojske nalaze se u bezizlaznoj situaciji. Opkoljeni ste sa svih strana jakim snagama Jugoslavenske armije. Mislim da ste obaviješteni da su četiri armije oslobodilačkih snaga Jugoslavije, svaka jačine od po sto hiljada ljudi, sa svih strana stegle obruč oko vas. Točno smo obaviješteni preko zarobljenika da ne raspolažete ozbiljnim i organiziranim borbenim snagama sposobnim za proboj. Vrijeme je radilo u našu korist. Sad vas možemo prisiliti na bezuvjetnu predaju ili uništiti. Na ovaj su sektor u ovom momentu pristigle i stalno će dalje pristizati naše svježe snage. U vašem je interesu i u interesu spasavanja izbjeglog naroda, kojeg ste prisilno poveli u emigraciju, da pristanete na kapitulaciju bez otpora. Ovlašten sam da u ime 51. divizije i 3, armije Jugoslavenske armije tražim vašu bezuvjetnu ka-

pitulaciju. Rok za predaju je sat po vašem povratku u jedinicu, tj. najdalje do 16 sati. Znak za predaju je dizanje bijele zastave. Sama predaja trajat će dok ne preuzmemo cjelokupno ljudstvo, oružje i tehniku. O stanovitim detaljima dogovorit ćemo se na licu mjesta, a sad vam još želim reći da ćemo izbjeglo stanovništvo vratiti kućama, dok ćemo vojsku, u slučaju da pristanete na bezuvjetnu kapitulaciju, sprovesti u zarobljeničke logore. Ovlašten sam kazati da će se u tom slučaju prema pripadnicima vaše armije, bez obzira što ratujete i sedam dana poslije kapitulacije potpisane 9. maja, postupati po međunarodnom pravu o ratnim zarobljenicima. Svim oficirima i vojnicima bit će ostavljena najnužnija oprema, generali mogu do daljnjeg zadržati svoje posilne, automobile i osobno naoružanje. Ukoliko ne prihvatite ove uvjete, smatrat ćemo da nastavljate ratne operacije i poslije službenog obustavljanja rata, pa vas više neće štititi međunarodno pravo o ratnim zarobljenicima. U tom slučaju tretirat ćemo vas kao odmetnike čiju će likvidaciju pomoći i naši saveznici.

Pošto sam glasno i energično iznio uvjete kapitulacije, ustaški je general progovorio tihim glasom, pomirljivo:

- Gospodine komesare - znao je, naravno oznake u našoj vojsci, dok me je engleski general stalno nazivao komandantom — vaše je izlaganje s vašeg stanovišta pravilno, ali mi ne možemo primiti rok predaje. Prvo, mi u roku od jednog sata ne možemo objasniti cjelokupnoj vojsci vaše uvjete predaje. Osim toga, kod nas ima velik broj ljudi koje nije tako lako uvjeriti u potrebu kapitulacije. Pojedine grupe, uprkos našem naređenju, mogu dati otpor. Vi zbog toga možete smatrati da mi kao cjelina nismo prihvatili uvjete kapitulacije.

Prekinuo sam ga riječima da ćemo, ako prihvate kapitulaciju u cjelini, svaki izolirani otpor pojedinih grupa kao takav i tretirati.

Dok je ustaški general govorio, u prostoriju je dva puta ulazio jedan visoki savezнički oficir i nešto tiho referirao engleskom komandantu. Kako je general sjedio blizu, dopirale su mnoge riječi do mene, ali ih ja, na žalost, nisam razumio. Osjetio sam samo da se govori nešto o nama partizanima i Jugoslaviji. Primijetio sam da general s velikim zanimanjem sluša svog sugovornika i nešto tiho zapitkuje. Pretpostavljam da ga je ovaj obavještavao o pristizanju naših pojačanja.

Međutim, neočekivano, onaj drugi pregovarač, ustaški pukovnik Crljen, ustade, naglo prekide razgovor i poče uzbuđeno govoriti, obraćajući se engleskom komandantu, da mu historija nikada neće oprostiti ako dopusti da 300.000 Hrvata padne u ruke boljševika, u ruke neprijatelja koji će ih uništiti itd.

Ustao sam, procijenivši da je svega ovoga dosta. Obratio sam se u čitavoj toj galami tumaču da saopći kako je vrijeme da idemo, jer smo se i inače dugo zadržali. Svi su ustali.

Ustaški pukovnik još je govorio, u istom stilu, o historijskoj odgovornosti, galamio, molio, preklinjao, kad se engleski general, prilično nervozan, obratio meni:

— Gospodine komandante, moji tenkovi su vam na raspolaganju.

Uspio sam prikriti silno iznenađenje ovim za me neočekivanim, oštro izraženim i jasnim stavom kojim se savezički engleski general definitivno stavljao na našu stranu.

Pomišljao sam da je ovakva njegova oštrina bila neka vrsta reakcije na ustaška preklinjanja i neukusno pozivanje na historiju. To pozivanje na kob hrvatskog naroda, kao da Hrvati nisu partizani, i prizivanje na sud povijesti, zvučalo je utoliko grotesknije što je bio u pitanju ustaški pukovnik. Bio sam uvjeren da su engleskom komandantu bili bar donekle poznati ustaški zločini nad nedužnim stanovništvom. Zbog toga je, vjerojatno, reagirao onako odlučno. Ali u isto vrijeme morao je biti obaviješten o dolasku naših novih snaga. U svakom slučaju, drukčiji stav ili eventualna intervencija savezničkih snaga u korist ustaša, u prisutnosti naših jakih snaga, predstavljala bi samo avanturu, za čije posljedice teško da bi ikoji komandant preuzeo na sebe odgovornost. Takve odluke su ipak u domenu politike. Iz tih je razloga engleski general na kraju odustao od ranije izražene namjere da preuzme Pavelićevu vojsku. A vjerojatno se konzultirao i sa svojim višim štabom. Njemu je, sigurno, bilo najvažnije da što prije napustimo Austriju i vratimo se u Jugoslaviju, pa makar i sa svim zarobljenim ostacima Pavelićeve vojske. Nije im išlo u račun da se u njihovoj demarkacionoj zoni u Koruškoj nalaze naše jake snage. Poslije ovoga, oba ustaška oficira su šutke, oborenih glava, pošla prema izlazu. Već gotovo na vratima, glavni ustaški pregovarač, ratni zločinac Ivo Herenčić, jedan od sedam Pavelićevih rasova, okrenu se i zamoli me da sravnimo satove, jer je njihov išao prema njemačkom vremenu — jedan sat naprijed. Činilo se da jedva čeka da se sve ovo završi.

Zahvalio sam komandantu savezničkog 5. korpusa na suradnji i zamolio ga da mi kaže svoje ime, kako bih obavijestio svoju višu komandu o savezničkoj suradnji. On je također zapisao moje ime. Ponovo smo razmijenili nekoliko riječi o našem ratnom saveništvu i srdačno se oprostili.

O toku pregovora i predaji veoma je interesantan zapis člana pregovaračke delegacije ustaškog pukovnika Danijela Crljena.[1]

[1] Iz ustaške emigrantske »Hrvatske revije« br. 2—4, 1966.

»… Kako je Basta uzeo riječ, tako ju je u ime partizanske delegacije zadržao do kraja. Slovenac je tek jednom zgodom nešto beznačajno primijetio.

Tumač cijelo vrijeme prevodi u pola glasa engleskom generalu, koji sluša šuteći.

General Herenčić uzima riječ, obraćajući se Englezu: 'Nema ni govora o tome da bi se predaja mogla izvršiti u toku od jednog sata. Kroz to vrijeme ne može se ni obavijestiti sve jedinice. Deseci tisuća ljudi napunili su dolinu gdje smo se ustavili, i pružaju se u koloni cestom sve do Dravograda i dalje. Mi tražimo da nam se dadu 24 sata vremena.'

Ideja je bila jasna. Treba prividno prihvatiti princip predaje, da se dobiju koncesije u vremenu i tako omogući bijeg onima koji se na to odluče.

Basta, koji vjerojatno sluti o čemu se radi, odbija kategorički:

'Mi ne pristajemo na nikakvo produženje roka. Upozoravam vas, ukoliko ne pristanete na naše uvjete, naše će jedinice započeti općim napadom kroz petnaest minuta.'

To znači da bi napadaj počeo prije nego se uopće vratimo k našima da ih obavijestimo. Osjećam da nam je stavljen nož pod grlo. Herenčić se opet obrati tumaču:

'Objasnite, molim, gospodinu generalu, da su uvjeti gospode nemogući, te da se na toj bazi ne da razgovarati. Nije točno da smo mi samo prethodnica, već se s nama nalazi nepregledno mnoštvo vojske i građanskih osoba. Mi bismo željeli da gospodin general pošalje engleske promatrače, da se uvjere o tome čiji su podaci točniji.'

Ne dolazi u obzir. General se ne želi uplitati u stvari koje se tiču samo njegovih saveznika. Međutim, uviđajući nemogućnost partizanskog ulitimaturna, general se ipak odlučuje na posredovanje. Tumač prevodi, obraćajući se Basti:

'Gospodin general predlaže da se rok predaje produži na dva sata.'

Basta odreza:

'Ne smatram potrebnim to produženje. Cak je i jedan sat previše'

Zatim nastavi, obraćajući se Herenčiću:

'Vi zapovijedate organiziranom vojskom i sigurno imate svog zamjenika, kojemu treba samo poručiti nalog za predaju. Vi se sami ne *morate* uopće vraćati k vašim jedinicama, nego pošaljite oficira za vezu, a vi ostanite odmah ovdje s nama.'

Da li smo već u klopci, iz koje nas neće više pustiti? Nastojao sam se pokazati mirnim i ravnodušnim, da bi moje riječi bile uvjerljivije

'Odluke takvog značaja ne mogu se dojaviti preko posrednika. Osobna prisutnost zapovjednika neophodno je potrebna, da bi mogao takvim svojim

autoritetom djelovati na podređene, jer je prirodno da reakcija na vaše uvjete bude raznolika.'

Čekali smo napeto odgovor. Basta, međutim, nije ustrajao na tome da mi moramo odmah ostati. Njemu je sigurno bilo svejedno da li nas ima nekoliko sati prije ili poslije.

General Herenčić izlazi s novim argumentima, tražeći više vremena. Basta je uporan.

'Nemojte, gospodo, suvišno zatezati razgovor. Vi nećete imati nikakvih poteškoća za izvršenje predaje, jer mi znamo vrlo dobro da je vaša vojska sita borbe i da jedva čeka da položi oružje.'

Engleski general također gubi strpljenje. Saopćuje nam preko tumača da englesko oružje stoji na raspolaganju partizanima i da su nam engleski tenkovi već zatvorili put, imajući na dometu svoje vatre naše logorište. Tumač se zatim okrenu partizanima:

'Gospodin general pita da li našim saveznicima treba još pomoći u oružju?'

Basta uzvraća ljubazno i oholo:

'Zahvaljujemo gospodinu generalu na ponudi, ali mislim da za sada neće biti potrebna daljnja pomoć. Ukoliko ustreba, mi ćemo se gospodinu generalu naknadno obratiti.'

U težnji da se pod svaku cijenu postigne barem engleska kontrola sudbine naše vojske, general Herenčić zatraži da Englezi pošalju komisiju, koja bi imala posredovati kod razoružanja i biti jamac zakonitog postupka prema zarobljenicima.

Englez se obrati partizanima:

'Da li naši saveznici žele da pošaljemo komisiju, koja bi im bila pri ruci kod izvršenja predaje?'

Basta glatko odbije:

'Hvala lijepa. Ne čini nam se potrebno.'

General Herenčić na to replicira:

'Ali mi ipak tražimo da engleska komisija bude prisutna.'

Englez odsječe suho:

'Vi nemate što tražiti. To je stvar samo naših saveznika, ukoliko žele našu prisutnost.'

Sva su nam vrata silovito zalupljena u lice. Izlaza nema. Još jednom uzimamo riječ, da barem neku koncesiju iščupamo u dramatičnoj borbi za vrijeme:

'Ako već nema odstupanja od vašeg roka, držim da taj sat ultimatuma ne može prije početi teći nego se mi vratimo našoj koloni, za što nam je potrebno 20 minuta vožnje.'

Bio sam uvjeren da će i to biti bez daljnjega odbijeno. Začudio sam se, kad su na tu jedinu koncesiju pristali.

Basta pogleda na sat:

'Dobro. Rok ultimatuma počet će teći od 20 minuta. Mi smo gotovi.'

Svi smo naglo ustali, pozdravili smo vojnički i bez riječi požurili k vratima.

General Metikoš i Servatzy pročitali su nam istinu sa zemljanih lica.

'Imamo rok od jednog sata za predaju partizanima. Englezi peru ruke od svega. Idemo žurno natrag.'

Blijedi, bez riječi, odemo kolima. U dvorištu prodemo kraj nekih partizana i partizanki. Gledaju nas ravnodušno, kao da ih se ne tičemo... «

Efenka i ja smo iz dvorca otišli prije ustaša. Uz put smo stigli kolonu 12. slavonske proleterske brigade i artiljerijske jedinice. Ne čelu brigade bili su komandant brigade Dušan Ostojić Osman i Rade Knežević Tihi, zamjenik komandanta 12. slavonske divizije. Ispričao sam im ukratko rezultate pregovora, obavijestio ih o stanju kod neprijatelja i našim položajima do odlaska na pregovore. Objasnio sam njihov zadatak u vezi prihvaćanja i sprovođenja zarobljenika. Naročito im je naglašeno da pripreme borce na strogo vojničko držanje i disciplinu.

Moraju izdati izričito naređenje j objasniti borcima da ne smije biti nikakvih grešaka u odnosu prema zarobljenicima. Jer tko zna što bi se moglo dogoditi ako ne obavimo prethodne pripreme, s obzirom da će u koloni biti okorjelih ustaških zlikovaca. Među našim borcima ima mnogo onih kojima su ustaše uništile čitave obitelji. Stoga borcima treba objasniti da će naša vlast ispitati stupanj krivice svakog zarobljenika i da će oni koji su okrvavili ruke nevinom krvlju odgovarati pred narodnim sudom i biti zasluženo kažnjeni.

Upozorio sam ih da budu oprezni te da ne dopuste da neprijatelj iz kolone bježi. Ako bi se, eventualno, netko od lokalnih savezničkih komandanata, ne znajući za odluke donesene na pregovorima u komandi savezničkog korpusa, pokušao miješati i intervenirati, treba ga prethodno obavijestiti o rezultatima zajedničkih pregovora. One koji bi pokušali ometati naš rad - valja upozoriti da se o zaključcima pregovora o kapitulaciji neprijatelja mogu informirati u svom višem štabu. U svakom slučaju, od našeg naređenja, koje se zasniva na odlukama zajedničkih pregovora, ne smije se nikako odstupiti.

Sve u svemu, očekivao nas je težak zadatak: sprovesti natrag u Jugoslaviju masu zarobljenika, i to pod ovakvim okolnostima. Znao sam da se sporazumi mogu katkad i prekršiti, to nam nedavna iskustva jasno pokazuju. Sve dok se neprijateljska soldateska ne razoruža i dok, takva, ne bude kontroli-

rana na našoj teritoriji, ne možemo biti sigurni u željeni ishod pregovora, i povoljan rasplet čitave ove zamršene situacije.

U našem štabu je vladala prilična nervoza zbog toga što smo se Efenka i ja dugo zadržali. Već je davno bilo prošlo dogovoreno vrijeme za slanje našeg ultimatuma za predaju neprijatelja. Ali nisam čestito ni sjeo, ni upola ispričao rezultate pregovora, kad najaviše da neki novi Pavelićevi generali traže da budu primljeni kod »glavnog komandanta«. Bila su opet četvorica. Pristupivši stolu za kojim je sjedila grupa naših oficira, stali su mirno i složno, kao po komandi, vojnički pozdravili. Najstariji od njih, general-pukovnik Slavko Stancer, komandant kopnene vojske NDH, suh, visok čičica, bez jedne ruke, reče da traži engleskog ili nekog drugog komandanta s kojim bi htjeli razgovarati o predaji. Izjavio je da se njihova delegacija još nije vratila s pregovora. Stancer je, vjerojatno, zaključio da su njegove kolege — pregovarači — ostali kod saveznika, ostavljajući vojsku na cjedilu, pa je, na svoju ruku, odlučio pregovarati sam.

Rekoh im da smo ovdje mi najstarija komanda Jugoslavenske armije, i da se jedino nama mogu predati. Prije desetak minuta došao sam s pregovora vođenih s predstavnicima njihove vojske i zapadnih saveznika, gdje je riješeno da se ustaško-dornobranske jedinice imaju predati ovoj komandi i jedinicama koje se nalaze pred njima. Iznio sam ukratko već spomenute uvjete kapitulacije, naglasivši da generalima ostavljamo osobno naoružanje, osobni prtljag, automobile i posilne. Na kraju mi iznenada sinu misao da nešto kažem o sudbini pobijeđenih:

- S vama će se postupati po međunarodnom pravu. Hoće li biti formirana mješovita komisija u kojoj bi bili predstavnici naših saveznika radi ispitivanja vaše odgovornosti i krivice? Ne mogu vam ništa sigurno reći. Mi smo regularna armija i držat ćemo se svih pravila Ženevske konvencije i odluka Ujedinjenih naroda.

Među neprijateljskim generalima nasta živost kad je rečeno da u znak predaje treba istaknuti bijele zastave. Jedan od njih, mislim da je bio general Ivan Tomašević, primijeti da nemaju bijelih zastava, na što jedan naš oficir dobaci:

- Istaknite gaće i košulje, to valjda imate.

- Ako je sve tako kao što kažete, i ako je to dogovoreno s našim predstavnicima, naredit ću predaju - tiho je mrmljao general Stancer. - Ali ja sam vojnik i želio bih da dobijem naređenje od svog pretpostavljenog. Ukoliko to naređenje uskoro ne dobijem, budući da nema druge alternative, inicijativno ću djelovati u duhu vaših uvjeta.

Predočeno mu je da ih svako odugovlačenje može skupo stajati. Obratio sam im se bez okolišanja:

- Vjerojatno je vaša vrhovna komanda već izdala, ili će u najskorije vrijeme izdati naređenje u duhu zaključaka spomenutih pregovora. Ali, bez obzira na to kakva ćete naređenja i direktive dobiti i da li će oni uopće biti izdani, naređujem vam u ime Jugoslavenske armije da u roku od jednog sata prestane svaki pokušaj davanja otpora, da predate oružje i disciplinirano izvršavate naša naređenja. Ukoliko nas ne poslušate, gorko ćete se kajati. Pristigle su naše nove jedinice, a druge dolaze. Ustreba li, na pokornost ćemo vas prisiliti snagom oružja, a vi onda preuzmite odgovornost za sudbinu i žrtve svojih ljudi i civilnog stanovništva. Mislim da biste morali znati da ćete, ako dođe do takve ili slične situacije, neobično otežati tretman vaših ljudi, koji će ipak, ako prežive, pasti u zarobljeništvo. Pružanje otpora i poslije završetka svjetskog rata može se okvalificirati samo kao odmetništvo. Mi vam pružamo posljednju šansu, pa ćete, ukoliko dođe do organizirane kapitulacije i izvršenja našeg zahtjeva, bitno olakšati vašu sadašnju i buduću situaciju.

Slavko Stancer je poslije ovoga stao mirno, pozdravio, odgovorio da prihvaća uvjete i zatražio da ga otpustim. Njemu i drugim generalima omogućili smo da se vrate svojim trupama.

Iako smo očekivali da posao oko predaje ni sada neće ići glatko, s obzirom na golem broj osvjedočenih ratnih zločinaca, petnaestak minuta po Stancerovom odlasku javljeno je s položaja da su bijele zastave, kao »čadori«, prekrile polje i okolne brežuljke, u nedogled svuda gdje se nalazi neprijatelj.

Sve je išlo vrtoglavom brzinom. Neprijateljski vojnici kao da su se utrkivali tko će se prije predati. Zarobljenička razoružana kolona obrušila se poput lavine na cestu ispred našeg komandnog mjesta.

Od Stancera i desetak generala i pukovnika, koji su uskoro došli kao zarobljenici u naš štab, saznali smo da se predalo preko 100,000 njihovih vojnika i oficira. I dosta civila. S obzirom na posljednje bitke i stalno osipanje, ni oni sami nisu znali točan broj.

Tako je 15. maja 1945. godine, između 16 i 16,30 sati, prestao organizirani otpor neprijatelja, čime je završen drugi svjetski rat na teritoriji Jugoslavije.

Neprijateljski generali, pukovnici i svi viši oficiri prikupljali su se pored našeg štaba. Među prvima se javio Stancer s ostalom trojicom generala, koji su s njim prije nepunih pola sata bili u našem štabu. Predveče oko 18 sati, tu se sakupilo dvadesetak viših ustaških oficira i generala...

U jednom kamionu u Maribor smo poslali generale Slavka Stancera, Ivana Tomaševića, Vjekoslava Servatzyja, Artura Gustovića, Tomislava Ser-

tića, Antuna Nardelija, Vladimira Metikoša, Mirka Grcgorića, Slavka Školibera, Bogdana Majetića, Franju Dolačkog, Mirka Vučkovića i dvadesetak pukovnika i visokih ustaških funkeionera.

Prije nego su beskrajne kolone zarobljenika postrojene i upućene prema Mariboru, uveče 15, maja, dok sam promatrao na već osvijetljenom trgu golemu masu zarobljenika koji su ispunili čitav prostor između kuća, tiskajući se, gusto zbijeni ispred našeg štaba, na raskrsnici putova, kao da ne znaju kamo treba krenuti, iz razmišljanja me trže glas kurira:

- Druže komesare, ova žena je donijela neko pismo, traži da je primiš.

Za kurirom se pojavi naočita crnooka djevojka u urednoj crnoj đačkoj kecelji, blijeda i uplašena. Učinilo mi se da nije imala više od 19 godina. Obrati mi se na francuskom jeziku i pruži pismo.

Pogledao sam je malo zbunjen, jer je pismo bilo na našem jeziku, ćirilicom, napisano tintom na kockastom trgovačkom papiru, adresirano na savezničkog komandanta u Koruškoj:

»Jugoslovenska vojska u Otadžbini iz Crne Gore, Boke i Starog Rasa obraća se savezničkom komandantu sa molbom da nas prihvati i pruži politički azil do našeg ponovnog povratka u Otadžbinu. Nama se u borbi protiv okupatora nametnula i borba protiv komunista. Jedva čekamo da dođe dan kada ćemo zajedno s našim saveznicima nastaviti borbu protiv komunističkih bandi.«

Potpisi su bili nečitki, ali je bilo jasno napisano da su potpisani rukovodioci »Jugoslovcnske vojske u Otadžbini«,

Nisam mogao a da se glasno ne nasmijem.

- Znači, tu su i četnici. Došli ste baš kamo treba.

Kada je iznenadna gošća čula materinski jezik i shvatila da tu nema nikakvog savezničkog komandanta Koruške, još vidljivije poblijedi i, kao ispaljena iz puške, izleti iz vrtne kućice te se izgubi u kaotičnom metežu ustaško-domobranske zarobljeničke gomile. Nestala je kao da je propala u zemlju. Dok su je kuriri i stražari pokušavali pronaći muvajući se lijevo i desno, najednom se iz neposredne blizine javi jedan omanji starčić, izjavivši da on predstavlja one koji su djevojku poslali na pregovore. Iza njega pojavio se i jedan dosta mlađi ovisok čovjek.

- Ne treba je tražiti, mi smo je poslali. Mi smo kompetentni predstavnici Jugoslovenske vojske u Otadžbini i želimo s vama razgovarati o predaji naše vojske, jer vidimo da je tu komanda kojoj se i ostali predaju — reče čiča.

Stajali su preda mnom u štabu u vrtnoj kućici i u rukama držali kape. Stariji čovjek bio je sijed, ćelav i mršav, izmučen, u zgužvanom civilnom odijelu. Učinilo mi se, sudeći po izgledu, da ima oko 70 godina.

Drugi pregovarač bio je pedesetih godina, naočit, krupan čovjek, guste crne kose, crnih odnjegovanih brkova, uredan i izbrijan, u vojničkim čakširama i civilnom kaputu. Stajao je uspravno i u me je piljio ne trepćući. Dok je čiča govorio, ovaj se nije miješao i s očitim je poštovanjem slušao razgovor između mene i starca, za koga trenutak kasnije saznadoh da je visoki četnički funkcionar.

— Koliko vas ima? — upitah.

— Sedam-osam hiljada - odgovori čiča.[1]

— A odakle ste?

— Najviše iz Crne Gore. Ima nas nešto iz Hercegovine i Bosne — skrušeno odgovori četnički vođa.

— Gdje je ta vojska?

— Tu smo, kilometar-dva udaljeni, izdvojeni od ustaške kolone, jer nas posljednjih nekoliko dana napadaju. Ubili su nam nekolicinu ljudi kada su se malo odvojili od naše kolone - odgovori starac.

— Ko vam je komandant? Vi ste, čini se, obojica civili?

— Naš komandant je bio vojvoda Pavle Durišić — nastavi čiča. — Poginuo je od ustaške ruke, jer ga izdade onaj pogan Sekula Drljević,

Čuo sam za Sekulu Drljevića, crnogorskog separatista, da se stavio u službu talijanskog fašističkog okupatora, ali nisam znao da se Sekula Drljević poslije prvih pobjeda ustanka u Crnoj Gori sklonio pod skute Ante Pavelića.

Nisam imao pojma da je Sekula na prevare prihvatio Durišića kad se ovaj odvojio od Draže Mihailovića u Bosni i da ga je predao ustašama u Bosanskoj Gradiški i da je u Jasenovcu Durišić ubijen s većim brojem četničkih

[1] Točni podaci o broju zarobljenih Durisićevih četnika kod Dravograda nisu se mogli naći. Postoje određeni prethodni podaci i kasnije procjene. Lično sam 16. maja 1945. prošao pored cijele zarobljene četničke kolone koja je marširala preko Prevalja-Guštanja k Dravograda Sa mnom su u džipu sjedili četnički rukovodioci: major Vukčević, Jojić i Jergović. Zarobljenička kolona se otegla desetak kilometara. Po mojoj procjeni i izjavama prisutnih četničkih glavara, moglo ih je u koloni biti oko 6.000, uključujući u taj broj i nekoliko stotina do jedne hiljade izbjcglih civila.

Prema nekim ranijim podacima, po dolasku u Istočnu Bosnu sredinom februara 1945. bilo je oko 10.000 Durišićevih četnika. Đurišiću su se pridružili i ostali bosanski četnici. Ustaški generalštab u svom izvještaju oc! 4. aprila 1945. (»Dodatak izvješću br. 94«) govori o broju četnika: »Crnogorski nacionalisti (10.000 - 12.000 ljudi) stigli su u svom pokretu prema zapadu do Lijevča Polja...« U jednom drugom »izvješću« govori se da se početkom aprila u jednoj grupi predalo iz 5. i 8. crnogorske divizije 3—5.000 četnika, tla se 1.300 Hercegovaca i 600 Bosanaca prebacilo natrag na istočnu stranu Vrbasa kod sela Kukolja, da se 300 četnika predalo odmetnicima itd. Pored Hercegovaca i Bosanaca, ha istočnoj obali Vrbasa u to je vrijeme ostao i Pavle Durišić s dosta Crnogoraca (jedan četnički puk) koji su se kasnije također predavali ustašama, S obzirom na gubitke u borbi s ustašama u Lijevča Polju, na bolesti (tifus je najviše pogodio civile) i osipanje, na Pavelićevu stranu moglo je prijeći oko 8.000 četnika. Kod Z Mosta, pred frontom 1 armije pri kraju rata zarobljeno je oko 2,000. Prema svemu tome, može se zaključiti da se kod Dravograda moglo predati oko 5-6.000 četnika i civila zajedno.

oficira i funkcionera. Govoreći o tome, starac je najgorim izrazima grdio Dr-Ljevića.

— Zašto, starce, žališ toliko za tim svojim vojvodom Đurišićem, koji se borio na strani okupatora protiv vlastitog naroda? - upitah ga, jer je bilo očito da starac nije bio dobro orijentiran, niti mu je bilo sasvim jasno pred kim se nalazi. Možda se već počeo, pod pritiskom događaja, psihički gubiti, te mu je, čini se, u tom momentu bilo svejedno što i pred kim govori...

Drugi sugovornik je malo govorio, u stvari odgovarao je samo na pitanja jasno, otresito i logično. Izgledao je staloženiji i pametniji od starca. Moram priznati, starac mi je tada izgledao dosta smušeno. Mnogo je pričao i ne sasvim kontrolirano. Valjda je prije toga dugo šutio, te je sada, kada je svemu došao kraj, osjetio potrebu da rastereti prenapete nerve.

Nisam zapamtio niti sam sačuvao bilješku o tome tko je bio taj najstariji četnički glavar koji je vodio glavnu riječ na pregovorima o predaji crnogorskih četnika one majske večeri. Znam pouzdano da je govorio o tome da je prije rata bio direktor gimnazije u Peći, i da je, čini mi se, rekao da je u bivšoj Jugoslaviji bio senator ili poslanik. Dobro sam zapamtio da je tada izjavio da je član Nacionalnog komiteta Draže Mihailovića i član istoimenog komiteta crnogorskog generala Blaža Đukanovića. Kasnije su mi neki poznavaoci crnogorskih prilika rekli da bi to, najvjerojatnije, mogao biti Jojić, senator iz Vasojevića.

Drugi četnički vođa bio je bivši cetinjski advokat dr Nikola Jergpvić. Njegovo ime i osnovne podatke pronašao sam u svojim bilješkama. Kako je Jergović bio oženjen kćerkom vojvode Boža Petrovića, bliskog rođaka crnogorskog kralja Nikole, on je negdje pred rat bio primljen na dvor talijanske kraljice Jelene (kćerke kralja Nikole). Vjerovatno od tada i datiraju njegove simpatije prema talijanskom fašizmu. Pričalo se da se prije toga, kao čovjek liberalnih pogleda, družio s komunistima, da je čak bio član KPJ, ali se povukao poslije poznate provale i masovnog hapšenja komunista 1936. godine. Za vrijeme rata bio je predstavnik okupatorske općine u Cetinju i član četničkog crnogorskog Nacionalnog komiteta.

Iznio sam im uvjete kapitulacije, kao i ustaškim glavešinama. Nisu imali kud. Poraz je bio totalan. Ponor izdaje dubok i bezizlazan. Nisu ništa posebno tražili. Dijelili su sudbinu Pavelićeve vojske.

U svojstvu komandanta četničke kolone i zamjenika vojvode Đurišića pojavio se u Hrastu major Vaso Vukčević. On je bio kapetan bivše kraljevske vojske. U početku ustanka dobio je položaj komandanta gerilskog bataljona, ali je ubrzo izdao i prešao na četničku stranu. Njegovom izdajom, kako sam kasnije obaviješten, uhvaćen je i pogubljen politkomesar toga bataljona, po-

znati predratni komunist, član Pokrajinskog komiteta KP i jedan od organizatora ustanka Vido Uskoković. Poslije te usluge Talijanima, kralj Petar II ga je unaprijedio u čin majora,

Zabilježio sam i to da se na granici predao i potpukovnik bivše vojske Blagota Pajović, rodom iz Bjelopavlića, star, jako bolestan i iscrpljen čovjek. Prije rata bio je komandant cetinjskog vojnog okruga.

U zoru 16. maja uputio sam bivšeg direktora gimnazije, kao »visoku« četničku ličnost, prema četničkoj koloni zajedno s pomoćnikom politkomesara 7. brigade 51. divizije Dušanom Sekićem Sacom i jednim našim bataljonom.

Čim su stigli do čela kolone udaljenog 1-2 km od već spomenute raskrsnice, četnički voda, koga su njegovi očekivali s nestrpljenjem, popeo se odmah na jedna seljačka kola i održao svojoj vojsci govor,

»Braćo, ratna sreća nam je okrenula leđa. Mi smo konačno izgubili rat. Rat su dobili naši protivnici i nama ne preostaje ništa drugo nego da se predamo novoj Jugoslovenskoj armiji. Moramo disciplinovano i mirno primiti konačan poraz i poći u zarobljeništvo. Dobio sam uvjerenja da će pobednici ispitivati našu krivicu, a to će biti predstavnici nove Jugoslovenske armije (na povik nekog iz kolone: 'Živjela nova Jugoslovenska armija', bradata masa složno je i glasno odgovorila: 'Živjela!'), Engleske, Amerike i Rusije. Posljednji put vam se, braćo, obraćam i nek nam Svevišnji Bog bude u pomoći.« Na spominjanje Engleske, Amerike i Rusije četnici su isto tako aklamirali poklikom »živjeli«.

Opet se na neki način ostvarila tragikomična situacija, u kojoj četnici kliču novoj Jugoslavenskoj armiji, a ta je armija ona ista partizanska armija protiv koje su se borili čitavog rata. Zato su upravo i bježali od odgovornosti za izdaju. Obraćajući se svojim zemljacima žargonom njima dobro poznatim, govor četničkog predstavnika kretao se u okvirima našeg sinoćnjeg dogovora,

Završivši svoj govor, četnički vođa najavi da će sada govoriti predstavnik nove Jugoslavenske armije. Iako se o tome prethodno nisu ništa dogovorili, Šacu su, za tili čas, četnici koji su stajali oko kola, pridigli na ta kola. Pogledavši golemu naoružanu bradatu masu, Saca se malo stresao. Nije mu bilo prijatno. U drugoj prilici ova bi ga bradata gomila kao partizanskog komesara rasčerečila.

Šaca se brzo snašao i također održao govor, u kojem je naglasio da je II svjetski rat završen, da se nema kuda nego bezuvjetno predati jedinicama Jugoslavenske armije, koje se nalaze na ovom sektoru. Sve ustaško-domobranske i njemačke snage već su se predale našoj armiji. Da bi umirio i one

koji su, možda, još pomišljali na bijeg ili eventualni pojedinačni otpor, Šaca je na kraju govora iqavio, da će ih kao zarobljenike preuzeti jedan srpski bataljon 51. vojvođanske divizije Treće jugoslavenske armije. Naravno, u vojvođanskim jedinicama, pored Srba, bilo je i dosta drugih nacionalnosti: Hrvata, Mađara, Slovaka, Rusina i Rumuna. Ipak te riječi su imale pozitivan efekt i izazvale su živost kod četnika.

Pravilnim Sačinim istupanjem i držanjem, cjelokupna četnička kolona predala se bez ikakvog incidenta. Sami četnici bili su demoralizirani, jako uznemireni, slabo obučeni, bez dovoljno hrane i snage za nekakav organiziran otpor. Ukoliko bi u toj situaciji netko nešto i pokušao učiniti, bio bi to tek otpor pojedinaca.

Eto, takvi su bili posljednji sati i trenuci razoružane Đurišićeve četničke vojske. Predalo ih se tu pet-šest hiljada, uključivši i nešto civila. Bez teškoća, rano ujutro 16. maja 1945. godine okrenuli smo četničku kolonu, ne preko austrijske teritorije kao ustaše, nego natrag odakle su i došli, preko Prevalja i Ravna ka Dravogradu i Mariboru. Budući da je čelo njihove kolone prešlo granicu svega nekoliko stotina metara, a nisu imali teško naoružanje ni motorizacije, bilo ih je lako okrenuti, svrstati u kolonu i uputiti u zarobljenički logor.

Onih dana, spočetka druge polovine maja, beskrajne su kolone zarobljenika u najrazličitijim uniformama, nekad i u dronjcima, a nekad ulaštenih čizama i još neodbačenog ordenja nacističkog značaja, gmizale prema Mariboru i Celju, pa onda dalje na istok. No, od ustaško-domobranske vojske, koja se predala između Poljane i Pliberka, nekoliko grupa i još više pojedinaca potražilo je spas u bijegu. U noći 15. i 16. maja najsnalažljiviji zločinci su se iz obruča izvukli i nestali u zapadnim prostorima, da bi se kasnije, kao Crljen, uzmimo, javili da svjedoče nevinost svoga zločina. Patrole jedinica 14, 51, i 12. divizije presretale su bjegunce, neke vraćale natrag, neki su u bijegu ginuli, a neki su se spasili u okrilju alpskog bespuća.

Po ustaškom pisanju, Pliberk je grobnica. Pliberk to uistinu jest, ali ne u doslovnom smislu. Od 9. do 15. maja 1945, godine u okršajima s ustašama jedinice 3. armije Jugoslavenske armije su imale gotovo 600 izbačenih iz stroja, što poginulih (142), što ranjenih (374), što nestalih (55). Ustaški gubici su bili veći. Sudeći po depešama štaba 3. armije, a te su depeše slane na bazi naših izvještaja iz Pliberka do večeri 15. maja, »naša je armija završila značajnu bitku i do nogu potukla Pavelićevu živu silu jačine preko 70.000 ljudi, od kojih oko 10.000 ubijenih, preko 60.000 zarobljenih«. Tih 10.000 poginulih ne ginu u Hrustu i Pliberku, nego u probojima prema granici, na putovima od Hrvatskog zagorja i Zidanog Mosta prema Dravogradu i Pliberku. Među

ubijenima nije bilo djece i žena, i to prvenstveno stoga što je štab armije zabranio da se zgruvane izbjegličke kolone tuku artiljerijom i avijacijom. »No, to ne znači da i djeca i žene nisu ostajali mrtvi na tome putu, jer kosila je glad, kosile su bolesti, bili smo iznureni do smrti. Nas, koji smo zarobljeni odmah su razdvajali, civili, izbjeglice na jednu stranu, domobrani na drugu, ustaše na treću« — izjavio je jedan od mnogih iz izbjegličke kolone, Stjepan Sopta iz sela Dužice kod Lištice: - »Dosta brzo su vojni organi Jugoslavenske armije utvrdili tko je tko među nama, tako da smo mi hercegovački seljaci već krajem lipnja stigli svojim kućama... «

Pliberk ili Bleiburg, to je posljednja stanica zločinačkog putovanja ustaške vojske, u tom smislu i grobnica te vojske. S tom vojskom je bilo, kao što se vidi iz moje depeše, odnosno iz depeše štaba 51. divizije od večeri 15. maja, »oko 20.000 građanskih lica, među kojima velik broj djece i žena, koje su ustaše prisilno odvodile izvan krajeva naše zemlje«. Istovremeno sam javio da smo, pored već zarobljenih, o kojima su izvještaji prethodno poslani, zarobili »još 20.000 ustaša i domobrana sa 4 generala i 30 pukovnika Ì još 5.000 četnika«,

U izvještaju Vrhovnom komandantu, komandant naše 3. armije je pisao;

»Bitka za uništenje i zarobljavanje neprijateljske grupacije jačine preko 130.000 vojnika u gornjem toku Drave u prostoru između Karavanki i Pohorja, trajala je od 12. do 16. maja sa žarištem na sektoru Dravograd-Bleiburg-Slovenj Gradec. Ustaše, a i četnici borili su se na život i smrt da se probiju iz našeg obruča, ali im to nije uspjelo. Borbe su s vremena na vrijeme bile vrlo žestoke, no u njihovoj odbrani nije bilo dovoljno organizovanosti i povezanosti.« U tim borbama poraženi su i na kapitulaciju prisiljeni ostaci 181, 11, 22, 369, 392, 393, 7. SS, 104. i 297. divizije, divizijskih grupa »Stephan« i »Fischer«, te razne jedinice 91. armijskog korpusa. Osim toga »uništena je sva živa sila ustaško-domobranske Pavelićeve vojske, jer je glavnina iste zarobljena, a znatan dio ubijen u borbi«.[1] Od 9. do 16. maja, od borbe protiv Nijemaca u Varaždinu do sudara na Poljanama i kod Dravograda, okupator i ustaško-četničke jedinice su imale 25.000 poginulih (po slobodnoj procjeni štaba 3. armije JA) Ì oko 4.000 ranjenih.[2] S poraženom vojskom zarobljeno je 18 generala.[3]

Najvažnije je bilo, kao što je već kazano, da se što prije razdvoje dužni od nedužnih, trabanti od vođe, zločin i jad. Bilo je dosta onih koji su se skri-

[1] Zbornik NOR, tom XI, knj. 3, str. 348.

[2] Isto.

[3] Isto.

vali među nevinima, Mnoge takve zločince njihovi znanci su tjednima otkrivali u zarobljeničkim logorima. Domobrani i izbjeglice su od 16. maja pa narednih dana puštani kućama. Zbog kaotičnog saobraćaja, događalo se da su neki sve do Hercegovine pješačili. Svima koji su osumnjičeni za zločin bilo je suđeno, najprije Sudaru, još u Mariboru, zatim ustaškoj vladi, koja je zarobljena između Vrgskog jezera i Villacha, a onda generalsko-pukovničkim grupama zločinaca.

KAZALO IMENA

ADAMOVIĆ, Stevo 127, 128
ADLER 95
ADUM, Romeo 115
AGANOVIĆ, Muharem 95
ALABER, Anton 113
ALEKSIĆ, Sveto 266, 267
ALEXANDER, Harold 269, 270
ALKOVTĆ, Salko 20
ANDELIĆ, Vuk 20
ANDELKOVIĆ, Ratko 238, 239, 240, 241
ANGELIS, Maximilian de 271
ARANDELOVIĆ, Aco 249, 250, 251
ARMSTRONG, G D. 207
ATANASOV, Šterju Viktor 288,289, 290, 291
AULKE, Ewald 253
AVŠIČ, Jaka 199

BABAC, Pavle 192, 195
BABIĆ, Ljubo 48, 55
BABIĆ, Pepa 272
BABIĆ, Petar 39
BAĆOVIĆ, Petar 168
BADER, Paul 136, 170
BADOGLIO, Pietro 191, 196
BAILEY, S. W. 171, 206, 207, 208, 209, 210
BAKARIĆ, Vladimir 90, 114, 224
BAKČIĆ, Eugen 123
BAKIĆ, Mitar 64, 67, 181, 182, 206, 208, 214
BAKOV1Ć 127
BAKOVIĆ, Jerko 89, 90, 91
BAKRAČ, Boris 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241
BALEN, Šime 80, 81
BALIČ, Šefkija 226
BALON, Franjo 87, 88
BARAC, Zvonko 230, 231
BARBASETTI, Curio 201
BARIĆ, Jozo 97
BARTELI 35, 36
BARTH, 145, 150, 151, 152
BARTOŠ, Milan 227
BASTA, Milan 289, 314, 315, 316
BATINICA, Dušan 272
BAUER 188
BECUZZI, Emilio 196, 197, 198
BEĆIREVIĆ, Mujo 140
BELAN, Hone 95
BELINIĆ, Marko 87
BENAK, Aleksandar 123
BENC, Mihail 95
BENSON, M, O. 193, 194, 198
BERTOLOVIĆ, Ivan 119, 121
BEUER, Otto 116
B1DO 44
BIJEDIĆ, Šukrija 273, 274

BILAN, Stipe 268
BIMIGAR, jože 279
BIOČIĆ, Frane 87
BIVOLAREVIĆ, Vukašin-Volf 185, 186, 187, 188, 189
BJELAJAC, Stanko 273
BLAGOJEV1Ć, Milan 70
BLAGOJEVIĆ, Obren 183
BI.AŽEV1Ć, Jakov 40, 82
BLAŽEVIĆ, Jure 82, 83
BOBAN, Ljubo 233, 299
BOGDANOVIĆ, Bozo 26
BOJEVIĆ, Ljubiša 130
BOJIĆ, Mchmedalija 162, 172
BOLT1Ć, Pero 55
BORAS, Sofija 95
BORIS III, bugarski car 248
BOSNIĆ, Košta 127, 128
BOŠKOV, Božo 26
BOŽIĆ, Simo 90
BOŽOVIĆ, Andrija 192, 195
BOŽOVIČ, Boro 16
BOŽOVIĆ, Petar 31
BOŽOVIĆ, Saša 12, 15, 16
BOŽOVIĆ, Savo 183
BOŽOVIĆ, Slavko 272
BRACANOVIĆ, Dolores 286
BRADE 97
BRAJOVIĆ, Petar 279, 280, 282
BRANA, Srećko 85
BRAUCHITSCH, 225, 231, 238, 239, 240
BRKLJAČIĆ, Ruža 82, 83
BRKOVIĆ, Živko 43
BRNČIĆ, Josip 224, 225, 227, 228
BRNČIĆ, Nada 114
BROZ, Miso 95
BROZ, Josip, vidi: TITO
BUBANIĆ, Stjepan 113
BUĆ, Ante 226
BUDIŠAVLJEV1Ć, Josip 119
BUIĆ, Jelka 48
BUIĆ, Miro 44
BUJIČ, Mira 55
BUKOVEC, Jozo 122, 123
BURIĆ 295
BURIJA, Ivan 113
BURKE, J. E. 199
CASERTANO, Raffaello 98, 152
CAVALLERÒ, Ugo 10, 137
CEROVAC, Anka 123
CHURCHILL, Winston 68, 290
CILIĆ, August 86
CINCIPINKA tj. Ankica Scrtić 113, 114
CRLJEN, Danijel 306, 311, 312, 313, 323
CURIĆ, Dragica 95
CVENČEK, Ivan 87
CVITAN 226
CVITAŠ, Nikola 113
CV1ZAK, Franjo 119

ČAGOROV1Ć, Đuro 14
ČANAK, Jovan 123
ČEFO, Arif 97
CERVO, Faziija 95
ČETKOVIĆ, Pero 140
ČIMČIĆ, Alko 97
ČOBELIĆ, Đuro 9

ĆERANIĆ, Jovan 254
ĆIPOVIĆ, Dragoljub-Drago 202, 203
ĆUK, Milojko 39

DAKIĆ, Radoje-Brko 182
DAMJANOVIĆ, Branko 126, 266
DAMJANOVIĆ DANIĆ, Danilo 39, 272, 273, 274, 275, 276
DANČEVIĆ, Ante 224
DANGIĆ, Jezdimir 71
DAN1LOV1Ć, Uglješa 172
DAPČEV1Ć, Peko 11, 12, 14, 16, 133, 140, 180, 181, 182, 206, 208, 210, 211, 213, 214, 258, 259, 285
DASKIJEVIĆ, Pavao 113
DASOVIĆ, Martin 229
DASOVIĆ, Stjepan-Stipe **114,** 123
DAVIDSON, Basil 69
DEAKIN, Frederick William D. 68, 193, 194, 199, 209
DEANOVIĆ, Dušan 123
DEDIJER, Vladimir 60, 85, 87, 89, 96, 141, 143, 145, 151, 161, 163
DEJOVJĆ, Aleksa 129
DESNICA, Boško 43
DESNICA, Stevo 39

DEŠIĆ, Boško 43
DEŠIĆ, Niko 43
DEUTSCH-MACELSKI, 306
DEVČIĆ, Ivan-Pivac 83
DEWITZ, Karl Krebs 226, 227
DIJANOVIĆ, Tomo 230
DIMITROV, Georgi 245, 289
DIPPOLD, Benignus 147, 148, 149, 150, 154, 159
DOLAČKI, Franjo 319
DOLINČIĆ, Vjekoslav 113
DOLNIČAR, Ivan 277, 278, 279
DOMAZET, Lazar 253
DOMAZET, Milan 36
DÖMITZ, Karl 269, 270, 271
DRAG1ČEV1Ć, Veljko 67
DRAGOVIĆ, Vlado 207
DRAPŠIN, Petar 30, 31, 35, 236, 272, 285
DRAŽENOVIĆ, Dragutin 119, 121
DRLJEVIĆ, Sekula 13, 320
DUDIĆ, Dragojlo 60, 61

DŽAKOVIĆ, Simo 219
DŽAL, Ivan 226

ĐEKJĆ, Nikola-Kinez 261, 262, 263, 264
DILAS, Milovan 102, 141, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 171, 173, 177, 224
DONOVIĆ, Jovan 61
ĐORĐEVIĆ, Irinej 44
ĐUJIĆ, Momčilo 43, 44, 58, 168, 270
DUKANOVIĆ, Blažo 321
ĐUKANOVIĆ, Drago 259
DUKANOVIĆ, Voja 31, 35
ĐUKIĆ, Šćepan 76
ĐUMIĆ, Milan 39
DURAŠKOVIĆ 14
BURIČKOVIĆ, Boško 19, 203, 204
DURIĆ, Ljubodrag 129, 132, 140, 180, 246, 247, 248
DURIĆ, Radoslav 71, 72
ĐURIŠIĆ, Pavle 8, 164, 320, 321, 323
DUROVIĆ, Mihailo-Bata 243, 244
DUROVIĆ Vako 180, 211

EBERLEIN, Ritter von 265, 266, 267, 268
EBERLEIN, Rudolf 266, 267, 268
EDEN, Anthony 171
EISENHOWER, Dwight D. 270
EKER, Julius 122
ESSPOSITO, Giovanni 19, 20, 22

FAYDER, Alfred 261, 262, 263, 264
FELINGER, 185, 186, 187, 188
FOTIĆ, Konstantin 284
FRANC, S. 81
FREIDEBURG, Hans Georg 270, 271
FUNK, Walter 107, 108, 109

GALIĆ, Vladimir 85, 86, 87, 88
GANDINI, Tomaso 12, 14
GARCIONE, Emilio 26
GARČEVIĆ, Gojko 183
GARIBALDI, Giuseppe 22
GASIĆ, Spaho 97
GATIN, 88, 89
GERDES 117
GERL, Ljudevk 85, 88
GIZDIĆ, Drago-Marko 195, 196
GLAISE von HOSTERNAU, Edmund 97, 98, 99,100, 101,106, III, 112,115, 116, 117, 136, 144, 145, 151, 159, 160, 166, 167, 225
GLORIA, Alessandro 137
GOEBBELS, Joseph 85, 158
GOLUBOVIĆ, Radonja 8
GONČIN, Milorad 30
GONZI, Viktor 88
GÖRING, Hermann 258
GRABOVEC, Milica-Lenka 292
GRAWENITZ, Hans 274
GRBIČ, Durad 51
GREBNIĆ, Vinko 123
GREGORIĆ, Marina 114
GREGORIĆ, Mirko 319
GREGORIĆ, Pavle 123
GREINER 101
GRUBOR, Nikola 274, 275
GRULOVIĆ, Aćim 185, 186
GUTIĆ, Blaž 226

HERENČIĆ, Ivo 233, 238, 311, 313, 314, 315
HACE, Matevž 279, 280, 282
HADELAN, Josip 82, 83
HAD1Ć, Ramiz 103
HADŽ3MURTEZ1Ć, Halil 22
HAGEN, Walter 99, 161, 166
HAS, Herta 99, 160
HAUFFMANN 274
HADŽIĆ, Stjepan 123
HEBRANG, Andrija 97, 101, 102, 109, 114, 121, 122, 123
HEĆIMOVIĆ, Zvonimir 87
HEINRICH, Alfred 117
HERCEG-IVANOVIĆ, jelica 126, 127, 128
HESLIN 274, 275
HEYSS, Hans 98, 103, 104, 105,106, 107, 144, 152
HIMMLER, Heinrich 117, 167, 221
HITLER, Adolf 33, 112, 136, 137, 142, 145, 158, 164, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 221, 230, 235, 246, 260, 266, 269, 279, 283, 291
HODINK, Hang 188
HOFFMAN, 275, 276
HÖRVAT, Josip 87
HÖRVAT, Joža 89, 90, 91
HRABAR, Ante-Rie 195, 197
HUDSON, Duane-Bill 67, 68

IVANOVIĆ, Atanas-Srećko 243
IVANOVIĆ, Jelena 26
IVANOVIĆ, Miladin 238
IVANOVIĆ, Vasko 219, 220
IVEKOVIĆ, Mladen 122, 123, 124
IVEKOVIĆ, Vladimir 109

JAKOVLJEVIĆ, Stevan 227
JAKŠIĆ, Pavle 140
JANJIČ, T. 295
JAPUNDŽA, Nikola 266
JAREC, Stjepan 123
JELENA, talijanska kraljica 321
JERGOVIĆ, Nikola 320, 321
JEŠIĆ, Milan-Ibra 303, 305
JEVĐEVIĆ, Dobroslav 44, 117
JODL, Alfred 270, 271
JOJ1Ć 320, 321
JOKSIMOVIĆ, Savo 8, 208, 209
JOKSIMOVIĆ, Sekula 115, 117
JONES, William 199
JORGE, Anton 93
JOVANČEV1Ć, Radomir 8
JOVAN1Ć, Doko 39, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57
JOVANOVIĆ, Arso 19
JOVANOVIĆ, Batrić 9
JOVANOVIĆ, Blažo 10, 14, 15, 16, 74, 75, 205
JOVANOVIĆ, Dragan Miodrag 60, 61
JOVANOVIĆ, Đorđe, pseudonim Đoke Jovanića 55
JOVANOVIĆ, Iso 177
JOVANOVIĆ, Jagoš 74, 75
JOVOVIĆ, Jakov 202
JURAK 239, 240, 241
JURČIĆ, Milutin 101
JURJEVIĆ, Ante 81, 82

KABALIN1, Dragutin-Veljko 224
KAJIĆ 103
KALUŠEVIĆ, Ljubinko 214, 215
KAPOR, Čedo 133, 134
KARABEGOVIĆ, Mubera 126, 127, 128
KARAMARKOV1Ć, Pero 90
KARDELJ, Edvard 41, 42, 226
KASCHE, Siegfried 97, 98, 99, 100, 101, 112, 117, 144, 151, 152, 164, 165, 166, 167
KEČA, Jovo 37, 38, 48, 51
KEIGHTLEY, Charles F. 306, 307
KEIPPER, Wilhelm 221
KEISSE, Georg 71
KEITEL, Wilhelm 111, 112, 271
KIĆOVIĆ, Božidar 75
KIDRIČ, Boris 199
KIRCHNER, Joachim 258, 259
KIRČEV, Ivan 246, 247, 248, 249
KIRIN, Ivan 286
KIRSCH 152, 153
KISZLING, R. 161
KLANČIŠAR, Martin-Nando 292
KLEUT, Petar-Perica 80, 81

KNEŽEVIĆ, Ivan 87
KNEŽEVIĆ, Rade-Tihi 316
KNEŽEVIĆ, Velknir 183
KOGARD, Rudolf 71
KOHN, Olga 121, 122, 123
KOLOMAN, Adam 224
KOMAR, Ivanka 122, 123
KOMNENOVIĆ, 254, 255
KOMNENOVIĆ, D. 253
KONČAR, Dagica 79
KONČAR, Rade 77, 78, 79, 80, 81, 82, 122
KOPINIĆ, Josip 73
KOSTIĆ, Dušan 75
KOSTIĆ, Uroš 273, 276
KOŠARIĆ, Milutin 90
KOVAĆEVIĆ, Maksim 204
KOVAČEVIĆ, Sava 30, 31, 32, 33, 35, 98, 156, 157, 180, 182
KOVAČEVIĆ, Veljko 29
KOVAČIČ, Ivan-Efenka 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 316, 317
KOVAČIĆ, Olga 114
KRAINER 107, 108
KRAJAČIĆ, Ivan-Stevo 85, 86, 87, 88, 89, 224
KRAJAČIĆ-EVIĆ, Bosiljka 114
KRAJAČIĆ, Marjan 122, 123
KRAJINOVIĆ, Nikola 46
KRALJ, Kiril 237
KRALJEVIĆ, Doko 133
KRANŽELIĆ, Ivan 113
KRECO, Jovo 51, 52
KRESO, M. 253
KRIZMAN, Bogdan 95, 98, 152, 165
KRNJAJIĆ, Milan 120
KROPAR, joža 87
KRSTULOVIĆ, Vicko 81, 82, 197
KRUŠEVAC-ROGANOVIĆ, Zora 255
KÜBLER, Joseph 272, 274
KÜBLER, Ludwig 223, 272, 273, 274
KUČ, Milan 8
KUEHN, Friedrich 101
KUKIĆ, Miloš 88
KULICI I, 152
KUNDAČINA, Dako 253, 255, 259
KUPREŠANIN, Janja 82, 83
KÖRT, Vladimir 123
KURTZ 256, 257, 258, 260
KUŠIĆ, Milinko 125
KVATERNIK, Eugen-Dido 79, 119, 120, 121, 123, 124, 283
KVATERNIK, Slavko 283
KVEDER, Dušan 199

LABOVIĆ, Savo 208
LAKIČEVIĆ, Vučeta 208
LAKIĆ, J. 26
LAKIĆ, Zoran 15, 17, 20, 21, 26, 28, 183
LALATOVIĆ, Marko 67, 69, 71, 72
LAL1Ć, Aleksa 206
LAMPERT, Jože 279
LAŠIĆ, Đorđije 74, 75, 76
LATIFIĆ, Šefik 97
LATTRE DE TASSIGNY , Jean 272
I,AVČEV1Ć-LUCIĆ, Ivan 81, 115
LEINSCHÜTZ, Franz 116, 117, 150
LEKIĆ, Danilo 93
LEKIĆ, Nikola 26
LER, Josip 95
LEVI, Morie 265
LISAK, Erih 286
LISNJAK 127
LIST, Wilhelm 72
LÖHR, Alexander 137, 142, 145, 169, 172, 179, 223, 225, 234, 235, 236, 265, 268, 270, 271, 272, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 295
LOLIĆ, Šime 197
LOMPAR, Blazo 23
LONČARIĆ, Vladimir 114, 122, 123
LOPIČIĆ, Dorđe 26
LORKOVIĆ, Mladen 152
LUBURIČ, Vjekoslav-Maks 233
LUDWIGER, 292
LUKAČEVIĆ, Vojislav-Vojo 206, 207, 208
LUK1Ć, Iso 37, 55
LUKIĆ, Milan 53
LÜTERS, Rudolf 137, 144, 145, 169, 179

LJUBETIĆ, Jura 123

MAČEK, Vladko 192, 237, 284, 286, 287
MAHMUT, turski vezir 14

MAJETIĆ, Bogdan 319
MALIŠIĆ, Panto 8
MANDELLI, Maurizio 12, 14
MANDIĆ, Ferdo 113
MANDIĆ, Nikola 285
MANZE 225
MARIČIĆ, Vlado 39
MARINKOVIĆ, Ivan 150, 152
MARJANOV1Ć, Jovan 60
MARKI, Miha 87, 88
MARKOVIČ, Drago 282
MARKOVIĆ, Miloš, pseudonim M. Đilasa 143, 164
MAROHNIĆ, Zvonko 237
MAROJEVIĆ, Maroje 27, 157
MARTIN1Ć, Krešo 224
MARTINOVIĆ, Niko 11
MARTINOV1Ć, Ratko 73
MARTINOVIĆ, Stanko 12
MARUSSI 43, 47
MAŠANOVIĆ, Krcun 293, 294
MATEL, Joseph 71
MATES, Vanda 115
MATIĆ, Božidar 89, 91
MATIĆ, Stojan 57, 58
MAZZINI, Giuseppe 34
MAZZOLINI, Serafino 9, 10
MAŽAR, Josip-Šoša 125, 127
MEDAN, Marko 35, 36
MEDAN, Savo 103
MEDAN, Tinka 103
MEBENICA, Radun 9
MEHR, Rosi 116
MESARIĆ, Ivan 123
METELE, Francesco 129
METIKOŠ, Vladimir 311, 316, 319
METZGER 106
MIĆUNOVIĆ, Vukica 221
MIHAILOVIĆ, Draža 44, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67,68,69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 100, 111, 135, 137, 138, 142, 149, 162, 163, 164, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 192, 206, 207, 208, 284, 320, 321
MIHALJEVIĆ, Niko 97
MIHEVC, Edo 199
MIHIĆ, Ilija 168
MIJOV1Ć, Pavle 26
MIKIĆ, Nace 279
MILJEVIĆ MILANĆIĆ, Milan 265, 266, 267
MILETIĆ, Danilo 254, 255
MILET1Ć, Stjepan 123
MILEUSN1Ć, Dušan 39, 45, 49, 50, 51, 52
MILEUSNIĆ, Jovo 51
M1LEUSN1Ć, Vojislav 39, 48
MILIĆEVIĆ, Budimir 22
M1LOVANOV1Ć, Kosta-Pećanac 60, 63, 74, 76
MILOVIĆ, Lazar 204
MILUTINOVIC, Ivan-Milutin 9, 14, 102, 141, 142, 206, 208, 214
MILJKOVIĆ, pseudonim F. Sudara 296
M1LJUŠ, Nikola 45, 46
MINIĆ, Miloš 61, 62, 63
MIRAŠEVIĆ, Doko 17
M1RCETIĆ, Nebojša 263
MIŠIĆ, Aleksandar 59, 62, 64, 71
MIŠIĆ, Živojin 62
MITIĆ, Milorad 65, 70
M1TROV1Ć 93
MITROVIĆ, Nenad 71
MITROVIĆ, Miomir 22
MITROVIĆ, Stefan 12
MITROVIĆ, Vaso 221
MOKUS, Stjepan 123
MONTGOMERY, Bernard 270
MORAĆA, Milutin 47, 48, 55, 56
MORAČA, Pero 56
MOŠKOV, Ante 233, 285
MRGAN, Salko 253, 254, 255
MÜLLER, Heinrich 117
MUSA, Ivan 237
MUSSOLINI, Benito 9, 33, 44, 137, 191, 204

NAĐ, Kosta 116, 125, 126, 170, 171, 271, 285, 300, 304, 310
NARDELI, Antun 319
NED1Ć, Milan 62, 63, 64, 73
NED1Ć, Neško 60
NEMETSCHEK, Wilim 225, 228, 229, 230, 231, 232, 237

NENEZIĆ, Duro 219
NENEZIĆ, Stevan 217, 218
NENEZIĆ, Vukašin 217, 218, 219, 221
NEUBACHER, Hermann 145, 221
NEUDHOLDT, Fritz 253
NIKEZIĆ, Milena 218
NIKOLA I, crnogorski kralj 219, 321
NIKOLIĆ, Jovo 75
NIKŠIĆ, Mato 83
NOVAK, Đorđe 87
NOVAKOVIĆ, Niko-Longp 44, 53, 58
NOVAKOVIĆ, Vlado 43, 53, 58
NOVKOVIĆ, Stevo 29
NOVOSEL, Marina 114
NOVOSEL, Ozren 115

NJEGOMIR, Jovo 29

OBULJEN, Nikola 87
OČAK, Ivan 78, 79, 80
ODIĆ, Slavko 95, 97, 102, 113, 120
OKLOBDŽIJA, Mirko 82, 83
OKLOBDŽ1JA, Tihomir 53, 54
OLUJEVIĆ, Marko 62, 63
OMČIKUS, Pajica 37, 43, 48
OPAČIĆ, Glišo 303
OPSENICA, Staniša 29
ORAZI, Vezio 43
ORCOLI 43
OREŠČIĆ, Cvijo 82
OREŠKOVIĆ, Marko-Krndja 45, 55, 56, 57
OROVIĆ, Savo 31, 32, 33, 34, 35
OSTOJIĆ, Dušan-Osman 316
OSTOJIĆ, Zaharije 67, 69, 142, 168
OTT, Hans 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,102, 103, 107,108, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 144, 151, 158, 165, 166, 225, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 256, 259
OXILLIA, Giovanni Battista 207, 208, 209, 212, 213
OŽEGOVIĆ, Drago 39

PAJKOVIĆ, Doko 8
PAJOVIĆ, Radoje 207
PANTIĆ, Branislav 71
PARMAČ, Stanko 272
PAUT, Mira 114
PAVELIĆ, Ante 38,45, 50, 79, 86, 88, 90, 91, 98, 101, 111, 115, 152, 165, 175, 233, 237, 238, 258, 279, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 291, 296, 303, 305, 306, 307, 308, 311, 313, 317, 320, 321, 323, 324
PAVELIĆ, Ana 115
PAVELIĆ, Velimir 286
PAVER, Mladen 29, 30
PAVIČIĆ, jure 237
PAVLOVIĆ, Dragoslav 61, 63
PAVLOVIĆ, Dušanka 123
PEČNIKAR, Vilko 237
PEJINOVIĆ, Ilija 263
PEJOVIĆ, Andrija 23
PEJOVIĆ, Blagota 322
PEJOVIĆ, Svetozar 24
PELIGREA, Raffaello 82
PERČIĆ, Ivan 197
PERČIĆ, Mate 197
PERČIĆ, Petar 197
PERHINEK, Rudolf 207
PERIČIN, Marko-Kamenjar 300
PERIĆ, Ignjatije-Gnjaco 89
PEROVIĆ, Puniša 31, 32
PERUNOVIĆ, Veüzar 27
PEŠIĆ, Fehim 95
PETAR II, Karađorđević 72, 168, 171, 192, 284, 322
PETERNEL, 225, 228
PETROVIĆ, Božo 321
PETROVIĆ, Matija 87, 88
PETROVIĆ, Skvoljub-Đera 243, 244
PETROVIĆ, Vladimir, pseudonim V. Velebita 117, 143, 159, 164, 166, 177
PIJADE, Moša 141, 142, 192
PIO XII 81
PIPAN, Slavko 62, 64
PIRC, Franjo 87
PIRZZIO BIROLI, Alessandro 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 29, 76
PLAČEVIĆ, Čedomir 97
PLAMENAC, Petar 12, 13, 14
PLENČA, Dušan 43, 58
PLETELIĆ, Tcufik 125, 126, 127, 128

PODUNAVAC, Bogdanka 121, 122, 123
POKRAJAC, Nikola 45
POLOVINA, Gojko 45, 46, 47, 48, 49, 52, 55, 57
POPOVIĆ, Branko 246, 247, 248
POPOVIĆ, Dana 122
POPOVIĆ, jevrem-Ješa 132, 249, 250,251
POPOVIĆ, Jovo 78, 79, 80, 171
POPOVIĆ, Koća 98, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 161, 162. 169, 171, 193. 194, 198, 285
POPOVIĆ, Krsto 219
POPOVIĆ, Ljubo 26
POPOVIĆ, Marko 26
POPOVIĆ, Milan 261, 262, 263, 264
POPOVIĆ, Miro 97
POPOVIĆ, Nikola 204, 205, 217, 218, 219, 220
POPOVIĆ, Pajo 43
POPOVIĆ, Savo 127, 128
POPOVIĆ, Uroš 244
POPOVIĆ, Vladimir 41
POPOVIĆ, Vlado 78
POSLEK, Viktor 123
POTT, Eugen 107
PRAVICA, Dragica 97
PRAVICA, Rade 97
PRIBANIĆ, Martin 114, 123
PRIMORAC, Rudolf-Rudi 208, 209, 210, 211, 212, 213
PRLJA 14
PRODANOVIĆ, Pero 122
PROHASKA, 90, 91

RAČIĆ 192
RADAKOVIĆ, Ilija 39, 53
RADMANOVIĆ, Danješ 29
RADOJEVIĆ, Sveto 295
RADOŠEVIĆ, Vladimir 113
RADOVIĆ, Joksim 12
RADOVIĆ, Noviea 12, 13, 14
RADOVIĆ, Radoslav 9
RADOVIĆ, Radomk-Raša 27, 156, 157, 206
RAĐENOVIĆ, Stevo 37, 38, 43, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58
RAFAJLOVIĆ, Voja 62
RAKIĆ, Dragan 29
RANKOVIĆ, Aleksandar 63, 71, 72, 102. 141, 142, 177
RAOS, Ante 195
RAŠETA, Bosko 49, 50, 51, 52, 53, 55
REBERNŠČAK, Viktor 286
REIĆ, Ivan, konspirativno ime R. Končara 77, 78, 79
REINDL 273, 274
REPAC, Ićo 29
RIBAR, Ivan 87, 88, 142
RIBAR, Ivo-Lola 71, 72, 87, 88, 193, 194, 196, 197, 198
REBBENTROP, Joachim von 100, 166, 167, 168
RIHTNER, Anton 113
RIVA, Mario 209, 210
ROATTA, Mario 98, 100
ROBERTS, Walter R. 100, 161, 164, 165
RODIĆ, Slavko 226, 268
ROMANOVTĆ, Ilija 299
ROMMEL, Erwin 164, 187, 261
ROŽMAN, Gregorij 284
RULI 76
RUNDSTEDT, Karl Rudolf G. von 111
RUPČIĆ, Nikola-Nina 82
RUPČIČ-BRKLJAČIĆ, Kata 82, 83
RUPNIK, Leon 270, 284

SALILHODŽIĆ, Safet 123
SANUŽ1Ć 119
SARAJČIĆ, Ivo 122
SAVELJIĆ, Novak 13
SAVIĆ, Srcta-Kolja 289, 290, 297, 298, 301, 302, 304, 310
SCHÄFFER, Erich 107, 108
SCHARDT, Josef 97, 101, 107, 109
SCHMIDT-RICHBERG, Erich 270, 271, 278, 280, 281, 282
SCHM1DTHUBER, August 223, 268, 294, 295
SCHWARZ 274, 275
SCOTT, T. P. 306
SEKIĆ, Dušan-Šaca 322, 323
SIKIRICA, Ćiro 273
SEKULIĆ, Bajo 14, 19
SELFHOF 225, 231, 239

SEMIĆ, Mahmet 95
SERTIĆ, Ankica, vidi; Cincipinka
SERTIĆ, Tomislav 311, 318
SERVATZY, Vjekoslav 311, 316, 318
SEVERIN, Franjo 83
SEVEROVIĆ, Ivan 125, 126, 127, 128
SIEGELHUBER, Otmar 116
SIMOVIĆ, Dušan 59, 69
SKOČILIĆ, Josip 230
SKOLIBER, Slavko 319
SLARIĆ, Josip 123
SMIRNOV, Vladimir-Volođa 139, 140
SOPTA, Stjepan 324
SPASIĆ, Branko-Španac 132
SPATZ, Karl 272
SPIGO, Umberto 192, 196
STALJIN, Josif Visarionovič 139, 176, 290, 291
STAMATOVIĆ, Miloš 155, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 260
STAMBOLIĆ, Petar 71, 72
STANOJEVIĆ, Jovana 218, 219, 220, 221
STARC, Slavko 237
STEFANOVIĆ, Nenad 87
STEFANOVIĆ, Obrad 62
STEFANOVIĆ, Svetislav-Ćećo 197
STEPANOVIĆ, Milivoje 60
STEPINAC, Alojzije 284
STEPHANI 225, 231, 233, 234, 235, 236
STILINOVIĆ, Marijan 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 224
STILINOVIĆ, Tomislav 89, 91
STOJADINOVIĆ, Milan 37
STOJKOVIĆ, Predrag-Badžo 140
STRECKER, Arthur 140, 141, 142, 143, 144, 145, 148, 150, 155, 157, 162
STRIČEVIĆ, Jovo 113
STRILIĆ, Ivan 83
STRUGAR, Niko 182
STUMF, Hans-Jürgen 271
STUPARJĆ, Darko 85, 89, 161
STUPARELI 210, 211, 212
SUDAR, Franjo 296, 297, 298, 299

ŠĆEPANOVIĆ, Jefto 204
ŠEBIĆ, Stevo 122
ŠEGOTA 226
ŠEGRT, Vlado 31, 35, 103
ŠEGVIĆ, Zlata 114
ŠIJAN* Milan 39
ŠIJAN, Vaso 39
ŠILIH, Niko 199
ŠILJEGOVIĆ, Boško 236
ŠIMIĆ, Rudolf 123
ŠIMOVIĆ, Nikola 123
ŠINKO, Ljudevit 85
ŠN1DARŠIĆ, Ivica 86
ŠOĆ, Petar 9
ŠOŠTARIĆ, Vilma 123
ŠOTRA, Branko 35, 36
ŠPOLJARIĆ, Josip 123
ŠREMP, Franjo 123
STANCER, Slavko 317, 318
ŠUK, Franjo 82, 83
ŠUNJEVARIĆ, Srećko, pseudonim M. Stilinovića, 102, 103, 104, 105

TANKOSIĆ, Milan 39, 58
TARTALJA, Mihovil-Miša 117
TEDDER, Arthur 272
TERZIĆ, Velimir 141, 144
TITO, Josip Broz 22, 42, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 77, 78,82,87, 88, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 110, 111, 112, 113, 115, 125, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 152, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 180, 193, 226, 234, 236, 239, 241, 271, 278, 282, 290, 300
TODOROVIĆ, Mijalko 194
TODOROVIĆ, Vojo 11, 74
TOLBUHIN, Fjodor Ivanović 269
TOMASEVICH, Jozo 142, 153, 167, 168
TOMAŠEVIĆ, Ivan 317, 318
TORBICA, Milan 122
TORBICA, Miloš 37, 49, 51, 52, 53
TRBULIN, Petar 39
TRGO, Fabijan 195
TRNIĆ, Joca 186, 187, 189
TUHTAN, Aleksandar 123

UMBERTO, talijanski princ 111, 173
UMIĆEVIĆ, Zaga 126

UNGER, Otto 225
UROŠEVIĆ, Sredoje 214, 215
URUKALO, Sergije 44
USKOKOVIĆ, Vido 322
UTV1Ć, Ilija 53
UZELAC, Miloš 29

VADLJA, Franjo 82, 83
VAGNER, Ana 123
VARDA, Demetar 87
VASIĆ, Dragiša 61, 67
VELEBIT, Vladimir 95, 102, 116, 117, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 154, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 171, 172, 224, 236
VELJIĆ, Franjo, pseudonim H, Beiana 95
VERDIANI 79
VESELINOV, jovan-Žarko 261, 262
VESKOVIĆ, Vasa 296, 297, 299
VEŠOVIĆ, Mirko 9, 96
VIVARELI, Antonio 81, 82
VLAlSAVLjEVIĆ, Laza 54
VLASOV, Andrej 269, 278
VOJVODIĆ, Petar 293, 294
.VOLER 106
'VRANČIĆ, Vjekoslav 101, 284
VUČ1NIĆ, Dragan 12, 16
VUČINIĆ, Luka 155, 156
VUČETIĆ, Anka 114
VUČKOVIĆ, Mirko 319
VUINOVIĆ, Rajko 29
VUJANOVIĆ, Ivica 97
VUJOŠEVIĆ, Ivan 183
VUJOŠEVIĆ, Radomir 65, 70
VUJOVIĆ, Duro 18, 23, 24, 26
VUKALOVIĆ, Mile 253, 254, 255
VUKANOVIĆ, Radovan 19, 201, 206, 295
VUKADINOVIĆ, Sava 207
VUKČEVIĆ, Stojan 255
VUKČEV1Ć, Vaso 320, 321
VUKELIĆ, Savo 230
VUK1Ć, Pero 265
VUKMANOVIĆ, Svetozar-Tempo 245, 246
VUKOV, Miljan 75
VUKSANOVIĆ 14
VUTUC, Mirko 119, 120, 121, 122, 123, 124

WAGNER, Karlo 119, 120, 121, 122, 123, 124
WEICHS, Maximilian von 234, 235
WEISSNER, Erich 71
WEIZSÄCKER, Ernst 152
W1LCAJC, Gerhard 253
WINKLER 97
WOLTER, Willi de 226, 227
WROUGHTON, Walter 193, 194

ZANUSSI, Giacomo 80
ZASTAVNIKOV1Ć, Krunka 114
ZASTAVNIKOVIĆ, Marica 114
ZEČEVIĆ, Vlada 73
ZEKOVIĆ, Veljko 208
ZIMMERMANN, Lothar 274

ŽARKOVIĆ, Vidoje 293, 294, 295
ŽDERO 82
ŽEŽELIĆ, Emilio 87
ŽNIDARČ1Ć, Henrik-Riko 102, 122, 123
ŽUJOVIĆ, Sreten 64, 67, 102, 141, 142, 177
ŽUKOV, Gregorij Konstantinović 272
ŽUPANČ1Č, Oton 226, 227

UNIVERZ... GR... BIBLIOT...

BURICA LABOVIĆ - MILAN BASTA

PARTIZANI ZA PREGOVARAČKIM STOLOM

1941-1945.

Izdaje

ITRO »NAPRIJED«
QOUR Izdavačka djelatnost
Zagreb, Palmotićeva 30

Za izdavača

RADOVAN RADOVINOVIĆ

Korektor

DUBRAVKO ŠTIGLIĆ

Ukovna eprema

RATKQ JANJIĆ-JOBO

Br. M. K. 1986-8
YU ISBN 86-349-0012-6

Tisak i mez

»LIBURNIJA«, Rijeka, 1986.

Naklada 5.000 primjeraka